

Under the liberal patronage of

His Highness Maharaja

SAYAJI RAO GAEKWAR

Sena Khaskhel Samsher Bahadur

Baroda.

PRACHIN KAVYA MALĀ,

or

Old Gujāṇatī Poetical Series,

VOL XXVI.

PREMANAND'S

ROSHADARSHIKA SATYABHAMAKHYAN.

Published with annotations

By

Harigovind Dwarkadas Kāntāvalā

and

Nathashankar Pujashankar Shastri.

A. D 1891-92.

Price Re 1-4-0

પ્રસ્તાવના.

યથાર્થ રાજ્યધર્મ જાણનાર વિવેકી રાજ્યકર્તા પોતાની પ્રજાનું અનેક પ્રકારે કલ્યાણ કરવું એજ ઈશ્વરૂપાથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વોપરિપદનું સાર્થક થવું માને છે. તે કલ્યાણ કરવાના વિવિધ પ્રકાર છે. વસુંધરા (પૃથિવી) નો જે પ્રદેશ, પોતાનો છે તેમાં અન્નફળાદિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે તેનો, તથા તેમાં ધારણ થયેલ વસ્તુ (ખનિજ ધન રત્નાદિ) ને બહિર્ કઢાવી તેનો, પોતાની પ્રજાની સુખવૃદ્ધિને અર્થે, ઉપયોગ કરે છે, પ્રજાની સુખશાન્તિમાં ભાગ ન થતાં તેનો વધારો થવા અનેક પ્રકારની યોજના કરે છે; નિર્મળ જળાશય, સુગમ માર્ગ, ઔષધાલય આદિથી શરીરની સુખાકારીનાં સાધન નિર્માણ કરે છે; તથા વિદ્યાલય, પુસ્તકાલય, ગ્રંથવૃદ્ધિ આદિ મનની સુખશાન્તિનાં સાધન આપે છે. ન્યાયથી, નીતિથી, પ્રીતિથી, સમભાવથી, ઉદારતાથી, પ્રજાને સ્વપ્રજા તુલ્ય ગણી પિતાવત્ સર્વનું પાલન તથા દ્વિત કરવું એજ ધર્મ તથા સ્વાર્થ માની અન્વય જે રાજ પ્રજાનું રંજન કરવા પ્રવર્તે છે, તેની પ્રજા સુખી થાય છે, તથા તેના મનોરથ સફળ થઈ તે અક્ષય કીર્તિને પામે છે. એ આદિ અનુભવસિદ્ધ થયેલા પ્રમાણિક સિદ્ધાન્તો છે.

શ્રીવડોદરા રાજ્યના વિદ્વાન્, શક્તિમાન્ અને પરમ પવિત્ર મહારાજા-ધિરાજ શ્રીમન્ત સયાજીરાવ ગાયકવાડ સેનાપ્તાસખેશ સમશેર બહાદુર એમના પૂર્વોક્ત ઉદાર વિચારો અને સિદ્ધાન્તો પર બહુ ભાવ, તથા તેવા ઉત્તમ વિચારોને આત્મારમાં આણી પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાનો તેમનો મદ્દાન્ પ્રવલ્ન, એ સાંપ્રતકાળમાં સર્વ સ્થળે પ્રશંસનીય ગણાતાં દૃષ્ટાંતરૂપ યથ પડ્યા છે.

શ્રીમત મહારાજાધિરાજના એ ઉદાર ભાવથી ઉત્તેજાઇ તા. ૮ મે સત ૧૮૮૯ ની એક સ્મરણી તેઓ નામદારની સેવામાં રજી કરવામાં આવી હતી તેનો આશય એ હતો કે વડોદરા રાજ્યમાં યથ ગયેલા ગુર્જર કવિઓના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધિમાં આવે તેવી યોજના રાજ્યાશ્રયથી થાય તો સાર.

પ્રાચીનકાવ્યસંગ્રહ એ નામનાં ગૂજરાતી કવિતાનાં પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના ડાઇરેક્ટર ઓફ પબ્લિકયુલર ઇન્સ્ટ્રક્શન રાવંસાહેબ હરગોવિંદદાસ દ્વારાકાદાસ, તથા વડોદરાનિવાસી શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂજાશંકર એમની તરફથી પ્રસિદ્ધ થવાનો આરંભ થઇ ચૂકેલો હતો, અને તે સારૂ ઘણા સ્તુતિ-પાત્ર પ્રયત્નથી હસ્તલિખિત ગ્રંથનો સારો સંગ્રહ તેમણે કર્યો હતો. વડોદરા-રાજ્યનું દેશી કેળવણીખાતું મારી દેખરેખ નીચે સુપરત થયા પછી આ સંગ્રહ બાબતમાં મેં તપાસ કરી. તે ઉપરથી જોવામાં આવ્યું કે રત્નાદિ ધનના ભંડાર દટાઈ રહ્યા હોય છે તેમ અનેક વિષયો પર રચેલી કવિતાના ભંડાર દટાઈ પડી રહ્યા હતા, અને તે બંડારને પ્રજાના ઉપયોગસાર બાબ લાવી તે દ્વારા સદ્વિચારને પ્રુષ્ટિ આપવી એ લાભકારક થશે એમ લાગ્યું આ કવિઓમાં પ્રેમાનંદ, રત્નેશ્વર, વલ્લભ, બાલણ, દયારામ, હરિભટ્ટ, ભોળેભક્ત, ધીરેભક્ત, ગિરિધર આદિ બહુ પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય કવિઓ આવી જાય છે. રાધાબાઈ તથા દીવાળીબાઈ નામની બે સ્ત્રીકવિઓની કવિતા પણ મળી આવી છે, અને બાપુસાહેબ ગાયકવાડ એ નામના પ્રસિદ્ધ થયેલા ઇશ્વરભક્ત-નો કવિતાનો પણ ભાગ સંગ્રહ છે આ નવ કવિતા શોધી અને ટીકા સાથે છપાવતાં ત્રણ વર્ષ લાગશે એમ અજમાશ થઇ છે એ કામ પૂર્ણ કરવા શ્રીમંત સરકાર મદારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ એમણે રૂ. ૧૨૦૦૦) બાર હજારની રકમ મળુર કરી કીમતી આશ્રય આપ્યો છે અને તેથીજ આ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા શકશે. આ વિદ્યાર અનુગામી ગુર્જરપ્રજા અને સર્વ ગુર્જરવાસી ઉપર ઉપકાર થયો છે. એમ સર્વ સમગ્ર જનોને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

કવિતા સ્વતાઃ ઈશ્વરની એક વસ્તુ છે. ઈશ્વરે કવિઓનેજ પોતાના બ્રહ્મધ્વાદી કર્યા છે, અને કવિતાને જેમ આપણે અધિક અનુભવીએ છીએ તેમ આપણે સ્નેહમાં અને શક્તિમાં ઈશ્વર પેઠે ધર્ષિએ છીએ.

કવિ વિષે વર્ણવ્યું કહે છે કે—

Blessings be with them, and eternal praise,
Who gave us nobler loves, and noble cares,
The poets, who on earth have made us heirs,
Of truth and pure delight by heavenly lays.

WORDSWORTH.

જેઓએ આપણને શ્રેષ્ઠતર પ્રેમ તથા શ્રેષ્ઠતર ઉત્સાહ આપ્યા છે તે કવિઓ ઉપર આશિર્વાદ તથા અનંત પ્રશંસા હો, જેમણે દિવ્ય કાવ્યવરૂં આ જગત ઉપર આપણને સત્યના સ્વરૂપ અને આનંદના ઉત્તરાધિકારી કર્યા છે.

આપણા દેશમાં તો કવિને રમિ સમ મણી તેની બહુ પ્રકારે પ્રશંસા કરવામાં આવે છે.

સ્વદેશમાના પ્રેમ, રાજ્યમહાત્મ્ય, ધર્મગાળાઓ, દેવાત્મ્ય, જળાશય, વિગ્રામસ્થાન, આદિ કીર્તિસ્તંભ પૂર્વના ગમ્મ કે ધર્મોત્થા ગૃહસ્થો કરાવી ગયા હોય છે તેનો છાંડોદાર કરવો એ મહાપુણ્યનું કાર્ય છે, એમ ધર્મગા-
જમાં કહ્યું છે અને મારા રાજ્યો તેમ કરાવે છે પણ ખરા, અને તેથી મારું પાતળા સુખભોગમાં વૃદ્ધિ થઈ તેમનો આશિર્વાદ મેળવે છે.

કવિતા દ્રવતા અનંત પ્રણામ કૃતિવત્ત મર્ધિ મહત્ત્વજનોના અત કુણમાં પ્રવેશી ત્યાંથી સ્ખાનદ દેનાર કવિતા તેનો છાંડોદાર પણ પ્રશંસનીય અને પુણ્યપ્રદ છે બાળકો તરફ-રંકથી શ્રીમાન સુધી મર્વને દુ ખમા વિગ્રામસ્થાન અને સુખને અધિક કુનાર કવિતા એ પણ મારન છે એવા એક સુખપ્રદ

સાધનનો જીર્ણોદ્ધાર પ્રબળતા કલ્યાણસાર શ્રીમંત મહારાજાધિરાજ કરાવે છે એ તેમના પ્રગ્ભર જન કરવાના ઉચ્ચ ભાવમાનુ એક સુચિન્દ છે.

વડોદરા રાજ્યમા થઇ ગયેલા કવિઓની અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કવિતા સભાળથી પ્રસિદ્ધિમા લાવવાના હેતુથી નીચે પ્રમાણે કમિટિ નીમવામા આવી છે

પ્રમુખ.

દિવાન બાહાદુર મણિભાઈ જશભાઈ.

મેમ્બરો.

રાવમહાદુર અબાજાજ સાકરવાજ એમ એ, એવ એન બી.

ખાનમાહાર જમશેદજી અરદેશર દવાજ એમ એ, એલ એવ. બી.

રાવમાહેમ પીતાબરભાઈ જોશભાઈ

રાવસાહેબ હરગોવિ દદાસ દારકાદામ

દરેક અધની બનતા મુધી અનેક પ્રતો મેળવી તેને શોધી અને ટીકા રાષ્ટ્રધર્મ આપી વિશેષ ઉપયોગી બની વગેરે સર્વ કામ ગરસાહેમ હરગોવિંદ દદાસની સભાળ નીચે જાણી નાથાસંકર પૂજનસ કર તથા કવિ છોટાવાજ નગ્ગેરામ આદિ લાપક માણુમનાથી ચનાવરામા આજુ છે. પુસ્તકો મ મં-ધી સર્વ વ્યવસ્થા અને જવાબદારી આ કમિટિ તરફ છે કમિટિમાથી કોઈનું ખાનગી હિત કે રસાય આ સંબંધમા ન હતા માત્ર વેકલિનર્થ કામ જાણી કમિટિએ આ કામ માથે લીધું છે

વડોદરા રાજ્ય નિવાસી કવિઓની કવિતા ઉપરાંત ગુજરાતના ખીન્ન પ્રસિદ્ધ કવિઓની અપ્રસિદ્ધ કવિતાનો ઘણો જથ્થો ગરસાહેમ હરગોવિ દદામ તથા સાસ્ત્રી નાથાસંકરની પ્રેમગીતીય ગાથાઓ એકઠો થયેલો છે, અને વધારે જથ્થો એકઠો કરવા પ્રયાત કમિટિ તરફથી જારી રાખવા એમ ધારણા છે. આ સર્વ કવિતા પણ પ્રસિદ્ધિમા લાવવા યોગ્યતા તૈયાર થાય છે, અને તે ઉદ્ય-મ અદ્ય થવા હવેર પામે પ્રાર્થના છે.

આશા છે કે આ પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓની સુદર તથા બોધક કવિતા-
થી વાચનારનું ચીત્ત તથા સદ્ગુણ, રસરસતા, રચિ, રમિકતા, સહૃદયતાકિ
ઉચ્ચ પ્રકારના ધર્મ વૃદ્ધિ પામશે, અને ગુર્જરવાસી અન્ય સમર્થ કવિઓની
કવિતાની પણ તીવ્ર યાચના થઇ પ્રકટ થશે.

આ પ્રાચીન કાવ્યમાળાને કચ્છ, કઠિયાવાડ અને ગૂજરાતના રાજ્યકર્તા-
ઓ તરફથી તથા બીજા ઘણા સદ્ગૃહસ્થો તરફથી ઉદાર આશ્રય મળ્યો છે,
તે માટે તેમનો અંત કરણપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

વડોદરા
સપ્ત ૧૯૪૬ ના વૈશાખ
સુદી ૧, તા ૨૦ એપ્રિલ સન
૧૯૪૦, રવિવાર.

} ગણિભાઈ જશભાઈ.

ગ્રંથવિવેચન.

પ્રાચીનકાવ્યભાષામાં નાટકનો આ પેહેલો અંથ છે; અને ગૂજરાતી ભાષામાં પણ જૂના કવિની શૈલી પ્રમાણે રચાયેલો નાટકનો આ પેહેલો અંથ છે એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. વળી હિંદુસ્તાનની બીજી પ્રાકૃત ભાષાઓની અંદર પ્રાચીન નાટકના અંથો હોય એવું જાણવામાં આવેલું નથી માટે પણ આ અંથને પેહેલો અંથ કહીએ છીએ. દૃશ્ય અને શ્રવ્ય એવા કાવ્યના બે ભેદ કાવ્યશાસ્ત્રીઓ માને છે, તેમાંનાં શ્રવ્યકાવ્ય પ્રાચીનકાવ્ય-ભાષામાં આજ સુધીમાં ઘણાં પ્રકટ થઈ ગયાં છે. અને દૃશ્યકાવ્યમાનો આ એક પ્રકટ થયેલો અંથ વાંચનાર જોશે. મહાકવિ પ્રેમાનંદે ગૂજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય ખીલવવામાં જે જે યત્ન કર્યો પડે તે કરવામાં બાકી રાખી નથી, તેનો આ એક પુરાવો છે. એ અવિશ્રાંત યત્ન કરનારા મહાકવિએ મહા-ભારતથી ત્રણગણાં સ્વતંત્ર અને ભાષાંતરરૂપ કાવ્યો લખ્યાં છે, અને એ ઉપરાંત ઘણાંક નાટકો પણ લખ્યાં છે. જ્યારે આપણે એમ સંભળીએ છીએ કે તેણે આશરે અગિયાર નાટકો લખ્યા છે, ત્યારે તેના મહાન અને અવિરત (યાત્રા વગરના) પ્રયત્ન માટે, તથા તેની અદ્ભુત કવિત્વશક્તિમાટે આપણને બારે વિસ્મય પેદા થાય છે. સૃષ્ટિ કોઈ કોઈ વાર અસાધારણબુદ્ધિના ચમત્કારો બતાવે છે, તેમાનો આ પણ એક ચમત્કાર ન માનીએ તો બીજું શું માનીએ વાર ? કદાચ કોઈ લખનાર બહુ લખે, અને તે મહાકવિ પ્રેમાનંદ કરતાં પણ વધારે લખે, તોપણ તેના જેવું રસમય અને ચમત્કારવાળું લખે, એ બનવું કઠણ છે; અને આજ લગભગ બસો વરસ ધયાં અને કવિની પૂર્વે સેંકડો વર્ષ પહેલાં પણ ગૂજરાતી ભાષામાં તેમ બન્યું નથી, એજ એ વાતની સાબીતી છે.

રોપદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન, એ આખ્યાન શામાટે નહિ, અને શામાટે તેને નાટક કહેવું, એ તો જોનારને બહિર્દૃષ્ટિથી પણ પ્રત્યક્ષ જણાય એવું છે. એમ છતાં જો શાસ્ત્રીયદૃષ્ટિથી તેને જોઈએ તોપણ તે હાલ નાટક નામથી ઓળખાતી શ્રીહર્ષદેવકૃત રતનાવલી અને પ્રિયદર્શિકા જેવી એક નાટિકા છે, એમ આપણે એવું વિવેચન કરતાં જોઈ શકીશું. જો

એ શુદ્ધ નાટિકાજ છે તો એના રચનાર કવિએ શામાટે એને નાટિકા નામ ન આપ્યું અને શામાટે આખ્યાન જેવું સાધારણનામ રાખ્યું, એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કવિએ પોતેજ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં કર્યું છે અને તે વિષે વિશેષ ખુલાસો ટીકામાં પણ આપ્યો છે, તેથી અહીં હવે તે વિષે કાંઈ લખના નથી આ રીતે આ ગ્રંથ નાટિકાનો—અને સામાન્ય ભાષામાં બોલીએ તો નાટકનો છે, ત્યારે તેમાં નાટકના ક્યા ક્યા લક્ષણો છે તે જોઈએ પણ તે પહેલાં એ નાટકનું વસ્તુ અથવા ઇતિવૃત્ત શું છે, તે જાણવું જરૂરનું છે, માટે તે કહીએછીએ

“સત્રાન્નિવૃત્ત કરીને દ્વારકાના યાદન પામે એક સૂર્યે આપેલો સ્વમ તક નામે મણિ હતો તે ચોરાયાનું આજ કૃષ્ણને માથે આવવાથી કૃષ્ણે તેનો શોધ કરી તે આણી આપ્યો હતો તેમ છતાં લોકોની કૃષ્ણપરની શકા દૂર થઈ નહોતી જે સત્રાન્નિવૃત્ત પોતાની દીકરી મત્યભામાને કૃષ્ણ સાથે પરણાવે તો આ શકા લોકોના મનમાંથી ખમ્મે, એના વિચારથી તથા કુલવાન યાદવની કન્યા મમે તેથી કૃષ્ણની ઇચ્છા સત્યભામાને વરનાની હતી પણ સત્રાન્નિવૃત્તનો વિચાર કાંઈ ખીન્ન સાથે સત્યભામાને પરણાવવાનો હતો કૃષ્ણના હાસ્યવિનોદના મિત્ર શ્રીકૃષ્ણાએ એક વાર કૃષ્ણના બાગમાં સત્યભામા તથા કૃષ્ણનો મેળાપ કરી આપીને મનેતો પરમ્પર અતુરાગ ઉત્પન્ન કર્યો પણ એ વાત રૂકિમણીના જાણવામાં આવવાથી (શોક્ય આવે તે કોઈને ગમતું નથી તેથી) તેણે સત્રાન્નિવૃત્તને આ વાતની ખબર કરી સત્રાન્નિવૃત્ત બાગમાંથી સત્યભામાને ઘેર લેઈ ગયો અને તેને પોતાના ઘરમાં કેદ કરી બીજે દિવસે એક મોટો મેળો હોવાથી સદુ બાગમાં ગયા સત્યભામાને પણ પુરતી ચોડી માથે સત્રાન્નિવૃત્તે જવા દોંધી એવામાં વાધ આવ્યાની ખૂબ ઉડવાથી મો કોઈ અસ્તોવ્યસ્ત થઈ ગયા અને સત્યભામા કૃષ્ણને આવી મળી ત્યાં તેમનો નારદે હસ્તમેળાપ કર્યો. નાટકના ચાર અંક અહીં સમાપ્ત થાય છે

પાંચમા અંકથી જાણે નવો અને નૂતનો પ્રમ ગ ટોચ તેવું વર્ણાય છે નારદ એક દુન કૃષ્ણને આપી જાય છે, તે દુન કૃષ્ણ પાસેથી રૂકિમણી લેઈ લેઈ તે જાણીને સત્યભામા કૃષ્ણ સાથે લડે છે અને સર્ગમાંથી તે દુન આપ્ત ગ્રાહ અણાનવા લઈ લેઈ એનામાં ભામામુર નામે દૈત્ય, જેણે યજ્ઞ કરવા માટે મોળ હનર રાજકન્યાઓ એકઠી કરી પૂરી રાખી હતી તે દેવોને હરાવી ઈન્ને પંખટ કરેછે આ સંકટમાંથી મુક્ત કરવાને તેઓ કૃષ્ણને નારદ મારફત પ્રાર્થના કરેછે, પણ કૃષ્ણ તે વાતની ઉપેક્ષા કરેછે એમ જોઈ તેમણે ‘અદિ-

તિકુંડલાદરણ્ય' નામે એક નાટક કૃષ્ણની પાસે બજવી બતાવ્યું, અને તેમાં બ્રા-
માસુરે કરેલી દેવોની દુર્દશા બતાવી આપી. આ નાટક જોઇ સત્યભામા વગેરે
સર્વ દેવોને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવાને કૃષ્ણની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. કૃષ્ણ ત્યા
જવા તૈયાર થાયછે તેની સાથે સત્યભામા પણ જાયછે. સત્યભામાની સમઠા
કૃષ્ણ બ્રામાસુરનો વધ કરી સ્વર્ગમાં જઈ પારિજીતક લાવીને સત્યભામાને
ખારજો રોપી તેને ખુશ કરેછે. પાછલા ત્રણ અંકનું આ વસ્તુ છે

“રોપદર્શિકામત્યભામાખ્યાન” એ નામ ઉપરથી તો જાણે પાછલા
ત્રણ અંકજ નાટકને માટે જણા છે; પણ તેમ થાય તો તે છેક નાનું થાય, તથા
નાટિકાનાં બધાં લક્ષણ તેટલામા આવી શકે નહિ માટે સત્યભામાનો પરિ-
ણય એમાં પ્રથમ ઉમેરીને કવિએ આખું નાટક ઘડ્યું હોય એમ લાગેછે.

સત્યભામાનો પરિણય, તેનો રોપ, અને તેના રોપની સાતિ, એ ત્રણ
મુખ્ય બાબતો આ વસ્તુમાં છે. હવે કવિએ એ વસ્તુનો વિસ્તાર કેવી રીતે
કર્યો છે તથા તેની નાટકમાં કેવી રીતે સંકલ્પના કરી છે, એ જોવું જોઈએ.
કેમકે સ્થળ તથા કાળને માગવીને ચમત્કારિક વાગ્યોવડે રસમય વસ્તુસંક-
લના કરવી એમાંજ નાટકકારની ચતુર્તા રહેલી છે નાટકમા કેવી રીતે વસ્તુ-
સંકલ્પના કરી હોય તો તે યથાપોચ કહેવાય, તે જાણવા માટે આપણે પ્રથમ
નાટ્યશાસ્ત્રનું સક્ષિપ્ત અવલોકન કરીએ.

દશ્યકાવ્યને સંસ્કૃત મંથકારો રૂપક કહેછે. કેમકે એમાં રામાદિના રૂપ
નઠને વિષે આરોપણ કરવામાં આવેછે રૂપકમા જૂના જૂના પ્રકારનું વસ્તુ
અથવા ઇતિવૃત્ત વર્ણાય છે; જૂના જૂના રસ વર્ણાય છે; તથા જૂના જૂના પ્ર-
કારના નાયક હોયછે. આથી કરીને તે રૂપકના અનેક બેદ થઈ જાયછે.
નાટક એ બેદમાનો એક બેદ છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વસ્તુ, નાયક અને રસવડે રૂપકના જે પ્રકાર થાયછે
તેમાં નાટક પેહેલો બેદ છે. પ્રકરણ, જાગૃ, પ્રદમન, ક્રોધ, વ્યાયોગ, સમવકા-
ર, વીથી, અંક અને છંદામૃગ, એવા બીજા નવ બેદ મુદ્દાં રૂપકના કુલ
દશ બેદ થાયછે. એ વગર બીજા પણ ઘણા બેદ થાયછે, તે નાટ્યશાસ્ત્ર
જોવાથી માવમ પડે.

રૂપકના બીજા બેદથી નાટકનો એક જૂદો બેદ પાડવાનું કારણ પાછળ
કનું તેમ વસ્તુ, નાયક તથા રસ છે; ત્યારે વસ્તુ વગેરે શું છે તે જોઈએ. જે

ઉપરથી રૂપકનું અંગ રચવામાં આવેછે તે કથા અથવા વૃત્તાંતને વસ્તુ કે ઇ-
તિવૃત્ત કહેછે. આ અંગમાં સત્યભામાની કૃષ્ણને પ્રાપ્તિ થવી, ભૌમાસુરનો-
વધ થવો, તથા પારિજાતકનું ધુધ લાવવું, એ ઇતિવૃત્ત અથવા વસ્તુ છે.

એ વસ્તુમાં જે પ્રકાર હોયછે. એક તો મુખ્ય વસ્તુ જેને “આધિકારિક”
કહેછે તે, અને બીજો, અંગબૂત વસ્તુ, જેને પ્રાસંગિક કહેછે તે. આ નાટકમાં
સત્યભામાની પ્રાપ્તિ અને પારિજાતકનું આણવું એ મુખ્ય વસ્તુ છે; તથા
ભૌમાસુરવધ, બાગમાં નગરલોકોની ઉમળી, સોળ સદસ્ય રાજકન્યાઓ પરણી
આણવી, એ પ્રાસંગિકવસ્તુ છે.

પ્રાસંગિકવસ્તુના જે બેદ છે, પતાકા અને પ્રકરી. જે પ્રાસંગિકવસ્તુ
નાટકમાં ધણે લાંબે સુધી વર્ણાઈ હોય તેને પતાકા કહેછે; અને એકાદ જગોએ
કાર્ય કરીને ફરી જોવામાં ન આવે તેને પ્રકરી કહેછે. આ અંગમાં રૂઝિમણીનો
સત્યભામા સાથે શોકયપણાનો વ્યવહાર એ પતાકારૂપ પ્રાસંગિકવસ્તુ છે
અને બાગમાં ઉમળી, હીમતીનો પ્રસંગ, વગેરે પ્રકરીરૂપ પ્રાસંગિકવસ્તુ છે.

ઉપર કહેયું વસ્તુ કા તો ઇતિહાસમાંથી લીધેયું હોયછે, કાં તો કવિકલ્પિત
હોયછે કે કાં તો યોદ્ધા ઐતિહાસિક અને યોદ્ધા કવિકલ્પિત એમ મિશ્ર હોયછે.
અને તે ઉપરથી તે અનુક્રમે પ્રખ્યાત, ઉત્પાદ, કે મિશ્ર, કહેવાય છે. આ
નાટકનું વસ્તુ મિશ્ર છે: કેમકે શ્રીદામો, નાગરિક, વગેરે પાત્રો, તથા ઉમળી
વગેરે પ્રસંગ કવિકલ્પિત છે. તથા મણિ ચોરવો, સત્યભામાની પ્રાપ્તિ,
ભૌમવધ, પારિજાતહરણ, વગેરે પ્રસંગ ઐતિહાસિક છે.

જે વસ્તુના આધારથી નાટકની રચના કરી હોય તે વસ્તુને અર્થપ્રકૃતિ
કહે છે. કેમકે નાટકનો અર્થ તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ અર્થપ્રકૃતિ પાંચ
પ્રકારની છે. બીજ, બિંદુ, પતાકા, પ્રકરી, અને કાર્ય.

ઇતિવૃત્તના બીજ રૂપ વૃત્તાંતને બીજ કહેછે. જેમ સત્યભામાનું લગ્ન
થવામાં કૃષ્ણ અને સત્યભામાનો અનુરાગ એ બીજ છે.

મુખ્ય વસ્તુ કે પ્રાસંગિક વસ્તુ અટકી જાય ત્યારે જે બીજ આરોપણ
કરીને તે વસ્તુ આગળ ચલાવવામાં આવે તેને બિંદુ કહેછે. જેમ કે સત્યભામાની-
પ્રાપ્તિ થવાથી મુખ્ય વસ્તુ અટકી જાય છે તેને રૂઝિમણીને પ્રૂલ આપવાથી
સત્યભામાને રોષ ઉત્પન્ન કરી ફરી આગળ ચલાવ્યું છે માટે સત્યભામાનો
રોષ એ બિંદુ છે.

પતાકા તથા પ્રકરી વિષે પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. ઇતિવૃત્તવડે જે ફળ ઉત્પન્ન કરવું તેને કાર્ય કહેછે. આ નાટકમાં સત્યભામાને પ્રસન્ન કરવી એ કાર્ય છે. નાટ્યઅંથોમાં એમ લખેછે કે ધર્મ, અર્થ, કે ક્રમ, એ ત્રણમાંથી એક ફળ ઉત્પન્ન કરવું તેને કાર્ય કહેવું. એ રીતે જોતાં આ ફળત્રે ક્રમમાં સમાવેશ થાય છે.

નાટકમાં ખીજ, ખિંદુ, પતાકા, પ્રકરી, અને કાર્ય, એ પાંચવાના વર્ણાય છે તે બધાં અહીં વર્ણાયા છે. પણ એ વસ્તુ વર્ણાવવામાં કાંઈ ક્રમ છે કે નહિ, એવો પ્રશ્ન સહેજ જોડે છે. આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા માટે તે ક્રમ પણ નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહેલો હોય છે. એવી રીતે કે, પ્રત્યેક કાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં અનુક્રમે આ પાંચ અવસ્થાઓ વર્ણવવી, આરંભ, યત્ન, પ્રાપ્ત્યાશા, નિયતાપ્તિ, અને ફલાગમ.

આરંભ—મોટા ફળના લાભને અર્થે જે ઉત્કંઠા વર્ણવવી તે જેમ આ નાટકમાં મણિયોરનું આજ મટવાને તથા શાદવકન્યા પ્રાપ્ત થવાને સત્યભામાનો કૃષ્ણ સાથે અનુરાગ થવાનું પ્રથમ વર્ણાયું છે, તે આરંભ છે.

યત્ન—ફળપ્રાપ્તિ માટે જે ત્વરાયુક્ત વ્યાપાર તે. જેમ કેદમાં પડેલી સત્યભામાએ કૃષ્ણનું ચિત્ર કાઢ્યું છે તથા તે યુક્તિથી શ્રીદામો મેળવીને કૃષ્ણને આપે છે, તેથી કૃષ્ણનો અનુરાગ પરિસીમાને પોહોચી જાયછે, તે યત્ન છે.

પ્રાપ્ત્યાશા—ફળલાભ થવામાં જે અડચણ આવવી તથા તે દૂર થવી, એવું વર્ણાય તે. સત્યભામાનાટકમાં કૃષ્ણસત્યભામાનો મેળાપ ન થવા દેવામાં શકિમણીએ કરેલી બધી અડચણોનો આમાં સમાવેશ થાય છે.

નિયતાપ્તિ—નિશ્ચયપણે ફળની પ્રાપ્તિ. જેમ સાર્વજનિક મેળામાં સત્યભામાનું ગમન વર્ણાય છે ત્યાં વાવના ભવથી એનું રક્ષણ કરનારાઓનો ગભરાટ પણ વર્ણાયો છે એ ગભરાટ વર્ણવે કવિ એમ સૂચવે છે કે રક્ષણ કરનારાઓ સત્યભામાને લાવક નથી માટે કૃષ્ણને જરૂર સત્યભામા મળશે. આ પ્રસંગ તે નિયતાપ્તિ છે.

ફલાગમ—સમગ્ર ફળની પ્રાપ્તિ. જેમ કૃષ્ણને સત્યભામા પ્રાપ્ત થઈ તે ફલાગમ છે. સત્યભામાને પારિગ્રહક આણી આપવાથી તેનો રોષ મટ્યો એ પણ ફલાગમ છે.

પાછળ કહ્યું તેમ આ નાટક બે ભાગે લખાયેલું. દોષથી કાર્પની પાત્ર અવસ્થા પણ પેહેલા ચાર અંકમાં જૂદી અને પાછલા ત્રણ અંકમાં પણ જૂદી જૂદી માત્રમ પડશે કેમકે પેહેલામાં સત્યભામાની પ્રાપ્તિ એ કાર્ય છે અને બીજામાં સત્યભામાનો રોગ મટવો એ કાર્ય છે.

ઉપર કહેલી બીજા વગેરે પાત્ર અર્થપ્રકૃતિ તથા આરભ વગેરે પાત્ર કાર્યની અવસ્થા એકજ અથવા વર્ણાય છે, અને તે એવી રીતે કે જ્યાં આરભ વર્ણાતો હોય ત્યાં બીજા પણ વર્ણાતું હોય, જ્યાં યત્ન વર્ણાતો હોય ત્યાં ખિંદુ પણ વર્ણાતું હોય, જ્યાં પ્રાપ્તિયાશા વર્ણાતી હોય ત્યાં પતાકા પણ વર્ણાતી હોય, અને એમજ આગળ પણ આમ ચલાવી અર્થપ્રકૃતિ તથા કાર્યાવસ્થાના યોગ કે સંધિ ધામ છે તેને નાટકના પાત્ર સંધિ કહે છે. મુખ્ય, પ્રતિમુખ્ય, ગર્ભ, અવમર્શ, અને ઉપસંહાર, એવા તે પાત્ર સંધિના નામ છે.

જૂદા જૂદા પ્રયોજનવાળા કથાના ભાગોને મુખ્ય પ્રયોજન સાથે જોડી દેવા, તેનું નામ સંધિ, એવું સંધિનું લક્ષણ નાટ્યશાસ્ત્રમાં કરેલું છે. જૂદા જૂદા પ્રકારે રસની ઉત્પત્તિ કરવાને ક્યાંક ક્યાંક કેવું વર્ણન કરવું એ વાત સંધિ તથા તેના અંગ સમજવાથી જાણવામાં આવે છે. મુખ્યસંધિના ઉપદ્વેષ વગેરે બાર અંગ છે. પ્રતિમુખ્યસંધિના વિલામ વગેરે તેર અંગ છે. ગર્ભસંધિના અસ્તુતાહરણ વગેરે બાર અંગ છે. અવમર્શસંધિના અપવાદ વગેરે તેર અંગ છે. ઉપસંહાર (એવું બીજું નામ નિર્વહણસંધિ છે) સંધિના સંધિ વગેરે ચૌદ અંગ છે. મહાકવિ પ્રેમાનંદે એ અંગ સહિત પાંચે સંધિઓ ક્યાંક વર્ણી છે તે દીકરામાં બતાવું છે, એટલે અમે અહીં નિસ્તાર કરતા નથી.

આ કવિએ મંથુર, ઉચ્ચ પ્રકૃતિનો અને રસમય ભાગ જાળવી બતાવવાને હાથે વર્ણ્ય છે, પણ જે ભાગ રંગશ્રુતિ ઉપર જાળવી બતાવવાને લાયક નથી, તે ભાગ વિષ્કંભક વગેરેથી સૂચ્યો છે. રસ્તુના સૂચ્ય અને દૃશ્ય, એવા બે વિભાગ નાટ્યશાસ્ત્રકારોએ પાડેલા છે તે પ્રભાણેજ આ નાટકમાં જોવામાં આવે છે. ભોમાસુરવધ રંગશ્રુતિ ઉપર બતાવવા જેવો નથી. માટે તેને વિષ્કંભક દ્વારા કહી બતાવે છે. વિષ્કંભક, ચૂંચિકા, અંકાસ્ય, અકાવતાર અને પ્રવેશક, એવા પાત્ર ભાગમાં સૂચ્ય વસ્તુને નાટ્યશાસ્ત્રમાં વહેંચેલી છે, તથા દૃશ્યવસ્તુને પણ નિયતશ્રાવ્ય, સર્વશ્રાવ્ય અને અશ્રાવ્ય એવા ત્રણ ભાગમાં વહેંચેલી છે. આ વાતથી કવિ મારી પેઠે માહિત છે એમ તેના અંધમાથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

નાટકની વસ્તુ વિષે નાટ્યશાસ્ત્રમા એટલું જણવાનું હોય છે અને તે તે વિષય સમજાવવાને અમે ઉપર પ્રેમાનદના આ પ્રસ્તુત અધ્યાયનીજ ઉદાહરણ આપ્યા છે તે ઉપરથી કવિના શાસ્ત્રીયજ્ઞાન વિષે બહુ ઉચ્ચમત બધાય છે

નાયક એ નાટકમા વર્ણાતો બીજો વિષય છે સામાન્યત નાયક કેવો જોઈએ, તે વિષે સાહિત્યઅયોમા લખેછે કે તે વિનીત, મધુર, ત્યાગી, દક્ષ, ત્રિયવદ, શુચિ, રક્તતોક, વાગ્મી (જોવી જણનારો), રૂઢવશ, સ્થિર, યુવા, બુદ્ધિમાન, પ્રણવાન, ઉત્સાહવાન, સ્મૃતિમાન, કલાવાન, માની, શૂર, દંઢ, તેજસ્વી, શાસ્ત્રચમુ, અને ધાર્મિક જોઈએ નાટક વાચવાથી માનમ પડશે કે આ અથના નાયક કૃષ્ણમા પ્રેમાનદે ધણાખરા શુણો તો સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યા છે નારદાદિના મેળાપ વખતે તે વિનીત જણાય છે, સત્યભામાના મેળાપમા તે સુદર અથવા મધુર જણાય છે, બંને પત્નીઓનું સમાધાન રાખવામા તે દક્ષ જણાય છે, રૂઢિમણી અને સત્યભામા સાથે વાતચિત કરવામા તે ત્રિયવદ જણાય છે, પત્નીઓ આગળ વાતચિતમા તે બધાતો નથી તેથી વાગ્મી જણાય છે, યદુકુળમા ઉત્પત્તિથી રૂઢવશ જણાય છે, સત્યભામા ઉપર પ્રેમ કરીને પછી પ્રચલિત થયો નથી માટે સ્થિર જણાય છે શ્રીદામા સાથેની વાતચિતમા તે ઉત્સાહવાન જણાય છે, રૂઢિમણીના અબોડામા ધૂલ ગુણવામા તે કનાવાન જણાય છે, ભૌમાસુરનો વધ કરવામા તે શૂર જણાય છે, દેવો તેને પ્રણામ કરે છે તેથી તે તેજસ્વી જણાય છે, શાસ્ત્રના વચનો તે કહી બતાવે છે માટે તે શાસ્ત્રચમુ જણાય છે, અને એજ પ્રમાણે યુવા બુદ્ધિમાન પ્રણવાન વગેરે શુણો જૂદી જૂદી જગોએ વર્ણાને કવિએ આ નાયકને નાટ્યશાસ્ત્રમા કલા રમાડે વર્ણવે છે

વળી અથમા કૃષ્ણને નિશ્ચિત, કનાસક્ત, સુખી અને મૃદુ વર્ણાને તે ધીંગલસિત નાયક છે એમ પણ બતાવી આપ્યું છે તથા તેમા પણ અનેક સ્ત્રીઓ છતા પ્રત્યેકમા સમાન પ્રીતિમાળો વર્ણાને તેની મજાના દક્ષિણ નાયકમા કરાવી છે એમ છતા કૃષ્ણના અપરાધ કોઇ કોઇ જગોએ પદ્માઇ જતા વર્ણવ્યા છે માટે તેમા મધકિ ધૃષ્ટતા કે શક્તા જેવું માયમ પડે છે, પણ તેટલા ઉપરથી એ ધૃષ્ટ કે શક નાયક એમ સમજવું નહિ

આ નાટકમા નાયકનાયિકાના અત પુરસાહાયમા શ્રીદામાને વિદૂષક તરીકે મળ્યો છે તે શૃંગારસાહાય છે અને નારદ ધર્મસાહાય તરીકે વર્ણવા છે સત્યભામાની સખી નાગરિકા, કૃષ્ણનો સખા શ્રીદામો, અને રૂ-

કિમણીની સખી કનકભાલિકા, એ દૂત દૂતી તરિકે સાહાયકારી વર્ણાયાં છે
હવે ગ્રંથની નાવિકા સત્યભામા તરફ જોઈએ, સ્વીયા, પરકીયા અને
સામાન્યા એવા નાવિકાના મુખ્ય ત્રણ ભેદ છે તેમથી આ સ્વીયા નાવિકા છે,
એ તો વગર કહે પણ નાટક વાચતાજ જણાય એવું છે સત્યભામાને આમા
મુખ્યા વર્ણી છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૭૯ મું). ત્યાં લખેછે કે—

શાદ્દલવિકીરિત,

આ જો નૂતન તું યુવા યુવતીની, કેવી જણાયે કહું,
આહા! શો અતનુવિકાર ઉપજ્યો, ચમુદી જોઈ રહું;
એ તો વામ હશે અપાર રતિમાં, માને મૃદુતા બહું,
જોજો લક્ષણ લાજનું પ્રિય સખા, પચે હું પૂરું લહું.

૫૦ ૫૦ ૫૦ ૫૦

એમાં નવીન તારણતા, નવીન કામવિકાર, રતીમા વામા, મૃદુકોપા,
અને અધિક લજ્જા, એવા મુખ્યાનાં પાચે લક્ષણ અનુક્રમે વર્ણ્યાં છે.

નાવિકાના સ્વાધીનપતિકા વગેરે આઠ અવસ્થાના યોગથી બેઠ થાય છે
તેમાંથી સત્યભામાને કવિએ આરંભમા વિરહોત્કંઠિતા, પછી કલહાંતરિતા,
અને છેવટે સ્વાધીનપતિકા વર્ણી છે એ પણ સ્પષ્ટ છે.

આ નાટકમા કવિએ હામ હામ નાવિકાના શોભા, કાંતિ, માધુર્ય, વગેરે
અપતનજ અલંકાર; ભાવ હાવ, વગેરે અંગજ અલંકાર, અને લીલા, નિવાસ
વિચ્છિન્નિ, વગેરે સ્વાભાવિક અલંકાર ઘટિત પ્રસંગે વર્ણ્યાં છે, તે ટીકા જોવાથી
જણાયે

આ કાવ્યમાં મુખ્ય રસ શૃંગાર છે માટે ગીત, વૃત્ત વિવાસ, કામભો-
ગ, જેમાં આવે એવો વ્યાપાર વર્ણાયો છે, અને તેથી યોગ્ય જગોએ નાટકમાં
વર્ણાતી ચારમાંની કૈશિકિવૃત્તિ વર્ણાઈ છે. સાર્વજનિક ઉત્તમણી વખતે બાગમા
વાધનો બધ ઉપજે છે ત્યાં આરભટ્ટીવૃત્તિ વર્ણાઈ છે. દેવ અને દુર્ય્ય પાત્રોની
વાતચિત્તમા તથા નાટકની સરઆતમા સ્તધારના વચનોદ્વારા ભારતીવૃત્તિ
વર્ણાઈ છે. કૈશિકી, સાત્વતી, આરભટ્ટી, અને ભારતી વૃત્તિઓના લક્ષણ
નાટ્યમંથોમા જેવા કહેવાં છે તેવાંજ અહીં વર્ણાયાં છે એમ જણાવવાને તેના
લક્ષણ આ નીચે આપ્યા છે.

વૃત્તિ—નાયક વગેરેનો ક્રોધમાં પ્રવૃત્તિ રૂપ વ્યાપાર તે વૃત્તિ કહેવાય છે.

કૃશિક્વિવૃત્તિ—ગીત, નૃત્ય, વિલાસ, કામભોગ, વગેરે સહિત સ્ત્રીયુક્ત મૃદુશૃંગારી કામરૂઢયુક્ત વ્યાપાર તે. એના નર્મ, નર્મસ્ફૂર્ણ નર્મસ્ફેદન, અને નર્મગર્હ, એવા ચાર ભેદ છે.

સાત્વતીવૃત્તિ—શોકહીન તથા સત્ય, શૌર્ય, દાન, દયા, દર્પ, આર્જવ ઇત્યાદિથી યુક્ત, યોગ્ય શૃંગાર અને અદ્ભુત રસવાળો વ્યાપાર તે. એના પણ સંભાષ, ઉત્થાપક, સાંધાત્ય, અને પરિવર્તક, એવા ચાર ભેદ છે.

આરભટીવૃત્તિ—માયા, ઇદમળ, સંગ્રામ, ક્રોધ, ઉદ્બ્રાંતિ, પ્રસ્તાવ, પાત, ઠેકડા મારવા, છેદન, અને વધન ધાદિકથી યુક્ત જે વ્યાપાર તે સંક્ષિપ્તિ, સંદેહ, વસ્તૂત્થાપન, અને અવપાત, એવા એના પણ ચાર ભેદ છે.

ભારતીવૃત્તિ—સંસ્કૃતમય વાણીનો વ્યવહાર તે ભારતીવૃત્તિ ક્ષીણી નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટકનાં છત્રીશ લક્ષણ તથા તેત્રીશ અલંકાર વર્ણવ્યા છે. એ લક્ષણ અને અલંકાર નાટકને શોભાવે છે. માટે તેની યોજના સારા કવિએ બની શકે તેટલી કરે છે. આપણા મહાકવિએ પોતાના અંધમા તેની યોજના એટલે છૂટે હાથે કરી છે કે તેનું એક પણ વાક્ય નાટ્યાલંકાર કે નાટ્યલક્ષણ વિનાનું નથી, એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. એ અલંકાર અને લક્ષણો દીકામાં ક્ષમકામ ઉપાડાં કરી આપવામા આવ્યાં છે.

આત્યારમુખી આપણે એક બાબુપર નાટ્યશાસ્ત્ર અને બીજી બાબુપર “સત્યભામાખ્યાન નાટિકા” મૂકીને તેનો અગ્રખાવો કર્યો અને તેમાં આપણે જોયું કે નાટકના કે રૂપકના બધા ગુણો તેમાં છે માટે એને નાટકના કે રૂપકના ગમે તે વર્ગમાં મૂકી શકાય નાટક વગેરે રૂપકના દશ ભેદનાં તથા નાટિકા વગેરે અદાર ઉપરૂપકના ભેદનાં લક્ષણો જોતા આ અંધને નાટિકા કહેવી એ ઠીક બંધબેસતું છે નાટિકાનું લક્ષણ નાટ્યશાસ્ત્રમા આ પ્રમાણે કરેલું છે:—

નાટિકામાં નાયિકા મુઞ્ઘા યોજવી, તથા તે દિવ્યા અને આતિ મનોહરા યોજવી. આ નાટિકામાં સત્યભામા મુઞ્ઘાનાયિકા છે એ તે પાછળ કહી ગયા છીએ; હવે તે પૃથ્વીનો અવતાર હોવાથી દિવ્યા પણ છે અને કવિએ અપ્સરાઓના સંવાદદ્વારા એ તેનું દિવ્યાપણું પ્રસિધ્ધ કર્યું છે. ભાગામુરનો વધ તેની માતા કહેતા વગર થાય નહિ, માટેજ કૃષ્ણ સત્યભામાને ભામનો વધ કરવામા સાથે લેઈ ગયા હતા. (વુઓ પૃષ્ઠ ૨૫૪) —

“તિલોત્તમા—શું ત્યાર પછી ભૌમાસુર એકલોજ રહ્યો કે ? મૂચ્ચાની ક્ષેત્રે વૃષ્ણવાસ હવે એટલે એને બીજા કશાની ગરજ છે ? વાર એન । પછી શું થયું, તે તું વેદેથી વેદેથી કહી દે.

રંભા—મૂચ્ચા કામી નો હતોજકની ! તે સત્તાજિતસુતાને બેઈ મોહિત થયો, અને એવામાં જનવાકાળ કે સત્યભામાએ પોતાના પ્રિયતમને કદાગીને કહ્યું કે હવે આ એકલો રહ્યો તેને સત્વર મારી નાખો એટલે હું નીમતે તમારી સાથે વાનો કમ્પતી જ્યાં જવું છે ત્યાં જઉં ।

તિલોત્તમા—(તાળી આપી) અખિ ! ઘાટ તો કીક આવ્યો. મૂચ્ચાની માએજ મૂચ્ચાને મરાવ્યો ! પણ પછી શું થયું તે ઉતાવળી કહી નાખ્યું.”

ઈત્યાદિથી સત્યભામા ભૌમાસુરની મા સાળિત થાય છે. પણ ભૌમાસુરની મા પૃથ્વીદેવી છે માટે સત્યભામા પૃથ્વીદેવીનો અવતાર હોવાથી દિવ્યા નાયિકા છે ભૌમાસુર એના પર મોહિત થયો, તથા કૃષ્ણ એના રૂપથી મોહ્યા, વગેરે વર્ણનથી મનોહરપણું તો સિદ્ધજ છે. વાર; તે અંતઃપુર-માથે સંખધ ધરાવનારી જોઈએ; તથા તેના શુભાશ્રવણ કે દર્શનથી નાયકની તેના ઉપર ઉત્તરોત્તર વધતી પ્રીતિ વર્ણવવી જોઈએ; તથા દેવીથી બીહીતો નાયક યોજવો. અહીં સત્યભામાને અંતઃપુર સાથે સીધો મખધ ધરાવનારી વર્ણી નથી, પણ એકજ સ્થળમાં હોવાથી કેવળ અંતઃપુરને વર્ણવી ગેવાની કવિએ જરૂર જોઈ નથી. જ્યારે નાયિકા પરદેશની હોય ત્યારેજ તેમ થવાની જરૂર છે એવું પ્રિયવર્તિકા અને રતનાવલિ વગેરે નાટિકાએ જતાં માવમ પડે છે. સત્યભામાના દર્શનથી કૃષ્ણની તેના ઉપર ઉત્તરોત્તર વધતી જતી પ્રીતિ વર્ણવાઈ છે, તથા રૂક્મિણીનું અપમાન ન થાય માટે તેનાથી કૃષ્ણને બીડીના વર્ણા છે. એનું ઇતિવૃત્ત કેવિકલ્પિત જોઈએ. ધર્મો ભાગ અથવા સમય રચના કવિકલ્પિતજ છે. ધીરસલિલ નાયક જોઈએ અને તે રાજા જોઈએ. કૃષ્ણ એ જન્મે લક્ષ્મણાજો નાયક છે. તેના આકાર યોજવા. પાછળ કહ્યું છે તેમ નાટિકાનું ઇતિવૃત્ત ચાર અંકમાંજ ગમાવ થાય છે. ત્રણ અંકનો જે વધારો કર્યો છે તે જૂનો પાડી મકાવ એવો હોવાથી નાટ્યનાસ્ત્રના નિયમનો ભંગ થઈ ગયો નથી. વળી ગાગર અંક કરવા એવો નિયમ થયો કવિઓએ પાળેલો પણ નથી. કેમકે જાડુમા ચાર અંક કરવા, એમ કહેવાનો ત્યાં હેતુ છે. નાયિકાને નામે નાટિકાનું નામ પાડવું. ‘રાવદર્શિકામત્યભામાખ્યાન’ એ નામ નાયિકાને નામેજ છે તથા પ્રીતિ કરનારી એવી રાજવંશની નાયિકા યોજવી.

અહીં તેમજ છે. તેને વિષે નાયકનો પ્રેમ થતાં તેના મનમાં દેવાની બીક રહેવી જોઈએ. અહીં કૃષ્ણ અને રૂક્મિણીના સંબંધમાં તેમજ વર્ણાયું છે. એ દેવી જ્યેષ્ઠા, પ્રગલ્ભા અને રાજવંશની હોવી જોઈ એ રૂક્મિણી તેરીજ છે. તેને ડગલે ડગલે માનવંતી કરવી. અયમાં જુઓ, રૂક્મિણીનું માન પદે પદે જળવાયું છે. એમાં કૈશિકીવૃત્તિ આણવી. તે આવી છે એમ પાછળ બતાવી ગયા છીએ. સંધિ આવે એટલા આણવા, તે પણ કહી ગયા છીએ.

ઉપર લક્ષણ અને લક્ષ્યનો મુકાબલો કરી બતાવ્યો છે તેથી નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમને જરેજર સમજીને તેણે આ નાટિકા લખી છે. એમ ખુલ્લું જોવામાં આવેજે. અસ્તુ નાટિકા, એ 'નાટક' તથા 'પ્રકરણ' (નામે રૂપકનો ભેદ), એ બે ભિન્ન થવાથી યાવજે. એટલે 'કવિકૃષ્ણત ધર્મજ્ઞત' એ તેના પ્રકરણનો ભાગ આવે, અને બીજી બધી બાબત નાટકની આવે, માટે ધર્મજ્ઞતને બાદ કરતાં તેની તમામ રચના નાટક જેવી હોવી જોઈએ માટે હવે એ અંતની રચનાને નાટક રૂપે તપાસીએ.

નાટકકાર આરંભમાં શિષ્ટસ પ્રદાય પ્રમાણે નાન્દી અથવા મગળાચમણ કહેજે નાન્દીમાં કવિએ કેટકેટલી ખુમી કરી છે તે દીક્ષામાં વિગતારથી બતાવી છે. તે કરતાં નાટ્યરચના તમ્હ જોતાં એમાં પતાકાસ્થાનકની રચના કરીજે એ વિશેષ છે. નાટકની રચનામાં કવિએ કોઈ કોઈ જગ્યાએ પતાકાસ્થાન અને વીધીનાં અંગની યોજના કરવી એ નાટ્યશાસ્ત્રકર્તાઓની આગા છે. આલપ તા પ્રકરણના ભાવિર્અર્થતું સૂચન અન્યોક્તિ કે સમાસોક્તિથી કર્યું હોય ત્યારે ત્યાં પતાકાસ્થાન કહેવાય છે. નાટકમાં શું વર્ણુજે તે નાન્દીમ સમાસોક્તિથી કવિએ જણાવ્યું છે માટે એને પતાકાસ્થાન કહેવાને હરકત નથી. નાન્દી યથા પછી સૂત્રધાર તથા નટનો સંવાદ વર્ણુનિ તે દ્વારા આ તી વૃત્તિથી પ્રસ્તાવના કરી છે.

આ પ્રસ્તાવનામાં તે ગૂજરાતી વાણીના સદેશાની વાત આજે છે, અને તેમાં જણાવે છે કે ગૂજરાતી ભાષામાં નાટકો ગ્યાય તે જાડુ સાડ છે કવિની ગૂજરાતી ભાષાની ઉન્નતિ કરવાના હક્કકાં જતા ક્રિત્ત્વાલ્લથી રચાભાવિકપણે લખાઈ ગયેલા આ લેખ જોઈને હમણાનો કયો ગુર્જરવિદ્વાન આનંદમયુદ્રમા નદિ દૂજે ? તથા કોણ આ મહાકવિને ધન્યવાદ નદિ આપે ! પ્રસ્તાવના થઈ રહ્યા પછી કોઈ ઋતુને આજરીને નટીએ ગાતું એમ નાટ્યશાસ્ત્રની

આમ હોવાથી એક ચતુષ્પદિકાનું ગાયન શૂંચું છે. ચતુષ્પદિકા વગેરે નાટ-
કનાં ગાયનોના અથો જો કે હમણા દુર્મોલ યદ્ય પડ્યા છે તથાપિ આ કવિએ
તેનું સાચું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું એમ તેની કૃતિ પરથી માલમ પડી આવે છે.
ચતુષ્પદિકાની છેવટે “ધારી ધારી યુવામણિ ચોરે” આવું વાક્ય નદી ખોલે છે,
તેજ વાક્યનો જૂદો અર્થ ગ્રહણ કરીને રક્તિમણી પ્રવેશ કરે છે. એવી રીતે પાત્ર-
પ્રવેશ કરાવવો તેને કથોદ્ધાત નામે પ્રસ્તાવનાનું અંગ કહે છે ધણા નાટક
લખનારા જેમ કાંઈ પણ ચમત્કાર વિના એમજ પાત્રનો પ્રવેશ કરાવે છે તે
પદ્ધતિ સંસ્કૃત નાટક લખનારાઓને માન્ય નથી. એટલામાટે કથોદ્ધાત,
પ્રવૃત્તક, પ્રયોગાનિશય અને વીચીના તેર અંગ, એમાંથી કાંઈ પણ એક પ્રકારે
પાત્રપ્રવેશ કરાવવો હીક છે, અને આ કવિ તેને અનુસર્યા છે.

રક્તિમણીને આદિથી અત સુધી પ્રૌઢ, ગંભીર, મોટા મનવાળી, રાજની-
તિમાં કુશળ અને સ્વામિપ્રતિ આત્મંત પ્રેમવાળી, વર્ણી છે. કૃતવર્માને ખોલાવી
લાવવામાં અને ખીજી ખટખટ કરવામાં તેની રાજકીય કુશળતા બતાવી આ-
પી છે. સત્યભામા સાથેના વર્તનમાં તેની મહાશયતા, પ્રૌઢતા અને ગંભીરતા
બતાવી આપી છે તથા કૃષ્ણના મેળાપમાં તેનો અવ્યવસ્થિત પ્રેમ બતાવી આપ્યો છે;
અને વળી કૂલ માટે સત્યભામા કૃષ્ણ સાથે કનિયો કરે છે એ વાતના પ્રસંગમાં
રક્તિમણીનો જે પ્રેમ કવિએ ચીતર્યો છે તે તો કાંઈ અલૌકિકજ છે !

પદ્મપ્રભા અને કનકમાલિકા બે રક્તિમણીની અંતઃપુર સાહાય છે. આ
દારીઓ તે સખીઓ જેવીજ માનવાનો નાટકઆયોનો સપ્રદાય છે. તેમ પ્રેમા-
નંદે પણ અહીં તેમજ માન્યું છે. આ પ્રવેશમાં કૃષ્ણને માણ્યોર કહેનાર
માણ છે તેની પૂછપાછ માત્ર વર્ણવી છે.

ખીજે પ્રવેશ કૃષ્ણ અને શ્રીદામાનો છે. ધીરલલિત નાયક કૃષ્ણ છે,
એમ પાછળ કહ્યું છે એટલે હવે એ પાત્ર કેવું ચીતરાવું જોઈએ એ વિષે ફરીને
કહેવાની જરૂર નથી. શ્રીદામો એ વિદ્વપકને દામે છે. કેટલાક સમજે છે કે વિ-
ચિત્ર વેપ, વાણી અને ચાળાથી હસાવનાર મૂર્ખપાત્ર તે વિદ્વપક પણ આ
સમજ ખોટી છે. વિદ્વપક એ રાગનો અપવા મુખ્ય નાયકનો કામસાહાય છે.
તે હાસ્ય ઉપજે એવાં પણ મર્મના વચનો બોલનાર તથા નાયકને ધણી રીતે
ઉપયોગમાં આવનાર પાત્ર છે. જે નિરર્થક હાસ્ય ઉપજાવવા માટે એવું એક
પાત્ર ચોગ્રવામાં આવે તો તે નાટકમાં કચરા જેવું જાણવું. વિદ્વપકનો શો ઉપ-
યોગ છે તે આ નાટકમાં જરાજર બતાવી આપ્યું છે સત્યભામા સાથે લગ્ન કર-
વાથી મણિચોરનું આજ ભુંસાઈ જશે એમ કહી શ્રીદામો નાયકનાયિકા વચ્ચે-
નું અનુરાગબીજ અહીં રોપે છે અહીં એક વાર કૃષ્ણ ખોલે છે ૩,—

“ સખા, કરજ ને કન્યા—”

એટલામાં રૂઝિમણી આવી ચઢે છે. અને કૃષ્ણનો ધરાદો સમગ્ર જઈ
“કરગરે મળે નહિ” એમ કહી વાક્ય પૂરું કરે છે પણ રૂઝિમણીને મારું ન
લાગે માટે કૃષ્ણ એ વાક્ય જૂદીજ રીતે પૂરું કરી એક શ્લોક બોલે છે

“દેવિ! કરજ ને કન્યા, કલંકિત સદા લાણુ;

યથાર્થ વદતુ મારે, ગમે તેમ તમે ગણુ!”

(જુઓ પૃષ્ઠ ૩૮ મું).

ગૂજરાતી ભાષાના નાટકરચયોમા આવા વાક્યચાતુરીના પ્રસંગ આ-
પણુને ક્વચિતજ માન્ય પડે છે !

શ્રીદામો જાતનો આહીર હોવાથી કવિએ અહીં તેની આખીરી ભાષા
યોગ્ય રૂપે વાપરી છે, તે રમજ ઉપજાવે છે. સંસ્કૃત ભાષામા લખાવવાં નાટકો-
માં સ્ત્રી, બાળક અને હલકાં પાત્રોની ભાષા પ્રાકૃત (માગધી વગેરે)-રાખ-
વામાં આવે છે. (કેમકે કયા પાત્રની કેવી ભાષા જોઈએ તે વિષે નાટ્યશાસ્ત્ર-
મા નિયમજ કરેલા હોય છે—જુઓ સાહિત્યદર્પણ). પણ ગૂજરાતી તો સ્વતઃ
પ્રાકૃત ભાષાજ છે એટલે તેમા તેવું શુ બની શકે ! તોપણ આ પિનોદી કવિ-
એ આખીર (આહીર) પાત્રની ભાષા એવી યોજી છે કે જાણે તે જૂની ગૂજ-
રાતી હોય ! આ જોઈને કવિના જૂની ભાષાઓના જ્ઞાનવિશે પણ આપણુને
આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતુ નથી.

એની પછીના પ્રવેશમાં નાગરિકા નામે નવું પાત્ર પ્રવેશ કરે છે. એ
સત્યભામાની દાસી છે. એ તથા શ્રીદામો બન્ને મળીને કૃષ્ણનો સત્યભામા
સાથે મેળ બેસાડી આપે છે એમ આગળ વર્ણામે. એ પછીના પ્રવેશમાં
સત્યભામા તથા કૃષ્ણનો મેળાપ ન થાય માટે રૂઝિમણીની તથા તેની સખી-
ઓની ખટપટ વર્ણાઈ છે એવી રીતે પેદેવો અંક પૂરો થાય છે.

ખીજા અંકમા સત્યભામા તથા કૃષ્ણનો સુવર્ણમરોજિકામાં મેળાપ
થાય છે, તથા રૂઝિમણીની ખટપટથી તેમા રિક્ત આવી પડે છે, એ વર્ણન છે
નાગદના પ્રવેશથી આ અંક શરૂ થાય છે દેવેને ભૌમાસુર દુઃખ દે છે એ વાત
નારદ કહેવા આવે છે. આ બીજા અહીં મૂક્યું છે તેવું ફરી ફરી એક બે વાર
વચગા કથન કરીને છેવટે તેનું પરિણામ કહિ જતાવશે એની માકળ એવી
છે કે દેવેને ભૌમાસુર દુઃખ દે છે માટે તેને મારવાને કૃષ્ણની જરૂર છે,
સત્યભામાની આજ્ઞા વિના તે મગપ નહિ માટે સત્યભામાની જરૂર, પારિજાતક

સેવાના બાહાના વિના સત્યભામાનું યુદ્ધમાં સાથે આવવું બને નહિ, માટે સત્યભામાની પારિજાતિક માટે હાલ લેવાની જરૂર, અને તે કૃષ્ણની પત્ની ન હોય તો હું લેઈ શકે નહિ, માટે પત્ની જાણી જરૂર, પરસ્પર અનુરાગ વગર દ પત્ની થવાય નહિ માટે અનુરાગ ઉત્પન્ન કરવાના સાવધાની જરૂર, અને વિદ્ય વિના અનુરાગ દબ થાય નહિ માટે રૂઝિ મુકૂત વિદ્યની પણ જરૂર એવી રીતે પરસ્પર કાર્યકારણભાવે કવિએ આ દૃષ્ટાંત ગોવે સામ્યો છે કે અમુક ભાગ તેમથી નકામો ગણ્યને આપણે ાદ કરના ધારીએ તો તેમ બને એવું નથી આ બીજા અ કમા પદલા અ ક કરતા અ નુરાગબીજ સ્પષ્ટ રહ્યાય છે માટે રસ પણ નિશેષ છે કવિની કવિતા તો આખા અ યમા એવી મધુર છે કે જો તેમથી નમુના માટે પસ કરવાની જરૂર પડે તો બીજા કવિતાઓ પસ કરવાનું મન થાય એમ જતા મારી મારી ન જોતા એકાદ બે બીજા અ કમાથીજ આ નીચે આપી છે કૃષ્ણ દ્વર ઉભેલી સત્ય ભામાને જોઈને કહે છે કે —

ગીતિ.

“ આવી મુખા અ શુભિ, હસની હસવી કદા મુને તેડે ?

અ દ્રી અ દ્ર નિહાળે, ત્યાગે મવિતા યદા પડે કેડે. ”

(સત્યભામાને) સખી સાથે વાત કરતા જોઈને કૃષ્ણ કહે છે કે —

“ કેવી નીચી નમી છે, મદનમદનની કમાન શું રાજે ?

નહિ નહિ મદનશિનીમુખ, વાંકું સીધું સદાય જે ભ્રાજે. ”

અહીં કવિએ ઉત્તેક્ષા અને અપભ્રુતિ નામે અર્થાનકાર પ્રતિ નામે નાપિકાનકાર, અને બીજા વ્યજનાદિ શુભો ગોચ્યા છે તે સ્પષ્ટ સમજાય એવાજ છે । ઈત્યાદિ

એજ અ કમા અ દ્રને બળદ ધાવે છે ' એમ કદીને સત્યભામાને મળવાની યુક્તિ કવિએ વર્ણી છે, તે પણ કવિની અદ્ભુત કલ્પનાના વખાણુ કાવે છે

બીજા અ કમા સત્રાજિત પોતાની પુત્રી સત્યભામાને કેદ કરી બીજા રાષ્ટ્ર સાથે પરણાવી દેવાનો નિશ્ચય છે તેને કેદમાં નાગ રિપ મળી રાકે માટે શ્રીકૃષ્ણે જોડીમુગ્યાનો વેદ લઈ સત્રાજિતની સ્ત્રીને ભોગવી કૃષ્ણી લેઈ આવે છે નાગરિપ મત્યભામાને મળી તેની પ્રાપ્તિ સિત્તપાત્રી થાવે છે અને શ્રીદ માત્રાસ તે કૃષ્ણને પોતાગાડે છે

ફિમિણી પ્રપચથી તે ચિત્ર છીનવી લેઈ ખીજે વખતે મેળામા સત્યભામા કૃષ્ણને ન મળે તેવી સમ્બધાની રાખે છે. સનાતિ એક અટક મનનો માણસ ચીતપો છે તેની પત્નીને સાધારણ બોળી બધરી જેવી ચીતરી છે. શ્રીદામો જ્ઞેશી ધાય છે ત્યારે તેનો વિચિત્ર વેપ જોઈ છોકરાં તેને ખીજવે છે. કવિએ સ્ત્રીએની અને છોકરાની ભાષા યોજવામા ઉત્તમ રમણતા દેખાડી છે! એ પોતે સસ્ત્રુતમય લખી શકતો હતો તે દેવપાત્રોની ભાષાથી વિદિત કર્યું છે અને સ્ત્રીઓ, છોગ્ગ, તથા સાધારણ લોકોની ભાષા લખી શકતો હતો તે તેના તેના પાત્રની ભાષાદ્વારા બતાવ્યું છે. નીચ પાત્રની ભાષા હીમતી વગેરેની ભાષાથી તથા કેળવાયલા હૃદય પાત્રોની ભાષા કૃષ્ણ વગેરેની ભાષાથી મતાની આપી છે ભાસતું ખેડણ એ તો પ્રેમાનંદની પ્રતિચાજ હતી એટલે તે વિષે એનામા કાઈ કહેના જેવું હોયજ શાનું ?

ચોથા અંકમા પદ્મપરાગોદ્ધાનના મેળાની વાત આવે છે એ એક વર્ણિક મહોત્સવ છે અને તેમા સહુ જણે રાજગાયથી જવું એવો ઠરાવ છે સત્યભામા ત્યા જનાની તો ખરી, પણ કૃષ્ણનો અને તેનો મેળાપ ન થયા દેના ફિમિણી સજ્જક યુક્તિ કરે છે. સત્યભામાના ઉમેદવારોને તે પાણી ચઢાવી મૂકે છે તથા પોતાની દાસીએને પણ સાચવના તૈયાર રાખે છે એમ છતાં એક અભયજન જેવી યુક્તિથી કૃષ્ણનો તેની સાથે મેળાપ થાય છે વાઘ આબ્યાની બુમ મેળામા ઉડે છે અને તે બેગી સત્યભામાને સાચવનારા શૂરવીરોની ફજેતી પણ ઉડે છે! સત્યભામા કૃષ્ણને આવી મળે છે અને નારદ આવી તેમને પરણાની દે છે નારદે આ વખતે આવવાનું છે તે વિષે ખીજા અંકમાજ કવિએ આગમ્યદી શ્રીદામાને તેનું વરદાન નારદ પાસે અપાવી મૂક્યું હતું આ અંકમા કૃતગર્ભા, શતધન્વા, બળરામ, સાતપત્તિ, દેવકી, વગેરે પાત્રોના સ્વરૂપ મધાનત્ ચીતયા છે

એક રીતે જોતા અહીં નાટિક સમાપ્ત થાયછે કેમકે નાટિકામા જોઈતા ચાર અંક પૂરા ગયછે તથા અનુરાગ બીજતું ફળ પણ મળી ચૂકે છે. વળી આટલામાજ પાત્ર નંધિઓ પણ વર્ણુધ નયડે એમ છતાં કાંતો તેને નાટકની પેઠે સમાપ્તી કરવાને, અથવા સત્યભામાનો રાજ ઉત્પત્ત કરી ને દેખાડવાને અથવા અનેક સ્ત્રીઓનું મૃત્યુ દુ ખ છે તે બત વો આપવાને કે ગમે તે કારણથી કવિએ વસ્તુને લખા રી છે એ લખાવનાનો વિચાર કવિને પાછળથી નથી થયો પણ નાટક શરૂ કરતા પહેલાજ તેણે આની બેવડી રચના કરવાનું ધાર્યું છે, એમ તો ખીજા અંકમા નારદનો પ્રવેશ મૂકીનેજ બતાવ્યું છે

પાયમા અંકમા એક “અદિતિકુડલાહરયુ’નામે ગર્ભાક મૂક્યો છે જે કનિને જરૂર લાગે તો નાટકના પાછલા અંકમા કવિ ગર્ભાક મૂકી શકે, એવો નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે એ નિયમને અનુસરીને જ ઉત્તરરામચરિત, અને પ્રિયદર્શિકા વગેરેમા તે તે કવિઓએ ગર્ભાક દાખલ કર્યો છે આ ગર્ભાકમા કૃષ્ણ-દેવ, રૂડિમણી, સત્યભામા, વગેરે સભાસદો યાય છે અને તેમના આગળ દેવતાઓ આ નાટક બજાવી બતાવે છે પ્રથમ સૂત્રધાર પ્રવેશ કરી નાટકકર્તા બૃહસ્પતિનું નામ કથન કરીને કથે દ્વાત રૂપ પ્રસ્તાવનાનું ગાયન કરી બીજા સ્થાપન રૂપ રંગપ્રશસ્તિ કરે છે, અને દિતિ તેને આકાશનાણી માનીને પ્રવેશ કરે છે દિતિ પોતાની સપત્ની અદિતિ પાસે કુડળ માગવા જાય છે તે આપતી નથી તેથી દિતિ પોતાના અસુરપુત્ર ભૌમાસુરને બોનારી બળાકારે કુડળ લેઈ લે છે આ જાણી અદિતિના પુત્રો ઈંદ્ર વગેરે દેવો યુદ્ધ કરવા આવે છે તેમને મારી કાઢી ભૌમાસુર દેવનું રાજ્ય જીતી લે છે, અને દેવોને મહામહા પીડા કરે છે આ નાટક જેમ કશ્મીરસથી આદ્ય માનસરાજા સત્યભામા વગેરે દેવોને સાહાય કરવા કૃષ્ણની પ્રાર્થના કરે છે.

ગર્ભાક પૂરો થઈ ગયા પછી રાધાનો સંદેશો કૃષ્ણ વાગે છે કવિએ આ પ્રવેશ મૂકી બતાવી આપ્યું છે કે કૃષ્ણ બહુ નાયકાઓમા સમાન પ્રીતિ વાળા નાયક હતા કેમકે રાધાનું સ્મરણ યાત્રી કૃષ્ણ કરે છે કે—

ગીતિ.

“અનુદિન અજયા ધારી, મારા ઉપર અખડ આરાધી;
પદ્મિની સચિતા પ્રત્યે, નિઃસ્નેહી છે પ્રત્યડ આ રાધી !”
(જુઓ પૃષ્ઠ ૨૦૫)

આ પછી સત્યભામાના રોપનું બીજા રોપાય છે નારદ એક ધૂલ કૃષ્ણને આપી જાય છે અને તે સાથે લેઈ સત્યભામાને મંદિર જના કૃષ્ણ નીકળે છે એટલામા નારદે ખમર આપેની હાવાથી રૂડિમણી કૃષ્ણને પોતાના ઘેર તેડી જઈ યુક્તિપૂર્વક તે ધૂલ કૃષ્ણ પાસે પોતાના ચોટલામા ગુથાવે છે કવિ એ અહીં પવિત્ર સ્ત્રીચરિત્રનો ઉત્તમ ચિતાર આપ્યો છે ! આ વાતની ખમર નારદ સત્યભામાને પણ આપે છે તેથી તે છાનીમાની જેમ જાય છે અને તેને રીસનું કારણ મળતા બીજાઈ જઈ ઘેર જાય છે સત્યભામાનો ખરેખરો રોપ અહીંથી આરંભાય છે

છઠ્ઠા અંકમાં આ રોપને ખરેખરો પ્રકટ કર્યો છે. બે સ્ત્રીઓના ધણીનો દુઃખકારક જન્મારો કવિએ અહીં એવો તો હુબેહુબ ચીતર્યો છે કે સંસારનું કાષ્ઠ સુંદર ચિત્ર બણે તેણે અક્ષરદ્વારા ચીતર્યું હોય ! સ્ત્રીઓનાં રીસનાં વા-ક્યો, કૃષ્ણ જેવા નાયકનાં તેને સમજાવવાના બાહાનાં, અને શોક્યો-ની લગાઇ, એ પ્રસંગ વર્ણનિ તો તેણે હદ વાળી છે ! આટલું છતાં પણ કવિએ જે ઉચ્ચ પાત્રોના સંબંધમાં આ વર્ણન છે તેની ઉત્તમતાને લગાર પણ ખામી નથી આવવા દીધી એ તેની ચતુરાઇ છે ! આ જગ્યાએ અમારાથી કદાચ વિના રહેવાતું નથી કે બે કાષ્ઠને કવિ ચત્રાની ઇચ્છા હોય તો તેણે પ્રેમાનંદના જેવી રસમતા આપ્યા પછીજ તેવી ઇચ્છા કરવી; અન્યથા તે પોતાના કામમાં ગોથું ખાધા વિના રહેશે નહિ ! આ અંકમાં “ રોપદર્શિકા ” નામ અન્વય કર્યું છે ! નારદની આ કામમાં ખટપટ વિશેષ વર્ણી છે, અને લોકોમાં જેને માટે નારદ પ્રખ્યાત છે તેનો અહીં કવિએ સારો ઉપયોગ કરી લીધો છે. આ પ્રસંગમાં, સત્યમામા મુગ્ધા હોવાથી અને માનમા મૃદુ હોવાથી કૃષ્ણના વાક્ય પ્રપંચમાં ફસીને છેતરાવાની અણીપર આવે છે. કૃષ્ણ તેને કહે છે કે—

“પ્રિયા ! હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે નારદમહર્ષિએ મને બે પુષ્પ આપ્યાંતાં, તેમાંનું એક મેં એને આપ્યું અને બીજું તારે કાળે રાખી મૂક્યું”તું. આવા ક્લુલક કુસુમનેકાળે તે આવા અંપકસુમન જેવા દેહને તારા વિના કાણુ કરમાવીદે !”

“સત્યક્ષમામા—આર્યપુત્ર ! જેજે મને ઇગતા હો. મેં એવું સાંભ-લ્યું”તું કે નારદમુનિએ એકજ પુષ્પ તમને આપ્યું”તું. ‘મુઓ વર ને બળી જાન’ પ્રભુ ! મને તો મરવાજ લો. મારે શા સુખ ઉપર જીવવું ? પણ હાં હાં’ જે તમારી કને ફૂલ હતું તો તમે મને આટલો કંકાસ શાકાળે કરાવ્યો ? તમારી વાહાલીને તમે ખુશીથી આપો અને અમને આટલો કંકાસ કરાવો ! મહારાજ, મારે તો એ ફૂલ નથી જોઈતું.”

આ કેવાં સુંદર ભાવવ્યંજનાવાળાં વાક્યો છે ! આ વાક્યો શું બતાવે છે ? ‘જેજે મને ઇગતા હો’ એથી એનું માનમાં મૃદુપણ અને મુગ્ધાપણ નથી વ્યંજિત થતું ? ‘પણ હાં હાં’ ઈ ઉપરથી સ્ત્રીઓને સાધારણ માનના પ્રસંગે કારણ શોધવાની દેવ શું વ્યંજિત નથી થતી ? આ તો હજી રોપદર્શનનો આરંભ છે; તેની પરિસીમા તો અંધમાંજ જોઈ લેવી ! પછી પારિજાતકનું આપું વૃક્ષ આણી આપવાની કૃષ્ણની કબૂલાત સાથે સત્યમા-માના રોપદર્શનનો પ્રસંગ પૂરો થાય છે.

સાતમા અંકના આરંભમા રંભાતિલેષમાના પ્રવેશનો વિકંભક કરીને

ઢામાસુરવધની વાત કહી દીધી છે. કેમકે રંગભૂમિપર વધ, યુદ્ધ, વગેરે દેખાડવાની નાટ્યશાસ્ત્રમાં મના છે. કૃષ્ણ સ્વર્ગમાં જઈ પારિજાત લાવે છે, અને સત્યભામાને પ્રસન્ન કરે છે, એટલી વાત વર્ણાવાની સાથે સાતમે । અંક અને નાટક સંપૂર્ણ થાય છે.

આ નાટકનું અવલોકન આપણને શું બતાવી આપે છે ? તે આપણને કવિની અદ્ભુત કવિત્વશક્તિ, તેનું સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રનું ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન, તેની ગૂજરાતી ભાષાને ખીલવવાની ઉત્કૃષ્ટતા, તેનું નાટ્યશાસ્ત્રને અનુસરતા ગાયનોનું જ્ઞાન, તેની સંસારવ્યવહારની જોડી માહિતી, તેનું ગૂજરાતી ભાષાનું બોહોળું શબ્દજ્ઞાન, ગૂજરાતી ભાષાનાં ૩૬ વાક્યો અને ખૂબીઓનું સરસ જ્ઞાન, યુવા-બાળક-વૃદ્ધ-માતા-પુત્ર-પતિ-પત્ની વગેરેના સંબંધનું તથા સ્વભાવનું—અને દુકામા જનસ્વભાવનું તેનું સૂક્ષ્મ અવલોકન અને માનસિક ભાવોની વાણી દ્વારા વર્ણનછટા, એ વગેરે બતાવી આપે છે પ્રેમાનંદ મહાકવિ ! તમને પ્રણામ છે !

નાટકની વસ્તુસંકળના તથા નાટકની રચના આપણે જોઈ અને પ્રસન્ન પણ થયા. ખીજું હવે નાટકના સંબંધમાં શું જોવાનું છે ? “વસ્તુ નેતા રસસ્તેષા મેદકઃ” “વસ્તુ, નાયક અને રસ, એ નાટકોના જૂદા જૂદા ભેદ થનાનું કારણ છે.” ત્યારે અંગી રસ આમાં માનવિપ્રલભશૃંગાર છે. પ્રથમ અવલુ પૂર્વરાગ, પછી દરૂન પૂર્વરાગ, પછી સભોગશૃંગાર અને પછી માનવિપ્રલભશૃંગાર આપણે એમાં અતુકમે જોતા આવ્યા છીએ. એ વિષે ખારીકીથી નિરીક્ષણ કરવા બેસતાં વિસ્તાર થાય એમ છે માટે તે રસજ્ઞોને માટે રહેવા દેઈએ છીએ.

આ નાટકમાં હાલના નાટકની પેઠે શરૂઆતમાં બધા પાત્ર ગણાવ્યાં નથી, પ્રવેશ જૂદા પાડ્યા નથી, અને રચન બતાવ્યા નથી. પ્રવેશ જૂદા પાડવાની પદ્ધતિ અંગ્રેજી નાટકના અથો ઉપરથી થયેલી છે, સંસ્કૃત નાટકઅંથોમાં તેમ હોતું નથી. તેથી આ કવિએ પણ તેજ અંથોને અનુસરીને પ્રવેશ જૂદા પાડ્યા નથી. કવિના લખેલા અંથમાં ફેરફાર ન કરવાના હેતુથી તથા એ જાણવું સહેલું છે એમ ધારીએ પણ છેતેમજ છપાવ્યું છે. તથાપિ આ પ્રસંગને લેઈને એક બાજતનો વિચાર ઉત્પન્ન થઈ આવેછે, તે એ કે આ નાટકને રંગભૂમિ ઉપર ભજવી બતાવવું હોય તો આમને આમજ ભજવી બતાવાય કે એમાં કાંઈ ફેરફાર કરવો પડે ? નાટકમાં તો અલગત, કાંઈ ફેરફાર નજ કરવો પડે, પણ તેના

પ્રવેશ મુકરર કરી રચણ અને દેખાવ નક્કી કરવા પડે. આ નાટકમાં પેહેલા અંકમાં રસ્તા અને મેહેલ એ રીતે અનુક્રમે પાંચ દેખાવ છે. અને તેથી યોડી મેહેનતે દરકોષ નાટકવાળો તે દેખાવ આપી શકે. ત્રીજા અંકમાં પણ એવીજ રીતે છે. હાલના નાટકવાળા જે દેખાવ બતાવવા તજવીજ કરેછે તે બધી ધઈ શકે એવા હેતુથી તો નાટક લખનાર નાટક લખેજ નહિ, તથાપિ ઉત્તમ નાટક લખનારાઓમાં તેટલી પણ ખામી આપણે જોતા નથી; અને તે પ્રમાણે પ્રેમાનંદ કવિએ આજથી લગભગ બે વરસ પેહેલાં લખેલા નાટકમાં આપણે જોઈએ છીએ, ત્યારે આપણને ઘણું આશ્ચર્ય લાગે છે. શ્રીકર્ણ જેવો કવિ જેણે નાગાનંદ, રતનાવલિ અને પ્રિયદર્શિકા જેવાં પ્રસિદ્ધ નાટક લખ્યાં છે તેણે જે સાવધાની પોતાની પ્રિયદર્શિકાનાટિકામાં રાખી નથી, તે સાવધાની આ કવિએ રાખી છે એમ જાણીને આપણને પ્રેમાનંદને અભિનંદન આપતાં હર્ષ થાય છે. પ્રિયદર્શિકામાં ચાર અંક છે અને લગભગ પ્રવેશ પણ તેટલાજ કે એકાદ વધારે હશે. એટલે આખો અંક તે એકજ પ્રવેશ ત્રીજા અંકમાં ગર્ભાંક છે ત્યાંએવી ગરબડ ધઈગઈ છે કે એક પાત્ર પ્રથમ પ્રવેશ કરીને એકાદ ખૂણામાં ઊભું ધઈ રહે અને કેટલીક વારે તેનો વારો આવે ત્યારે આગળ આવીને બોલવા લાગે ! દેખાવ એવા આખ્યા છે કે બીજા અંક જે જગોએ પૂરો થાય, તેજ જગોએ ત્રીજો અંક શરૂ થાય. એટલે મદાજવનિકા (Drop) ઉપજ્યા પછી પણ તેનો તેજ દેખાવ નજરે પડે ! અર્થાત્ તેણે રચણસંકળના (Unity of place)ની દરકાર રાખી હોય તેમ જણાતું નથી. પ્રેમાનંદે તે જૂલ નથી કરી એ જોવાને નાટક પ્રત્યક્ષજ છે. ક્ષણમંકળના (Unity of time) એ બીજી વાત કવિએ ધ્યાનમાં રાખવાની છે, અને આ કવિએ તે વાત કેવી ધ્યાનમાં રાખીછે તે આ નાટકના અંક કેવે પ્રકારે પૂરા થાયછે તે જોવાથી ધ્યાનમાં આવશે. અમે વિસ્તારથી તે બતાવત પણ વિવેચન બહુ લાંબું ધઈ ગયું છે માટે અટકીએ છીએ.

આ નાટકનું વસ્તુ તો પાળજ કહ્યું છે તેમ જહુ બાગે ઐતિહાસિક (ભાગવત વગેરેમાંથી લીધેલું) છે તથાપિ તેમાં કેટલુંક દ્રવિકલ્પિત પણ છે, અને એજ કારણથી અમે તેને નાટિકા કહીએ; એમ છતાં પણ કવિએ તો તેને સાત અંકનું ઐતિહાસિકવસ્તુનું નાટકજ લખ્યું છે એમાં તો સંશય નથી. રતનાવલિ, માલવિકાગ્નિમિત્ર અને પ્રિયદર્શિકાની સાથે આ નાટકની રચના મળતી આવેછે, અને વિશેષે કરીને પેહેલાં બેની સાથે વિશેષ મળતી આવે છે. રતનાવલિ તો જાણે માલવિકાગ્નિમિત્રને પગલે પગલે ચાલીને ન લખાયું હોય

તેવુંજ છે. બન્નેમાં રાજકન્યાઓ વગર ઓળખાણુ આપે રાજના અત.પુ-
રમાં રહે છે. બન્નેમાં રાજ તેમના ઉપર છાનો અનુગમ કરે છે; બન્નેમાં મુખ્ય-
દેવીથી રાજ ભય પામે છે, બન્નેમાં ચિત્રપાટીના પ્રસંગથી વાત દેવીને જાહેર
પડી જાય છે; બન્નેમાં વિદૂષકની ગદ્ગદતથો નાયકની જુદી બદલાઈ જાય
છે; બન્નેમાં નાયિકાને મુખ્ય દેવી કેદ કરે છે બન્નેમાં ગભરાટના પ્રસંગથી
તેને છોડાવામાં આવે છે, બન્નેમાં તે મુખ્યદેવીની સગીઓ નીકળે છે, બન્નેમાં
તે નાયકને પ્રાપ્ત થાય છે પ્રિયદર્શિકામાં ચિત્રપાટીનો પ્રસંગ નથી પણ તે ઠેકા-
ણે ગર્ભાંકથી વાત જાહેરમાં આણી છે આપણા નાટકમાં રાજકન્યા ઓળ-
ખાણુવાળી છે અને તે અત:પુરમાં રહેતી નથી છાનો અનુગમ, મુખ્યદેવીનો
ભય, ચિત્રપાટીના પ્રસંગથી વાત પકડાઈ જવી, એ તો આમાં પણ છે. અહીં
વિદૂષકની ગદ્ગદ વર્ણી નથી, પણ મુખ્યદેવીની કેદમાં તો થોડીવાર નાયિકાને
રાખી છે અને ગભરાટના પ્રસંગથી તેને છોડવી પણ છે. આમાં તે મુખ્યદેવીની
સગી નીકળતી નથી સ સ્કૃત ત્રણ નાટકોની રચના સાથે આ નાટકનો મુકાબલો
ઉપર કરી બતાવ્યો છે, તેમાં કવિએ ક્યા નાટકમાં વિશેષ ચમત્કૃતિ આણી છે
તેનો નિર્ણય કરવાનું અમે રસમ વાચકવર્ગને સ્વાધીન કરીએ છીએ.

છેવટ બે બોલ બાપા સખથી અધિક કહેવાના બાકી રહે છે, ઉત્તમ
ગૂજરાતી કવી તે વિષે વારે વારે વાદવિવાદ ચાલે છે; રાજદની જોડણી અને તેના
ઉચ્ચાર કેવા કરવા તે વિષે બહુ મતભેદ છે. જૂની કવિતાવડે બાપાની રચના
અને જોડણીનો નિર્ણય ધર્મશકતો નથી, કેમકે તેમાં એ વિષેના નિયમ સચવા-
યતા હોતા નથી, વિદ્વાનથી લખાયલા જૂના ગદ્યમંથ કવચિતજ હાથ લાગે છે.
કવીશ્વર પ્રેમાનંદે નાટકો લખ્યા છે તેવડે બાપા ઉપર ધણે પ્રકાશ પડી શકે
એમ છે. મધ્યપ્રદેશના શહેરોમાં વસતા જિવવર્ણના અને ખાસ કરીને વિદ્વાન-
લોકો જે બાપા વાખરે તે ઉત્તમ કહેવાય. સર્વદેશી વિદ્યાર્વ પ્રેમાનંદની બાપા
ઉત્તમ ગણી શકાય કૃષ્ણ જેવા સુપાત્રને મુખે જે બાપા પ્રેમાનંદે બોલાવી છે,
તે ઉમી જાતની ગૂજરાતી છે. પ્રેમાનંદના વખતમાં ઉચ્ચરણની ધરગથુ અને
હલકાવર્ણની બાપા કેવી હશે ને આ નાટક બતાવી આપે છે. એથી એમ
પણ જાણાય છે કે તે વખતની બાપા હાલ ચાલતી ગૂજરાતીને મળતી છે. પ્રેમા-
નંદને સ્વદરે લખાએલી એક પણ પ્રત મળી શકતી નથી; એ બહુ ખેદકારક
છે એની પ્રત મળી હોત તો રચનાને જોડણીનું બહી રીતે અનુકરણ કરી
ગણત. એમ છતાં જે પ્રત ઉપરથી ઉતારો કરવામાં આવ્યો છે, તે પ્રેમાનંદ-
ના શિષ્ય વીરજીને હાથે લખાએલી છે પ્રેમાનંદની હંધાનીમાજ તેમના વિદ્વા-

ન શિષ્યે પ્રત ઉતારી છે તેથી તે ઉપર પણ ધણે દરજ્જે આધાર રાખી શકાય
 ન્યાં અખને કેવળ અશુદ્ધતા લાગી ત્યાજ દેગદાર કર્યો છે એટલે ગતતાસુધી અમે
 અસાને વળગી ગયા છોએ વાનચિત્તમા વપરાતી બાપા ખાસ કરીને નાટક જેવા
 મધનડે માલમ પડી જાય છે બસે વર્ણની અદર મૂળરાતી બાપામા કાઈ
 દર પડ્યા નથી, એ આશ્ચર્ય જેનું છે એની પહેલાના બસે વર્ણની બાપામા-
 એ મોગે અતર જતાવવામા આવે છે તે આથી શક પડતો લાગે છે જૈન
 સોફોની લેખનપદ્ધતિ કે મારવાડી કિવા જૂની મૂળરાતી કિવા પ્રાકૃતની
 છાયાવડે તે વખતમા લખાયલા પુસ્તકોની બાપા ઘણી ફરકવાળી યજ્ઞ દશે,
 પરંતુ તે વખતે સોફોઆ બોનાતી વખાતી બાપા તેવી નદિ દશે એમ અનુ-
 માન થાય છે

શ્રીજગદીશ્વરાયનમઃ
મહાકવિ પ્રેમાનંદકૃત
રોષદર્શિકાસત્યમામાર્યાન.

નાન્દી.

શ્લોક.

અંકે લેઇ શિવાને, શિવ મુદ્દમનથી, ઓહમજને રહ્યા'તા,
એવે ત્યાં શંભુહસ્તે, મિય વર વિજયા, ભૂંગી અર્પી ગયા'તા;
તેમાની અદ્ય બોળે, પ્રથમ શિર ધરી, પાર્વતીને કહ્યું હયો,
ગંગા પે'લી સતીથી, ગ્રહણ નવ કરું, બોગવ્યું આ રહ્યું, થો. ૧

સંધર.

ક્યાં પ્રેમાનંદકેરી સરલ રસભરી ગૂઢ મબીર વાણી,
ક્યાં અગોપામસધિઅધિત ગુણુવતી નાટ્યવસ્તુ અભણી;
તોએ શ્રીકૃષ્ણકેરી અપરિમિત કૃપાપાત્રતા પામી પામી,
બ્યાખ્યા તેની કરું છું, નિપુણ જનનણા ચર્ચમાં શિરે નામી.

ઇદ્રવજ્ર.

સ્વર્ગે લડયા વાસવકેરી સામા, આરી મનાની સર્જી સસભામા;
શ્રીકૃષ્ણકેરી શુભ નામનાઓ, સર્વેનો પૂરો મનકામનાઓ.

ગીતિ.

જોઇ અનાદિ નાટક, નટવરનો વેષ જેમણે ધાર્યો;
આદિ નાટકકર્તા, ભરતમુનિને પ્રણામ છે મારો

દોહરો.

પ્રેમાનંદ કવિનર, રોષદર્શિકાખ્યાન
નાટકરૂપે નિસ્તર્ક, કર તેનું વ્યાખ્યાન.

શ્રીમાન મહાકવિ પ્રેમાનંદ 'રોષદર્શિકાસત્યભાષ્યાન' નામે નાટક રચતા નાટ્યશાસ્ત્રના સ પ્રદાય પ્રમાણે આરભ્યા નાન્દી કરે છે નાન્દી ઇ૦ —નાટકમા વિદ્યાદિ ન થાય એના હેતુથી આરભે જે મગળ આવ્યાર ૩૫ શ્લોક હોય છે તેને નાન્દી કહે છે નાન્દીનું લક્ષણ આદિભરત આ પ્રમાણે કહે છે "ભાશીર્નમાસ્મિચારુપ" શ્લોક કાવ્યાર્થમૂચરુ । નાન્દીતિ વચ્ચતે "— "કાવ્ય(નાટક)ના અર્થનું સૂચન કરનારો આશિર્વાદદિ૩૫ કે નમસ્કાર૩૫ જે શ્લોક, તેને નાન્દી કહે છે" એવા શ્લોકને મગળાચરણ ન કહેતા નાન્દી શાખાડે કહે છે તે વિષે 'નાટ્યપ્રદીપ'મા લખ્યું છે કે—

"નન્દન્તિ કાવ્યાનિ કર્મોદ્વર્ગા" કુશીલવા પાતિપદાથ સન્ત" ।

યસ્માદલં સજ્જનાસિંધુર્હસી તસ્માદિય સા કથિતેહ નાન્દી ॥"

અર્થ — "મોટા મોટા કવિઓ, નટો, અને સજ્જન સભાસદો જે વચનો-પદે નાટ્યને પસંદ કરે છે અને આનંદ પામે છે તે વચનોને આ નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાન્દી કહે છે એ નાન્દી સજ્જનરૂપી સમુદ્રમા ફરનારી ૬ સી જેવી છે" નાન્દી વિષે વિશેષ હકીકત આગળ કહેવામા આવશે શ્લોક—અગ્રરા. અ કે ઇ૦ —કોઈ વખત શિવાને (પાર્વતીને) અ કે (બોળામા) લેઇને શિવ મુદ્ધમનથી—મુદ્ધ (હર્ષ) યુક્ત મનથી (મધ્યમપદલોપી) અને મોહમને (મોહમાં મગન સ્થિતિનાળા મને—મોહમા મગન થઇને) રહ્યા હતા એવામા બુગી (એ નામનો શિવનો ગણ) રાજુને ત્રિપ એવી વર (સારી) નિજના ભાગ રાજુને હસ્તે અર્પી ગયા હતા બુગીએ આવીને શિવને પીનાની સારી ભાગ આપી ભાગ પીતા પહેલા આ ભાગ અમે સ્વીકાર કરી એમ બતાવવાને કે આપનારને માન આપવાને કે ભાંગને માન આપવાને તેનું એમદ દીપ્ત માથે ચઢાવીને પછી તે પીનારા પીએ છે, એવો ભાગ પીનારાઓનો સિદ્ધાચાર છે. એ પ્રમાણે બોળે (બોળા મહાદેવે) તે ભાગમાની અલ્પ (થોડીક— ૧૦ દીપ્ત) પ્રથમ શિર ઉપર ધરી અને પછી પાર્વતીને કહ્યું કે હવે શિવ-

શ્લોક.

અપિચ—

અષ્ટાંગે પ્રણમી સતી મનવા, પ્રત્યક્ષ પોતે પ્રભુ,
ના ના ના વિન્યા ગ્રહું નવ કદા, ગંગા ગણી હે વિભુ !
નંદારૂઢ વને ગયાજ વિન્યા, લાવ્યા કહે શેદૂભું ?
અર્પા સર્વ સતી સુખી શિવ કરે, તે પાદમાં હું હુભું.

૨

ના માયા ઉપર ગંગાનું સ્થાન છે માટે પાર્વતીએ જાણ્યું કે શંકરે ભાંગ પ્રથમ ગંગાને અર્પણ કરી અને હવે તે મને આપવા આવ્યા છે, માટે તે લેવી નહિ. એવા વિચારથી રીસાછને પાર્વતી કહે છે કે તમારે મન તો સતી (પાર્વતી)-થી ગંગા પેહેલી (માન્ય) છે—અર્થાત્ મારા કરતાં તમને ગંગા વધારે વાદાક્ષી છે, માટે તેનું બોગવ્યુ, તેમાંથી જે આ રજુ તે મને તમે દો છો—અર્થાત્ તેણે પીતાં વધેલી ભાગ મને આપોછે તે હું ગ્રહણ નહિ કરું !

૨ અપિચ—વળી સસ્કૃત નાટકોના અધોમાં એક શ્લોક લખ્યા પછી બીજો શ્લોક લખતા પહેલાં “ અપિચ ” એ પ્રમાણે લખવાનો સ પ્રદાય છે તે પ્રમાણે પ્રેમાનંદે પણ સસ્કૃતમાત્ર લખ્યું જણાય છે. શ્લોક—શાર્દૂલવિકીરિત. અષ્ટાંગે ધૃ—નાન્દીના પહેલા શ્લોકમાં સતીની રીસ વર્ણવીને આ શ્લોકમાં શંકરે તેને મનાવવાનું વર્ણન કર્યું છે. પોતે પ્રત્યક્ષ પ્રજ્ઞ (ગિવ) સતીને અષ્ટાંગે પ્રણમીને (સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરીને) મનાવે છે, પણ સતી માનની નથી અને કહે છે કે હે વિભુ ! (સમર્થ પતિ !) ના, ના, ના; હું કદાપિ વિન્યા (ભાંગ) નવ ગ્રહું—નહિ લેઉં. (નહિ લેવાનો દૃઢ નિશ્ચય બતાવવાને ત્રણ વાર ‘ના’ કહેલી છે) શુ મને ગંગા ગણી કે ? અર્થાત્ હું ગંગા કરતાં શ્રેષ્ઠ છું. નંદારૂઢ ધૃ—શિવ નંદારૂઢ (નંદી ઉપર આરૂઢ) યયા—પોદિયા ઉપર બેસા, વનમાં ગયા અને ત્યાંથી નવી વિન્યા લાવ્યા; પછી તે સતીને કહેવા લાગ્યા કે હવે તું શેદૂભું ?—હવે તારે રીસાવાનું કાંઈ કારણ છે ? એમ કરીને સર્વ વિન્યા સતીને અર્પણને જે તેને સુખી કરે છે તે શિવના પાદમાં હું હુભું છું—લોભાઉછું અર્થાત્ તેને હું પ્રણામ કરું છું. અહીં શિવના પાદમાં લોભાવા ૩૫ નમસ્કાર કર્યો છે તે નાટકની નિર્વિપ્રતાને અર્થે છે. અથવા શંકરના વર્ણનદ્વારા વસ્તુનિર્દેશ પણ છે. તે

“ પૂત્ર કૃતા મરાનાન્દી આશીર્વચનસયુતા ।

અઘાગપદસયુક્તા પ્રસસ્તા વેદસમતા ॥ ”

“પ્રથમ મે આશીર્વચન સયુક્ત, પ્રસસ્ત અને વેદના પ્રમાણવાળા આઠ પદની નાન્દી કરી હતી ” વગી ખચમા અધ્યાયમા લખેછે કે,—

‘ સૂત્રધાર પઠનાન્દીં મધ્યમ સ્વરમાગ્રિત ।

નાન્દીંપદદ્વોદિશમિ રણમિર્વાણ્યલકૃતામ્ ॥ ”

“સૂત્રધારે મધ્યમસ્વરનો અ.અય કરીને નાન્દી બોલવી તે નાન્દી બાર કે આઠ પદનાળી જોઈએ તથા અનકારયુક્ત જોઈએ ’ અહી બાર પદ કહેલા છે તે ઉપરથી એમ સમજવું કે ત્રણ તાલવાળો નાન્દી હોય તો ત્રણ પદવાળી, છ પદવાળી કે બાર પદવાળી કરી, અને ચાર તાલવાળો હોય તો ચાર પદવાળી, આઠ પદવાળી કે સોળ પદવાળી કરી શ્લોકના અવયવને, વિભક્ત્યત શબ્દને શ્લોકના અતુર્યાશો કે અવાતર વાકોને, પદ નામ આપેલું છે એ વિષે નાટ્યપ્રતીપમા ઠેરે છે કે—

“શ્લોકપદ પદ કવિત્ સુત્તિઢનમયાપરે ।

પરેવાતાવાન્યકસ્વરૂપ પદમૂચિરે ॥ ”

અર્થ ઉપર કહ્યો તેજ છે શ્લોકના અતુર્યાશને પદ કહેવું, એ મતે આ અષ્ટપદ નાન્દી છે વગી અઘરાવૃત્ત ગાયનના ચાર તાલથી ગવાય છે માટે ચાર પદનાળી, આઠ પદવાળી કે સોળ પદવાળી નાન્દી થવી જોઈએ માટે જો શ્લોકના મુખ્ય યતિ સુધી અવાતર વાક્ય ગણી તેને પદ કહીએ તો આ નાન્દી સોળ પદવાળી છે એ નાન્દીમા શુ વર્ણવવું એ વિષે સગીતકરપત્રમા કહે છે કે —“ હરોત્તમાગદિયતવસ્તુવળમૈ ” ‘ શકરના માથાઉપર રહેલી વસ્તુ એ, જેવી કે ગગા, ચંદ્ર, વગેરેનું વર્ણન નાન્દીમા કરવું ” અહીં ગગાનું વર્ણન છે સાહિત્યકાર કહેછે કે— મળત્યશ્લચદ્રાન્નકોક્કૈતવશસિની ” “ મ-ગળસયક દેવાદિકના નામ, શખ, ચંદ્ર, કમળ ચક્રવાક, પોપણા, વગેરેનું વર્ણન નાન્દીમા કરવું હર, ગગા, સતી, વગેરે દેવોના નામ આ નાન્દીમા છે માટે એ મગળસયક વર્ણનવાળી છે આ નાન્દી ‘ પત્રાવલિ ’ નામની કહેવાય છે પત્રાવલિનાન્દીનું લક્ષણ નાટ્યપણુમા કહ્યું છે કે,—

“ યસ્યા બીજસ્ય ત્રિયાસો હ્યમિધેયસ્ય વસ્તુન ।

સ્ત્રેષેષ વા સમાસોન્ત્યા નાદી પત્રાવલીતિ સા ॥ ”

“જે નાન્દીમાં અભિધેય વસ્તુનો અથવા બીજનો ન્યાસ શ્લેષથી કે સમાસોક્તિથી કર્યો હોય તેને પત્રાવલિનાન્દી જાણવી.” આમાં અભિધેય વસ્તુ નાવિદ્યનું માન અને તેની શાંતિ છે, તે બન્ને વાનાંનો સમાવેશ સમાસોક્તિથી આ નાન્દીમાં કર્યો છે માટે આ પત્રાવલિ નામે નાન્દી છે. સમાસોક્તિ વિષે ચંદ્રાસૌકમાં લખે છે કે—“સમાસોક્તિઃ પરિસ્ફૂર્તિઃ પ્રસ્તુતેઽપ્રસ્તુતસ્ય યત્ ॥” “પ્રસ્તુતકથનમાં અપ્રસ્તુતકથનની જે સ્ફૂર્તિ થઈ આવવી—જે વિષય વર્ણવવાનો છે તેમાં, નહિ વર્ણવવાનો વિષય સમજાવવાનો, એવા વર્ણનને સમાસોક્તિ કહે છે. અહીં સતીનું માન અને તેની શાંતિ એ પ્રસ્તુત વિષય છે, પરંતુ જરાક વિચાર કરાથી સમજાય છે કે નાટકમાં જે વસ્તુનું વર્ણન છે તે પણ અહીં ખરાબર લાગુ પડી શકે છે માટે એ સમાસોક્તિ અલંકાર છે. કેટલાક વિદ્વાનોનું મત એમ છે કે “નાન્દ્યન્તે સૂત્રધાર,” એવું જે લખેલું હોય છે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો કે નાન્દીની અંતે સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે. તેમનું કહેવું એમ છે કે સૂત્રધાર તો નાન્દી કરીને જતો રહે છે પણ પછી બીજો નટ જે સ્થાપક નટ કહેવાય છે તે પ્રવેશ કરે છે. પણ એ વિચાર કરતા પેહેલાં સૂત્રધાર કોણ તે કહીએછીએ. સગીત સર્વસ્વમાં સૂત્રધાર નામ પડ્યાનું કારણ બતાવ્યું છે કે,—

“વર્તમાનતથા સૂત્ર, પ્રથમં યેન સૂચ્યતે ।

રંગભૂમિ સમાવૃત્ત્ય સૂત્રધારઃ ॥ ઠચ્યતે ॥”

“રંગભૂમિ ઉપર આવીને પ્રત્યેક નટ કેમ વર્તવું એ વિષેનું આદર્શપત્ર જે બતાવે છે તે સૂત્રધાર કહેવાય છે.” હાથનાં નાટકોમાં નાટકનો મેનેજર સૂત્રધારનું કામ કરે છે. સૂત્રધાર કેવો જોઈએ તે વિષે માતૃશુભાચાર્ય કહે છે કે,—

“ચતુષ્પતોદનિષ્ણાતોઽનેરુમ્પ્યાસમાટ્ટનઃ ।

નાનામાપણતત્ત્વજ્ઞો નીતિશાસ્ત્રાર્પતત્ત્વાવિત્ ॥

વેષોપચારચતુરઃ પૌરિણ,વિદક્ષણઃ ।

નાનાગતિપ્રચારજ્ઞો રસમાવવિચારદઃ ॥

નાટ્યપ્રયોગનિપુણો નાનાશિલ્પરલાન્વિતઃ ।

ઈન્દ્રોર્ધવાનતત્ત્વજ્ઞઃ સર્વશાસ્ત્રવિદક્ષણઃ ॥

તત્સદ્ગીતાનુગલ્યકલાતાલાવધારણઃ ।

અવધાય પ્રવોક્તા ષ્વ યોક્તૃણામુપદેશકઃ ॥

एवं गुणगणोपेतः सूत्रधारोभिधीयते ॥”

અર્થ—“જે પુરૂષ મૃદંગ વગાડવામાં કુશળ હોય અથવા ચતુર અને વાદ્ય વગાડવામાં કુશળ હોય, જેણે અનેક પ્રકારના અલંકાર પેહેર્યાં હોય, જે જૂદી જૂદી રીતે બોલી જાણતો હોય, જે નીતિશાસ્ત્રના તત્ત્વને જાણતો હોય, જે અર્થશાસ્ત્રના તત્ત્વને જાણતો હોય, જે જૂદી જૂદી જાતના વેપ કરાવવામાં કુશળ હોય, જે નગરના લોકોની ઇચ્છાને (લોકોની અભિરુચિને) જાણવામાં વિચક્ષણ હોય, જે જૂદા જૂદા પ્રકારની ગતિ કેમ કરવી તે જાણતો હોય, જે કાવ્યના રસ અને ભાવ સારી રીતે સમજતો હોય, જે નાટકના પ્રયોગ કરાવવામાં કુશળ હોય, જે જૂદા જૂદા પ્રકારની શિક્ષકજાઓ કે કૃત્રીમરીઓ જાણતો હોય, જે છંદ જનાવવાની રીત જાણતો હોય, જેનો સઘળાં શાસ્ત્રોમાં પ્રવેશ હોય, જે જે ગાયન ગવાતું હોય તે તે ગાયનને અનુસરતા લય, કલા, અને તાલને ધ્યાનમાં રાખી શકતો હોય અને તે ધ્યાનમાં રાખીને તે પ્રમાણે ગમરાવી જાણતો હોય, તેમજ જાનાર વગાડનાર વગેરેને જૂલચૂક પડેથી કેમ સુધારી લેવું તે સમજાવી શકતો હોય, એવા ધણાં ગુણવાળો મનુષ્ય સૂત્રધાર કહેવાય છે.” સૂત્રધાર ગયા પ્રધી સ્થાપકનટે રંગ જૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરીને શું કરવું તે વિષે દર્શકમાં લખેલું કે—

“पूर्वंग विद्यापादौ सूत्रधारे विनिर्भेदे ।

तद्वतरः प्रविश्यान्तः काव्यमास्थापयेन्नटः ॥

दिव्यमर्त्येषु तद्रूपे मिथनन्यतरस्तयोः ।

सूयेदस्तु बीजं वा मुखं पात्रमयापि वा ॥

પ્રથમ પૂર્વરંગ કરીને સૂત્રધારના ગયા પછી તેના જેવા બીજા સ્થાપક નટે આવીને નાટકની વસ્તુનું સ્થાપન કરવું. જે દિવ્ય કે મનુષ્ય સંબંધી વસ્તુનો પ્રયોગ કરવો હોય તે: તે નટે દિવ્ય કે મનુષ્ય જેવો વેપ લેઇને આવવું; જે જાનનો મિશ્ર પ્રયોગ હોય તો રૂપ પણ મિશ્ર લેવું. પછી નાટકની વસ્તુનું, બીજનું કે કોઇ પાત્રનું સચન કરવું “સૂત્રધાર પૂર્વરંગ દરીને જાય” એમ ઉપર કહ્યું ત્યારે પૂર્વરંગ તે શું? પૂર્વરંગ એટલે નાટ્યશાળા કે જેમાં પૂર્વે મનુષ્યોને રંજન કરવામાં આવે છે. એ નાટ્યશાળાના સંબંધથી તો જે સૌથી પ્રથમ ઉત્થાપન વગેરે પ્રયોગ કરવામાં છે તેને પણ પૂ-

પૂર્વરગ કહે છે પૂર્વરગના બાર અગ છે તેમા ઉત્થાપન એ પેહેનુ અગ છે અને નાન્દી એ છેનુ અગ છે. પણ ખરેખર જોતા તો પ્રસ્તાવના સુધી પણ પૂર્વરગજ કહેવાય. કેમકે નાન્દી પછી પણ બીજા પ્રેરણના વગેરે દશ અગ કહેના છે, અને એવી રીતે પૂર્વરગના બારીશ અગ થાય છે તે વિષે બાવપ્રકાશિકામા કહે છે કે—

“સંભાષતિ સમા સમ્યા ગાયકા વાદકા અપિ ।

નદી નટથ મોદન્તે યત્રાન્યોન્યાનુરજનાત્ ।

અતો રગ ઇતિ જ્ઞેય પૂર્વ યત્સ પ્રસ્ત્યયે ।

તત્સાદય પૂર્વરગ ઇતિ વિદ્વદ્વિચયે ॥

તસ્ય દ્વાવિન્નત્યગાનિ ચોત્યાપનમુખ્યાનિ ચ ॥ ”

“ સંભાષતિ, સમા, સમ્યા, ગાયકો, વગાડનારા, નદી, અને નટ, એ સર્વે પરસ્પર ન જન કરીને હર્ષ પામે છે માટે તે કાર્યને રગ કહે છે, અને તે રગમાથી જે પ્રથમ કરનામા આવે છે તેને વિદ્વાનો પૂર્વરગ કહે છે એ પૂર્વરગના ઉત્થાપન વગેરે બારીશ અગ છે ” બીજા જગોએ પણ કહ્યું છે કે,—

“યનાચ્ચસ્તુનઃ પૂર્વ રગત્રિગોપશાતયે ।

કુશીલવા પ્રનુવન્તિ પૂર્વરગ સત્ત્યયે ॥

ઉત્થાપનાદિષાન્ગાન્યસ્ય ભૂમિસિ ષષ્ટપિ ।

તથાપ્યવશ્ય તર્ક્ષ્યા નાન્દી ત્રિગોપશાતયે ॥ ”

“ નાટકની વસ્તુનો પ્રયોગ કરતા પેટેના રગમા જગ ન થાય માટે નટલોકો જે કાંઈ કરે તેને પૂર્વરગ કહે છે એ પૂર્વરગના ઉત્થાપન વગેરે ષષ્ટાક અગ છે તથાપિ વિદ્વાનો નારા થવા માટે નાન્દી તો અનસ્ય કરી ” નેપથ્ય—પડદો “નેપથ્ય સ્વાઞ્જવનિના રગભૂમિ પ્રસાધનમ્” “પડદો, રગ ભૂમિ, અને ચાલકાર, એ સર્વને નેપથ્ય કહેછે,” એમ અન્ય નામે કોશમા લખેલું છે. શ્રીહરિશ્ચક્ર પોતાના ‘નાટક’ નામના પુસ્તકમા લખે છે કે,—

રગસ્થલકે પશ્ચાદ્ ભાગમે જો એક ગુપ્તસ્થાન રહતા હૈં ઉસના નામ નેપથ્ય હૈં અંલકારયિતા હસી સ્થાનમેં પાત્રોકો વેશમૂળાદિસે સાજતે હૈં જવ રંગમેં આકાશ-યાત્રી, દેવીવાળા, અવવા ઓર કોઈ માનુષીવાળાના પ્રયોજન હોતા હૈં તો વહ નેપથ્ય-દીર્ઘમેં ગાઈં યા રહી જાતી હૈં ”

નટ શ્લોકો શરીર ઉપર રંગનો બૂકો લગાવે છે તેને પણ નેપથ્ય કહે છે. કેમકે, — “નેપથ્યં મયીવેષ્ણ” એમ પણ કોઈ મથમા લખેલું છે. વળી ભરતમુનિ કહે છે કે “રામાદિવ્યજ્ઞો વેષો નટે નેપથ્ય ઇત્યેતે” — જેથી જોનારાને એમ જણાય કે નટે આ રામ વગેરેનું રૂપ લીધું છે, એવા વેષને પણ નેપથ્ય કહે છે. એ નેપથ્યનો રસ ઉપજાવવામા ઉપયોગ છે, માટે તેની ગણના આહાર્ય નામે અભિનયમા કરી છે. માતૃગુપ્તાચાર્ય કહે છે કે, —

“રસાસ્તુ ત્રિવિધા વાચિસ્નેપથ્યસ્વભાવજાઃ ॥
 રસાનુરૂપૈરાલાપૈઃ શ્લોકૈર્વાક્યૈઃ પદૈસ્તથા ।
 માનાલંકારસંયુક્તૈર્વાચિકો રસ ઓચ્યતે ॥
 કર્મરૂપવયોજાતિદેશકાલાનુવાર્તિભિઃ ।
 માતૃગુપ્તઃ સ્વભાવજાતિરેપથ્યસ ઓચ્યતે ॥
 રૂપૈર્વાચનલાવણ્યૈર્ધર્મસ્વૈર્યાદિભિર્ગુણૈઃ ।
 રસઃ સ્વાભાવિકો જ્ઞેયઃ સ ચ નાટ્યે પ્રશસ્યતે ॥ ”

“અર્થા રસો ત્રણ પ્રકારના છે. વાચિક, નેપથ્ય, અને સ્વભાવથી ઉપજેલા. રસને અનુરૂપ એવા આલાપથી તથા નાના પ્રકારના અલંકારવાળા શ્લોક, વાક્યો અને શબ્દોવડે, જે રસ ઉપજાવી શકાય તેને વાચિકરસ કહે છે. દેશકાળને ઘટે તેવાં કર્મ, રૂપ, વય, જાતિ, માળાઓ, ધરેલ્યા, વસ્ત્ર, વગેરેથી જે રસ ઉપજાવી શકાય તેને નેપથ્યરસ કહે છે. રૂપ, શુભાવી, સૌંદર્ય, ધૈર્ય, સ્થિરતા, વગેરે ગુણોથી જે રસ ઉપજાવી શકાય તેને સ્વાભાવિક રસ કહે છે. નાટકમાં એ રસ વખણાય છે” રંગ ચોપડવા સંબંધી નાટ્યશાસ્ત્રના માં કહ્યું છે કે —

“સિતો નીલઘ્ન પીતશ્ચતુર્યો રક્ત એવચ ।
 એતે સ્વભાવજા વર્ણા ધૈઃ કાર્યે ત્વંગવર્તનમ્ ॥
 મયોગજા પુનશ્ચાન્ય ઉપવર્ણા મવન્તિ હિ ।
 સિતનીલસમાયોગારકયોન ઇતિ સન્નિતઃ

ધોળો, કાળો, પીળો અને રાતો, એ સ્વાભાવિક રંગ છે માટે તે રંગ શરીરે ચોપડવા. એ ચાર રંગના ચોગથી બીજા મિશ્ર રંગ થાય છે. જેમ કે ધોળો અને કાળો રંગ મળવાથી શુભરો રંગ થાય છે, વગેરે.” વળી એમ મથમાં કહે છે કે, “રાગ્નઓનો રંગ જોરો કે સ્થામજો કરવો. જે

પારિપાશ્વક—(પ્રવેશ કરી) ભાવ! આવ્યો શ્રી આશા ? (ઘા)

સૂત્રધાર—મારિષ ! આ મુહુદ્બન, વિદ્બન, મહાબનાદિ
ખિરાનેલા છે. એ સર્વની આગળ કૃષ્ણસૂત્રુ મેમાનંદભટ્ટચિતરોષદર્શિકા-
સત્યભાષ્યાન ગુર્જરગિરામા ભગવવાનો મેં નિર્ણય કર્યો છે. જા તું
વાદિત્રાદિ સાહિત્ય તૈયાર કરચ. (૬)

શુખિયા લોક હોય તેમનો રમ પણ ગોરો કરવો. ” “શુદ્ધ વિચિત્ર અને મલિન
એવો ત્રણ પ્રકારનો વેષ થાય છે દેવની પાસે જતાં, મ ગળ કાર્યમા, વત
આચરતાં, તથા જે લોકો નિયમવાળા હોય તેમનો વેષ શુદ્ધ (સદેહ)
જોઈએ, દેવ, દાનન, યજ્ઞ, ગધર્વ, સર્પ, રાક્ષસ, રાજાઓ, અને કામીપુરુષો,
એમનો વેષ વિચિત્ર જોઈએ, ગાડાઓનો, ઉન્મત્તનો, મુસાફરનો અને દુઃખી-
ઓનો વેષ મલિન જોઈએ, વગેરે ” મારિષ—સૂત્રધારે નટને ‘મારિષ’ કહીને
બોલાવવો એવો નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે માટે મેમાનંદે પણ તેજ નિય-
મનું અનુસરણ કર્યું છે.

(ઝા) પારિપાશ્વક—નટ, જેને સૂત્રધારે મારિષ કહીને બોલાવ્યો
હતો તે, જાન—નટ સૂત્રધારને બોલાવે ત્યારે તે તેને ‘ભાવ’ કહીને બોલાવે,
એ નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે. અને એજ પ્રમાણે બીજા પાત્રોનાં સંબોધનનો
પણ સંદર્ભો નાટ્યશાસ્ત્રમા કરાવી છે. જેમ, રાજાને સ્વામી કે દેવ કહીને
પરિજન બોલાવે, વિદ્વપક વધરય કહીને બોલાવે, અને ઋષિઓ રાજા
કહીને બોલાવે રાજા વિદ્વપકને વધરય કહે, નટી સૂત્રધારને આર્ય કહે અને
સૂત્રધાર નટોને આર્યા કહે, પુત્રને વત્સ કે તાત કહે, છત્યાદિ ધણા પ્રકાર છે.

(૬) દશરૂપમાં કહ્યું છે કે,—

“રંગ પ્રસાદ મધુરૃ. છોનૈઃ વાવ્યાર્યમૂચકૈ ।

ઋતુ કચ્છિદુષાદાય માર્ત્તૌ વૃત્તિમાશ્રયેત્ ॥

માતી સંસ્કૃતપ્રાયો વાવ્યપારો જનાથ ॥

મૈદૈઃ પ્રોચનાતુતૈર્વૈયોપદ્દસાનામુપૈ ॥

“મધુર અને કાવ્યના અર્થને સુગવનારા શ્લોકવડે નાટ્યશાસ્ત્ર
પ્રસન્ન કરીને, પછી ભારતીયત્તિવડે કોઈ ઋતુ સમધી બોલવું. જેમા

સંસ્કૃત શબ્દો આવે એવી વાણી નટ લોકો નાટકમાં બોલે તેને ભારતી-
વૃત્તિ કહેછે એ ભારતીવૃત્તિના પ્રરોચના, વીધી, પ્રહસન, અને આમુખ
એવા ચાર અંગ છે' એવી રીતે નાટ્યશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે માટે પ્રેમાનંદ
કવિએ પ્રથમ મંથુર તથા કાવ્યાધના સચક શ્લોકોવડે નાટ્યશાસ્ત્રને પ્રસન્ન
કરવા માટે નાન્દી લખીને હવે ભારતીવૃત્તિવડે તેના પ્રરોચના નામે અંગની
ચોજના કરીછે સૂત્રધાર ઈ. માગ્ધિ ૧- નટતુ સબોધન સુહૃદ્જન-
હિતચિંતક મિત્રો મહાજન-સંભાવિત ગૃહસ્થો 'મારિપ'થી આર
બીને 'પ્રસન્ન થશે ત્યાં સુધી, અથવા પ્રસ્તાવના પૂરી થતાં સુધી, ભારતી
વૃત્તિ છે એટલા સુધીની વાણી સંસ્કૃતમય છે તે સેહેજ સમજાય એવું છે
રસાલ્યું સુધાકર નામે અથવા લખ્યું છે કે 'વિસ્તરાદુતસક્ષણીદ્વદધીત પ્રરોચનામ્"
" પ્રરોચના ગમે તો વિસ્તારથી કે ગમે તો સંક્ષેપથી કરવી" અહીં આ
કવિએ વિસ્તારથી પ્રરોચના અંગ મૂક્યું છે પ્રરોચનાતુ લક્ષણ દર્શાવકમાં
લખ્યું છે કે,—

“ટન્મુલ્લીકરણ તત્ર પ્રજ્ઞસાત પ્રરોચના ।”

‘ સંભાસદોની પ્રશંસા કરીને તેમને ધ્યાન આપતા કરવા તેને પ્રરો-
ચના નામે અંગ કહેછે ’ તેના બે સુધાકરમાં મેલાછે કે,—

‘ પ્રજ્ઞસા તુ દ્વિધા જ્ઞેયા ચેતનાચેતનાથયા ।

ચેતનાસ્તુ કથાનાયર્કવિસમ્યગ્નટા સ્મૃતા ॥

અચેતનાં દશકાલૌ કાલા મધુશમ્મુલ ॥

‘ પ્રરોચના અંગમાં કરવાની પ્રશંસા બે પ્રકારની છે ચેતનની અને
અચેતનની કયાનો નાયક કનિ, સમામલ અને નટ, એ ચેતન જાણવા,
અને દેશ તથા માળ એ અચેતન જાણવા વસત, શરદ, વગેરે કાળ
જાણવો ” આ ઉપરથી નાયક કવિ સંભાસ વગેરેની તથા વસત, શરદ,
વર્ષા, આદિ ઋતુની પ્રશંસા ભારતીવૃત્તિવડે થાય તો પ્રરોચના અંગ વર્ણવ્યું
કહેવાય પ્રેમાનંદ આદી સૂત્રધારના મુખથી સુહૃદ્જન રસિજન, ઈત્યાદિ
વચનો બોલાવીને સંભાસ ની પ્રશંસા કરે છે તથા ‘કૃષ્ણસૂત્ર પ્રેમાનંદ’
એમ પોતાનું નામ કહેવાની રીતે અચિની પ્રશંસા કરે છે, તેમજ આગળ ઉપર
પ્રાચી (વચાઋતુ)નું નામ ઉચ્ચારીને માગની પ્રશંસા કરે છે, માટે કવિએ
આદી પ્રરોચના અંગ વર્ણવ્યું કે એ સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે નાટકમાં જે સ

આસદનો પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે તેમનું સ્પષ્ટ આદિ બરો આ પ્રમા-
ણે કહેતું છે—

“સમ્યાસ્તુ વિદુર્ધેયા યે શિક્ષાન્તિતા જનાઃ ।
મધ્યસ્થાઃ સાવધાન્નાશ્ચ વામિનૌ ન્યાગોદિનઃ ॥
હુદિતાહુદિતાભિજ્ઞા વિનયનમર્કધરાઃ ।
શર્ગર્વો રસમાદરા તૌર્ધનિતરક્તોમિદાઃ ॥
અસદ્વાદભિદ્વાદસ્વપુરા મસરાચિદ્વાદઃ ।
અમન્દસનિષેદહરયા ભૂવોગ્ગતાઃ ॥
સુતેષા મોગિનો નાના આત્મવિચારિણાદરાઃ ।
સ્વસ્થોચિત્તસ્થાનતુસ્થાસ્તપ્રસંતાપરાગવાઃ ॥ ”

“જે લોકો નાટક જોવાની ઈચ્છાથી આવેલા તેમ તેમને સઠમ છે સ-
માસદ જાણવા. તેઓ મધ્યસ્થ, સાવધાન (ધ્યાન આપનારા), મોક્ષી
જાણનારા, ન્યાય જાણનારા, તાત્પર્યે વૃદ્ધો ન વૃદ્ધો તે જાણનારા, વિ-
નયથી નમેલી અરદનવાળા, મર્ક વિનાના, રસ અને શાસ્ત્રને જાણનારા, શીતા,
વાદિન, અને વૃત્ત—જેને ‘તૌર્ધનિક’ કહે છે તેને સમજનારા, ખોટા
વાદનો નિષેધ કરનારા, ચતુર, અદેખાઇ વિનાના, આતિશય રસિક, લગ્નમાં
ધરેલ્યાં વગેરેથી સારા દેખાવવાળા, સારા વેળવાળા, જોગ્ય જોગવાનારા, જૂઠા
જૂઠા પ્રકારની ભાષાઓ અને વિદ્યાઓમાં આલિંગ્યાર, ખેતરોવાળાને વડે તેમજ
સ્થાનમાં ખેસનારા તથા નાટકનાં વખાણ કરનારા, એવા જોગ્યો ” કહિ
એવા સઠમો વગેરેની પ્રશંસા કરીને ‘કૃષ્ણસૂત્ર, પ્રમાણંદબાદમણિત શાસ્ત્ર-
શિક્ષાસત્યમામાખ્યાન’ એમ કહે છે તે ઉપરથી તેજે નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમ
પ્રમાણે નાટકની પ્રશંસા કરી છે એમ જાણવું. તે વિશે આપમહાશિક્ષામાં
કહે છે કે—

“इत्वं रंगविधानस्य मंत्रिर्भाष्यप्रमाणम् ।
मोक्षं नाम च पर्ययात्, मृगया इयं मत्तासदा ॥
वाञ्छाकृत्वायः प्रथमं कर्त्तव्यमनन्तरम् ।
वाञ्छाकृत्या न गन्तव्यं व्याधामः च निषेध ॥
वाञ्छाकृत्यवस्तु कर्मवीर्यायै तादात्म्यम् ।
स्ताभिरेवमनन्तरं मा त्रिधा परिगम्य ॥

પારિધામ્યર્વક—ભાવ । ॥ આડબીડ બળી નઈ હોગિરે
હીમ ઈયા । ઠીક, વાડે સાલજોડ, કાચિદાસ, ભરચૂતિ, બાણ, સોમિલક,
નયદેવાદિ કવીશ્વરોના નાટક છતાં, અને તે પણ દેવગિરામા, તો પછે
ગુણાદિથી હીન ગુર્જરગિરામા, અને તે પણ નવીન નામધારી પ્રેમાનંદ-
શ્રયિત વસ્તુનો પ્રયોગ કરવો એ કેવી હુમારત । ! (૬)

સૂત્રધાર—મારિય! નવીનારંભ હોવાથી રસિક પ્રેક્ષકજન દોષદર્શી થશે નહિ (૪)

ધારિપાર્શ્વક—હાં! એ તો કીક; પણ તમે તો નાટક શબ્દને પણ નાતબહાર મૂક્યો છે! આખ્યાન અને તે ભજવવું! શિવ શિવ! આપણે તો નથી સાંભળ્યું, નથી જોયું, કે નથી જાણ્યું! ગમે તેમ થાઓ, પરંતુ કહો કે તમે ઉત્તમ પાત્રની જે દવગિરા, તેનો તો ગોટો વાળી તેને કામે ગુર્જરગિરા વાપરશો, પણ સામાન્યપાત્રની બાલભાષા વિષે શું બોલોછો ? (૫)

સંસ્કૃત વાણીમાં. ગુણાદિથી હીન—સંપિસમાસ આદિ બ્યાકરણ સખધી ગુણો, શબ્દબાહુલ્યાદિ કાશ સખધી ગુણો, અને માધુર્યાદિ કાવ્યરમનાના ગુણોથી હીન. જે કે ગૂજરાતી ભાષામાં અશતઃ તો એ બધા ગુણો છે તથાપિ સગમ નથી માટે તેને ગુણાદિથી હીન કહેલી છે. ગુર્જરગિરા—ગૂજરાતી વાણી જેટલા પ્રદેશને ગૂજરાત કહે છે તે દેશના રહેવાશો જે અપભ્રંશ ભાષા બોલે છે તેને ગૂજરાતી વાણી કહે-રી. નવીનનામધારી—જેણે કવિત્વ નામ નવું ધારણું કર્યું છે એવો. પ્રેમાનંદ પોતાને કવિ કહેતા નહોતા માટે ‘નવીનકવિનામધારી’ એમ લખ્યું નથી. પ્રયોગ કરવો—ભજવી બતાવવું. કાલિદાસાદિ કૃત શાકુતવાદિ સંસ્કૃત વાણીનાં નાટકો જેવુંજ આ પ્રેમાનંદકૃત ‘રોપદર્શિકામત્યભામાખ્યાન’ ગૂજરાતી વાણીમાં રચાયલું નાટક છે, એવો ધ્વનિ છે અને એ રીતે કવિ તથા કાવ્યની પ્રશસા થવાથી પ્રરોચના નામે અગ વર્ણાય છે.

(૬) નવીનારંભ—નવો આરંભ પ્રેક્ષકજન—જેનારા મનુષ્ય દોષદર્શી—દોષ જોનારા. ગૂજરાતીભાષામાં નાટક રચીને તે ભજવી બતાવવું એ નવીન આરંભ છે, પ્રત્યેક નવીન આરંભમાં પ્રથમ ખામીઓ હોય છે તેમ આમાં પણ હોય, તેમ છતાં નવીનપણા અદ્દલ છૂટ મૂકીને રસિક જેનારા ગુણમાત્રને અહણુ કરશે, પણ દોષ સાગી દૃષ્ટિ નહિ કરે અહીં સખ્યની સ્તુતિ હોવાથી પ્રરોચના.

(૭) નાતબહાર મૂક્યો છે—તણ દીવો છે “રોપદર્શિકામત્યભામા નાટક” એમ ન લખતા છે કે “આખ્યાન” એમ શામાટે લખ્યું તેનો

સૂત્રધાર—(સંગેષ) જેમા જેનું કાર્ય નથી તેમા તેણે બાલકું ઉચિત નથી નાટકને સ્થળે કોઈ પણ પ્રાકૃત ભાષામા આખ્યાન શબ્દ યોજવો તથા સામાન્ય પાત્રની બાલભાષાનો ત્યાગ કરવો, એ મારા વચન પર પ્રતીતિ ન હોય તો મહાન્ હેમાચાર્યપ્રણીત ‘પ્રાકૃતપ્રભાકર’નું પચાણ્નુ સૂત્ર જોઈ નિર્ણય કરી લવો આ વિષય આ પ્રબંધ સાથે સબંધવાળો ન છતાં વ્યર્થ કાલક્ષેપ કરાવ્યો ! વાર જો, એ નટીને સત્ત્વર સિધારવા કહ્યું હતું છતાં વાર કેમ થઈ ? (ઋ)

ખુવાસો સમાસદને કરી બતાવવા માટે આ પ્રસંગ વર્ણ્યો છે આખ્યાન અને તે બજાવવું । —અર્થાત્ એ બે વિરોધ વાતો જણાય છે (આખ્યાન શબ્દ શ્રવ્યકાવ્યને લાગુ પડતો હોયથી) ઉત્તમ પાત્રની જે દેગિરા ઇં —ઉત્તમપાત્રની સસ્કૃતભાષા જોઈએ એવો સસ્કૃતનાટકકારોનો નિયમ છે એવિયે સાહિત્યદર્શણમા લખે છે —

‘ વૃક્ષાણામનોગાના સસ્કૃત સ્વાકૃતામનામ્ ।

શૌરસેની પ્રયોક્ત્યા તાન્દાના ચ યત્તિતામ્ ॥

આસામવ નુ ગાયામુ મહારાત્રી પ્રયત્નયત્ ।

મનોક્તા માગધી માયા રાજાંત પુરવારિણામ્ ॥ ૬૦ ”

‘ ઉત્તમ અને પુણ્યવાન્ પાત્રોની ભાષા સસ્કૃત જોઈએ તેવીજ પદ્ધતિની સ્ત્રીઓની ભાષા શરમેની યોજવી એજ સ્ત્રીઓ ગાયાઓ ગાતી હોય ત્યારે તેમા મરાઠી બાત યોજવી રાજના અત પુરના પરિજનની ભાષા માગધી યોજવી વગેરે શરમેની માગધી, વગેરેને બાનભાષા કહે છે શૂન્નરાત્રી સ્વત બાનભાષા ટાના છતાં તેો જ્યારે ઉચ્ચ પાત્રો ના મુખમા આપરી ઘટે છે ત્યારે જે પાત્રો બાનભાષા બોલવાને યોગ્ય છે તેમના મુખમા કપી બાત આપરી? એવી નટ રામ કરે છે

(ઋ) એ તમનું સમાધાન સૂત્રધાર આપે છે સરો—રીસ ચઢારી ને નાટકનો પ્રલોભ કરવો છે તેમા આ નાટ ના સબંધ વિનાનો વિવાદ કરવાથી સમાસદનો રસભંગ થાયજે, માટે સૂત્રધારને રીસ ઉપજવાનું પ્રત્યક્ષ છે જેમા ઇં—અર્થાત્ અમુક રચનાને નાટક કહેતું કે આખ્યાન ? તે

પારિપાર્શ્વક—(નેપથ્યાભિમુખ નિહાળી) ભાવ ! જુઓ આ આવે. હું પણ આજ્ઞાનુસાર વર્તવા વિચરું છું. (એમ કહી ચાલ્યો જાય છે.) (ક)

નટી—(પ્રવેશ કરી) આર્યપુત્ર ! મારી સખી ગુર્જરગિરાનો આનંદમય સંદેશો સાંભળતાં વાર થઇ માટે ક્ષમા કરશો. પરિજનને શી આજ્ઞા છે ? (જ)

નિર્ણય કરવાનું કામ સાહિત્યવિદ્યા જાણનાર પંડિતોનું છે, અને રંગભૂમિ ઉપર વેષ ધારણ કરી અભિનય કરવા, એ કામ નટનું છે. માટે તારે આ વિદ્યાના વિષયમાં અધટિતરીતે માથું મારવું ઉચિત નથી. એમ છતાં સભાસદની સમક્ષ શંકા ઉત્પન્ન થઇ તો તેનું નિરાકરણ કરવું જોઇએ; નહિ તો આ પ્રયોગને સભાસદો અશાસ્ત્રીય ધારીને તેનો અનાદર કરે એટલા માટે સૂત્રધાર શકાનું સમાધાન આપે છે: નાટકને ઇન્—કાઈ પણ પ્રાકૃતભાષામાં લખાતા નાટકને નાટક ન કહેતાં આખ્યાન કહેવું અને બાલભાષા વાપરવી નહિ. ‘બાલભાષા’ શબ્દથી શરૂસેની અને માગધી વગેરે સંસ્કૃત નાટકોમાં લખાયેલી ભાષા સમજી. પ્રતીતિ — વિશ્વાસ. પ્રાકૃતપ્રમાણ—એ નામનો ગ્રંથ દડી કવિ પણલખેછે કે અત્રિવાતર્ભગિધ્યન્તિશેષાધ્વારવ્યાનજાતય.” જે પ્રમથોનો સમાવેશ આ ગ્રંથમાં બતાવેલાં કાવ્ય, ખડકાવ્ય, મહાકાવ્ય, નાટકાદિ રૂપકો અને ઉપરૂપકો, ચ પૂ., વિરૂદ્ધ, કરંભક, કોષ, મજ્યા, ગદ્ય, મુક્તક, ચૂર્ણક, આખ્યાયિકા, કથા, વગેરેમાં થતો નથી એના બાકીના પ્રબંધને આખ્યાન જાણીને તેમાં ગણી લેવા. પ્રબંધ—નાટક રૂપ. કાવ્યરૂપ કરાવ્યો—સમય ગુમાવ્યો સિધારવા—રંગભૂમિ ઉપર આવવા.

(ક) નેપથ્યાભિમુખ—જે જગાએ નેપથ્યવિધાન થાય છે તે જગાના પડદાની સામે. આજ્ઞાનુસાર વર્તવા—(વાદિત્રાદિ સાહિત્ય તૈયાર કરવાને). વિચરું છું—જાઉં છું. (ભારતી વૃત્તિ હોવાથી સંસ્કૃતપ્રાય વાણી છે).

(જ) ગુર્જરગિરા—મૂળરાત્રીભાષા. પરિજનને—અર્થાત્ મને. દાસ, દાસી, સ્ત્રી, સેવક, વગેરે મુખ્ય માણસને આશરે રહેલાં ધરનાં માણસોને પરિજન કહેછે.

સૂત્રધાર—આર્યે ! જો બાધ ન હોય તો તમારી સખી ગુર્જર-
ગિરાના સંદેશાથી મને વિદિત કરશો. (જ)

નદી—આર્યપુત્ર ! તણે કહેલું ઘણું છે અને આપને સાંભળવાનો
અવકાશ ઓછો છે, તોયે પૂજ્યાપરથી સાર માત્ર કહું છું. મારી સખી
આર્યપુત્રે આરબેલા કામથી ઘણી ખુશ થઇ છે અને આપનાં વખાણ
કરે છે ! (ઇ)

સૂત્રધાર—હાં ! ઠીકજ છે. મિત્રે ! પ્રેક્ષકજનનાં ચિત્ત ગદ્યમાં
ગુચ્છાઇ ગયાં છે ! તો તેને પદ્યવડે પ્રકુલિત કરો. (ઈ)

નદી—આર્યપુત્રને કયા વિષયપર પ્રીતિ છે ? (ઓ)

સૂત્રધાર—આર્યે ! આર્યપુત્રની અભિરૂચિનો ઉપયોગ આ સ્થળે
નથી; કિન્તુ પ્રેક્ષકજનના ચિત્તરૂપ પ્રાવૃષ્ટને ચાતક થઇ નિહાળવાનું છે.
તથાપિ દૃશ્યકથા અને તે કામ સખી ધિની કહા જણે કરી સર્પનાં
મન પ્રગટ થશે. (ઓ)

(જ) આર્યે !—હે આર્ય ! (નદીનું સૂત્રધારે કરેલું સંબોધન).
“ વાચ્યૈનદાસૂત્રપાતાવાચ્યનામ્નાપસ્વરમ્ ” —“ નદી અને સૂત્રધાર એક બોળને
અનુક્રમે આર્ય અને આર્ય કહીને બોલાવે ” (સાહિત્યકર્ષણ). બાધ—હ-
રકત. વિદિત કરશો—જાણીતો કરશો અર્થાત્ કહેશો.

(ઇ) આર્યપુત્ર !—નદીએ કરેલું સૂત્રધારનું સંબોધન. મારી સ-
ખી—ગુર્જરગિરા. આરબેલા કામથી—ગૂજરાતી ભાષામાં નાટક જાળવવા
રૂપ આરબથી.

(ઈ) પ્રેક્ષકજન—જોનારા—સભાસદ. ચિત્ત ઇન્દ્રિય—ચિત્તરૂપી કમળ
ગદ્ય રૂપ રાત્રિયા ગચ્છ ગયાં છે (અર્થાત્ બીડાઇ ગયા છે) ગાટે તેને
પદ્યરૂપી અર્ચી પ્રકુલિત કરો. રૂપક અલંકાર. અથવા ગુચ્છાવલા ચિત્તને
પદ્યવડે પ્રકુલિત કરો, એમાં ચિત્ત કમળરૂપે પરિણામ પામીને ગુચ્છા છે
તેને પદ્ય સૂરૂપે પરિણામ પામીને પ્રકુલિત કરેછે, માટે પરિણામઅલંકાર.
(ઓ) આર્યપુત્રને—આપને (સૂત્રધારને).

(ઓ) અભિરૂચિ—પ્રીતિ—ઈચ્છા કિન્તુ—પણ પ્રાવૃષ્ટ—વર્ષાનકતુ.

નટી—કીક. (અભિનયપૂર્વક ગાય છે.) (ક)

અનુપદ્ધિકા.

નવનીત નવલ કિશોરે, ચોરું ચોરું ચપાચપ હોરે,
નવરીન નવલ નિચોરે, કાચે કાચે હૃદય કોરે;
નવભીત નવલ ચિકોરે, અ ગોઅંગે કુચેષ્ટિત મોરે,
નવનીત નવલ ચકોરે, ધારો ધારી યુવામણિ ચોરે.

૩

આતક પક્ષી જેમ વર્ષાદની આનુરતાથી ઉપાસના કરેછે તેમ તમારે પણ પ્રેક્ષક-જનના ચિત્તને ગંજન કરવાનું છે કૃષ્ણકથા—કૃષ્ણની કથા કવિયુગમાં પા-પનાશક છે માટે તે સંબંધી કહેા— “ કર્ત્ત્વિયુગમા કૈશવત્વં કીર્તન પાપહારિ છે,” એમ યુગયુગ કહે છે “ કૃષ્ણકથામૃતપાન; દરતું, કૃષ્ણકથામૃતપાન.” છત્યાદિ પ્રાકૃત હરિભક્તો પણ કરેછે. કામ સંબંધિની—કામના સંબંધવાળી. કૃષ્ણકથા છતાં પણ તે જો નીરસ હોય નો શ્રોતાને પ્રિયકર ન લાગે, માટે રમવાળી જોઈએ. કૃષ્ણના સંબંધમા ખીજ રસ કરતા શૃંગાર વંધારે સુષ્ટિત ચમકે એ પ્રસિદ્ધ છે. આ નાટ-કમા પણ પ્રધાનરસ વિપ્રલબ શૃંગાર વર્ણનારો, અને તેના નાયક કૃષ્ણ છે, એનું સ્મરન કરવાને સૂત્રધારે નટીને આ વચન કહ્યું છે

(ક) અભિનય—કોઈની પણ અવસ્થાનું અનુકરણ કરવું તેને અ-ભિનય કહેહે. સાદિત્વદર્પણમાં કહે છે કે,

“મરેદભિનયોઽસ્થાનુસારઃ સ ચતુર્વિધ ।

ભાગિની વાચિકધૈરમાહાર્ણ્ય સાત્ત્વિકસ્તયા ॥”

નટ સોડો રંગમૂર્તિ ઉપર આવીને ગમ્ભાદિકનું જે અનુકરણ કરે તેને અભિનય કહે છે એ અભિનય ચાર પ્રકારનો છે આંગિક, વાચિક, આદાય, અને સાત્ત્વિક કેવળ અગને વાગવા કે હવાવગચલાવવા વડે જે અભિનય કરામાં આવે છે તેને આંગિક અભિનય કહે છે કેવળ વાણી બોલીને જે અભિનય કરવો તે વાચિક અભિનય, વેગ, ભૂવણ, વગેરે ધા-ણ કરાને જે અનુકરણ કરવું તે આદાયઅભિનય; અને સ્થાવ, રમેદ, ગમ્ભાંચ, આંખો

સૂત્રધાર—આર્યે ! જો બાધ ન હોય તો તમારી સખી ગુર્જર-ગિરાના સંદેશાથી મને વિદિત કરશો. (જ)

નટી—આર્યપુત્ર ! તણે કહેલું ઘણું છે અને આપને સાંભળવાને અવકાશ આછો છે, તોયે પૂજાપરથી સાર માત્ર કહું છું. માની સખી આર્યપુત્રે આરબેલા કામથી ઘણી ખુશ થઇ છે અને આપનાં વખાણ કરે છે ! (ઇ)

સૂત્રધાર—હાં ! હીકજ છે. મિત્રે ! પ્રેક્ષકજનનાં ચિત્ત ગદ્યમાં ગુચાઇ ગયા છે ! તો તેને પદ્યવડે પ્રકુલિત કરો ! (ઈ)

નટી—આર્યપુત્રને કયા વિષયપર પ્રીતિ છે ? (ઓ)

સૂત્રધાર—આર્યે ! આર્યપુત્રની અભિરૂચિના ઉપયોગ આ સ્થળે નથી, કિન્તુ પ્રેક્ષકજનના ચિત્તરૂપ પ્રાવૃથને આતક થઇ નિહાળવાનું છે. તથાપિ કૃતારૂકથા અને તે કામ સંબધિની કહાં જોણે કરી સૂર્યનાં મન પ્રસન્ન થશે (ઓ)

(જ) આર્યે !—હે આર્યો ! (નટીનું સૂત્રધારે કરેલું સંબોધન)
 “વાચ્યૈનદીસૂત્રધારાવાર્જનામ્નાપરસ્પરમ્” —“નટી અને સૂત્રધાર એક બોળને અનુક્રમે આર્ય અને આર્યો કહીને બોલાવે” (સાહિત્યદર્પણ). બાધ—હરકત. વિદિત કરશો—જાણીતો કરશો અર્થાત્ કહેશો.

(ઇ) આર્યપુત્ર !—નટીએ કરેલું સૂત્રધારનું સંબોધન મારી સખી—ગુર્જરગિતા આરબેલા કામથી—ગૂજરાતી ભાષામાં નાટક ભગવવા રૂપ આરબથી

(ઈ) પ્રેક્ષકજન—જોનારા—સમાસદ ચિત્ત ઇન્—ચિત્તરૂપી કમળ ગદ્ય રૂપી રાત્રિયા ગુચાઇ ગયા છે (અર્થાત્ બીડાઇ ગયા છે) ગાટે તેને પદ્યરૂપી સૂર્યથી પ્રકુલિત કરા રૂપક અસંકાર. અથવા ગુચાઇલા ચિત્તને પદ્યવડે પ્રકુલિત કરો, એમાં ચિત્ત કમળરૂપે પરિણામ પામીને ગુચાઇ છે તેને પદ્ય સૂર્યરૂપે પરિણામ પામીને પ્રકુલિત કરેછે, ગાટે પરિણામસંકાર.
 (ઓ) આર્યપુત્રને—આપને (સૂત્રધારને).

(ઊ) અભિરૂચિ—પ્રીતિ—ઈચ્છા કિન્તુ—પણ પ્રાવૃથ—વર્ષાઋતુ

નટી—કી. (અભિનયપૂર્વક ગાય છે) (ક)

અનુપ્પદિકા.

નવનીત નવવ કિશોરે, ચ્યૈર્વુ ચ્યૈર્વુ ચપાચપ હોરે,
નવરીત નવવ નિચોરે, કાચે કાચે હરદર કોરે,
નવભીત નવલ ચિકોરે, અ જોઅ જો કુચેઘિત મોરે,
નવનીત નવવ ચકોરે, ધારો ધારી યુવામણિ ચોરે

૩

આતકે પક્ષી જેમ વર્ષાદની આનુરતાથી ઉપાસના કરેછે તેમ તમારે પણ પ્રેક્ષક જનના ચિત્તને રજન કરનારુ છે કૃષ્ણકથા—કૃષ્ણ હી કથા કનિયુ મા પા પનાશક છે માટે તે સખધી કહેા— “ કર્ગૈર્હારર્તનમ્ ” ‘કનિયુમમા કેશવનુ કીર્તન પાપહારિ છે,’ એમ પુરાણમા કહે છે “ કૃષ્ણકથામૃતપાન, દરતુ, કૃષ્ણકથામૃતપાન ” છ આદિ પ્રાકૃત હરિભક્તો પણ કહેછે કામ સખરિની—કામના સખધવાળી કૃષ્ણકથા છતા પણ તે જો નીરસ હોય તો શ્રોતાને પ્રિય ન લાગે, માટે રસવાળી જોઇએ કૃષ્ણના સખધમા પીળા રસ કરતા શૃંગારવનારે સુધરિત યજ્ઞ શકે એ પ્રમિદ્ધ છે આ નાટકમા પણ પ્રધાનરસ વિનલભ શૃંગાર વર્ણનારો, અને તેના નાયક કૃષ્ણ છે એનુ સચન કરવાને સૂતધારે નગીને આ વચન કહ્યું છે

(ક) અભિનય—કોઈની પણ અવરથાનું અનુકરણ કરવુ તેને અભિનય કહેછે સાદિત્વર્ધણમા કહે છે કે,

“ભવેદભિનયાત્રસ્યાનુસાર સ ચતુર્વિધ ।

ભાગિવો વાચિનચૈવમાહાર્ગ્ય સાત્ત્વિકસ્તથા ॥

નટ સોમે રમજૂમિ ઉપર આવીને ગમાદિકનુ જે અનુકરણ કરે તેને અભિનય કહે છે એ અભિનય ચાર પ્રકારનો છે આગિક, વાચિક, આદાય, અને સાંનિક કેમકે અગને જાગના કે હવાનમાયનાવના વડે જે અભિનય કરામા આવે છે તેને આગિક અભિનય કહે છે કેમકે વાપ્તી બોલીને જે અભિનય કરવો તે વાચિક અભિનય, વેષ, જૂથણ, વગેરે ધાણ કરાને જે અનુકરણ કરવુ તે આદાર્પાભિનય, અને સ્તબ, રવેદ, ગેમાચ, આખે

મીચવી, વગેરે જે સાત્વિક જાતો છે તે બતાવીને અનુકરણ કરતું તે સાત્વિક-
મિત્ર કહેવાય છે. “અહીં નદી ગાયન કરે છે માટે બહુધા તેણે આ નાટકની
નાયિકા સત્યમામાનું અનુકરણ કર્યું હોતું જોઈએ

૩ ચતુષ્પદિકા—આ ત્રીશ માત્રાનો ચાર ચરણનો ચતુષ્પદી નામે
લયનો બેઠ છે એ વિષે આદિ ભરત કહે છે કે,—

“વક્ષ્યે મગાદિસમિત્ર નાટયગાનમત પરમ ।

મધ્યમોત્તમપાત્રાણનાટકે સિદ્ધિદાયકમ્ ॥”

“હવે હું જાગ વગેરે ભેદવાળું જે નાટ્યગાન મધ્યમ, અને ઉત્તમ
પાત્રોએ કરવાનું છે તે કહ્યું છું; એ નાટ્યગાન નાટકની સિદ્ધિ આપનાર છે.”
છત્યાદિ શ્લોકવડે બાર જાગ, છ ઉપજાગ અને ૪૨ લયના બેઠ કહેલા છે.
તેમાનો આ ચતુષ્પદિકા નામનો એક લયબેઠ છે ગીતિના પૂર્વાર્થની છેલ્લી
ચાર માત્રાઓ પેહેલાની એક માત્રા ઓછી કરીને તે, તેજ લીટીની ત્રીજી
માત્રા સાથે મેળવીને એક ગુરૂ કયો છે, એમ થવાથી ગીતિનો પ્રથમ વિરામ
બારને ઠેકાણે તેર માત્રાનો થાય છે, અને બીજો વિરામ અદ્યારને બદલે
સત્તર માત્રાનો થાય છે જો આ ચતુષ્પદિકા ગીતિ રૂપે વાચવી
હોય તો દરેક લીટીનો ત્રીજો અક્ષર જે ગુરૂ છે તે -હસ્વ બોલવો,
અને છેલ્લી ચાર માત્રા પેહેલાં ‘જ’ જેવો એકાદ લઘુ અક્ષર વધારવો.
નવનીત ધૃ—નવલ કિશોરે (કિશોર અવસ્થામાં નવા આવેલા કૃષ્ણ)
નવનીત (માખણ) ચપાચપ (જટ જટ) ચોર્યું. “કેશોરમાવદશાઘૃ-
ણતુતત પરમ્”—પદર વરસ સુધીના વયને કિશોર અવસ્થા કહે છે અને
તે પછીના વયને યૌવન કહે છે. કૃષ્ણ કિશોર અવસ્થાથી અર્ધાત્ નાનપણ-
થીજ ચોર છે, માટે તેણે યુવાવસ્થામાં ત્રણ પણ ચોર્યો હશે, એવો ધ્વનિ છે.
નવરીત ધૃ—નવનિચોરે (નિચોવ-આઝાદન, વસ્ત્ર ર અને છ અક્ષરકાર
શાસ્ત્રમાં એક ગણાય છે માટે નિચોવને બદલે નિચોર લખી શકાય).—
નવીન વસ્ત્ર પેહેનારામાં આ એક નવ (નવીન) રીત છે, તે એ કે તે
કાર્યે કાર્યે (પ્રસંગે પ્રસંગે) સામાના હૃદયમાં પોતાનું રૂપ કાઢે છે—
એને જે જુએ તે ઝોના ઉપર આમત્રત યર્ષાજલ છે બૂદા બૂદા પ્રસંગથી
આ નાટકના નાયક કૃષ્ણ સત્યમામાના મન પર પોતાનો મોહ લગાડ્યો છે,
એ વ્યંગ્યાર્થ નવનીત ધૃ—નવન (કૃષ્ણ) નવ બીત (બીતિ વિના)

ચિકોરે (મોટેથી કહે છે) કે મોરે (મારે) અંગેએ કુચેદિત છે ! અ-
થવા કૃષ્ણને અંગેએ કુચેદિત મોરે છે—વીટાય છે (મુર્ વીટાયું),
તથાપિ તે ચિકોરે—સાહસિક મનુષ્યને (ચિકુર—ખીજને દળ ધરે,
એવી દરકાર રાખ્યા વિના વર્તનાર મનુષ્ય) બીતિ નથી, એ નવત્ર (આ-
શ્ચર્ય) છે ! કૃષ્ણને માથે મણિચોરુ તોહોમત આવ્યા છતાં તે બેદરકાર
છે એ આશ્ચર્ય છે, એ વ્યગ્ય. નવ નીત છં—આ નવ ચકોર—નવીન
ચકોર રૂપ શ્રીકૃષ્ણ, જે ધારી ધારીને (પસંદ કરી કરીને) યુવામણિ-
(જુવાન સ્ત્રીઓ રૂપી રાન)ને ચોરે છે, એ તેમનામા જાત (જાતિ) નવ
(નથી), એ કૃષ્ણ મત્યભામાને છળથી પરણી જાય છે એ એમની ની-
તિ પસંદ કરવા જેવી નથી આ ચતુષ્પદિકાના ખીજ પાદમા હૃદય પા-
ધાણ રૂપે પરિણામ પામીને તેમા રૂપ કોરાય છે માટે પરિણામભાલકાર છે.
યુવાન સ્ત્રીઓને મણિરૂપે વર્ણી છે માટે રૂપક અને મણિરૂપે પરિણામ
પામીને ચોરાય છે માટે પરિણામ. ચતુષ્પદિકાના પ્રથમ અર્ધમાં, નવ,
નવલ, વગેરે શબ્દોની તથા અર્થની પુનઃગતિ છે માટે લાટાનુપ્રાસ. તેનું
લક્ષણ સાહિત્યદર્પણકાર લખે છે કે “ શબ્દાર્થયો પૌનહત્તયોર્મેદતાતર્યમાત્રત ।
સાદાનુપ્રાસહ્યુક્તઃ ” અર્થ ઉપર કલ્પે તેવોજ છે આ ચતુષ્પદિકામાંથી ચામર-
બધાદિ ચિત્રકાવ્યબંધ પણ નિર્માણ થઇશકે છે

માતૃશુભ આશ્ચર્ય કહે છે કે “સ્વૈરગૌણપિવીધ્યંગૈઃ પ્રકુર્ગદામુલંબુષઃ”
—“ પ્રસ્તાવનાનાં અંગવડે અને વીધીના અંગવડે પ્રસ્તાવના કરવી.”
વળી ધનિક પણ કહે છે કે “ વીદ્યગાન્યામુલ્લાંગત્વાત્પ્રોચ્યતેડત્રૈવતાનિતુ ”—“ વી-
ધીના અંગ એ પણ પ્રસ્તાવનાનાં અંગ છે, માટે તે પ્રસ્તાવનામાં દાખલ
કરવાં. વીધીના અંગ પણ તેજ આશ્ચર્ય કલા છે કે—

“ હૃદયાત્યકાવલગિતે પ્રવંચત્રિગતે છલમ્ ।
વાકેભ્યાધિબલે ગદ્યમવસ્યન્દિતનાલિકે ॥
અસત્પ્રલાપ વ્યાહારસ્તદવાનિત્રયોદય । ”

“ હૃદયાત્યક, અવલગિત, પ્રવંચ, ત્રિગત, છલ, વાકેત્રિ, અધિગત,
ગડ, અવસ્યન્દિત, નાલિક, અસત્પ્રલાપ, વ્યાહાર, મૃદવ, એવાં તેર અંગ
વીધીનાં છે. અહીં કવિએ સૂત્રધાર અને નટના પ્રશ્નાત્તરદ્વારા હૃદયાત્યક
અંગ વધુ હતું. હૃદયાત્યકનું લક્ષણ દર્શાવમાં કહે છે કે.—

(જવ નિકાનર્ગત શબ્દ થાયછે કે) મારા પ્રિયતમને ઝોવું દ્વપણ

દનાર કોણ ? (ય)

સૂત્રધાર—(આમ તેમ જોઇ સભય) આયે ! અવળું થયું ! !

નટી—(ગભરાયવે વેશે) આર્યપુત્ર ! અવળુ શુ ?

સૂત્રધાર—કાદરીનું પૂજન કરી દેવી કૃષ્ણાણી સખીસહ
જાયછે, ત ને મણિચોરનો અર્થ સ્થમતક સંબંધે સમજાવો લાગેછે;
માટે ચાલ જતા રહીએ (એમ કહી નાચી જાયછે.) (ગ)

“ ગૂઢાર્થપદર્પ્યાયમાન્ત પ્રશ્નોત્તરસ્ય વા ।

દશાન્વોન્યસમાલાપોદ્દેધાન્ત્યાત્યતદુચ્યતે ॥

“ એકાદ ગૂઢ અર્થના શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરતા જે પ્રશ્નોત્તરે થાય તે,
તથા સામાન્ય રીતે પ્રશ્નોત્તરમાગા થાય તે, એના જે પ્રકારના પ્રશ્નોત્તર વિષે
જે જણ રગભૂમિ ઉપર આનીને વાતચિત્ત કરે તે ઉક્ત જે પ્રકારનું ઉદ્ધા-
ત્યક અગ જાયવું. નાટકને આખ્યાન કેમ કહ્યું તે વિષે સૂત્રનાર નટનો
સવાદ એ ઉદ્ધાત્યક છે.

(ય) જવનિકાનર્ગત—પદમામા (જવનિકા—પદ્મો). મારા ઇ—
“ધારી ધારી યુનામણિ ચોરે” અતુષ્ટિકાનું છેલ્લું વચન સાંભળી તેનો
અર્થ એમ કયો કે જેણે બાલ્યાવસ્થામાં માપણની ચોરી કરી હતી તે જ્યા-
ં જીવાન થયો ત્યારે તે યુના ધારીધારીને (તકામી તકાસીને) મણિ
(સ્થમતક મણિ) ચોરે છે ! એવો અર્થ જાણનાર આવવાથી કૃષ્ણાણી
પટરાણી રૂઝિમણીને માફ લાગવાનો સંભવ છે માટે આ પદ્યદ્વારા રૂ-
ઝિમણીનો પ્રવેશ કવિએ કરાવ્યો છે અર્થાત્ પદ્યમાથી જે અવાજ થાય
છે તે રૂઝિમણીનો છે, અને પ્રસ્તાવના થઈ રહ્યા પછીનો પેહેલો પ્રવેશ
પણ તેનોજ છે, એમ સમજવું.

(ગ) સ્થમતક સંબંધે ઇ—દારકાના યાદવ સત્રાજિતને મૂર્ય પાસેથી
સ્થમતક નામે મણિ મળેલો હતો તે મણિમાથી દરરોજ અમુક વજનમા
સોનું નીકળતું હતું, તેથી તે કાંઈને આપતો નહોતો એ મણિ એકવાર
કૃષ્ણે સત્રાજિત પાસે માગ્યો હતો પણ તે તેણે કૃષ્ણને આપ્યો નહોતો
એકવાર એ મણિને કાંટે બાંધીને સત્રાજિતનો ભાઈ મૃગયા કરવા ગયો હતો

(ઇતિ પ્રસ્તાવના) (ઘ)

તેને કોઈ રીંછે મારી નાખ્યો અને મણિ પોતાની બોડયમાં લેઈ ગયો. કૃષ્ણે એકવાર મણિ માગ્યો હતો, તેટલા ઉપરના એ મણિ અર્થે કૃષ્ણે સત્રાન્નિતના બામને મારી નાખ્યો, અને મણિ લેઈ લીધો એવો શક કૃષ્ણ ઉપર સર્વને આવવા લાગ્યો, આથી દોષશુદ્ધિ કરવાને કૃષ્ણ પોતે મણિની શોધમાં ગયા અને તે રીંછની પાસેથી મણિ આણીને સત્રાન્નિતને આપ્યો એમ છતાં પણ કૃષ્ણે મણિ એ.વૉ, એનું કલક બૂસાયું નહોતું એ સ્થિતિએ મણિની ચોરી સંબંધે આ ગીત ગવાય છે એમ રૂકિમણીને સમજાયું લાગે છે, માટે આશો આપણે જતાં રહીએ, એમ કહી સૂત્રધાર તથા નટી જાય છે પાત્રનો પ્રવેશ તથા નિર્ગમ નિમિત્ત વગર ન થયો જોઈએ એવો નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે.

(ઘ) ઇતિ—એ પ્રમાણે પ્રસ્તાવના—ગ્રીષ્મ સામાન્ય અંધોમાં અંધ-કાર જે પ્રસ્તાવના લખે છે તે કરતા નાટકની પ્રસ્તાવના કોઈ જુદાજ પ્રકારની છે. નાટકની વસ્તુને રંગભૂમિ ઉપર જે યુક્તિથી લાવવામાં આવે છે તેને પ્રસ્તાવના કહેવી એવું પ્રસ્તાવનાનું ઉપલક્ષ્ય લક્ષણ કહી શકાય. પ્રસ્તાવનાનું લક્ષણ સુધાકર નામે અંધમાં કહ્યું છે કે—

“વિશેર્થયન્ સફલ્પો મુલ્લતા પ્રતિપયતે

પ્રધાનસ્ય પ્રથમસ્ય તદાપ્રસ્તાવના મતા ”

“ રંગભૂમિ ઉપર આરંભમાં જે વિધિ ચાલતો હોય તેની કોઈ એવી કલ્પના કરવામાં આવે કે તે મુખ્ય પ્રબંધ જે બજવી બતાવવાનો છે તેના આરંભ રૂપ થઈ જાય ત્યારે તે કલ્પનાને પ્રસ્તાવના કહેવી. ” દશરૂપમાં પણ લખે છે કે—

“સૂત્રધારો નટોઽમુને માર્ષ વાય વિદૂપતમ્ ।

સ્વચાર્ય પ્રસ્તુતાક્ષેષિષ્વિપ્રોક્તયાયત્તદામુલ્લમ્ ॥”

પ્રસ્તાવના વા તત્ર સ્યુત્યર્થોદ્ઘાત. પ્રવૃત્તતમ્ ।

પ્રયોગાતિસ્યથાય વૅર્થયગાનિ પ્રયોદય ।

જે મુખ્ય પ્રબંધ બજવી બતાવવાનો હોય તેને પ્રસ્તુત કહે છે. એ પ્રસ્તુતને રંગભૂમિ ઉપર દાખલ કરે એવી રીતનું પોતાનું કાર્ય સૂત્રધાર

અંક ૧ લો. (૬)

પરિન્યાસ, વિશેષન, યુક્તિ, પ્રાપ્તિ, સમાધાન, વિધાન, પરિભાવના, ઉદ્-
ભેદ, ભેદ, અને કરણ, એવા તે બાર અંગનાં નામ છે, આરંભ અને
ખીજના લક્ષણ આદિભરતે કહેલાં છે કે—

“ઔત્મક્યમાત્રવંષસ્તુ યો વીજસ્ય નિષ્પત્યતે ।”

મહતઃ ફલયોગસ્ય સ સત્વારમ ઇષ્યતે ॥

“અત્પમાત્ર સમુદિદ્ધં વદુષા યત્પ્રમર્ષતિ ।

ફલાવસાનં યદ્યેવ વીજં તદમિધીયતે ॥”

જેનું પરિણામે મોટું ફળ થવાનું હોય એવા કોઇ ખીજની ઉત્પત્તિ
માત્રનું વર્ણન કરવું તેને આરંભ કહે છે. “જે વર્ણન પ્રથમ થયું સદમ
હોય છે તથા તે પછીથી થયું પ્રકારે વિગ્તાર પામે છે, તેમજ જેના પરિણામમાં
કોઇ જાણવા જેવું કાર્યરૂપ ફળ થાય છે, તેને ખીજ કહે છે.” ખીજ સખ ધે
માતૃયુષ્તાચાર્ય વિશેષ કહે છે કે—

“ ક્વચિત્ કારણમાત્ર તુ ક્વચિત્ ફલદર્શનમ્ ।

ક્વચિદારંભમાત્ર તુ ફલમુક્તા ક્રિયા ક્વચિત્ ॥

વ્યાપારથ વિશેષોક્ત ક્વચિદ્વા ફલસાધકઃ ।

ઘટુષા રુપક્રેણ્યેવ વીજરુપેણ દરશ્યતે ॥

ફલે યસ્ય હિ સહારઃ ફલવીજ તુ તસ્ત્વેત્ ।

વસ્તુવીજં કથા ક્લેયા અર્થવીજ તુ નાયકઃ ॥”

“ કોઇ જગોએ કારણ માત્ર બતાવવા રૂપે ખીજ વર્ણવવામાં આવે
છે, કોઈ જગોએ તે ફળ દેખાડવા રૂપે વર્ણાય છે; કોઇ જગોએ આરંભ
માત્રથી ખીજ વર્ણાય છે; કોઇ જગોએ ફળ કહીને ક્રિયા માત્ર વર્ણવવાથી
ખીજ વર્ણાય છે, અને કોઇ જગોએ ફળ સાધક અમુક વ્યાપાર રૂપે ખીજ
વર્ણાય છે, એવી રીતે રૂપકોમાં ખીજ ઘણા પ્રકારે મૂકવામાં આવે છે. જેનો
પરિણામ ફળરૂપે આવે છે તેને ફળખીજ કહે છે, કથાને વસ્તુખીજ કહે
છે; અને નાયક કે નાયિકાને અર્થખીજ કહે છે

(૬) અંક—અંક શબ્દનો અર્થ જોગો થાય છે. નાટકની વસ્તુને રસ તથા
ભાવ સહિત અભિનયવદે સભાસદોના જોળામાં અપાતી હોય તેમ તેમના
મનમાં આરોપણ કરવામાં આવે છે માટે નાટકના એ ભાગને અંક

કહે છે એમ અંક શબ્દ નાટકમાં જે અંક કહેવાય છે તે અર્થમાં ૩૬ થયેલો જણવો. પ્રસ્તાવના કર્યા પછી શુ કરવું તે વિષે દશરૂપકમાં લખે છે કે—

“ આદૌ વિષ્કમક મુર્યાદકં વા કાર્યયુક્તિતઃ ”

“ કાર્યની યુક્તિ પ્રમાણે પ્રથમ વિષ્કંભક કરવો અથવા અંક કરવો ” (વિષ્કંભક વિષે પ્રસંગે કહેવામાં આવશે). પ્રથમથી અંક ક્યારે કરવો તે વિષે કહે છે કે—

“ યદા તુ સરસ વસ્તુ મૂલાદેવ પ્રવર્ત્તે
આદાવિવ તદાકઃ સ્યાદામુલ્લાક્ષેપસથયઃ ॥ ”

“ જ્યારે આરંભથીજ રમમય વસ્તુ વર્ણાતી હોય ત્યારે પ્રસ્તાવના-વડે પાત્ર પ્રવેશ કરાવીને આરંભથીજ અંક કરવો ” આ નાટકમાં પ્રેમાનંદે એમજ કર્યું છે અંકતુ લક્ષણ તેજ મથમાં લખેલ છે કે—

“ પ્રત્યક્ષનેત્રચરિતો વિદુર્યાસિપુરસ્કતઃ ।

અકૌ નાના પ્રકારાર્થસંવિધાનરસાધયઃ ॥

“ રંગભૂમિ ઉપર પ્રત્યક્ષ નાયકનો વ્યાપાર જેમાં બતાવવામાં આવે છે તથા અપાતર કથાના બીજરૂપ બિંદુવડે જેમાં નાના પ્રકારના અર્થ ભજવી બતાવવામાં આવતા હોય તથા જેમાં રસભાવ ઉત્પન્ન કરાતા હોય તેને અંક કહેવો. ” તે અંકમાં અનુભાવ, વિભાવ, સ્થાપિભાવ, વ્યભિચારીભાવ એ સઘળા ભાવોવડે મુખ્ય રસનું પોષણ કરવું વસ્તુચોજના એની ન કરવી કે જેથી રસથી તે દૂર જતી રહે. તેમ વસ્તુનો પ્રયોગ, અલંકાર વગેરેની એવી યોજના ન કરવી કે જેથી રસ અતર્ધાન થઇ જાય નાટકમાં મુખ્ય રસ શૃંગાર કે વીર કરવો અને બીજા રસને અગભૂત કરવા નિર્વ-હણસંધિમાં અદ્દભુતરસ કરવો. ” અંકમાં શુ શું પ્રત્યક્ષ ન દેખાડવું તે વિષે કહેલ છે કે—

“ દૂરાધ્વાન વર્ધં યુદ્ધં રાજ્યદેશાદિવિપ્લવમ્ ।

સરોધ મોજન સ્નાન સુરત ચાનુલેપનમ્ ।

અનરમ્હણાદીનિ પ્રત્યક્ષાલિનનિર્દિષ્ટેત્ ॥ ”

“ દૂર પથ, વધ, યુદ્ધ, સન્મભગ, દેશભગ, ધેરો, ભોજન, સ્નાન, સુરત, અનુલેપન, વસ્ત્રધારણ, વગેરે દેખાવરંગભૂમિ ઉપર પ્રત્યક્ષ ન દેખાડવા. અર્થાત્ પ્રવેશક વગેરે કરાવીને તે વાત કહેવરાવીને કથાનો સંબંધ જોડવો. ”

(સરોપા રૂઝિમણી તથા તેની બે સખિયો પ્રવેશ કરેછે.) (ચ)

રૂઝિમણી—અલિ કનકમાલિકે ! મારા પ્રિયતમને મણિ-
ચોર કહેનાર કોણ ? પકડી લાવ્ય તેને. (છ)

(ચ) સરોપા— રીમમા. અહીંથી નાટકની વસ્તુનો આરંભ થાયછે.
નાટકની વસ્તુ વિષે ધનિક કહેછે કે—

“વસ્તુનેતામસ્તેષા મેદકો વસ્તુ ચ દ્વિષા ।
તત્રાધિકારિક મુહ્યમગ પ્રાસંગિક વિદુઃ ॥
અધિકારઃ ફલસ્વામ્યમાધિકારી ચ તત્પ્રભુઃ
તાન્નિવર્ત્યમમિવ્યાપિ વૃત્ત સ્યાદાધિકારિકમ્ ॥
પ્રાસંગિક પરાર્થસ્ય સ્વાર્થો યસ્ય પ્રસંગતઃ ॥
સાનુવધ પતાકારવ્ય પ્રકરી ચ પ્રદેશમાક્ ॥”

“ નાટકાદિ રૂપકના જૂદા જૂદા બેઠ વસ્તુ, નાયક અને રસધી ઉત્પન્ન થયેલા છે. વસ્તુના બે પ્રકાર છે કથાના મુખ્ય અંગને આધિકારિક વસ્તુ કહેછે અને બીજા અમુખ્ય અંગને પ્રાસંગિક કહેછે કથાના ફળનો (પરિણામનો) જે ભોગ તે અધિકાર જાણવો અને જે ભોક્તા તે અધિકારી જાણવો. એ અધિકારી જે વૃત્તને ફળ પર્યંત પોહોચાડે તેને આધિકારિક વસ્તુ જાણવી. અર્થાત્ કથાના મુખ્ય નામક કે નાયિકા સંબંધી હકીકત એ આધિકારિક વસ્તુ જાણવી. કથામાં નાયકને અર્થે ચલ કરતા કોષ્ટ બીજા મતુખ્યનું વૃત્ત વર્ણ્ય હોય તથા નાયકને માટે ચલ કરતા તેનું પણ કાર્ય બેગુ સંધાય ॥ એમ વર્ણાયુ હોય ત્યારે તે વૃત્તને પ્રાસંગિક વસ્તુ કહે છે એ પ્રાસંગિક વસ્તુ જે કથામાં ધણે લાભે સુધી વર્ણાયુ હોય ત્યારે તેને પતાકા કહે છે અને જે એકાદ જગ્યાએ વર્ણાઇને પછી આખી કથામાં તેનો કાંઈ સંબંધ ન આવતો હોય તે તેને પ્રકરી કહે છે. ” (જેમ રામાયણમાં રામને લગતી કથા એ આધિકારિક વસ્તુ, સુગ્રીવની કથા એ પતાકા નામની પ્રાસંગિક વસ્તુ, અને શ્રવણની કથા એ પ્રકરી નામની પ્રાસંગિક વસ્તુ છે.)

(છ) રૂઝિમણી—આ કથાના નાયક કૃષ્ણની પટરાણી. પ્રિયતમને અતિ વાદાલા સ્વામી કૃષ્ણને. કૃષ્ણને માથે મણિની ચોરી આવી હતી એ વાત પાછળ ટીકામાં જતાવી છે કનકમાલિકે—રૂઝિમણીની દાસી કનકમા-

કનકમાલિકા—દેવિ ! મારા તો તે જવામાંજ આવ્યા નહિ પણ પદ્મપ્રભા તમારૂં કોપવેણુ સાંભળી દોડી ગઈ તો ઉતાવળે આવતી જણાય છે.

રૂકિમણી—(પદ્મપ્રભાને નિકટ નિરખી) પદ્મપ્રભે ! શોધ લાગ્યો કે ? (જ)

પદ્મપ્રભા—(સખેદ) અધારૂં હોવાથી હું કને જઈ પહોંતી છતાં ઓળખી શકી નહિ

રૂકિમણી—(સરોષ) પણ તેને મારી કને ક્યમ ન લાવી ?

પદ્મપ્રભા—(હસ્ત જોડી સભ્ય) તે ઘણા અને હું એકલી માટે. (જ)

રૂકિમણી—(સખેદ) ખાતર ખોદતાં જાણાયલો ચોર ઝલાયો નહિ !! કનકમાલિકે ! ચાલો આ બનાવથી દેવને જાણીતા કરાવો; આ તો ઘણું ખોટું ! (એમ કહી ચાલ્યા જાયછે) (જ)

લિકાનુ સમોધન દાસીનુ નામ રાખવા વિષે સાહિત્યદર્પણકાર લખે છે કે—

“ દત્તા સિદ્ધા ા સેના ચ વેદ્યાના નામ દર્શયેત્ ।

દત્તપ્રાયાણિ વણિજા ચેટચેટયોસ્તયા પુન ॥

વસતાદિયુ વર્ણસ્ય વસ્તુનો નામ યદ્રવેત્ ”

“ વેશ્યાના નામ જેને છેડે દત્તા, મિદ્ધા કે સેના, આવે એવા રાખના; જેમ વસતસેના, વગેરે. વેપારીના નામ જેને છેડે દત્ત વગેરે આવે એવા રાખવા, જેમ સોમદત્ત, વગેરે. દાસ અને દાસીના નામ બહુધા વસત વગેરે ઋતુમા જે પદાર્થનું વર્ણન કરવામા આવેછે તેવા રાખવા. જેમ દંલદંસ, મંદારિકા, કનકમાલિકા, પદ્મપ્રભા, વગેરે આમાના છેદના બે નામ પ્રેમાનંદે આ નાટકમા દાસીઓને માટે યોજેલા છે કનકમાલિકા અને પદ્મપ્રભા એ બે વિગેષણ લક્ષ્મીને લગતા છે માટે એ નામ એમ પણ સૂચવે છે કે તે દાસીઓ લક્ષ્મીસ્વરૂપ રૂકિમણીની હોવી જોઈએ

(જ) નિકટ— પાસે. (જ) સભ્ય—ખીહોતી ખીહીતી (જ) ખાતર ધન—અર્થાત્ હાથમા આવેલો મુદ્દો જતો રહ્યો । ઉદાહરણ નામે નાટ્ય-

(૨ ગમહાલયમા સુખાસનપર બિરાજેલા કૃષ્ણદેવ શ્રીદામા સહ પ્રવેશ કરેછે)

લક્ષણ દેવને—શ્રીકૃષ્ણને કૃષ્ણ યદ્યપિ રાગ નથી પણ રાગ જેવા અધિકારવાળા છે તથા દિવ્યાદિવ્ય પાત્ર છે માટે તેને દેવ નામ આપ્યું છે સાહિત્યર્પણકાર લખે કે—

“રાજા સ્વામીત દવેતિ મૃત્યૈર્મદેતિ વાષમે ।”

“રાગને તેના પોષ્ય વર્ગે સ્વામી કે દેવ કહીને બોલાવે અને અધમ પાત્રોએ બદા (ભત્તા) કહેવું” અહીં રૂડિમણી અને તેની દાસીઓનો પ્રથમ પ્રવેશ પૂરો થાયછે તેમના ગયા પછી કૃષ્ણ તથા તેના સખાનો પ્રવેશ છે આધુનિક કટલાક નાટક લખનારા અગ્રેજ પદ્ધતિને અનુસારે પ્રવેશ ૧ હો, પ્રવેશ ૨ જો, એમ લખેછે પણ સંસ્કૃત નાટકકારોએ એમ લખવાની જરૂર જોઈ નથી, કેમકે એક અકના પ્રવેશ નિર્ગમના મળમાનનો કાંઈ નિયમ થઈ શકતો નથી આ જગોએ રૂડિમણી વગેરે ગયા પછી કૃષ્ણ વગેરેએ ૨ ગ-ભૂમિ ઉપર આવવું એ ઠીક નથી, પણ રૂડિમણીના નિર્ગમનની સાથેજ પડદો ઉપાડવાથી કૃષ્ણ તથા શ્રીદામો નજરે પડે એમ થવું અવશ્યનું છે યદ્યપિ કવિએ આ વાત લખી નથી, તથાપિ “સુખાસન પર બિરાજેલા” ઈત્યાદિ શબ્દોથી જણાય છે કે તેમનો પ્રવેશ પડદો ઉપાડનાથીજ અને તેવો છે અને તેથી કટલાક જે એમ કહે છે કે પૂર્વે પડદાની ગોઠવણ નાટકમા નહોતી તે વાત નિર્મૂળ માનમ પડેછે વળી ‘૨ ગમહાલયમા’ એ શબ્દોથી એમ પણ માનમ પડેછે કે એરેલા કૃષ્ણની પદ્મવાડે ચિત્રપટ પણ હો વો જોઈએ, તેથી પૂર્વે ચિત્રપટ હોવાનું અનુમાન થાયછે જો એમ ન માનીએ તો અથમા લખેલા કૌંસમાના શબ્દો નાટકભજવતી વખતે ઓતાને કાને પડવાના નહિ હોવાથી કૃષ્ણ ધરમા છે કે વાડીમા છે તે સૂચવનાર વાક્ય કવિએ કહેવું જોઈએ, પણ તે કહ્યું નથી તે એમજ જાણીને કે (કૌંસમા લખેલી સૂચના જે વસ્તુત નહ લોકોએ કેમ અભિનય વગેરે કરવા, તે સખા-ધી હોયછે, તે સમજને નહ લોકો ૨ ગમહાલયનો ચિત્રપટ સભાસદોને દેખાડશે અને તેથી તે ન્યૂનતા પૂરાશે

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! સ્વમંતક મણિએ તો મને બાલ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત કરાવી અને કાંચનપુરીને વેલીવાળું મ્રજ બનાવ્યું ! દૈવગતિ બલવત્તર છે ! ! સખા ! કરેલો શ્રમ પણ સિદ્ધિપદ થયો નહિ ! (૮)

શ્રીદામા—મ્રજને તમે વિસાગે પણ મ્રજ તમને ક્યમ વિસારે ? મ્રજવનિતાના નિસાસા ન નડે એવો નર વિધિ નિર્માણ કરવાને શક્તિમાન કેમ થાય ! કરો એવું પ્રાર્થા અને વાવો એવું લાણું ! શુદ્ધ થવાને શ્રમ તો કરવોજ પડે; પણ જગત્ તો ઝવેરી છે ! (૯)

કૃષ્ણદેવ—તું અલ્યા તું પણ એમજ માને છે કે ?

શ્રીદામા—જાણે તે વિચાર કેવો આણે ? પડતીમાં તો પડતીજ ! .

કૃષ્ણદેવ—તારા જેવા જેના સખા છે તેને પડતી કેવી ? ચઢતીમાં ચઢતાજ થવી જોઈએ

(૮) બાલ્યાવસ્થા ઇ—કેમકેહું બાળપણમાં માખણ ચોરી ખાતો હતો તેથી તે વખતે મારું નામ ચોર પડ્યું હતું તે નામ પાછું આજ સ્વમંતક મણિને લીધે પ્રાપ્ત થયું છે, તેથી જાણેહું પાછો બાલ્યાવસ્થામાં ગયો હોઉં એમ લાગે છે કાંચનપુરી—હારકા મ્રજ—કેમકે જેવી રીતે મને ત્યારે મ્રજના લોક ચોર કહેતા હતા તેવી રીતે આજ અહીંના લોક ચોર કહે છે સિદ્ધિપ્રદ—સિદ્ધિ આપનારો વનમા ફરીને મણિચોરને શોધી કાઢીને મણિ પાછો આણી આપના રૂપ જે શ્રમ કર્યા તે

(૯) શ્રીદામા—કૃષ્ણનો બાળસખા એક ગોપ (કરિએ એનો વિદ્યપક તરિકે ઉપયોગ કર્યો) વિધિ—ગ્રહદેવ નિર્માણ કરવાને—ઉત્પન્ન કરવાને કરો ઇ—તમે મ્રજવનિતાના નિમાસા લીધા ત્યારે તેના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ આ ક્ય ક તમારે માથે ચોટ્યું ! પણ ઇ—શ્રીમાતાનું આ વાક્ય ઉભયથા લાગુ પડે એવું છે એટલે શુદ્ધ થવાને તમારે કષ્ટ વેઠવું પડ્યું, એ તો દુનિઆનો રિવાજ છે, માટે તેમા કાંઈ અડચણ નથી, પણ જગત્ તો જાણેજ છે કે તમે મણિચોર નથી બીજી રીતે,—જે ચોર હોય તે પણ પોતાની સાહવટ બતાવવાને શ્રમ તો કરે, પણ જગત્ તો મનમા જાણે કે ચોરજ છે !

શ્રીદામો—ત્યારે ચઢતીમાં ચઢતી.

કૃષ્ણદેવ—અથા એમ કેમ ?

શ્રીદામો—સ્વર્ગતકની ચૌરિકા રૂપ નરી પ્રજવનિતાના અશ્રુ-
મલાવે ચઢતીમાં ચઢતી જેવી જાણાય છે અને તેમા શ્રીકૃષ્ણદેવ ચત્ત
કર્થા છતાં પણ તણાય છે. (૬)

કૃષ્ણદેવ—અથા પડતીમાં પડતી શું ?

શ્રીદામો—ઉનાગાની સૂકાયલી તલાવડીને ધ માછી તેને બીજી
જગા જેવી જગા માનેછે તોપણ સ તાઈ ગયેલા દેડકા શબ્દ કરી આ
સ્થળે તલાવડી હશે એમ તેને શંકાશીલ કરેછે જેથી તે તલાવડીનું
રહેલું મત્સ્યરૂપી ધન પણ હરાઈ જાય છે એવી રીતે પૂર્વકૃત્ય
સાંભળવાથી દેવની પડતીમા પડતી મનાય છે. (૬)

(રૂકિમણી ચાલતો પ્રસન્ન શ્રવણ કરતી હતી તે ઉભય જન ન જાણે
તેમ બાબુએ જઈ સતાય છે) (૭)

(૮) ચૌરિખ—ચોરી આ વાક્યમા એવો ધ્વનિ છે કે જેમ માખણની
ચોરી પ્રજવનિતાને પ્રસન્ન કરવાથી મટતી હતી તેમ આ પણ તેવાજ કોઈ
ઉપાયથી મટે એવી છે. સત્યભામા સાથે કૃષ્ણના પરિણયરૂપ કાર્યનું અ-
હી સુક્ષ્મતર બીજ છે

(૯) પૂર્વકૃત્ય—પ્રજમાં કરેલી ચોરી રૂપ અર્થાત્તતમે ચોર તો નથી
પણ તમારાં પૂર્વનાં આચરણ લોકમા શક ઉપન્ન કરે છે અહીં અર્થ-
વિશેષણ નામે નાટ્યાલકાર વર્ણાયો છે. તે વિષે સાહિત્યદર્પણમા લખે છે કે,—

“ઉક્તસ્યાર્પણસ્યુત્સ્યાદુત્કર્તિનમનકેષા ।

ઉપાલમસ્ત્રરૂપેણ તત્સ્યાદર્પવિશેષણમ્ ॥”

એ વાર કહેવા અર્થેને જુદી જુદી અનેક રીતે કે ઠપકાના રૂપમાં કહે-
વો તે “અર્થ વિશેષણ નામે નાટ્યાલકાર કહેવાય છે.” (૧૦) ઉત્તપજન—
કૃષ્ણ તથા શ્રીદામો.

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! કોઈ જન આમ ગયું એમ મને લાગે છે; જા, જો.

શ્રીદામા—(આમ તેમ જોઈ) દેવ ! અહીં કોઈ દિસતું નથી; હાં હાં ! હું સમજ્યો, આપના જેવાને એમજ થાય.

કૃષ્ણદેવ—તું સખા, ત્યારે તેં મને ચૌરજ ધાર્યો કે ?

શ્રીદામા—ના મેં નહિ, પુરજને.

કૃષ્ણદેવ—તો તું કરચ તેમની પ્રતીતિ. (ત)

શ્રીદામા—પણ પાછલી વાત શી રીતે ભુલી નખાય ?

કૃષ્ણદેવ—ગોપિકાનું નવનીત લેતાં પિપીલિકા ઉતાર્યાનું કહે-તા'તા તેમ (ધ)

રૂક્મિણી—(ઉભય ન સાંભળે તેમ સખેઃ) તું લોકની શંકા સત્ય છે ? ના ના, એમ હોય તો મણિ પાછો કેમ આપે ? વાર આગળ તું થાય છે તે સાંભળું. કીક થયું કે હું અહીં છું, તે બંનેમાંથી એકે જાણતા નથી. જો પદ્મપ્રભાનું કહ્યું કર્યું હોત તો આ બધી વાત સાંભળવામાં આવત નહિ. (દ)

(ત) પ્રતીતિ—ખાત્રી (કૃષ્ણ ચૌર નથી એવી). (ધ) પિપીલિકા—કીડીઓ. માખણ ચોરતા પકડાઈ જતા ત્યારે એમ કહેતા કે આ તો માખણને કીડીઓ ચઢી હતી તે હું ઉતારતો હતો, એવુંજ કાંઈક બહાનું શોધી કાઢીને પાછલી વાત પણ લોકોના મનપરથી કાઢી નાખ.

(દ) લોકની શંકા—(મણિ કૃષ્ણે ચોર્યો હતો એવી). પદ્મપ્રભાનું ધૃ—પદ્મપ્રભાએ ગુપ્તપણે જાણા રહેવાની ના કહી હતી, તે આ રૂક્મિણીના વચનથી માલમ પડે છે. પદ્મપ્રભા અને રૂક્મિણીની વાતચિત્ર અથમાં વર્ણન નથી કેમકે તે વાતચિત્ર દ્રાષ્ટ કાર્ય સાધનારી નથી, તેમ ચમત્કાર-જનક નથી. સાહિત્યદર્પણમાં લખે છે કે—

શ્રીદામો—પણ તે તો રાધિકાના કૃપાકટાક્ષે મૂકાતા. (૫)

કૃપણુદેવ—પણ તે તો હું સત્ય અને આ તો છે અસત્ય. એ-
ટલે તેવા કૃપાકટાક્ષની આવશ્યકતા થી ? (૬)

શ્રીદામો—મહારાજના કહેવાપર મને પૂર્ણ મતીતિ છે. તેમ
મણિ પણ મહારાજે આણી આપ્યો છે તે છતાં ને શકા રહેવી એ
રાધિકાના કૃપાકટાક્ષ વિના નહિ તો શું ? (૭)

કૃપણુદેવ—સખા ! સત્ય, કૃપાકટાક્ષનો મહિમા એવોજ અવ-
લુનીય છે ! (૮)

શ્લોક.

કૃપાકટાક્ષથી સખા ખરા તથાપિ છૂટતા,
નથી કૃપાકટાક્ષ તેથી જૂઠાહી લૂંટતા;
કરે કૃપાકટાક્ષ કો હું મુક્ત કારણે ભિયા !
ખરા ઠયાતણા લહો કહો ઉપાય છે કિયા ?

૪

“યત્ સ્વાદનુષિત વસ્તુ નાયકસ્ય રસસ્ય વા ।

વિરુદ્ધ તત્પરિત્યાગ્યમન્યયા વા પ્રકલ્પયેત્ ॥”

નાયકને કે રસને જે વર્ણન ઉપયોગમાં આવે એવું ન હોય, અથવા
જે તે બંનેને વિરુદ્ધ પડતું હોય તે છોડી દેવું, અથવા તેની કલ્પના જૂઠી
રીતે કરી ભેલી ” એ રીતે એ સવાદ રસને ઉપકારક ન હોવાથી છોડી
દીધો છે

(૫) કૃષ્ણના ઘનિશાનીવાળા વાક્યના ઉત્તરમાં શ્રીદામો કહે-
છે—પણ ઇ. (૬) આવશ્યકતા—જરૂર (૭) અર્થાત્ રાધિકાના કૃપાકટાક્ષ
નથી માટેજ શકા રહેતી છે (૮) અવલુનીય—ન વર્ણી શકાય એવો.

૪ શ્લોક—નારાયણ અરા—અરા ચોર જૂઠાહી—જૂઠી ચોરીમાં
લૂંટતા—આળાટતા ભિયા—હે ભાઈ ! હું મુક્ત થાઉં તે માટે કૃપાકટાક્ષ
કાણુ કરે ? અરા ઇ. —જે અરા ઠરવાના ઉપાય તમે લહો—જાણતા હો
તો કહો કે તે ઉપાય કયા છે ? સત્રાજિતની પુત્રી સલભામાના કૃપાકટાક્ષ
મેળવવાથી મણિની ચોરી મટે, એમ આગળ જે વર્ણવવું છે તેનું આ બિંદુ
છે ધનિક બિંદુ વિષે કહે છે કે—

રૂક્મિણી—(સરોપ) અરે ! આ ગોપપુત્ર શ્રીદામો શું સમ-
જાવે છે ! અને દેવ પણ તેને મળતા થાયછે !! ખરેખાત ! જાતિસ્વભાવ
એ જીવતામુધી નથીજ નતો !! વાડ આગળ શું થાયછે ? (વ)

શ્રીદામો—મહારાજ, કૃપાકટાક્ષથી મુક્તતા મળે એવું મારા
પિયારમાં આવ્યું છે.

કૃષ્ણદેવ—ત્યારે તે કહીદે ; દીર્ઘસૂત્રતા કરવામાં કયા અર્થની
સિદ્ધિ સ્વીકારી બેઠો છું ? (મ)

શ્રીદામો—મોટામાં મોટા અર્થની !

રૂક્મિણી—‘ ભાભા દોરાં ક્યાં આસેશું તો કે ત્યાંનાં ત્યાં.’ એ-
વીજ કંઈ મોટામાં મોટી અર્થપ્રાપ્તિ હશે ! પણ મારે ઉતાવળાં થવાનો
સમય નથી.

કૃષ્ણદેવ—તે અર્થ કયા તે કહી નાખ્યો ?

શ્રીદામો—(આગ તેમ જોઈ) સાંભળો મહારાજ ! સત્રાન્નિ-
ત્તની સુતા સાથે સંબંધ જોડો એટલે સર્વ અર્થની સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ અને
નિંદાના સમાપ્તિ સમજવી. (મ)

“અવાંતરાર્યવિચ્છેદે વિંદુરચ્છેદકારણમ્ ।”

“ અવાતર અર્થનો સંબંધ તૂટી જતો હોય ત્યારે તેને સાધનાઈ ને
અવાતર કયાનું બીજ તેને બિંદુ કહેવું. “ અહીં સત્યમામાના રોષને
મટાડવાને પારિજ્ઞતક લાવવું એ મુખ્ય કયા છે, સત્યમામાનો પરિણામ
એ અવાંતર કયા છે, ‘મણિની ચોરી કૃપાકટાક્ષથી મટે છે’ એમ કથા પ-
છી વાત અટકી પડે છે તેને સાધવાને આ પ્રશ્ન છે કે ‘મને મુક્ત કરવાને
કાણે કૃપાકટાક્ષ કરે’ ? માટે એ બિંદુ છે. ”

(વ) જાતિસ્વભાવ—(ગોપનો). (મ) દીર્ઘસૂત્રતા—મુક્તથી રા-
ખવાનો ગ્રણ. (મ) સત્રાન્નિત્તની સુતા—સત્યમામા.

રૂક્મિણી—અરે દુષ્ટ ગોપ ! દવને અવળે માર્ગે દારવાનું તનેજ

છાને ! વાર હીક, કૃષ્ણદેવનું વેણુ સાંભળવાનો પણ સારો સમય છે ! (૫)

કૃષ્ણદેવ—(વિચાર કરી) પણ તેનો જનક કન્યા આપે કેમ ? (૬)

શ્રીદામો—કરો રૂક્મિણી જેવું. (૭)

રૂક્મિણી—(રાખને દબાવવા જેવો ડાળ કરી) આવાને આ-
વુંજ ઘટે; પછી એની વાત છે ! (૮)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! શ્યામાની હાસાસા વિના તે બને નહિ. (૯)

શ્રીદામો—ત્યારે કરો કાલાવાલા.

કૃષ્ણદેવ—સખા ! કરજ ને કન્યા—(એટલું બોલતામાં) (૧૦)

(૫) રૂક્મિણી આ વાક્ય ગોપને કહેછે ખરી, પણ તે ગોપને સભળા-
વવાનો હેતુ નથી, એવો અભિનય અહીં સમજવો. (૬) જનક—પિતા
(સત્રાજિત).

(૭) અર્થાત્ જેમ રૂક્મિણીનું હરણ બજાત્યારે કરી લાવ્યા હતા તેમ
સત્યભામાનું પણ હરણ કરી લાવે. (૮) આવો અધમ ગોપ તે એવીજ
યુક્તિ બતાવે !

(૯) શ્યામા—સત્યભામા. હાસાસા—હાહા. (હાસાસાનો ખરો
અર્થ ‘જાણવાની હાહા’ એવો છે તથાપિ અહીં કેવળ ‘હાહા’ ના અર્થમાં
તે વપરાયો લાગે છે).

(૧૦) કૃષ્ણને સત્યભામા મેળવી આપનામા સાહાર્યક શ્રીદામાને વર્ણ્યો
છે એ શ્રીદામાને એ કાર્યમાં યત્ન કરવાનો ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરાવવા માટે
રૂક્મિણી ઉપર તેને રીસ ચઢે એમ ચતુર્બોધે, કેમકે સત્યભામાને લાવવાથી
રૂક્મિણીનું અગ્રિય થાયછે. તેને રૂક્મિણી ઉપર રીસ મ્પારે ચઢે કે રૂક્મિણી
તેને કડવા વચન કહે ત્યારે એ પ્રસંગ લાવી મૂકવાને કવિ હવે રૂક્મિણીનો
પ્રવેશ કરાવનાર કૃષ્ણનું વાક્ય બોલેછે સખા ૪૦. “કરજ ને કન્યા કરગરે
મળે નહિ” એવોજ ઉત્તર કૃષ્ણે આપવાનો છે તેમાંથી અરથો ઉત્તર કૃષ્ણ
પાસે કહેવરાવી બાકીનો રૂક્મિણીના પ્રવેશદ્વારા પૂરો કર્યો છે.

રૂક્મિણી—(મહાક્રોધાવેશે પ્રકટ યઈ) મહારાજ ! ‘કરગરે મળે નહિ.’ ગોપબંધુ ! ઠીક ઠાઠ મચાવ્યો છે; જાત તેવી જાત ! હંસ રાજાને પ્રધાન કાગડો ! મળી સત્રાજિત્ની પુત્રી અને ફલદ સત્કીર્તિ । (સ)

કૃષ્ણદેવ—(ગભરાયલા જેવા વેશે જિભા યઈ) પ્રિયા ! હાન્ય-વિનોદ શ્રવણ કરી આમ દુઃસહ લગાડવું ઘટિત નથી. (હ)

શ્રીદામો—અમારો તો એ સ્વભાવજ છે કે યાદા પહોરની લહેરો ખાવી અને ખવરાવવી.

રૂક્મિણી—પ્રાસાદને શિખરે બેઠા માટે કંઈ હું સ કહેવાયા કે ! ગોવાળિયા તે ગોવાળિયાજ. (કા)

શ્રીદામો—દવિ ! ગોપાળે કેને ગાંડાં નથી કર્યાં ? હું પણ તેવાની નિંદા કરવા છાહુ થેંહુ ખી તૈયાર છું. (છા)

(સ) ગોપબંધુ—અધમ ગોવાળિયા ! નામને છેડે બધું શબ્દ જોડવાથી તે અધમતા સૂચવેછે જેમ જ્ઞાનબંધુ—અધમ બ્રાહ્મણ, ઇ. આ વાચ્યથી તોટક નામે અંગની યોજના કરી છે. તોટકનું લક્ષણ: “સમવ-ચનપ્રાયં તોટક ત્વિહસ ક્ષિત” “જેમા ક્રોધના વચન વર્ણ્યાયા હોય તેને તોટક નામે અંગ જાણવું.” અહીં રૂક્મિણીના ક્રોધવાચ્ય ઉપાસન છે.

(હ) હું સહ—માફ. (કા) પ્રાસાદ—મેહેલ. શિખરે—ટોચ ઉપર. સાહિત્યના એક દૃષ્ટાંતનો એ અનુવાદ છે. જેમ,

“ ગિરિશિલ્પગતાપિ કારુણ્યત્તિર્ન હિ તુલનામુપચાતિ રાજહસૈ ”

“ કાગડાની ” પકિત મમે તો પર્વતના શિખર ઉપર બેઠેલી હોય તથાપિ તે કાંઈ રાજહ સની જરાજરી કરી શકતી નથી.

(છા) શ્રીદામો રૂક્મિણીના મુખથી પોતાની નિઃ સાંભળી માર્મિક વચનથી તેને ઉત્તર આપેછે. ગોપાળે ઇ—તમે ગોવાળની નિંદા કરોછો તે વિચાર વગર કરોછો (ગોવાળનો અર્થ ગોપાળ અને તેને કૃષ્ણના અર્થમાં રૂઢ કરીને કહેછે) કેમકે ગોપાળે તમને પણ ગાંડાં કરી નાખ્યા હતાં ! અર્થાત્ ગોવાળની નિંદા કરશો તો કૃષ્ણ નિંદાશે અને તમે પણ નિંદાશો. તેવાની—તેવા ગાડા થયેલાની છાહુ થેંહુ—ગોવાળ જાનિ સૂચક

રૂક્મિણી—(સરોષ) એવી વિચિત્ર વાણી અને વિચિત્ર સલાહથી રીઝે તારા દેવ ! ! હવે મારી સાથે જોડ્યો તો તારી વાત તુ જાણે ! (ગા)

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! એના અપરાધ શો છે ?

રૂક્મિણી—કરજ ને કન્યા કરગરે મળે નહિ' એ વેણુ દેવશ્રીને મુખેથી કઠાવનાર તથા જોડો વાલેસરી થનાર એજ છે.

કૃષ્ણદેવ—તમે તમારું ક્ષાપતું ગમે તેમ ચુકત કરવા તત્પરજ છો, કિન્તુ અમારું એમ કહેવું છેજ નહિ. (ઘા)

રૂક્મિણી—ત્યારે કરજ ને કન્યા એની આગળ શું કહેવાના હતા તે કહો જોડ્યો ? બીજુ તો ઘણુંય છે. પણ તે કહેવું કોને. ? (ઢા)

કૃષ્ણદેવ—અન્યથા અતિશેમાં અતિશે હોય, પરંતુ મારે કહેવાતું તો આમજ હતું. (ઘા)

શ્લોક.

દેવિ ! કરજ ને કન્યા, કલંકિત સદા જાણું;

યથાર્થ વદવું મારે, ગમે તેમ તમે ગણ્યુ !

૫

શબ્દ. અધમ જાતિના પાત્રો માટે સસ્કૃત નાટકકારો પ્રાકૃત વગેરે ભાષાનો ઉપયોગ કરેછે, પણ પ્રાકૃત નાટકોમા તો તે પાત્રના જાતિ સૂચક વચ્ચનો વપરાય એટલે ખસ છે.

(ગા) વિચિત્ર શબ્દવડે શ્રીદામાનુ વિદૂષકપણુ ધ્વનિત કર્યું છે. (ઘા) ચુકત કરવા—મધ બેસાડવા અર્થાત્ 'કરજ ને કન્યા' એટલું કહ્યા પછી 'કરગરે મળે નહિ' એમ વાક્યપૂર્તિ તમે તમારા વિચાર પ્રમાણેજ કરીછે, મારે કહેવાનું એ તાત્પર્યજ નહોતું. કિન્તુ-પણુ (ઢા) તે કહેવું કોને ?—તે કોને લાગુ પાડી શકાય ? અથવા બીજુ કહેવાનું તો ઘણું એ છે પણ તે કોને કહેવું ?

(ઘા) અન્યથા ઈન્—બીજી રીતે તો ઘણામાં ઘણે પ્રકારે લાગુ પાડી શકાય તેમ ભલે હો. ૫. 'કરજ ને કન્યા' એ વાક્ય પૂરૂ કરેછે: હું સદા કરજ ને કન્યા કલંકિત જાણુ છું. છેકાપનહુતિ આલંકાર.

રૂઝિણી—મારા પ્રતિ તો આવું વાક્યાતુર્યે આજન ચોખ્ય છે તોય લક્ષણવંતાનાં આવાં લક્ષણથી વા વાક્યાતુર્યથી પરિજન આણમાહિતીમાં નથી, એ કુળદેવીની કૃપા છે. ગમે તેકરો વા ગમે તેમ આચરો 'ભે'શનાં શીંગડાં ભે'સનેજ ભારે થવાનાં છે' ! (છા)

કૃષ્ણદેવ—પણ તેના પર તમારું સ્વામિત્વ છે ને ! (જા)

રૂઝિણી—દેવ સ્વામિત્વ માને છે અને આટલાં મોંનાં મીઠાં પાણુ કરે છે, તે વડે હું તો ધન્યતાજ માનું છું.

કૃષ્ણદેવ—(નીચા વકત્રને કરવડે ઉચુ કરી) પ્રિયા ! એવું કંઈ વર્તન જણાવશો કે કામિનીત્વનેજ સ્વીકારશો ? (જા)

રૂઝિણી—જે વાત દેવે ગોપબંધુને કહેવા ચોખ્ય માની અને અમે તેથી અચોખ્ય કર્યાં, હવે એથી વધારે પ્રતીતિ શી ન્હાએ ? દેવ મુખી થાવ, વાતો કરો, અને બેસો. ને મેં અવિવેક કર્યો એમ લાગતું હોય તો ક્ષમા કરશો. (જા)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! મિત્ર અને મહિલા એ બે શબ્દન ભિન્ન છે તો તેમની કૃતિ ભિન્ન કેમ નહોય ! મારું આચરણ શાસ્ત્રસમત છે. જુઓ, (ટા)

(છા) વાક્યાતુર્ય—કહેવાની વાતને ઉડાવી દેઇ તેનો જુદો અર્થ ગોઠવવારૂપ લક્ષણવંતાના—શ્રીકૃષ્ણદેવનાં પરિજન—સેવકજન—અર્થાત્ હું રૂઝિણી

(જા) તેના પર—તે ભે'શ પર અર્થાત્ મારા પર અથવા તે શીંગડાં પર અર્થાત્ નવી આવનાર સ્ત્રી ઉપર.

(જા) વકત્રને—મુખને. પ્રિયા ઇન્—એ એવું કેવળ મોંનાં મીઠાં કરવા જેવું કાંઈ વર્તન કર્યું હોય તે બતાવશો કે સ્ત્રીજાતિના સ્વભાવ પ્રમાણે સ્ત્રીહન પકડી બેસશો ?

(જા) રૂઝિણી તેવું વર્તન કહી બતાવેછે: જે વાત ઇન્. (ટા) મહિલા—સ્ત્રી કૃતિ—આચરણ અર્થાત્ તેમના પ્રતિ આચરણ શાસ્ત્રસમત—શાસ્ત્રે પ્રમાણ કરેલું.

શ્લોક.

સાચા વયસ્ય નિકટે, સહુ વાત થાયે,
તેવી પ્રિયા નિકટ ના, કદિયે વદાયે;
એવું અમે મુનિમુખે, મુણિયું સદાયે,
એ ન્યાયનીતિ નડતી, ન પ્રિયા ! મનાયે.

૬

રુક્મિણી—(ક્રોધાક્રાંત થઇ ચાલવા માડેછે) મહારાજ ! ત્યારે તેનેજ કહો અને ખત્તા ખાવ.

કૃષ્ણદેવ—(દેવીને બહી અટકાવેછે) પ્રિયા ! હાસ્યવિનોદ શ્રવણ કરી આ મરીસાઇ જવું ઘટે નહિ.

શ્રીદામો—(દેવી ન સાંભળે તેમ) દેવ ! મને કહેવા થોડા (પ્રકાશ) દેવિ ! તમે સાંભળેલી વાત તો હાસ્યવિનોદનીજ છે, તોયે તમે અસારમાંથી સારગ્રાહી થઇ દેવની થતી નિંદા અટકે એવો કંઈ ઉપાય બતાવો તો અમે ગોવાળિયા તે ગોવાળિયાજ રહીશું અને અમારા મહારાજને પણ તેમજ કહીશું. (ઠા)

રુક્મિણી—(સરોપ) ગોપબંધુ ! મહારાજ તારો આજ્ઞા માનશે કે તેમને કૃપાકટાક્ષ મેળવવા છે ! (ઠા)

શ્રીદામો—તથાસ્તુ.

કૃષ્ણદેવ—(શ્રીદામને બોલતો અટકાવી) એની સાથે એમ આચરવાથી શું ? (ઠા)

૬ શ્લોક—વયસ્ય નિકટકા. વયસ્ય—મિત્ર. એ ૪૦—હે પ્રિયા ! એ ન્યાયની નીતિ મને નડે છે એ વાત શું તારા માનવામાં નથી આવતી ?

(ઠા) પ્રકાશ—સર્વ સાંભળે તેમ. અસારમાંથી—નિંદા રૂપ અસાર અર્થમાંથી અથવા અમારી વાતચિત રૂપ અસાર—તુચ્છ—લક્ષ્ય ન આપવા જેવા અર્થમાંથી. અમારા મહારાજને ઈ—અર્થાત્ કૃષ્ણને પણ ગોવાળિયાજ કહીશું ! કેમકે નિંદા અટકાવવાનો ઉપાય તમે બતાવ્યો તે તેમનાથી શોધી કાઢ્યો નહિ માટે, ઉપાય નહિ બતાવો તો તમે પણ ગોવાળિયાની પત્ની તુલ્ય કહેવાશે એવો માર્મિક આક્ષેપ છે !

(ઠા) સરોપ—રીસ સહિત (શ્રીદામને આક્ષેપ સમજાવવાથી (ઠા) કૃષ્ણ આ વાક્ય રુક્મિણીપ્રતિ છે.

રૂક્મિણી—દવ ત્યારે એને વારો કે મારી સાથે જીભાનેળી કરે નહિ. (એવે ત્યાં કનકમાલિકા પ્રવેશ કરે, છે).

કનકમાલિકા—(સદર્પ) દવિ ! પકડી લાવી.

રૂક્મિણી—(વિચારી) હલા કેને ? (જા)

કનકમાલિકા—મણિચોર કહેનારને.

રૂક્મિણી—સખિ ! એના કંઈ ઉપયોગ નથી આપણે નથી એ કાર્યને માટે ચોગ્ય કે નથી દવ અધાવવાના જરા; માટે તેને છોડી દે.

કનકમાલિકા—એવી દવીની આજ્ઞા. (એમ કહી જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—(દેવી ન નીરખે તેમ વયસ્થને મુક્ત કરેલો જન જોવા મૂલ્યવેછે) (પ્રકાશ) દવિ ! એમ અપરાધીને મુક્ત કરવો એ ઘટારત નથી. (તા)

રૂક્મિણી—દવ જેની અચોગ્યમાં ઘટના કરે તેણે ચોગ્ય થવું ક્યાં ઘટારત છે ? (યા)

કૃષ્ણદેવ—પતિ ગમે તેમ આવરે, કિન્તુ મત્યેક મિથાએ સ્વામીનું હિત વાંચવું એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે.

શ્લોક.

ચંદ્રિકા પરભવવા, અભ્રે અખિન્ધજ સદાય સંતાયે;

યુવતિ ! અવલોકો તે, નિરખી શશિને ત્વરાવડે સા'યે. ૭

(જા) હલા—સખી. (જુઓ સા. ૬.) “હલેતિસદ્દર્શિણ્યા” — “પોતાના સરખી દાસીને ‘હલા’ એવું સંબોધન કરવું.”

(તા) વયસ્થને—મિત્ર શ્રીદામાને. (યા) ઘટના કરે—અર્થાત્ ગણના કરે—અયોગ્ય ન છતા અયોગ્ય જ એમ ઘટાવે.

૭ શ્લોક—ગીતિવૃત્ત. ચંદ્રિકા છંદ—ચંદ્રિકા (ચાંદરણું—ચંદ્રનો પ્રકાશ) ને પત્ની કલ્પીને ચંદ્રને પતિ કલ્પે છે અને તે દૃષ્ટાંતદ્વારા શાસ્ત્રાજ્ઞા કહી બતાવે છે: ચંદ્રિકાનો પરભવ કરવાને—તેને ઝાંખી પાડી દેવાને અખિન્ધ (ચંદ્ર) સદાય અભ્રે (વાદળામાં)

રૂક્મિણી—દવ ! શાસ્ત્રાજ્ઞા ખોટી નથી પણ જ્યારે રાહુ ચંદ્રને ઢાકવા તૈયારજ હોય ત્યારે ચંદ્રિકાનું શુ ચાલે ? (દા)

શ્રીદામો—(સરોપ) શુ ત્યારે અમો રાહુ ! હ્યો રહ્યા અમારે ઘેર સતાઓ ચંદ્ર અને વાહ જુઓ ચંદ્રિકા (એમ કહી જવા માડે છે)

કૃત્તવૃક્ષ—અચ્ચ ! તુ પણ આવા રીસામાણામનામણા કરાવવા સજ થયો કે શુ ?

શ્રીદામો—મહારાજ ! અમને કોણ મનાવે એવું છે કે અઠકાવે એવું છે ? ગોપમધુ તો ક્ષામરૂપ થયો છે, તે જ નહિ નીકજો તો નરેણીવાળા નાપિતને બરકત કયા જૂમ કે વાહાર થનાની છે ! (એમ કહી ચાલ્યો જાય છે)

રૂક્મિણી—દા આવા ગોવાળિયાઓ કાર્ય કરી લેવા ધારે છે કે જોને શુ બોલવું અને શુ ન બોલવું તેનું પણ જ્ઞાન નથી ! કીકજ છે, "ધણીને સૂઝ્યું ઢાકણોમા અને પાડોશીને સૂઝ્યું આરશીમા." ! !

સતાષ જાય છે, (પણ તેથી રીસાધને ચંદ્રિમ ચંદ્રનો ત્યાગ કરતી નથી. ત્યારે શું કરે છે ?) હે યુવતી ! તે અવયોકો (જુઓ), તે શશિને નિરખીને ત્વરાવડે તેને સાથે-પકડે છે ચંદ્ર વાદળામાથી નીકળ્યો કે પાછી ચંદ્રિકા પ્રકાશમાન થઇને તેનું અનુસરણ કરે છે ! તેજ પ્રમાણે તમારે પણ મારા આચરણ તરફ લક્ષ ન આપતા મારું હિત માત્ર કરવું એજ તમારો ધર્મ છે નીતિશાસ્ત્રમા પણ કહે છે કે,—

“ પ્રીણાતિથ મુષરિતે પિતર સ પુત્રો
યદ્વર્તુરેવ દિતમિચ્છાત તત્તત્ત્રમ્ ।
તન્મિત્રમાપદિ મુષ્ણે ચ સમક્રિયય-
દેતત્ત્વય જગતિ પુણ્યકૃતો ભમન્ત ॥ ”

“ પોતાના મારા આચરણનું જે પિતાને પ્રમન્ન કરે છે તેને પુત્ર કહેવો, અને જે પોતાના સ્વામીનુજ હિત ઇચ્છે છે તેને સ્ત્રી કહેવી, તેમજ જે આ પતિ અને સુખમા સરખી રીતેજ વર્તે છે તેને મિત્ર કહેવો એના પુત્ર, પતિ, અને મિત્ર જગતમા પુણ્યસાગીનેજ મળે છે ” (દા) રાહુ—(શ્રીમાને ઉદેશીને આક્ષેપ)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! બીજી કથા પડી મૂકી પકડાવ્યો'તો કોને, શા કાળે, અને તેને મુક્ત કેમ કર્યો તે મને જણાવો તો કીક.

રૂક્મિણી—જે જણાવ્યાથી કે જાણ્યાથી અર્થસિદ્ધિ નથી તે જણાવવામાં શો માલ !

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા અને પર્જન્ય એક સ્વભાવનાં છે તે ખોટું ન થવા માટે (ધા)

શ્લોક.

ન સાહં નહાતં જુગ્મિ સ્થાન કયારે,
કરે વૃષ્ટિ મેધો નાતું કાળ જ્યારે;
પ્રિયા સ્વામી માટે સદા એમ ધારે,
ન માને ધણી એવું એ ના વિચારે

રૂક્મિણી—દવ ! એ બોલવામાં જે મર્મ છે તે મેં જાણ્યો. તત્વાર્થ એજ કે સ્ત્રીઓએ વિચાર કર્યા વગરનું ગમે તેમ બોલવું ! મહારાજ ! ગોપબધુ શરદ્કાળના સુખદ સમીર જેવો મળી આવ્યો છે તેવડે હું તો સર્વે સારાં વાનાંજ માનુંછું ! (ના)

(ધા) “અપૃષ્ટોપિ હિતમૂળાદસ્ય નેચ્છેત્ પરામવન” —“જેનો પરામવન ઈચ્છતા હોઈએ તે ન પૂછે તો પણ તેને હિતની વાત કહેવી ” એવા નીતિવચનને અનુસરીને રૂક્મિણીને મેધની તુલ્યતા આપેછે. પર્જન્ય—મેધ તુલ્ય-યોગિતાલંકાર.

૮ શ્લોક—જુગ્મિ ગીવૃત્ત ઋતુકાળ—વર્ષાકાળ જેમ વરસવાની ઋતુ આવેછે ત્યારે મેધ સાદ નરાહં સ્થાન જેવા વિના બધેજ વરમેછે તેમ પ્રિયા પણ પોતાના સ્વામીની ગમે તે સ્થિતિ હોય તથાપિ તેમનો બોલવાનો વખત આવ્યો એટલે ધણી માને એવું હોય કે ન માને એવું હોય તથાપિ તે કથા વગર રહેતી નથી. અર્થાત્ સ્વામી ન માને તો તેની મરજી, પણ ઉત્તમ પાત્રી તો પોતાનો અનાદર થશે એવો ભય રાખ્યા વિના જે કહેવું જોઈએ તે કહેછેજ. (બીજો માર્મિક અર્થ આગળ રૂક્મિણીના વચનથી ખુલ્લો કર્યોછે)
(ના) સુખદ—સુખ આપનાર સમીર—પવન

તમને વિશ્વાસજ ક્યાં છે? હું તો એ અહીંથી ઊઠ્યો ત્યારનીજ સમજ હતી, પણ પારકાના હૃદયમા કંઈ પેશી નિકળાય છે? (એટલુ બોલી નિઃસ્વાસ નાખી ઊડી ચાલવા માંડે છે). (પા)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! એમ અનુમાન કરવામાં શું ? આમ રીસા-વું ઘટે નહિ. (એટલુ બોલી અટકાવવા જાયછે, તેમનો તિરસ્કાર કરી ક્રોધાવેશવાળી રૂઝિણી ત્યાંથી ઉતાવળે જતી રહે છે, અને કૃષ્ણદેવ પણ તેની પાછળ મનાવવાને વેશે ગમન કરે છે).

(કનકપ્રાસાદ નિરખી શોચતો અને વિચાર કરતો શ્રીદામો પ્રવેશ કરેછે)

શ્રીદામો—કવ્વણુ સુવ્વણુ મંદર અનઘ કવ્વણુ આહિરકેરે વસસ; જિમ મિલઈ માનસરવર વસસ, અનઈ જતી લઘ્ધઈ કગ્ગઘ. ઇમ મુદ્ધઈ થઈ ભણ્ણઈ (પા)

(પા) હાં હાં ઇ—કવિએ અહીં તુલ્યતર્ક નામે નાટકના લક્ષણનો ઉપદેશ કર્યો છે: ભૂપણુ, અક્ષર સંહતિ, વગેરે છત્રીશ નાટકનાં લક્ષણો નાટ્યશાસ્ત્રમાં ખતાવેલાં છે, તેમાંના તુલ્યતર્કનું લક્ષણ સાહિત્યરૂપણુકાર લખે છે:—

“ તુલ્યતર્કોવર્ણન તર્ક પ્રકૃતગામિના ॥ ”

“ આજતી પાનના અર્થ ઉપરથી જે તર્ક કરવો તે તુલ્યતર્ક કહેવાય. ”

(પા) હવે નવો પ્રવેશ શરૂ થાયછે. કનકપ્રાસાદ—સોનાનો મેહેલ. (કનકપ્રાસાદનું દર્શન અહીં ચિત્રપટદ્વારા થવું જોઈએ જે રગજૂમિ ઉપર તે બની શકે એમ હોત નહીં તો કવિ એવું વાક્ય લખત નહિ). કવ્વણુ ઇ—(શ્રીદામો આહીર હોવાથી તે આહીરની ભાષામાં વિચાર કરેછે. કૃષ્ણ સાથે તેની ભાષા શુદ્ધ છતાં તે એકલો પડે ત્યારે કે તેનીજ જાતના સાથે આહીર ભાષા કેમ બોલે, તે વિષે શંકા કરવાની અગત્ય નથી). “ કેવું સુવર્ણ મદિર અને કેવો આહિરકેરે વાસ; જેમ મળે માનસરોવર વાસ અને જાતિ લાધે (મળે) કામની. એમ મોટેથી બોલુછે. ” અર્થાત્ સોનાનું મંદિર ક્યાં અને આહીરોનો વાસ ક્યાં? એ તો જેમ કમગાને માનસરોવરનો વાસ મળ્યો હોય તેવું છે, એમ શ્રીદામો મોટેથી બોલે છે. આ છેલ્લું વાક્ય

કૃષ્ણદેવ—મિયા ! અન્ય કથા જવા દઇ વઢા કે મુક્ત કોને કર્યો ? અને તેને પકડાવ્યો'તો કેમ ?

રૂક્મિણી—દેવની તે સાબળવા ઇચ્છા છે તો હું મારી રીસ એક બાબુએ મૂકી કહું છું તે સાબળો. મહારાજ ! હું કૃષ્ણદેવીનું પૂજન કરી આવતી હતી, એવામા મણિચોર રાખે સાબળવામાં આવ્યો કે ત્યાં હું ઊભી રહી, અને કહેનાર કોણ તેને પકડી લાવવા પદ્મભાને મોકલી, પણ પતો લાગ્યો નહિ (એવામા કનકમાલિકા દોડતી પ્રવેશ કરે છે)

કનકમાલિકા—દેવી ! મુક્ત કરેલા માણસને શ્રીદામે પોતા ના મંદિર ભણી લેઈ જાય છે (પા)

રૂક્મિણી—(સરોવ) શા કાને ? હા હા જશના ધણી એણે ધણુ હશે ! દેવ હવે બાકી રહેલુ જોપબધુ કહેશે અમારાપર

તમને વિશ્વાસજ્ઞ ક્યા છે? હુ તો એ અહીંથી ઊઠ્યો ત્યારનીજ સમજ હતી, પણ પારકાના હૃદયમા કંઈ પેશી નિકળાય છે? (એટલુ બોલી નિઃવાસ નાખી ઊડી ચાલવા માડે છે) (ખ)

કૃષ્ણદેવ—ખિયા! એમ અનુમાન કરવામા શુ? આમ રીસા લુ ઘટે નહિ (એટલુ બોલી અટકાવવા જાયછે, તેમને તિરસ્કાર પ્રી ક્રોધાવેશવાળી રૂઝિમણી ત્યાંથી ઉતાવળે જતી રહે છે, અને કૃષ્ણદેવ પણ તેની પાછળ મનાવવાને વેશે ગમન કરે છે)

(કનકપ્રાસાદ નિરખી શોચતો અને વિચાર કરતો શ્રીદામો પ્રવેશ કરેછે)

શ્રીદામો—કવ્વાણુ સુવ્વાણુ મદર અનધ કવ્વાણુ આહિરોકેરો વસ્સ, જિમ મિલધ માનસરવર વસ્સ, અનધ જતી લધ્ધધીકગગધ ધમ મુદ્ધધ થધ ભાણુધ (વા)

(ખ) હા હા ધૃ—કવિએ અહીં તુલ્યતર્ક નામે નાટકના લક્ષણનો ઉપદેશ કર્યો છે જૂપણુ અક્ષર સદતિ, વગેરે છત્રીશ નાટકના લક્ષણો નાટ્યશાસ્ત્રમા ખતાવલા છે તેમાના તુલ્યતર્કનુ લક્ષણ સાહિત્યદર્પણુકાર લખે છે—

“તુલ્યતકાવર્યેન તક પ્રકૃતગામિના ॥

“ચાલતી વાનના અર્થ ઉપરથી જે તર્ક કરવો તે તુલ્યતર્ક કહેવાય”

(ખ) હવે નવો પ્રવેશ શરૂ થાયછે કનકપ્રાસાદ—સોનાનો મેહેલ (કનકપ્રાસાદનુ દર્શન અહીં ચિત્રપટદ્વારા થતુ જોઇએ જો રગભૂમિ ઉપર તે બની શકે એમ હોત નહીં તો કવિ એતુ વાક્ય લખત નહિ) કવ્વાણુ ધૃ—(શ્રીદામો આહીર હોવાથી તે આહીરની ભાષામા વિચાર કરેછે કૃષ્ણ સાથે તેની ભાષા શુધ્ધ છતા તે એકનો પડે ત્યારે કે તેનીજ જાતના સાથે આબીર ભાષા કેમ બોલે તે વિષે શંકા કરવાની અગત્ય નથી) “કેવુ મુનર્થ મદિર અને કેવો આહિરોકેરો વાસ જેમ મળે માનમરોવર વાસ અને જાતિ લાવે (મળે) મગની એમ મોટેથી બલુછે” અર્થાત્ સોનાનુ મદિર ક્યા અને આહીરોનો વાસ પ્ર્યા? એ તો જેમ કાગડાને માનસરોવરનો વાસ મળ્યો દોષ તેડુ છે, એમ શ્રીદામો મોટેથી બોલે છે આ છેડુ વાખ્ય

દુહો.

મુડકુટ અભ્રણુ અપ્પધ, મુલ્લ નથ નથ જણણધ;

મધ દધ મુવ્વાણુ સારધ, તિમ મંદર મન આણુધ. ૯

હીમતે હીમતે ! આહીરણી આહીરણી ! મંદર ગાઈ ગોઠા કરધ, બિગડાઈ. (એરવઈ સુપણઈ અવ્વઈ). આહે ! હીમતે કિમ ન અવ્વઈ ? મધ ઇહાં યધ તિહાં અરથકાવઈ તિ વાટઈ ભુલ્લઈ નથ નથ સતભમ્મઈ સયણઈ નથ ભુલ્લઈ. (એહવઈ સતભમ્મઈ સયણઈ અનઈ હિમતઈ આવઈ તિહિં દરશઈ છઈ). (મા)

હીમતી—આહા ભુંડું મધ ઇહિં તિહિ ભટકાવઈ. વાટડી કિહિ અનઈ મધ લઈ જવ્વઈ કિહિ. (ઇમ કોપ કરઈ બાંધકું સાઈ ખિંચઈ) ઉહ ઉહ લખખણુ કિહ છિંહ ! (મા)

કવિનું હોય તેવું જણાય છે, છતાં તે પણ આભીરી ભાષામાં લખ્યું છે તે સર-
તચૂક હશે ૯ દુહો—પારમાત્માની ગોપાઈ જેવું છે, કેમકે એમાં ચાર ચાર
“માત્રાના ત્રણ ગણ જણાય છે. મુડકુટ ઈ—“મુડકુટે આભરણુ આપે,
મૂલ નહિ નહિ જણે, મને આપે સુવર્ણ સાર, તેમ મંદિર મન આણે”
અર્થ—જેમ માકડાને અલંકાર આપે પણ તે તેની હીમત નથી જ નજીવો
તેમ મને સુવર્ણનું સાઈ મંદિર આપ્યું છે તે પણ મારા મનમાં હું તેવું
જાણું છું.—અર્થાત્ તેમાં હું ગાયો બાંધીશ અને જમાડીશ માટે.

(મા) હીમતે ઇ—(હીમતી શ્રીદામાની સ્ત્રીનું નામ) “ હીમતી
હીમતી ! આહીરણી આહીરણી ! મંદિરમાં ગાયો ગોઠો કરે છે, બગાડે છે.
(એવું સુણી આવે છે) અરે ! હીમતી કેમ નથી આવતી ? મેં અહીંથી
તહીં અથડાવી તે વાટને ભૂલી ! નહિ નહિ, સત્યભામાની સહીઅર નહિ
ભૂલે (એહવે સત્યભામાની સહીઅર અને હીમતી આવે છે તે દેખાય છે.)
આ વાક્યમાં કૈંસમાં લખેલાં બે વાક્ય કવિનાં જણાય છે.

(મા) આહા ! ભુંડા ! મને અહીં તહીં ભટકાવી ? વાટ કહી અને
મને લઈ ગયો ક્યા ? (એમ કોપ કરે છે અને બાંધકું (હાથ) સાહીને

શ્રીદામો—જાહકી જાહ જાહ મંદરધ જાહ. ઝોલધ મહ છૂટધ સધ અધ કહધ મંદરધ પઢાવધ. (યા)

નાગરિકા—શ્રીદામા ! નારી તો નૌતમ મળી દણુ' ! કૃષ્ણદેવને પણ આવીને આવીજ ગોપકન્યાઓ મળી હશે ! તને પણ એવું બોલતાં આવડે છે એ મેં આજજ જાણ્યું ! કહે મને કેમ બોલાવી ? (ગ)

શ્રીદામો—નાગરિકા ! “એતર ભલું ચોવાડ અને ભામની ભણી કોબાડ.” કૃષ્ણદેવને જે ગોપકન્યાઓ મળી છે ત્યાં તો તારી સત્યભામા ઘસીપૂદને પણ ઘટિત નથી. દશ તણ એ પણ દશાચાલ ન તણએ, તુંને બરકવાનું કારણ એ કે હવે તો સ્વમંતક ચોર કોણ તે જણાયુંકેની ? (લા)

નાગરિકા—હા. મારી સખીના પિતાનું તો સમાધાન થયું. વળી સુખમાં દુઃખ રહે પણ ક્યાં ? અને લગ્નસંબંધી ઉત્સાહમ લોકની વાતો સાંભળે પણ કોણ ? (વા)

એ ચે છે) ઊંહ ઊંહ લક્ષણ કહે છે ! “લક્ષણ કહે છે” અર્થાત્ જુડા લક્ષણવાળો જણાય છે.

(યા) જા કે જા, મંદિરે જા, એલી ગાય છૂટી છે એમ કહી મંદિરે પઢાવે છે (મોકલે છે). (રા) નાગરિકા—સત્યભામાની સખી.

(લા) ચોવાડ—ચારે પાસે વાડવાળું. તે સપાટ મોટું અને બરાબર ચોખ્ખણું હોય ત્યારે ચોવાડ કહેવાય છે નાગરિકાના પહેલા નર્મવાક્યનો ઉત્તર લૌકિક કહેવતથી કર્યા પછી બીજાનો ઉત્તર કરે છેઃ કૃષ્ણદેવને ઇ. તને પણ એવું બોલતાં આવડે છે ઇત્યાદિ ત્રીજા નર્મ વાક્યનો ઉત્તર પણ કહેવતથી આપે છેઃ દેશ ઇ. કહે મને કેમ બોલાવી ? એનો ઉત્તર કરે છે. તુંને ઇ. અહીં કવિએ નાગરિકાના પ્રશ્નદ્વારા નર્મ નામે પ્રતિબુધ્ધિના અંગનો નિરૂપ કર્યો છે. “પરિહાસવચોનર્મ” — “પરિહાસનું વચન તે નર્મ.” સ્વમંતકનો ચોર કોણ ? એ વચનથી બિંદુ મૂકીને તેનો પ્રયત્ન સાથે સમાગમ કર્યો છે માટે એ પ્રતિબુધ્ધિ છે.

(વા) સત્યભામાનો કૃષ્ણને યોગ થવો એ વાત વચમાં આદીરીતો પ્રસંગ આવવાથી જતો રહ્યો હતો તે ધાણે તેના લગ્નસંબંધી વાતથી સાં-

શ્રીદામો—નાગરિકા તારો અને મારો સંબંધ સ્થમંતકની શોધ સંબંધે ઘણો ગાઢો થયેલો છે તેણે કરીનેજ હું તને ગુપ્ત વાત પૂછું છું, તે તું કહીશ કે નહિ ?

નાગરિકા—કરારે પૂછ્ય, જે હશે તે ખરેખર કહીશ.

શ્રીદામો—મેં સાલજીયુ છે કે કૃતવર્મા, અકૂર આદિક જે સત્યલામા માટે સ્વામી તેના પિતાએ શોધી કાઢેલા છે તે તેને ગમતા નથી એ ખરું છે કે ખોટું ?

નાગરિકા—અત્યા એ વાત પૂછવાથી તને શો લાભ છે ?

શ્રીદામો—તારું અને મારું કારણ થાય તેવું છે માટે પૂછું છું; કહીશ ને હોય ખરું તે.

નાગરિકા—હા તે તેને નથી ગમતા. પણ પછી શું ? ગાય અને કન્યાએ દારે ત્યાં જવું પડે ! તું કંઈ નવું જૂનું કરે છે ? (જા)

શ્રીદામો—જે તારામાં હિમ્મત હોય તો એસાડી પાડીએ ચો-કકું, પછે થાય સત્યલામા પટરાણી અને તું થઈ પડ્ય તેની સખી. નેણે કરી વધે તારો અને મારો ભાવ !

નાગરિકા—પણ એ વાત થાય કેમ ? ન માને સત્યલામા કે ન માને કૃષ્ણદેવ; અને વળી જે રૂકિમાણી દેવી કે સત્રાન્વિત નેણે તો થાય તારી અને મારી વેતરાણ !

શ્રીદામો—સખિ ! દાવ આવવો એ તો કંઈ નક્કી નથી કે આવવાનો પણ નથી, તથાપિ પાસો નાખવામાં શું જાય તેવું

ભરી આવેછે માટે એ ‘પરિસર્પ’ નામે પ્રતિયુખ્ત સંધિનુ અંગ છે. પરિસર્પતુ લક્ષણ દર્શાવકમા કહેવું છે,—“ દૃષ્ટનદ્યાનુ સર્પણ પોત્સર્વ ”

(જા) નાગરિકા અને શ્રીદામાના સંવાદમા પ્રાસંગિક વસ્તુ અને યત્ન નામે કાર્યાવસ્થા વર્ણાય છે તે સ્પષ્ટ છે (પ્રાસંગિક વસ્તુ યત્ન અને અવસ્થા વિષે પાછળ કહેવામા આવ્યું છે).

છે? ને વાઝો તો તીર નીકર ટપ્પો. તું છું નાગરિકા અને હું છું શ્રીદામો. આપણો પાર કોણ પામે તેવું છે. જ્ઞાને મેં તને બોલાવનારજ કેવું મોકલ્યું તું અને તેને એટલું અથડાવીને લાવ્યો તો કે ફરીથી તારૂં ઘર પણ જડે નહિ. હાથ પગ નોડી બેસી રહેવાથી કંઈ પટરાણીની સખી કહેવાશે કે? અમેય કંઈ હરણ કરી આણેલીના મુખના પાન ચવાના છિયે? માટે આપ્ય વચન અને પછી બાંધયે કેડ ! (વા)

નાગરિકા—લે આ મેં તો વચન આપ્યું. પણ શી રીતે કારણ થશે તે મને સૂઝતું નથી. આખાની આશાએ અડધું ન ગુમાવીએ એવું થાય તોજ હું તો ઊભી રહું, નહિ તો નહિ. બોલ્ય કેમ કરીએ તો ઘાટ બેસે?

શ્રીદામો—(કાનમાં) ને તું એમ કરે તો હું આમ કરું. કહે એમાં તારૂં કે મારૂં કંઈ જાય તેવું છે !

નાગરિકા—(સહર્ષ) વાહ ગોપબંધુ જીવતી તો ઠીક લાગે ! ત્યારે આજજ હું કરીશ એમ અને તું કરજે તેમ. પણ અસ્થા ઊભો રહે, મારૂં જેમ વચન લીધું તેમ તારૂં વચન આપ્ય.

શ્રીદામો—લે તારે મારૂં વચન. (એમ કહી વચન આપે છે).

નાગરિકા—શ્રીદામો હવે હું જઈ છું. "જે લીખ્ય ન આપવી ને પત્તર ફેડવું " એવું રખે કરતો. તારા પર પાછલી ગોપિકાઓની વાતો સાંભળીનેજ હું વિશ્વાસવાળી થઈ રહું છું. સખા ! તું મને કહેલા કામમાં પૂર્ણ સાવધ રહેજે. હવે હું જઈ છું અને તારા કહેવા મમાણેની સર્વ ચોજના કરું છું. (એમ કહી જાય છે).

શ્રીદામો—આહા (હાથની ચપટી વગાડી) કામ તો થયું ! ગોવાળિયાથી જ ગાય વશ ન થાય તો તે જ્ઞાને ગોવાળિયા ! વાર

ચાલ્ય કૃષ્ણદેવને દવીએ ને ચારને પકડી મોર માર્યો છે તે સર્વ જાણવી દઉં અને મારા ઊઠ્યા પછે શું થયું તે પણ જાણી લેઉં. (એમ કહી જવા માંડે છે).

(સિંહાસનારૂઢ કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—(વિચારમાં ગુંચાએલે વેશે) મિયા પૂઠે ગયા, અપમાન સહન કર્યું, તિરસ્કાર વેઠ્યા કિન્તુ તે એકની એ નજ થઇ. હવે તો શ્રીદામે શું કર્યું તે જાણું છે. કેમ હજી લગી ગોપબંધુ આવ્યો નહિ ! શું તેને દવીએ ગોવાળિયા કહ્યો તેથી માકું તો નહિ લાગ્યું હોય. જા એમ હશે તો યોડી વાર વાટ જવા પછી તેને બોલાવવા મોકલીશ. (સા)

(એવે વિચિત્ર વેશે શ્રીદામે પ્રવેશ કરે છે).

શ્રીદામે—દવનો જય જયકાર થાવ. કહાનજી ! કૃપા તો છેની. ચંદ્રિકા હોય તો ચેતવજે એટલે રાહુ રૂપધારી બનું ! (હા)

કૃષ્ણદેવ—રાહુનું રૂપ ધર્યામાં પણ કીર્તિરૂપી અર્થની મામિતું સ્વીકારી બેઠો છે !

શ્રીદામે—મહારાજ તે શી ?

કૃષ્ણદેવ—પર્વ થઇ પૂજા ગ્રહણ કરવાની. (કિ)

(સા) અહીંથી નવો પ્રવેશ રાહ થાય છે. સિંહાસનારૂઢ—સિંહાસન ઉપર બેઠેલા. અહીં કૃષ્ણના વિચારદ્વારા વિતર્ક નામે ભાવ વર્ણવે છે.

(હા) અર્થાત્ રૂઝિમણી હોય તો કહેજો કે વિચાર કરીને વાતચિત કરે !

(કિ) રાહુ ચંદ્રને ગ્રહણ કરે તે ગ્રહણનું પર્વ કહેવાય છે. તું પણ રાહુ યવાથી ગ્રહણના પર્વરૂપ થઇ સોડોની પૂજા ગ્રહણ કરીશ. મતલબ કે રૂઝિમણી બલે તને રાહુ માને પણ મારું કાર્ય તું કરીશ તેથી હું તારા પર પ્રસન્ન થઇશ.

શ્રીદામો—મહારાજ આભડછેટરૂપ ટળવાની અપકીર્તિ કેમ નહિ. (સ્ત્રિ)

કૃષ્ણદેવ—વારૂ બીજી કર્મકૃટ જવા દઇ કહે કે દેવીએ મુક્ત કરેલો માણસ કોણ હતો અને તેને સાકાજે પકડ્યો હતો ?

શ્રીદામો—વયસ્ય ! ધૂળની બેન રાખોડી ! (એમ કહી હસે-છે.) (ગિ)

કૃષ્ણદેવ—અલ્યા ! એમ કેમ ?

શ્રીદામો—નાટકી લોક નાટક કરતા હતા તેને દેવીની સખી-એ પકડી આણ્યા ! જ્યાં એવું જણાયું એટલે મેં પણ તેને જતા કર્યા !!

કૃષ્ણદેવ—(સરોપ) શું અલ્યા ! મેં મણિ ચોર્યો એનું નાટક કરતા'તા અને તે' તેને જવા દીધા ? એ, કેટલા ગજબની વાત !! (સખેદ) ગોપબંધુ ! મારે પણ જુગતે જોડું ડીકજ મળી આવ્યું છે ।

શ્લોક.

મળી મળી મિયા, પતિવચન માને નવ કદા,
કળી મૈત્રી ક્રિયા, અહિત હિત જાણે મન સદા;
બળી બાધા બાગી, જગતજશ નાઠો સરવદા,
રળી કીર્તિ જાતે, મૃગજળ સખી જાણેવી તદા.

(સ્ત્રિ) અહણ વખતે લોકો આભડછેટ કાઢી નાખે છે માટે હું જે રાહ ચાઉં તો મને પણ આભડછેટની પેઠે રૂઝિમણી કાં ન કાઢી નાખે ?

(ગિ) અર્થાત્ તેમનું પકડવું એ ધૂળ જેવું માલવમરનું છે અને તમારી તે વિષે છતાસા એ પણ રાખોડી જેવી અર્થ વિનાની છે.

■ જુગતે જોડું કયુ તેનો ખુલાસો કરેછે શ્લોક—શિખરિણી. કળી ધૃ—મૈત્રીની ક્રિયા પણ મેં કળી (જાણી), તે એવી કે જે અહિતને સદા હિત જાણે છે ! અર્થાત્ હિતાહિત ન સમજનાર એવો તારા સરખો મિત્ર

શ્રીદામો—મહારાજ ! એટલું બધું શા વાસ્તે ? તમારાજ સ-
ગવહાલા કે તમારાજ કહેવાતાને એવું બોલ્યા માટે પકડી લાવું તો
તો પછી દવના મનતું માન્યું કર્યું કહેવાય કે નહિ !

કૃષ્ણદેવ—(મનમાં હાં અર્થ તો સિદ્ધ થયે.) ના એટલાવડે
નહિ, કિન્તુ હું જ્યારે મારે કાનોકાન સાંભળું એવો તું કંઈ ઘાટ કરે
ત્યારે તો હું વયસ્વની વાચા સદ્ગુણ ગાણું. બાકી બીજું બધું તો ધૂમ્રના
બાથકા જેવું કે ઝાકળના જળ જેવુંજ. (ચિ)

શ્રીદામો—(સરોષ જેવે વેશે) જો કહા નહ, એવુંજ જોવાની
ધુમ્મળ હોય તો કોઈ પણ ન જાણે એ પ્રકારે મારી માથે આજેજ
સરોજકા બણી ચાલો; પણ જવા વિષેની વાત કોઈના પણ જાણવામાં
આવવી જોઈએ નહિ. જો જાણવામાં આવશે તો સર્વ ઘાટ કથળશે અને
માની પ્રિયા જેવોજ મિત્ર પણ ગણાશે. (દિ)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્વ હું સમજું છું એ વિષે તારે મને કહેવું
પડશે નહિ. છકાનની વાત સારૂપ હોય તથાપિ નિઃસાર થાયછે બોલ્ય
ત્યારે, તુંજ તે સમય થયે મને બોલાવીશ કે હું તને બોલાવું ? (ચિ)

મળ્યો છે ! બળી ઇ—જે બાધા (મણિની ચોરીના અપવાદ રૂપ ખીડા)
બળી ગઇ હતી (નાશ પામી હતી) તે પાછી આજ જન્મી (તાજ થઇ).
રળી ઇ—જો એમ થયું તો જે કીર્તિ જાતે રળી (મેળવી) તે મૃગજળ
જેવી મિથ્યા જાણવી.

(ચિ) વયસ્વની—મિત્રની અર્થાત્ શ્રીદામાની. ધૂમ્ર—ધૂમાડો. (દિ)
સરોજિકા—કમલિની—કમલવાળી તળાવડી. (હારકા નગરીની બહાર
એ રમતગમતનું સ્થળ હોય એવી કલ્પના કવિએ કરેલી જણાય છે).
માની પ્રિયા ઇ—અર્થાત્ રૂકિમણી જેમ તમારા પ્રસ્તુત કાર્યમાં આડે
આવે છે તેમ હું પણ તે કાર્યમાં આડે આવનારો ગણાવશ. (ચિ) છ
.. ઇ—નીતિસાક્ષમાં પણ કહેછે કે—

શ્રીદામો—કહનજ તમે મને બોલાવા આવ્યા એટલે તો લોકે
જાણવાનું તે જાણ્યુજ સમજવું, માટે હું અહીં આવીશ

કૃષ્ણદેવ—વાર તોમ કરજે. (એટલામા શબ્દ થતો સામળી અરે
કાણુ બોલેછે એમ કહી કાન દેછે)

કંચુકી—(જવનિકાતર્જત શ્લોક બોલેછે) (છિ)

શ્લોક.

નભે જુઓ સૂર્ય ધણો પ્રકાશ્યો,

પ્રતાપ પૂરો પ્રભુશો વિકાશ્યો,

પ્રભાકરે આપપ્રભા ન દીઠી,

હરે ! હરો કષ્ટજ દષ્ટ મીઠી

૧૦

“વર્ક્ષા મિચતે મત્રયતુષ્કર્ણ સ્થિતો મવેદ ।

દ્વિકર્ણસ્ય તુ મત્રસ્ય બ્રહ્માપ્યત ન ગચ્છતિ ॥”

અર્થ —“ જ કાનનો મત્ર બેઠ પામે છે, ચાર કાનનો મત્ર રિધર
યાવછે, અને બે કાનના મત્રનો તો બ્રહ્મા પણ પાર પામતા નથી ।” કૃ
ષ્ણ આ ઇતિવૃત્ત(વિષય)નો નામક છે અને તે દામ દામ સાંભળના પ્રમાણુ
આપીને વાત કરે છે એમ આપણે જોયું છે, તે ઉપરથી નાટ્યશાસ્ત્રમા
કહેલું શાસ્ત્રમુસ્ય નામે નામકનું લક્ષણુ માલમ પડેછે દશરપકકાર એ
વિષે કહેછે કે —

‘શૂતો દક્ષય તેજસ્વી શાસ્ત્રચક્ષુથ ધાર્મિક ’

“શરો, ચતુર, તેજસ્વી, શાસ્ત્રચક્ષુ, અને ધાર્મિક વગેરે ગુણુવાળો
નામક કલ્પવો”

(છિ) જવનિકાતર્જત—પડદાની અદર ૧૦ શ્લોક—ઉપેદ્રવજી નભે
ઈન્—નભે (આકાશમા) જુઓ, સૂર્ય ધણો પ્રકાશ્યો છે અને તેનો
પ્રતાપ પૂરેપૂરો પ્રભુ સરખો (તમારા સરખો) છે પ્રતીપાલકાર. પ્રભાકરે
ઈન્—પ્રભાકરે (સૂર્ય) આપની પ્રભા (કાનિ) દીઠી નથી (ત્યાં સુધી
અમને તે પરિતાપાદિ કષ્ટ કરે છે,) માટે હે હરે ! તમારી મીઠી દૃષ્ટિથી
(અહીં પધારીને) અમારા કષ્ટ હરો

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! જો કંચુકીના કહેવા પરથી સમજાય-
છે કે મધ્યાન્હકાળ થયો માટે હવે મારે મધ્યાન્હસધ્યાદિ કર્મ કરવા
ઊઠવું જોઈએ. તું પણ જા, નિર્ણય કરેલે સમયે આપજે. જોને જૂલો
જતો ! (એમ કહી ઉભય જણ બિન્ન બિન્ન માર્ગે ગમન કરેછે).

(શોચ કરતી રૂઝિભણી કનકમાલિકાસહ પ્રવેશ કરેછે).

રૂઝિભણી—હા કનકમાલિકે ! વાઘને વકારી, સાપને છ-
છેડી, વાંકા સાથે વેર કરી જેમ સુખની આશા ઝોછી રખાય, તેવું
કૃત્ય મારાથી થઈ ગયું છે. અરે મણુ ! રીસમાં મને કંઈ પણ સૂઝ્યું
નહિ. શિવ શિવ ! હવે હું શું કરું. ગમે તે થાવ પણ મારે શું એને
પગે લાગવું ? ના ના એમ તો ક્યારે પણ નજ કરાય, જે થવાનું હશે
તે થશે. (એમ ખોલી નિશ્વાસ નાખે છે). (જિ)

કનકમાલિકા—દેવિ ! એવું કયું કષ્ટ આવી પડ્યું છે કે જેથી
સખીજન પણ અણમાહિતીમાં છે ! ન કરાય એવું હોય તો હું ખ
દૂર ન કરાય, તો પણ સખીજનને કહેવાથી મનની શાંતિ તો થાય
ખરી. (જિ)

રૂઝિભણી—હવે કહેવાથી શું ? થયું તે કંઈના થયું થવાનું છે ?
તોય પણ મનના ઉભરા ઝોછા થવા હું તને કહું છું ; જો સાંભળ્ય. પેલાને
તું પકડી લાવી તે સમયે મારે અને આર્યપુત્રને વિખવાદ મચી રહ્યો'તો.
શ્રીદામા જે એમના વાલેશરી છે અને જોને પ્રજામાંથી અહીં ખોલાવ્યાછે
તે દેવને લાગેલું કલક જીસવાને ખોટામાં ખોટી રીખવણી કરતો'તો.

(જિ) શ્રીદામાને રૂઝિભણીએ તિરસ્કાર કર્યો તેથી તે હવે કાંઈ નવું
જૂઠું કરશે, એ સળધી રૂઝિભણી શોક કરેછે હવા ધન

(જિ) સખીજન પણ અણમાહિતીમાં છે—હું પણ જાણતી નથી !

મારાથી તે ખમાયું નહિ અને મેં દવને તથા એને ઠઠકાર્યા. એ મુઓ
ગોપ તહીંથી ઊઠી રીસાઇ ગયો । (જિ)

કનકમાલિકા—આહો ! બાઈ એમાં તે આવકુંબધું શે લઇ
બેઠાં છે, તમને પણ કાગનો વાઘ કરતાં આવડે દષ્ટુ ! એના તે શા ભાર
છે ? ને દવને એકલો શ્રીદમો મળ્યો છે તો તમને હું તથા પદ્મપ્રભા બે
જણાં ક્યાં નથી મળ્યાં ? એ તે શું કરવાના છે ? (ટિ)

રૂઝિણી—હલા કનકમાલિકા ! એ ખરેખાર સત્રાજિતની-
સુતા સાથે આર્યપુત્રનું ચોકડું બેસાડી દશે ! એણે વ્રજમાં એનાં એજ
કામ કર્યાં છે । (ટિ)

કનકમાલિકા—આહો ! એમાં તે આટલાં બધાં ખીઓછો
શાનાં ? સત્રાજિતની સુતા તો કૃતવર્મા સાથે બે દિવસમાંજ પરણુ-
વાની છે.

રૂઝિણી—સખિ ! પણ બે દિવસમાં તો ગોપબંધુ આર્ય-
પુત્રને બાર બાપડીઓ પરણાવી દે તેવો છે. મને લાગેછે કે તેણે કંઈનું
કંઈ એટલામાં તો કર્યું હશે. હે કનકમાલિકે ! જેમ સાપના પગ સાપજ
જાણે તેમ એની કંઈ વાત સુઢાંચ જાણવામાં આવનાર નથી.

કનકમાલિકા—દવિ ! એમ ડરોછો શેણે ? મને કંઈ કામ
સોંપીનુઓ અને પછે એ ગોવાળિયાને જેટલો વખાણવો હોય તેટલો
વખાણો ।

(જિ) પેલાને—પેલા મણિચોર કહેનારને વિખવાદ—વાણીની લડા-
ઇ ખોટામાં ખોટી—સત્યભામાને પરણવાથી એ કલંક બુંસાઇ જશે એવી.
(ટિ) કાગનો વાઘ—નાની વાતને ખોટી કરી જતાવવી.

(ટિ) અહીં સત્યભામા સાથે કૃષ્ણ પરણવાના છે એ વાત ઉઘાડી કરી
છે માટે ઉદ્ભેદ નામે મુખમંધિતું અંગ છે (જુઓ દશરપ) “ઉદ્ભે-
દોગ્દમ્ભેદનમ્”—“ગૂઢ અર્થનો પ્રકાશ કરવો તે ઉદ્ભેદ અંગ ”

રૂઝિણી—સખિ ! તારો તો મને પૂરેપૂરો ભરૂંસો છે. પણ એ દેવ પાસેથી ઉઠી ગયો ત્યાર પછે એણે શું કર્યું તે વિષે કંઈ જાણવામાં આવે એવું ને તું કરે તો તો તે મારાં સર્વ કારણ કર્યા સમજાવું.

કનકમાલિકા—દેવિ ! ત્યારે હું એને ઘેર જઈ ખખર કાઢી લાવું છું. એ સુઆ કપટી છે પણ એની બાયડી બોળી અને ભલી છે. તેને કહેતાં હો તો અહીં તેડતી આવું.

રૂઝિણી—તેડતી આવને. પણ જાણે હો; એ આપણી કંઈ બોળી વાત લણી જાય નહિ. (ટિ)

કનકમાલિકા—ના રે ના, એના તે ભાર સા છે કે મારી વાતમાંથી કાંઈ કાઢી જાય ! હું “મગનું નામ મરીએ ” ‘હું’ એવી નથી. (એમ કહી જાય છે)

રૂઝિણી—(પોતે પોતાની મેળે વિચાર કરે છે) ઓપખંધુએ જા કંઈ કર્યું હશે તો તો તે કનકમાલિકા કાઢી લાવશે. મેં પણ ઘાટ તો ઠીક જોડવ્યો દેખું. કનકમાલિકા મને મદત તો કરત પણ આ તો ઓપખંધુ ઉપર એ દાણા વધવાને એકે પગે પછ રહેશે. જો મેં સંતાઈ રહી આર્યપુત્ર અને ઓપખંધુની વાત ન સાંભળી હોત તો તો ખરેખાર શ્રીદામે એકડું બેસાડી દેત, પણ હવે તો એ વાતનાં છેડાંસ્તો ! કેમ વાર કનકમાલિકાને બહુ વાર લાગી ! એ કંઈ બીજે કામે તો જાય તેવી નથી તેમ વાર પણ કરે એવી નથી !!

(એવે કનકમાલિકા તથા હીમતી પ્રવેશ કરે છે).

કનકમાલિકા—દેવી ઓપખંધુને અહીં રહેવા દેવા એ દૂધ પાઇને સાપ ઉછેરવા જેવું જ છે. બાઈ તમે જાણું એનું મન વર્ત્યું. (હીમતી ન સાંભળે તેમ) આને પૂછતાં કંઈ શ્રીદામે ખટપટ

કરી હોય એવું જણાય છે. પણ કંઈ સાર સમજતો નથી. ન્યારે મને માયાદૃષ્ટ કરતાં નજ સમજાયું ત્યારે હું તમારી કને એને તેડી લાવી.

રૂક્મિણી—હલા હીમતે ! આવ્ય અહીં બેસ.

હીમતી—હા હા, ઇમ કિમ બોલય ? બલા અનય હીમતે હું તે ? બા એહવય ગોબરય ગોઠય કરય. (ટિ)

રૂક્મિણી—(રીસ ચટ્ટી સમજ) હીમતી હવે હું તને એવું કંઈ કહીશ નહિ. કેમ તને પ્રજમાં જવાનું સાંભરે છે કે ? હમણાં તારે કેટલી ગાથો છે ? હું ને પૂછું છું તે તું સમજે છે ?

હીમતી—હમણું હું તો સરવય; મય બોલય નય જણાય. બા મુનય તું વરજ પઠાય. ગોપ નય નય કહય. (જિ)

રૂક્મિણી—હા હું તને પ્રજમાં મોકલીશ. તું અહીં રોજ આવે હો. હમણાં ગોપ ઘેર છે કે ?

કનકમાલિકા—અણી હીમતી! ગોપ તને લય કંઈ ગયો'તો ? સાથે કોને લાવ્યો'તો અને પછે સાંજે કંઈ જવાના છે તે બધું જેમ મને કહ્યું હતું તેમ જો બાને કહે તો તને બા પ્રજમાં મોકલીદ. ત્યાં ઘોડા દહાડા રહી તું વહેલી આવજો હો.

રૂક્મિણી—હા. જો તું મને કનકમાલિકા કહેછે એટલું કહે તો હું તને પ્રજમાં શ્રીદામાને કહી મોકલાવું.

(ટિ) હીમતીને દિમતે કહેવાથી તે ખીજવાની હતી તે ન જાણતાં રૂક્મિણીએ તેને દિમતે કહ્યું તેથી, તથા હજાને કામે 'બા' સમજને હીમતી કહેછે: હા હા. હા, હા, એમ કેમ બોલ્યાં ? બલા અને હીમતે શું તે ? બા ! એવી ગોબરી (ગંદી) ગોઠડી કરોછો ? અર્થ ત એવી ખોટી મશકરી કરોછો ?

(જિ) હમણું ઇ— સમજું છું તો સરવે; હું બોલી નથી જાણતી. બા મને તું પ્રજમાં મોકલીશ ? ગોપ ના ના કહેસો. (કે કહેછે.)

હીમતી—હંહ, કનકમલકંઠ કેહવઈ હઈ. ઇમઈ તઈ હું ?
 સુનઈ ઈંહથી તિંહ અનઈ તિંહ ચઈ ઈંહ ગોપ લઈ જવઈ. મઈ પછઈ મઈ
 સચઈ પણ હથઈ ઉલઈ અવઈ તિંહ ગોપ વાતલકઈ કરઈ, હસઈ
 અનઈ સુવણમનઈ જવઈ. (તિ)

રૂક્મિણી—(સખેદ) બાઈ તે ઘડીએ કોઈ ચોથું માણસ હતું ?

હીમતી—નથ નથ. (ચિ)

રૂક્મિણી—તું જેની સાથે આવી તેનું નામ જાણે છે ?

હીમતી—નથ નથ. (દિ)

રૂક્મિણી—વારૂ ફરીથી કહે જોઈએ તે અને ગોપ કયાં મળવાનાં છે ?

હીમતી—હંહ, સુવણસજઈ મઈ સુણણઈ. (ચિ)

રૂક્મિણી—કનકમાલિકા ! હવે આથી કંઈ વધારે સાર નીકળે એવો નથી.

કનકમાલિકા—હીમતી ! તને હે હીમતે કહીને હું તો બાલીશ. (તિ)

હીમતી—હંહ હંહ, ઈમ કહઈ તિંહિ મઈ ઇહઈ નવિ રહઈ. (ચિ)

(તિ) જિં ઈં—હંહ, કનકમાલિકા કેવી છે ! એમાં તે શું ! મને અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં ગોપ લેઈ ગયો. મારી પછે (પાછળ) મારી સાથે પછેથી એલી આવી તેને ગોપે વાત કરી. હસ્યો અને સુવણસરોજિકા મયો (ચિ) ના, ના.

(દિ) ના, ના. (ચિ) જિં, સુવણસરોજિકા મેં સાંભળ્યું. (તિ) હીમતીને કાઢી મૂકવાનો કનકમાલિકા ઉપાય કરેછે. હીમતી ઇં. (ચિ) જિં જિં, એમ કહીશ તો હું અહીં નહિ રહું.

કનકમાલિકા—હીમતે ! હીમતે ! (એમ બે વાર કહે છે)

હીમતી—જહ જહડી છોરી જહ, મિ ઘરધ જવવધ.
(એમ કરી ચાલી જાય છે) (ફિ)

રૂઝિણી—સુવણસજધ જવધ.' એવું જે હીમતીએ કહ્યું તે પરથી એમ લાગે છે કે સુવર્ણસરોજિકામાં જવાનો ખેત હોય. 'ઉલ્લંઘન જવધ,' એટલે આવી આવી. એ સર્વના વિચાર કરતા તત્વાર્થ એ સમન્તય છે કે સુવર્ણસરોજિકામાં ગમે તેના પણ મેળાપ થવાનો છે. વાહ વાહ તે' પણ વાત ઠીક કઢાવી દેખું. હવે તો તું સુવર્ણસરોજિકામાં જા અને મને જો જાણવા જેવી વાત હોય તો કોઈ પણ ન જાણી તેમ જાણાવ્ય એટલે પછે આગળ શું કરવું તે કરીએ. તું જ ત્યાં અને હું દેવને મળી-એમના મનનો જો કંઈ પાર પમાય તો પામી લઉં. (એવી ગોઠવણ કરી ખંને જણ જાય છે).

પ્રથમાંક સમાપ્ત. (વિ)

(ફિ) જા જા કે છોડી જા, હું ઘેર જઈશુ. (વિ) અ ક વિષે પાછળ કહેનામા આગ્ય છે વિશેષમા—

“અનિષ્કાતનિહિલપાન્નોક રૂતિ સીતિત ”

“ છેવટે બધા પાપ રમખાંડિ ઉપરથી નીકળી જવા જોઈએ, ” તે પ્રમાણે આહી રૂકિમણી અને કનકમાલિકા જાય છે આરતા અ ક સંબધી અહીં કંઈ મૂચન નથી માટે અક્ષય કે અકમુખ વિષે કાંઈ કહેવામાં આગ્યું નથી આ અકમા એક દિવસમા જાનેલા વૃત્તાતનો દેખાય છે. નાટ્યશાસ્ત્રમા તે વિષે કહે છે કે—

“ એનાદાવગિતૈર્કાર્પમિત્યમાત્રનાયન્મ ”

પાત્રોચ્ચતુરૈસ્ક તેજામનેસ્ય નિર્ગમ ”

(દશ ૩૦)

“ એક દિવસનું વૃત્તાત, એકજ અર્થનાળું, નાયક પામે હોય તેવું, અને ત્રણ કે ચાર પાના પ્રવેશનાળું, તથા છોડે તેમના નિર્ગમવાળું ઇતિવૃત્ત તે અંક કહેવાય ” આ અકમા પણ જુદું તેજ પ્રમાણે છે કોઈ પ્રવેશ ત્રણ પાત્ર કરતા વધારે ચાલે-નાલો નથી. આ અકમા બધા મળીને સાત પાત્ર યોજવામા આવ્યા છે, એ વાચનારના લક્ષમા આવ્યું જ દશે. ”

અંક ૨ જો.

(હરને વીણાસહ બ્રહ્મકુમાર પ્રવેશ કરેછે) (અ)

નારદ—(વિચાર કરતે વેશે) ઓહો ! ક્યાં કારાગૃહમાં જન્મ, ક્યાં ગોકુલવ્રજદિ ગ્રામમાં વૃદ્ધિ ગત થયું, ક્યાં મધુપુરનો ત્યાગ, અને ક્યાં વિશ્વકર્માનિર્મિત કાચનપુરીમાં નિવાસ ! અવિનાશીની ગતિ-અગાધ છે ॥ અરે હું તે બ્રહ્મસદનમાં, પુરદરાલયે, વા વૈકુંઠધામમાં છું ॥ આહા ! (આમ તેમ નિહાળી) શી આ શોભા ॥ જે એક ચિંતામણિ અથવા સ્પર્શમણિ જગતીના જનને પ્રાપ્ત થવો કઠિન, તેની પંક્તિએ પંક્તિઓ મારી પ્રતિમાને ગ્રહણ કરી લેતી જણાય છે । અરે (આશ્ચર્ય પામ્યા જેવે વેગે) ભૂંચો ! કૃષ્ણઅંત:પુરે જવાનો આ પથ નાચ ॥ (એમ કહી બીજે માર્ગે જાય છે) ના, ના; આ પણ નથી. (વિચારવાળે વેગે) શું હું નારદ કે જેને ત્રિયોગીનું અટન તે તૃણ માત્ર, તેને દ્વારકામાં અને સોમા પણ અવિનાશીના અંત:પુર માટે આમ વિવ્રમ થવો, એ ઉચિત નથી. ત્યારે કેમ કરવું ? હાં કીક; લાલ્ય ધરી જોડ ધ્યાન (ધ્યાનીને વેરો). આર્પસ્તિ. આજ પથે પ્રયાણ ઉચિત છે. (આથેથી જોઈને) અરે ! આ દંદ્રઅંત પુર-

---

(ગ) બ્રહ્મકુમાર—નારદ નાયકના ધર્મમદ્દાયમાનું આ પાત્ર છે તે વિને દસરૂપમાં કટેડે કે—

“ઋત્વિક્ષુરોહિતૌ ધર્મે તગતિ બ્રહ્માદિન ”

અર્થ—“નાયકના ધર્મસાદાયકમાં ઋત્વિક્ષુ, પુરોહિત, અને બ્રહ્મવાદી, એવા પાત્ર આજુવા નારદ બ્રહ્મજાની છે તથા નાયકને મન્યતામાં પરણાવી આપવામાં સદાય દરરો માટે સાદાયક છે

પાલક અહીં ક્યાંથી ? ના ના, નોય, આ તો જયવિજય છે ! અરે એ પણ નોય ! ત્યારે આ કોણ ? (એવે અતઃપુરપાલક પાસે આવી વદન કરેછે) (મા)

અંતઃપુરપાલક—(સવિનય) વિધિજ ! દેવશ્રીને આગમ વિદિત કરું ? અથવા પ્રહારિને કંઈ પણ અટકાવ છેજ નહિ. (૬)

નારદ—(સઆશ્ચર્ય) સાધુ સાધુ ! અહો વત્સ ! શું હું વૈકુંઠ માંજ આવ્યોછુંને ! તારું નામાભિધાન જય કે વિજય વા કોઈ અન્ધ ! (૬)

અંતઃપુરપાલક—(સવિનય) પ્રહારે ! આ વૈકુંઠ જેવાજ દાર-

(મા) કારાગૃહમાં—કેદખાનામાં (મધુગ નગરીમાં) વૃદ્ધિંગત યવું. મોઠા યવું. મધુપુરનો—મથુરાનો. વિશ્વકર્માનિર્મિત—વિશ્વકર્માએ બનાવેલી કાચનપુરી—દારકા. ભક્તસદનમાં—સત્ય લોકમાં પુરદરાવયે—ઈદ્રના સ્થાનમાં જગતીના—પૃથ્વીના. મારી પ્રતિમાને ઇન્—(અર્થાત્ તેમાં મારાં પ્રતિમિયા પડવાથી). કૃષ્ણઅતઃપુરે—કૃષ્ણના અતઃપુરમાં. પથ—માર્ગ અટન—ભ્રમણ વિભ્રમ—ભ્રાતિ—ગમરાટ. આવસ્તિ(આર અસ્તિ)—હીક છે. પ્રયાણ—ગમન ઈદ્રઅંતઃપુરપાલક—ઈદ્રના અતઃપુરના રખવાળ (કચુડી) જયવિજય—વૈકુંઠના જય અને વિજય નામના બે દારપાળ. અહીં નારદ કૃષ્ણના અતઃપુરપાળકને બ્રાતિથી જયવિજય ધારે છે માટે બ્રાતિઅલંકાર. તે બ્રાતનો નિપેદ કરેછે માટે અપ્રબુદ્ધિ અલંકાર. નારદ એ દિવ્યપાત્ર છે માટે તેની સમ્પૂર્ણ ભાષા વડે ભારતો-વૃત્તિ વર્ણી છે. ભારતીવૃત્તિ માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે “ભારતીસ્કૃત પ્રાયોગમ્યાહારોત્તરાશ્રય.” “પુરૂષપાત્રને મોટે ભાવાવેલી સરૂપતમ વાણી તે ભારતીવૃત્તિ કહેવાય છે” “શુ કુ નારદ કે જેને ત્રિલોકીનું અટન તે તૃણમાત્ર” ઇત્યાદિ વચનોવડે ગર્વ નામે નારપાલકાર પણ વર્ણ્યો છે “સામિમાનવચોગર્વ.” એવું તેનું લક્ષણ છે

(૬) વિધિજ—પ્રહારપુત્ર—નારદ ! દેવશ્રીને—શ્રીકૃષ્ણને આગમ-આગમન—તમારૂં આવતું.

(૬) નામાભિધાન—નામ વા ઈન્—અથવા કોઈ બીજું નામ છે ?

કાપુરમાં આપનું આગમન થયું છે; ત્યાં જય વા વિજય અંતઃપુરપાલક નહોય ! અથવા છે તો તે અરિગણમાંજ રહેવું ઉચિત ધારે છે. (ઙ)

નારદ—(સાવધપણે) ધન્ય ! કૃષ્ણઅંતઃપુરપાલક ધન્ય ! જા માફ આગમ દેવને વિદિત કરય.

અંતઃપુરપાલક—(જે હસ્ત જોડી નમન કરી) જેવી પ્રશ્ન-ર્થિની આજ્ઞા. (એમ કહી જાય છે).

(બાહર જવાને વેશે કૃષ્ણ તથા શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! કેમ તારે ધારેલે સમયે સર્વ તૈયારી થઈ-કની? (ઙ)

શ્રીદામો—દેવ ! વિદ્ય ન આવે તો.

(એવે અંત પુરપાલક પ્રવેશ કરે છે).

અંતઃપુરપાલક—(નમનકરી) જય જય દેવશ્રીના જય જયકાર હો. (હાથજોડી) મહારાજ પ્રભકુમાર દ્વારે ઊભા છે. દેવશ્રીની જેવી આજ્ઞા.

કૃષ્ણદેવ—અંતઃપુરપાલક ! એમને અંતરાય શો ? જયવિ-જયની કથા તો જાણીતી છેને ! (ઙ)

(ઙ) અથવા ઇ—અથવા જે જય અને વિજય આ દ્વારકામાં છે એમ કહિયે તો તે જય અને વિજય શ્રીકૃષ્ણ અરિગણ (શત્રુસમુદાય) ઉપર મેળવે છે, માટે તેમને વિષે રજા છે. અથવા જય વિજય શ્રીકૃષ્ણના અરિગણ (શત્રુ રાજાઓ—દંતવક અને શિશુપાળમાં—તેમને રૂપે રહેવું ઉચિત ધારે છે). જય અને વિજય સનકાદિક મુનિઓના શાપથી દંતવક અને શિશુપાળ થઈને રવા દના, એવી કથા પુરાણોમા છે, તેને ઉદેશીને આ કસુકીનું (અંત પુરપાલકનું) વચન છે.

(ઙ) તૈયારી—(સુવર્ણમરજિકા નામે વાડીમાં જવાની).

(ઙ) જય વિજયની કથા—“ વૈકુંઠમાં એક વાર સનકાદિક મુનિઓ આવ્યા હતા તેમને જય અને વિજય દ્વારપાળે ખાબવા હતા, તે ઉપરથી મુનિઓએ ક્રુપિત થઈને તેમને શાપ આપ્યો હતો કે તમે અસુર થઈને અવ-

અંતઃપુરપાલક—(નમન કરી) દેવશ્રી ! બ્રહ્મકુમારની સ્વે-
ચ્છાનું અનુવર્તન કર્યું છે. (જ)

કૃષ્ણદેવ—વાર ત્યારે કહે કે પધારો.

શ્રીદામો—(સખેદ) કંઠે વહેલો નીકળી જાય તેમ કરજો. (જ)

કૃષ્ણદેવ—અરે અંતર્ગત જાણનાર બ્રહ્મર્ષિમાટે કંઈ એવું
બોલીશ મા. (જ)

(એવે એક હસ્તે વીણા વગાડતા તથા બીજે હસ્તે કુતલે ફેરવતા નારદ
પ્રવેશ કરે છે) (ઇ)

કૃષ્ણદેવ—નિરખી પ્રણામપૂર્વક) મહર્ષિ ! આજ મને પાવન
કર્યો ! આપ જેવાના આશ્રયવડેહુ આ સર્વ મુખ્ય યોગવુ છું. (ઇત્યાદિ મ-
ધુર વચન વદ્યા પૂઠે અર્ધપાદ પૂલ ફલાદિક અર્પિત મુનિચંદ્રમુખ હસ્ત બેડી બ-
સા રહે છે) બ્રહ્મનંદન ! શી આજ્ઞા છે ? (ઈ)

નારદ—હે અવિગત ! હે અનર ! હે અનર ! હે અવિનાશી !

તરશો ” એ વાતનું કૃષ્ણ દ્વારપાળને સૂચન કરે છે પૂર્વજ્ઞતાતત્ત્વ કથન
સૂચ્યુ છે માટે આખ્યાન નામે નાટ્યાલય (૬૦ ૩૦)

(જ) બ્રહ્મકુમારની ઇચ્છા પ્રમાણે હું વર્ત્યો છું —તેમણે કહ્યું કે
મારૂં આગમન વિદિત કરો ત્યારે મેં તેમ કર્યું છે એટલે એમને ખોટું લગ-
વાનું હારણ નથી (જ) સખેદ—(જતા વચગા અતગત આગ્યો તેથી).

(જ) અંતર્ગત જાણનાર—મનમાની વાતને પોતાની શક્તિથી જાણી
લેનાર. અર્થાત્તુ એવું ધારીશ તો તે પણ મુનિ જાણી જરો માટે કંઈ
એવું બોલીશ નહિ ‘ અતગત જાણનાર ’ એ વિશેષણ શ્રીદામાને સાંધ
રહેતાના અભિપ્રાયથી મૂક્યું છે માટે પરિસ્તરોત્કર.

(ઇ) કુતલે—ચોટવી ઉપર. (ઈ) બ્રહ્મનંદન !—બ્રહ્માના પુત્ર—
નારદ.

આપને શું અવગત નથી? તથાપિ હું જે કાર્યવશાત્ આલ્યો છું તેવડે દેવ-
ને વિદિત કરવા ક્ષિયત છે. સાંભળો: (વીણા વગાડી શ્લોક બોલે છે). (ઓ)

શ્લોક.

યાતુધાને અતિશે ગરક સુર કર્યા, કબટમાંહી મુરારિ,

જાતુપે વન્હિ જેવો નરકઅસુર છે, સંબટકબટે વિહારી;

કાતું કે એ કટારી ફરક નવ જરી, નષ્ટ પુણ્યે વિચારી,—

ધા તું જા તું હવે તો ધરક હૃદય છે, દબટ કબટે મુરારિ. ૧

કૃષ્ણગુરુદેવ—પદ્મચોનિજ ! પ્રારબ્ધ અન્યથા કેમ થાય કે સુખ
દુઃખાદિનો નિર્મિત કાળ શી રીતે મિથ્યા કરાય ? (ઓ)

(ઓ) અવિગત—સર્વમા અન્યથા રૂપે વ્યાપી રહેલા ! અનર-શુર્ય
ન થાએ એવા. અવગત—જાણેલું—ખબર. કાર્યવશાત્—કામકામ કાર્યને
લીધે. તેવડે—તે કાર્યવડે વિદિત—જાણીતા.

૧ શ્લોક—અમ્બરા યાતુધાને ઇ—હે મુરારિ ! (મુર નામે દૈત્યને
મારનારા !) યાતુધાને (રાક્ષસોએ) સુરને કબટમાં અતિગમ્ય ગરક કર્યા છે;
તથા જેમ જાતુપે (લાખના બનાવેલા ધરમા) વન્હિ (અગ્નિ) હોય તેવો
સબટકબટે (સંકલ્પને કબટ આપવામાં) વિહારી (ફરનારો) નરક નામે અસુર
(નરકાસુર) છે એ અસુર કાતું (છરી) કે કટારી (રૂપ) છે એમાં જરી
ફરક નથી; હવે એ નષ્ટ પુણ્ય (જેનું પુણ્ય નાશ પામ્યું છે એવો) ધરો છે
એમ વિચારીને તું ધા (દેવતાઓની વાદારે દોડ) અને તું જા (નરકાસુ-
રનો ક્ષય કરવાને) કેમકે દબટ કબટે (અસુરોથી થતું કબટ જેણે જેણું છે એવી
સ્થિતિમાં) મુરારિ (ઇશ્વર) ન હૃદય ધરક છે—ધરકે કે—ધૂનકે ! આ શ્લોક-
ક્રમા દેવના શોકનો પ્રલાપ છે માટે આકુંદ, દેવના કાર્યમાટે કૃષ્ણનો
આશ્રય માગ્યો છે માટે આશ્રય, ‘ જાતુપે વન્હિ ’ ઇ—ઉપમાથી તથા
‘ કાતું કે એ કટારી ’ ઇ—રૂપકથી અસુરો નાશ કરવાને પાત્ર છે એમ
હેતુનો ઉપન્યાસ કવા છે, ઉપપત્તિ, અને ‘ ધા તું જા તું ’ વગેરે ઉત્પાદ-
બરેલી બાપાથી કૃષ્ણની દેવત્રય કરવામાં યોગના કરીએ માટે પ્રોત્સાહન
નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણ્યાયા છે (લક્ષણો માટે દશરૂપ કે સા. ૬ જેવું).
આ હંદના પ્રત્યેક ચરણમાં ચાર જગોએ પ્રાસ છે માટે પદાંતાનુપ્રાસ
ચિત્રકાવ્યાલંકાર.

(ઓ) કૃષ્ણતું ચિત્ત મુવલુંસરોજિનકામાં ભરાયું છે તેમાં આ વિદ્ય

શ્લોક.

જે જે પ્રારબ્ધે લખી આણિયા છે,
તે તે મિથ્યા ના જને જાણિયા છે;
કાળે તો આ વિશ્વ સર્વે રમાડ્યું,
વાળે ટાળે કોણ ? એવું ભમાડ્યું.

૨

નારદ—(સખેદ) શિવ શિવ ! માયાનિર્લેપ પણ માયામાં લેપાયા ! ! સોળસહસ્ર રાજકન્યા એ કષ્ટજન્યાજ રહેવાની ! તેમ તેની ઘટિકા ધન્યા, એ પણ ક્યાં ! કૃષ્ણદેવ ! એમાંનું અમારે કંઈ પણ લેવા દેવા નથી. સહસ્રાક્ષીએ મોકલેલો સંદેશો, અને તેનું સુંદર સ્થામનિકટ ત્રિવેદન, એટલુંજ કાર્ય કરવાનું છે ! (ક)

કૃષ્ણદેવ—બ્રહ્મર્ષે ! શકસૂચના મારે શિરસામાન્ય છે. મારા પ્રણામપૂર્વક તેમને કહેજો કે હું એજ ઉદ્યોગમાં છું. (લ)

આખું છે તેને ટાળવાને તે ઉડાવનારો ઉત્તર આપે છે. પદ્મયોનિજ ઇં.
પદ્મયોનિજ—બહુદેવના પુત્ર ! અન્યથા—ખીન્ને પ્રકારે અર્પણ દેવના પ્રારબ્ધમાં અક્ષરતું કષ્ટ સહન કરવાનું હશે તેમા હું શું કરું ?

૨ શ્લોક—શાલિની છંદ. વાળે ઇં—કાળે આ વિશ્વને એવું ભમાડ્યું છે કે તેમાથી તેને પાછું કોણ વાળે અને એ ભમણને કોણ ટાળે (અટકાવે) એમ છે ?

(ક) માયાનિર્લેપ—માયાથી નહિ લેપાયવા (કૃષ્ણ) સોળસહસ્ર રાજકન્યા—(નરકાસુરે યજ્ઞ કરવાને એકઠી કરી કેદમાં પૂરી હતી તે). કષ્ટજન્યા—કષ્ટ ભોગવવાને માટે ઉત્પન્ન થયેલી. તેમ ઇં—તેમ તેમની ધડી ધન્ય (તેમને સુખ પ્રાપ્ત થવાથી) યાય એવું પણ ક્યાંથી ? એમાંનું ઇં—(રહેજો, રાત્રે એમ 'ધારણા કે એમાંની એકે એ કન્યા અમારે ભેઠતી હશે માટે આટલો પ્રયાગ કરિયે છિયે !) સદસાક્ષી—હજાર તેજશ્વલો—ઈં સુંદરસ્થાન—કૃષ્ણ નિકટ—પાસે. ત્રિવેદન—જણાવવું.

(લ) શકસૂચના—છદ્મની સૂચના. શિરસામાન્ય—માયાસાટે કબૂલ કરવા જેવી. એજ ઉદ્યોગમાં છું—તમે જેવી મેળાદળાર સ્ત્રીઓ નરકાસુરને ત્યાંથી છોડાવી અને વાગાડવા ઇચ્છોછો તેવાજ પ્રકારના એટલે એક

નારદ—(ઊભા થઈ) કૃષ્ણદેવ ! સુખી રહો; હું હવે ગમત કરું છું.

શ્રીદામો—મુનિ મહારાજ ! એક મારું કામ કરશો ?

નારદ—(સ્મિતપૂર્વક) ગોપબાલ ! તારું કાર્ય જો હું ન કરી તો રૂઝિમાણી જેવી મારી દશા ન થાય ! જોઈય જોઈય તું કાર્ય કરાવે છે ?

શ્રીદામો—(સવિસ્મય) મહારાજ ! એ તું હું કંઈ સમજ્યો નહિ મહારાજ આપણે તો જોખેભાવે રામધંયા ! તમે અને તમારા મર્મ, પણ કહો મહારાજ મને સુખમાણ્યુ આપશો (ગ)

નારદ—(શ્રીદામોનો હાથ ઝાલી) હો, તું જે ઇચ્છીશ તે હું આપીશ.

શ્રીને પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્યોગમાં હું છું અથવા સત્યમામા પરિણમ થયા પછી તેને માટે પારિભત લેવા આવવાના પ્રસંગમાં એ સર્વ બને એનું હોવાથી હું તે ઉદ્યોગમાં છું. અહીં કવિએ ધણું અર્થનો દુઃકામાં સમાવેશ કર્યો છે માટે જોઈ નામે ગુણ વર્ણનાથી જોઈનું લક્ષણ અદ્રાક્ષકમાં લખે છે કે—

“ ઓજ સ્યાર્પ્રાદિરર્થસ્ય સક્ષેપો વાતિ ભૂયસ ”

“અતિ મોટા અર્થનો દુઃકામાં સમાવેશ કરવા રૂપ જે મૌઢી તેને જોઈ ગુણ કહે છે ” વળી થોડા અક્ષરોમાં વર્ણન કર્યું છે માટે અક્ષરસંહતિ નામે નાટ્યલક્ષણનો પણ ઉપલેખ કર્યો છે

(ગ) મહારાજ ! ઇ—“રૂઝિમાણી જેવી દશા તે તું ? એ હું કાંઈ સમજ્યો નહિ ” આ ગોપની શ કાદારા નારદનું ત્રિકાળદર્શિત્વ બતાવીને કવિએ નારદની દિવ્યપાત્રતા મિલ્લ કરી છે જો નારદને દિવ્યપાત્ર ન ઠરાવે તો સત્યમામાના પરિણમ વખતે તેમનું સ્મરણમાત્રમાં આવતું સંભવે નહિ હવે જે ગોપ નારદ પાસે વરદાન માગી લેશે તે પણ જોઈ કાર્યનું બીજ સમજવું તમે ઇ—તમે જાણો અને તમારા મર્મ જાણો સમાસોક્તિ અને લોકોક્તિ અલ કાર

શ્રીદામો—મહારાજ તમે માધવનું મન મનાવો છો એ ખરી વાત ?

નારદ—હા; તેમાં તારે શું ?

શ્રીદામો—મારે શું તે એજ કે જો તમે માધવનું મન રોજ મનાવો છો તો એક દિવસ માફ મન મનાવો કે માફ મન બનો, એટલું જ મારે માગવું છે !

કૃષ્ણદેવ—અધ્યા ! એમાં તે શું માગ્યું ? ન માગી વ્રજની લીલા કે ન માગી તારી પ્રથમ હતી તેવી મતિ ! વાઈ ઠીકજ છે તું જાણે અને તારા નારદમુનિ જાણે !

નારદ—શ્રીદામા, માયાના આવરણમા આવવું અને અવનિને કબટ દેવું, એ જો અવિનાશીને રૂચે છે તો તારે પણ તે કહે તેવું જ માગવું જોઈએ !

શ્રીદામો—નારદ મહારાજ ! તમારે જો આપવું હોય તો આપો, નીકર “ તારૂં ગયું તેલ ન મારો ગયો ખેલ ! ”

નારદ—જા આપ્યું ! સર્વે સુખી રહો (એટલું બોલી વીણા વગાડતા સ્વર્ગ પ્રતિ ગમન કરે છે).

શ્રીદામો—કહાનજી ! હવે ચાલો આપડે જવાની વેળા થઈ છે હો.

કૃષ્ણદેવ—આત્ય સખા મારી સાથે હું પણ રાજ્યચિન્હવર્ણિત થઈ આવું. (એમ કહી બંને જણુ જાય છે)

(વિચાર કરતે વેશે રૂઝિણી પ્રવેશ કરે છે)

રૂઝિણી—કનકમાલિકાને સુવર્ણસેરાન્ધિકામા શોધ કરવા મોકલી તે ત્યાંની ત્યાજ રહી, ગોમખંડુએ એને પણ ગોથું ખવડાવ્યું કે શું ? જો એમ ન હોય તો આટલી બધી વાર કેમ લાગે ! અરે પણ મારે એવો વિચાર શાકાને કરવો ? કનકમાલિકા કોઈ પણ દિવસ મારા કામમાં આજસ કરે તેવી નથી કે કોઈની લોભાવી લોભાય તેવી નથી. જો

એ ન હોત તો ગોપબંધુની કંઈ પણ વાત મારા જાણવામાં આવત ન-
હિ. (એવા એવા અનેક તર્કવિતર્ક અધર પર અગુણિ મૂકો કર્યા કરેછે. એ-
વે ત્યાં દોડતી કનકમાલિકા આવેછે). (ઘ)

કનકમાલિકા—દેવિ ! હીમતીની વાત સર્વે સાચી હોય એમ
લાગેછે. મુપાર્ણસરોજિકામાં સત્રાન્નિત્સુનાને લઈ નાગરિકા જે તેની
મહાધૂર્ત સખી છે તે આવી છે. હું દોડતી તમને કહેવા આવી એટલામાં
જે દેવ અને ગોપ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા હોય તો તો કંઈ ઈલાજ નથી
પણ જે ન ગયા હોય તો તેમને અટકાવવા જોઈએ.

રૂક્મિણી—સખિ ! એ એ આવિયો તેપરથી દૈવ તથા ગોપ
ત્યાં જશે એ તે કેમ જાણ્યું ?

કનકમાલિકા—નૂતન અને મદમત માતંગીને તડાગ વિધે
જોઈ કયો માતંગ તેની વાંચી ન કરે ! (ઙ)

રૂક્મિણી—પણ ફલાણોજ માતંગ તે માતંગિની પૂઠે આવે
છે કે આવશે એમ કેમ કહેવાય ?

કનકમાલિકા—ગોપબંધુ જેવો માહાવત મળ્યો હોય તો
તે માતંગ કેમ ન આવે ?

રૂક્મિણી—સખિ ! તારી વાત મને મારી કરતાં વધારે સારી

(ઘ) અધર—નીચેનો જોડ. અગુણિ—આંગળી ‘જોડ ઉપર
આંગળી મૂકીને’ એ અનુભાવદ્વારા વિતર્ક નામે ભાવ વર્ણવે છે. ‘અહીં
કૃષ્ણનું સત્યભાગા ઉપરનું અતુરાગળીજ કાંઈક અપ્રકારા વર્ણવે છે અને
હવે કનકમાલિકાના પ્રવેશમાં તે કાંઈક પ્રકાશ વર્ણારો માટે એ પ્રતિબુખ-
સંધિ સમજવો.

(ઙ) માતંગી—હાથણી. માતંગ—હાથી. તુલ્ય અર્થયુક્ત વાક્યવડે
કૃષ્ણ અને સત્યભાગાનું કથન કર્યું છે માટે દિદાહરણ નામે નાટ્યલક્ષણ
વર્ણાયું છે.

લાગે છે. તેમ વાદવિવાદ કે હાસ્ય કરવાનો પ્રસંગ પણ નથી માટે કહે કે હવે મારે શું કરવું?

કનકમાલિકા—દેવિ ! તમે જઈ દેવને મળો. જો તે કંઈ બહાર જતા હોય તો તેમને અટકાવો અને હું સુવર્ણસરોજિકામાં જઈ ત્યાં શું થાય છે તે સર્વ જ્ઞેયા કરું છું. જો મહારાજ કંઈ જવા તૈયાર થયા હોય તો તો મારું કહેવું તમારે ખરૂં માનવું, અને દેવને રોકવા; બાકી કંઈ ગરજ નથી. હું ત્યાંના તમને રજેરજ સમાચાર લાવી આપીશ. (ચ)

રૂક્મિણી—વારૂ સખિ ! ત્યારે તું ત્યાં જા અને હું દેવને જઈ જોઉં. પદ્મપ્રભાને અહીં મોકલતી જાઉં હો. (એમ કહી બંને જાય છૂટા પડે છે).

(રાજાચિન્હરહિત કૃષ્ણદેવ તથા શ્રીદામોઃ પ્રાસાદદ્વારથી નીકળતા પ્રવેશ કરે છે). (છ)

શ્રીદામોઃ—મહારાજ ! હવે નેટલી વાર કર્યો તોટલી સાંભળવાની મેળા પડી જશે.

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! હવે વાર શી છે ? મેં ઉતાવળે જવા સાંઠું અને મને કોઈ એકાએક ન ઓળખે એટલા માટે સર્વ રાજપચિન્હ ત્યાગ કર્યા છે. આજે હવે ઉતાવળો. (જ)

(એવામાં દોડતે વેશે રૂક્મિણી પ્રવેશ કરીને)

રૂક્મિણી—(સસ્નેહ) પ્રિય ! આવે વેશે અને ઉતાવળે ક્યાં જવા વિચાર્યું છે ? (મનમાં) કનકમાલિકાનું કહેવું ખરૂં દખાય છે ! (ઈ)

(ઘ) કૃષ્ણનો અને સત્યજ્ઞામાનો મેળાપ નહિ થવા દેવા રૂપ અર્ચની સાધનાનો નિશ્ચય વર્ણવ્યો છે માટે યુક્તિ નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણાયો છે.

(છ) પ્રાસાદદ્વારથી—મેહેવના બારણામાંથી.

(જ) આ પણ યુક્તિ નામે નાટ્યાલંકાર છે. રાજપચિન્હ ત્યાગ કરીને આ પાત્રને સુવર્ણસરોજિકામાં મોકલવાનો દેવ આગળ કવિ સ્પષ્ટ કરશે.

(ઈ) કૃષ્ણના હાથેલા હિતમાં અડચણ આવી માટે નિરોધ નામે

કૃષ્ણદેવ—(જરા ગભરાઈ) પ્રિયા ! તમારેજ ત્યાં આવતો હતો.

રૂક્મિણી—ત્યારે હું તમારા મનનો ભાવ જાણનારી કેવી માનિની છું. (એમ કહી તાળી આપેછે) હવે ત્યારે ચાલો આપણે સાથે જઈએ !

કૃષ્ણદેવ—હા ચાલો; શ્રીદામા તુ પણ ચાલ્ય.

શ્રીદામો—મહારાજ ! જોલાંબા વગર સ્થાન પણ નથી આવતું. તો હું વગર પર્વણીનો રાહુ આવું તોય શું અને ન આવું તોય શું? (જ)

રૂક્મિણી—જોપજધુ ! જરા ચીસ ઓછી રાખતા જાવ; તમે અમારી શી બાકી મૂકી છે ! આવવું હોય તો યાવ આગળ.

શ્રીદામો—ત્યારે નથીજ આવતા; જાવ તમે અને તમારા સ્વામી ! કદી કંચનપુરીમાંથી કઠાવશો પણ કંઈ ત્રજ કોઈથી વેચાણ લેવાય તેવું છે !

રૂક્મિણી—શ્રીદામા ! ચાલ્ય, નીકર જો ચેલો દ્વારપાલક આવે છે તેની કને ધક્કા મરાવી તને ત્યાં લઈ જઈશ.

શ્રીદામો—(આમ તેમ જોઈ જાભરાજેવે વેશે) મારે તો આવવું નથી. તમારે જ કરવું હોય તે કરારે કરજો. (એમ કહી નાશી જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—(સરોય) દેવિ ! શાસ્ત્ર સંમતિ તો એવી છે કે

પ્રતિમુખ સંધિતુ અંગ વર્ણાયુ છે “ નિરોષોદિત રોષન—હિતનો અટકાવ તે નિરોધ ”—(૬૨૩૫).

(જ) વગર પર્વણીનો રાહુ—ખરો રાહુ તો પ્રણિમા કે અમાવાસ્યા ૩૫ પર્વકાળે ચંદ્ર સૂર્યનો આસ કરવા આવેછે, પણ હું તો તેવો નથી છતાં રાહુ કહેવાઈ છુ માટે હું પોતાને રાજનોજ રાહુ માની લેઈછું. (રૂક્મિણી પ્રતિ મર્મવાક્ય).

સ્રીના મહિયરના સંબંધીન પણ પતિ ને શત્રુ ગણે તો તેને પત્ની-
એ તેવો ગણવો. (૮)

શ્લોક.

પત્નીકેરો ઘણો હોયે, વા'લો પીઅરના સગો;

પતિ શત્રુ ગણે તેને, માનવો તેહમાં દગો

૩

રૂક્મિણી—મહારાજ ! હું એજ માર્ગે જનારી છું. રૂક્મિની
કથા લક્ષ્મી લેશે એટલે ખરું જોઈું જણાશે. ને તમે કહેતા હો તો હું
ગોપબંધુને પગે લાગી તેડી લાવું ! હું જાણું છું કે એના વિના દેવને
એત પડશે નહિ !! (એમ કહી જવા માડે છે) (૮)

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! એ એની મેળેજ આવશે; એ ગોવાળિયાને
તમે દેવી તેડવા જાવ તે ઘટે ? (એમ કહી હસ્ત ઝાલી મંદિરમાં પ્રવેશ
કરે છે).

રૂક્મિણી— (સિંહાસન પર દેવને બેસારી) મહારાજ ! ખીલ
વાતો જવા દઈ હું પૂછું તેના ઉત્તર આપવા કૃપા કરશો.

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! તમારાથી ગુપ્ત રાખવા એવું કંઈજ નથી !

રૂક્મિણી—મહારાજ ! એટલું બધું કહેશો મા પણ પૂછું
તેનાજ પાધરો ઉત્તર આપશો એટલે તમે કહોછો તેના કરતાં પણ હું

(૮) સરોપ—(પોતાના કાર્યસાધકને કાઢી મૂકે તેથી) સ્રીના
ધ્વનિ—અર્થાત્ જો સાસરાના સંબંધીને સ્વામી પ્રિય ગણે તો તેને પ્રિય ગણવો
—પછી તે કહી પોતાનો શત્રુ ટોચ તોપણ અર્થાત્ પતિ નામે નાટ્યલક્ષણ
૩ શ્લોક—અનુક્રુપ રૂક્મિણીને ઉપદેશ કર્યો છે માટે ઉપદેશન નામે
અંગ.

(૮) એજ માર્ગે જનારી—એ શાસ્ત્રવચનને અનુસરનારી રૂક્મિની
કથા—રૂક્મિ મારો જાણ હતો તથાપિ મે તેને તમારે અર્થે તણ દીધો
હતો

દ્વારપાલક—મહારાજ ! આણીપા આણીપા. (૬)

કૃષ્ણદેવ—દ્વારપાલક આપણે બહુ ત્વરા કરી અહીં આવ્યા પણ કંઈ ઉગ્રસેન મહારાજ દેખાતા નથી એનું શું કારણ હશે. મને આવતાં વાર લાગી તેથી એ સ્વયં તો યાતુધાન સાથે યુદ્ધ કરવા નહિ ગયા હોય ! જા તું મહારાજ વિષેની ખબર કાઢી લાવ્ય. (૭)

દ્વારપાલક—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (એમ કહી આમ તેમ શોધ કરતે વેશે ચાલ્યો જાય છે)

(એવે વિચિત્ર વેશે શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે).

શ્રીદામો—(કૃષ્ણદેવને જોઈ) મહારાજ તમે અહીં ક્યાંથી ? ચાલો પેશું સાંભળવા આવવું છે કે ?

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા મને ઉગ્રસેન મહારાજે કંઈ કાર્ય માટે બોલાવ્યો છે માટે જા અને જા જોઈએ તેજો હાલ ક્યાં ખિરાજે છે ?

શ્રીદામો—મહારાજ શું આપશો ?

કૃષ્ણદેવ—જા જા, હમણાં જઈને જોઈ આવ્ય.

શ્રીદામો—મહારાજ ! મારું એક કામ કરો તો હમણાં ઉગ્રસેન મહારાજની ભાળ કાઢી લાવું.

કૃષ્ણદેવ—જા કરીશ; વેહેલો જઈ ખબર લઈ આવ્ય.

શ્રીદામો—મહારાજ ! મને ક્ષમા કરો ત્યારેજ હું તો જવાના; નહિ તો નહિ. (૮)

કૃષ્ણદેવ—જા ક્ષમા કરી હવે પછી કંઈ છે ?

શ્રીદામો—(કાનમાં કહે છે) માંભજ્યું અને સમજ્યા ! ( )

કૃષ્ણદેવ—(સંકોષ) રે રે ! આ તો શું કર્યું ! ! દેવી કહે છે તેમ

(૬) આણીપા—આ પાસે. (૭) સ્વયં—પોતે. યાતુધાન—દિવ્ય (નરકામુર). (૮) શ્રીદામાની સુક્તિ ઉઘાડી કરે છે: મહારાજ ઇ. (૯) કાનમાં કહે છે—અર્થાત્ મેજ આપને તેડી જવા માટે આ પ્રયત્ન રચ્યો હતો.

તું જોવાજિયો તે જોવાજિયોજ રહ્યો ! એમાં તે શું ? આજ નહિને કાલે સંભળાત !

શ્રીદામો—અમને દેવની ઇચ્છાનુસાર વર્તવા માટે કંટલો પરિશ્રમ પડ્યો છે તે જો જાણવામાં આવે તો કદાપિ આવું બોલ્યો નહિ.

કૃષ્ણદેવ—અરે જા જા; પણ મને દેવી પાસેથી આવી જૂઠી વાત કહી કેમ બોલાવ્યા ? કંચુકી અને દ્વારપાલકની મારે વેતરણ કરવી જોઈએ.

શ્રીદામો—મહારાજ ક્ષમા આશ્વિને માગી લીધી નથી. એ બેને જો કોઈ દહાડો પણ કંઈ થાય તો મારે અહીં રહેવામાં શું વિશેષ છે ! મેં મહારાજને બોલાવ્યા અને તે જો ઠીક ન લાગતું હોય તો મહારાજને કરારે દેવી પાસે પધારવું. (એમ કહી આગવા માંડે છે). (૬)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! એમ રીસ ચલાવે છે શું ? પણ આમ કરવું એ સાફ નહિ. વાલ્ય હવે તે જ્યારે આટલો બધો પ્રપંચ કરવાનો શ્રમ લીધો ત્યારે આપણે તું કહે ત્યાં જઈએ. પણ હવે પછી આવું કદાપિ કરતો મા.

શ્રીદામો—મહારાજ મને આ કાર્ય માટે કંટલો બધો આગ્રહ કર્યો હતો તે જો સાંભળતું હોય તો તો તમે કદી મને આમ દાખિત ગણો નહિ. પણ મહારાજ હુમણાં મારા ગ્રહજ વાંકા છે તેમાં તમે શું કરો ! !

કૃષ્ણદેવ—વાર હવે વાલ્ય. એ પણ એક અર્થ થાય તો એ કંઈ નાનીસૂની વાત નથી. (એમ વાતો કરતા કરતા બંને જણ સુવર્ણ-સરોજિકા નિકટ જઈ પહોંચે છે).

શ્રીદામો—મહારાજ જુઓ પેણું ટોણું તમને જોઈ બોલતું બંધ પડીગયું. (૭)

(૬) આશ્વિને—અમથી—એમ ને એમ. (૭) સુવર્ણસરો-

જિકામાં નાગરિકા નામે સત્યભાગ્યાની સખી સાથે સંકેત કરી મૂક્યા પ્રમાણે તે બંને જણીઓ આવી છે તેને અકસ્માત કૃષ્ણને દેખાડી

કૃષ્ણદેવ—એવું નેઈ કે સાંભળી મારું મન પ્રસન્ન થાય નહિ.

શ્રીદામો—મહારાજ ! સુવર્ણસરોજિકાની રચના અને તેનાં કુસુમ એ દેવી છે.

કૃષ્ણદેવ—હા એમજ છે.

શ્રીદામો—વયસ્ય ! આ સહકારને વહ્લી કેવી વીંટી વળી છે. (મ)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! એવીજ વીંટાયેલી વહ્લિકાનો તેં વિયોગ કરાવ્યો ! (મ)

શ્રીદામો—(આગળીવડે બતાવી) મહારાજ ! આ અશોકને નેઈ શોક થાય ખરો ? (અશોકથી અવળી બાજુ બતાવી) હવે આમ આપણે થોકું જઈયું એટલે કાનોકાન સાંભળવામાં આવશે. (ય)

કૃષ્ણદેવ—(અશોક ભણી બેતા ચક્રિત થઈ) સખા ! આ અશોક તું ને અને પેલા અશોક હું નોંઢ ! (ર)

શ્રીદામો—દવ ! હવે તમને થોકું થોકું સંભળાતું હશે અને દખાતું હશે કે મણિચોર કહેનાર કેવા કેવા માણસો છે ? (લ)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! એ વાત પડી મૂક્ય અને કહે કે પેલાં બે ઢાણ હશે ?

અતુરાગ બીજા ઉત્પલ કરતું છે, એ આશયથી શ્રીદામો કૃષ્ણને આમ તેમ ટેલાવે છે.

(મ) સહકાર—આભો. વહ્લી—વેલ (મ) વહ્લિકા—વેલી (૩-કિમણીરૂપી). (ય) અશોકને—આસોપાલવના વૃક્ષને.

(ર) આ અશોક—અશોક વૃક્ષ. પેલા અશોક—(તે તરફ બેઠેલી સત્યભામા તથા નાગરિકારૂપી). અહીં સત્યભામાને બેવાથી કૃષ્ણની રતિ સંબધી ચેષ્ટા વર્ણવી છે માટે પ્રતિમુખસંધિનું વિલાસ નામે અંગ વર્ણાયું છે.

(લ) શ્રીદામો બાણે સત્યભામા વગેરે તરફ લક્ષ્ય ન આપતો હોય અને મણિચોર કહેનાર કાણુ, તે કૃષ્ણને સંભળાવવાનું તેનું મુખ્ય કામ હોય તેવી ચેષ્ટા ધણી વાર સુધી કરે છે.

શ્રીદામો—દેવ ! સાંભળો એક તો કૃતવર્મા અને બીજા અ-
હર કે જે તમારા, તેજ તમને મણિચોર કહેછે.

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! એક મુઝા અને બીજા મૌઠા હોય
એમ દખાય છે. તું એમને જાણજે છે ?

શ્રીદામો—વયસ્ય સાંભળો, આ કૃતવર્માના શબ્દ.

કૃષ્ણદેવ—તુંજ સાંભળ્ય; અમે તો અશોકને જોઇ સરોક
થવા નથી ઇચ્છતા !

શ્રીદામો—(કૃષ્ણને ઝાલી રાખી) હાં હાં મહારાજ ! એને મ-
રાય નહિ; કાંક થયું કે તમે રાસ્ટ્રાસ્ર મૂકી આવ્યા ! હોય, જગત્ તો
ગમે તેમ બૌલે ! (વ)

કૃષ્ણદેવ—(સરોય) અરે શ્રીદામા ! આ શું ? કોણ કોને મારે
છે અને તું કે તે બોલોછો તે સાંભળોછે પણ કોણ ? આવી બાલચેષ્ટા
જવાદ !

શ્રીદામો—(કાન દઇ) વયસ્ય ! સાંભળો સાંભળો !

કૃષ્ણદેવ—(ગોપનો હસ્ત ઝાલી) શ્રીદામા ! તું મને જે કાર્ય
માટે અહીં લાવ્યો છે તે માફ સર્વ કાર્ય થયું ! મેં સાંભળ્યું કે મને મારા
સગાજ મણિચોર કહેછે; હું તેમને માટે ઘટિત કરીશ, પણ વયસ્ય !
અધુના તો અવલોકવા યોગ્ય વસ્તુને અવલોકવા દે. (જ)

શ્રીદામો—(સંઆશ્રય) મહારાજ એવું અહીં જોવા નેવું શું છે

કૃષ્ણદેવ—સખા પર્ય પર્ય. (ધ)

(વ) જાણે ત્યાં કૃતવર્મા હોય, તે કૃષ્ણને મણિચોર કહેતો હોય, તે
સાંભળીને કૃષ્ણ તેને મારવા જતા હોય, અને બધું 'ખરેખર' અનેજ
છે એમ શ્રીદામો માનતો હોય, તેવો ઢોંગ શ્રીદામો કરી બતાવે છે.

(જ) અધુના—હમણા. અવલોકવા યોગ્ય—જોવા યોગ્ય. (ધ) પર્ય
પર્ય—જો જો.

શ્લોક.

રાધા બાધાહારક, યુવતી યૌવનવતી રાયી જેવી;

કમળ અલૌકિક આ તો, કાન્તિ શાન્તિદ વયસ્ય ! કહું કેવી ! ૪

શ્રીદામો—(નજર કરી) કહાનજી. રૂમિણી જેવુ રૂપ તો
ક્યાંથી લાવે ! એવી તો ચોરાસીલાખ ચાટામાં જોતા જોતા આવ્યા.

કૃષ્ણદેવ—સખા ! રૂમિણી તે તો રૂમિણીજ છે; પરંતુ
ચોરાસી લાખ તો થું, પણ ચારે ખુંટ પૃથ્વીમાં આના જેવી અન્ય
જેવી તેનાં તો છેદાંજ. જો, જો ! (સ)

શ્લોક.

અમલ કમલ જેવી, યુવતી તો જાણાયે,

નવલ અમલ જામ્યો, એવી આંખો ગણાયે;

૪ શ્લોક—ગીતિ રાધા ઇં—યૌવનવતી (જુવાનીવાળી) યુવતી
(સ્ત્રી) રાધા બાધાહારક (કામ પીડાને દાળનારી) અને રાયી (ઇંદ્રાણી)
જેવી ખરી; પણ હે વયસ્ય ! આ તો અલૌકિક કમળ (રંગ, વાસ, કામળતા,
સૌંદર્ય વગેરેમાં કમળ સરખી) રૂપ છે એની કાન્તિ શાન્તિદ (શાન્તિ
આપનારી) છે. એને હું કેવી કહું ?—કોની સાથે સરખાવું ? રાધા કરતાં
આમાં અલૌકિકપણ વિશેષ વર્ણ છે માટે વ્યતિરેકાલંકાર. કમળ માથે
તાદ્રૂપતા વર્ણ છે માટે રૂપક ‘કાન્તિ કેવી કહું ?’ એમ કહીને ઉપમાન-
નો અભાવ બતાવ્યો છે માટે અનન્યથા. કવિતામાંથી અર્થ એની મેળે
બાસે છે માટે પ્રમાદ નામે ગુણ છે ‘રાધા—બાધા,’ યુવતી—યૌવનવતી,
કાન્તિ—શાન્તિ, વગેરે સમાન અક્ષરોની ગોઠવણી કરી છે માટે સમતા નામે
ગુણ છે (અલંકાર અને ગુણના લક્ષણો ચંદ્રાચોક વગેરેમાં જોવા). એવી
રીતે અવદાર તથા ગુણ એકત્ર વર્ણ છે માટે ભૂષણ નામે નાટ્યલક્ષણ
વર્ણાય છે. (લક્ષણ દશરૂપમાં જોવું).

(સ) ‘રૂમિણી તે તો રૂમિણીજ છે’ એવા કૃષ્ણના વચનથી તે
દક્ષિણનાયક હતો એમ ધ્વનિત કર્યું છે. “અનેક સ્ત્રીઓ છતાં પ્રત્યેક
ઉપર સમાન પ્રીતિ ધરાવનારો દક્ષિણ નાયક કહે છે”—દશરૂપ.

અકલ અકલ થાયે, સી મદિરાક્ષિ આગે !

તરલ સરલ દષ્ટિ, કામીને અંગ લાગે !! ૫

શ્રીદામો—મહારાજ એવી જવાન છોડીઓ તો ઘણીએ આપણે ત્યાં કામકાજ કરેછે.

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! યુવા એ તો યુવતી માત્રને આવેછે કિન્તુ પંચશરનાં પંચ લક્ષણસહ યુવા એ તો યુવાજ છે. (૬)

શ્લોક.

આ જો નૂતન તું યુવા યુવતીની, કેવી જાણાયે કહું,
આહા ! શો અતનું વિકાર ઉપજ્યો, ચતુર્થી જોઈ રહું;
એ તો વામ હશે અપાર રતિમાં, માને મૃદુતા બહુ,
જો જો લક્ષણ લાગનું પ્રિય સખા, પંચે હુ પૂરાં લહું. ૬

૫ શ્લોક—માલિની વૃત્ત. અમલ—નિર્મળ. નરલ—નવીન—નવી કેદ જામી હોય એવી એની આખ્યો રક્ત છે. અકલ ધૃ—આ મદિરાક્ષી (મદિરા સમાન સ્વચ્છ રાત્રી આખોવાળી સ્ત્રી) ના આગળ અકલ (બુદ્ધિ) પણ સી (કેવી) અકલ (કળી ન શકે એવી—ગૂમ) થાય છે ! તરલ ધૃ—એની દષ્ટિ તરલ (ચચળ) અને નરળ (મીઠી વિકાર વિનાની) છતાં કામીના અંગમાં બાણની પેડે લાગે છે ! કવિતાના પેહેલા ચરણમાં ઉપમેય જુવતી અને ઉપમાન કમળનો સાધારણ ધર્મ જો સુદરતા તે કલો નથી માટે ધર્મહુત્તોપમાલંકાર. ખીજા ચરણમાં પણ એજ અલંકાર છે ચોથા ચરણમાં ‘ બાણ ’ એ ઉપમાન તથા ‘ પેડે ’ એ વાયક, એ કલો નથી માટે વાયકોપમાનહુત્તોપમાલંકાર. અમલ કમલ, નવલ, અમલ, વગેરે કામળ શબ્દોની રચના કરી છે માટે પદોચ્ચય નામે નાટ્યવલ્લભ.

(૬) પચશર—પાંચ બાણવાળો—કામદેવ. પંચ લક્ષણ—કામનાં પાંચ લક્ષણો નીચેના શ્લોકમાં કહેવાશે તે.

૬ શ્લોક—શાદૃલવિક્રીડિત. નૂતન—નવી. અતનુવિકાર—કામવિકાર. વામ—વાંકી, માને ધૃ—માનમાં ઘણી કામળ હશે અર્થાત્ એ રીસાધ

શ્રીદામો—વયસ્ય ! ધૂમાડીના બાચકા ભરવા અને પરના-
રીશુ પ્રીતિ કરવી એ સરખી કેમ ગણુતા હશે ?

કૃષ્ણદેવ—(સસ્મિત) ગોવાળિયા તે ગોવાળિયાજ ! પણ
વિચાર તો કર્ય કે એવીને પરકીયા રાખે કોણ ? સ્વકીયા કરતાં શી વાર
થાય તેમ છે ! આહા ! સખા ! ને, એ કેવી મારા સાચું જુએ છે ?

શ્લોક.

નેત્રે અમી વરસતી મુજને નિહાળે,
નીચું જુએ કમલિની ત્યમ કંઠ વાળે;
હું જોઈ સાચું તવ એ અતિ લાજ પામે,
શી જોતી એ દય કુએ પ્રિય ! ના વિરામે. ૭

શ્રીદામો—મહારાજ પરજોડી હશે તો પાપમાં પડશે !
જાતિ તો રીંછડી કરતાં ઠીકજા હશે એટલે તેનું તો સમાધાન થયું. ઠીક
ત્યારે કામી કહાનજી ! તમે જોસો હું તો મારે શ્વેર જામરા.

કૃષ્ણદેવ—(ગોપનો હાથ ઝાલી) સખા ! એમ તે થાય ? વય-
સ્ય ! તારે મન અમે તો કશું નહિજા જોનારા કે ? પણ જો પરજોડી
હોય તો પતિ વિના એકલી કેમ હોય ? જાતિ તો હવે જાલવની જોઈ

છતાં સેહેલા ઉપાયથી મનાય એવી હશે. નવી જુવાની, કામવિકારની પ્રકટતા,
રતિમાં વાકાપણું, માનમાં કોમળતા, અને લજ્જા, એ પાત્ર સક્ષણ કામનાં
છે તે એનામાં હું પૂરેપૂરાં સહુ (જોઈછું) આ સધળાં સક્ષણ મુગ્ધા-
નાં છે. (જુઓ દશરથ) “ મુગ્ધા નવવયઃ કામા સૌ વામા મૃદુ કૃચિ ”
“ એવમન્યેયિ હજ્જાસંસ્તાનુરાગનિરંધના મુગ્ધાવ્યવહારા નિગધનીયાઃ ” —“ નવું
વય, કામ, રતિમા વામતા, ક્રોધમાં કોમળતા, એ મુગ્ધાનાં સક્ષણ છે.
એજ પ્રમાણે તેની પ્રીતિ લાજથી ઢાંકાયેલી હોય, એ વગેરે મુગ્ધાના વ્યવહાર
જાણવા. ”

૭ શ્લોક—વસંતતિલકા કમલિની—કમળનો છોડ. આ કવિતાથી
સત્યભામાની કૃષ્ણ ઉપરની રતિ તથા લજ્જા નામનોભાવ વર્ણને નાયિકા-
નું મુગ્ધાપણું ધ્વનિત કર્યું છે.

માતાએ પરણવા કહ્યું છે, અને મારી પણ ઇચ્છા તેવીજ છે. વાંચેલી વાત આપણને અનુકૂળ થાય છે તે તો તારા જાણવામા છેજ. પછે કહે કંઈ વાધો છે ? અરે ! જો જો, મારા સામો કર કરી અંગુલિવડે મને દખાડે છે ! (વા)

શ્લોક.

વર કર વનિતા જો, આ કરે મુજ સામો,
નિરખ નિરખ નીચુ, લાલ જશે નકામો !
પરખ પરખ પૂરી, મેમનો દષ્ટિ એ છે,
હરખ હરખ હેડા ! આશપાશે ગ્રહે છે.

શ્રીદામો—વયસ્થ ! વાધો તો હવે તમારે મતે યોડાકજ રહ્યો છે અને જો માનીએ તો મોઢામાં મોઢો પણ મનાય.

કૃષ્ણદેવ—સખા ! તે કયો ? કહી દે. પણ જો જો, એનાં અંગ કેવાં ઉત્તમ છે !

શ્લોક.

અ જો અજો અતિશે લલિત મુલલના, લોલ શી દષ્ટિ રાજે !
અ ગુલી જો અડાડી અધર ઉપર હા, લક્ષ્યા કેવે લાજે;
સ્કધો ઉ આ કરેછે હય કુચ નિરખે, નણના બાણ સાજે,

(વા) જાતિ ઇ—“કૃષ્ણ ધણી કન્યાઓ પરણ્યા પણ જાદવકુળની કન્યા પરણ્યા નહિ,” એમ દેવકીએ મ્હું હતું તે માટે જાદવની જાતિ જોઈને કન્યા પરણવા માતાએ કહ્યું છે અર્થાત્ આ જાદવકુળની કન્યા છે એટલે મારે આજ છે વાંચેલી ઇ—હે શ્રીદામા ! હું જેની વાંચા કર્યું એવી તે કન્યા મારા ઉપર પ્રીતિ બતાવીને મને અનુકૂળ થાયછે તે તું જાણેજ છે.

૮ શ્લોક—માલિની વૃત્ત વર ઇ—જો, વનિતા પોતાનો વર (ઉત્તમ) કર મારા સામો કરેછે તે તું જો તું હવે નીચુ જો, જો, કેમકે રખેને તું એના સામુ જોઈશ તો એ શરમાઈને જતો રહેશે તો એને જોવાનો સામ નકામો જતો રહેશે !

પાદાંગુલે ખણે અવનિ અવિગતા, નામિકા લાજ કાને. ■

શ્રીદામો—દેવ ! રૂઝિમણીદેવી રીસાશે તો કેમ કરશે ?

કૃષ્ણદેવ—એ તો કદી રીસાય તેવી છેજ નહિ તારે અને એને અવળું પડ્યું છે માટેજ તું એવું બોલેછે. પણ જો જો એ પંચમુખી નાગની કૃણા જેવા કે મણા વગરના કરવડે કોને બોલાવે છે, નેન બોલાવતી હશે તેનું તો ભાગ્ય આશ્વર ભૂમિના જન્મ જેવુંજ માનવું જોઈએ. (જા)

શ્લોક.

આવી મુઝા અંગુલિ, હલવી હલવી કદા મુને તોડે ?

ચ દ્રી ચ દ્ર નિહાજે, ત્યાગે સવિતા યદા પડે કેડે ૧૦

શ્રીદામો—સખા ! શોક્યના સાલ તે સારા લાગતા હશે કે ?
પણ મહારાજ હવે તો આ.માથાકૂટ જવા દઈ ચાલો ઘેર જઈએ

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! ઘેર જવાની વાત વીસરી જા, હવે તો આજ ઘર અને આજ ખાર જો જો, સાબાજ્ય, એ એની સખીને શું કહે છે ?

૯ શ્લોક—અઘરા લલિત—સુદર સુલલના—સુંદર સ્ત્રી લોલ—
અંચળ અંગુલી ધન—વિતર્ક નામે જાવનો અનુભાવ લાજના અનુભાવ
કહેછે રક ધો ૪૦ રક ધ—ખમા પાદાંગુલે—પગના અંગુલવડે અવિ-
ગતા—એક જગાએ આટકી જીભી રહેલી લાજયુક્ત અતુરાગ પ્રકટ કર્યો છે
માટે નામિકાનું મુઝાપણ દ્વનિત કર્યું છે.

(જા) આશ્વર—ચરોતર જેમ ચરોતરની ભૂમિનો જન્મ સદૃશ છે
તેમ તેનું ભાગ્ય પણ સદૃશ માનવું

૧૦ શ્લોક—ગીતિ આવી હજી—આ મુઝા આવી રીતે આજગી
હલાવી હલાવીને મને ક્યારે તોડશે ? અથવા આવી (મુઝાનું વિશેષણ)
ચ દ્રી ૪૦—જેમ ચ દ્રી (આદરણ) ચ દ્રને નિહાજેછે, અને યદા (જ્યારે—જો કે)
સવિતા (સૂર્ય) તેની કેડે પડેછે તોપણ તે ચ દ્રિકા સન્નિતાને તજે છે અર્થાત્
સન્નિતાને જેતું નથી કૃત ધર્માદિક મલભામાની સાથે લગ્ન કરવા મથેછે તથાપિ
તે તેમને ઈચ્છતી નથી પણ તે કૃષ્ણને ઈચ્છે છે એવો અતર્કિત દ્વનિ છે,

શ્લોક.

કેવી નીચી નમી છે, મદનસદનની કમાન શું રાજે !

નહિ નહિ મદન શિલીમુખ, વાંકું સીધું સદાય ને બ્રાજે. ૧૧

શ્રીદામો—કહાનજી તમે પાછળ નાચિકા કહી અને વખાણી ત્યારે પેલી મથુરાવાળી નાચિકા આના જેવીજ હશે કે? (ગા)

કૃષ્ણદેવ—(સરોષ) મૂઠ! અરસિક! અને આવડે ઐટલું ખોલનાર! મારો મિત્ર તું કેવી રીતે થયો? (એમ કહી સત્યભામા સામું જુએછે) આહા! શું એ તે વલ્લિકા છે કે વામા છે !

શ્લોક.

વેલી કે અલખેલી, હેલી મેળી વન જીઓ વેલી;

ઉરજ કુમુદ અંકુરિત, અખળા કે એ શકે હશે વેલી। ૧૨

તથાપિ કૃષ્ણ એ વાત જાણતા નથી માટે દિવ્યાદિવ્ય નાયક કૃષ્ણ ને ત્રિકાળ-દર્શી છે તેમનાથી આ ધ્વનિભૂત વાક્ય સેહેજ ખોલાયું એમ માનવું.

૧૧ શ્લોક—ગીતિ. મદનસદનની—કામદેવના ધરની જાણે કામદેવના ધરની અર્થાત્ કામદેવની માલકીની—કામદેવની કમાન (ધનુષ્ય) શોભતી હોય તેવી (નીચી નમવાયી) એ કેવી શોભે છે! ખીજે તર્ક કરીને પહેલા તર્કનો નિષેધ કરેછે નહિ નહિ ધૃ—એ કમાન નથી, પણ એ તો મદન-શિલિમુખ (કામદેવનું ખાણું) છે કે જે વાંકું અને સીધું સદાય જાણે (પ્રકાશે—શોભે) છે નાચિકાને વિષે કામદેવના ધનુષ્યની સંભાવના કરી છે માટે ઉત્ત્રેક્ષા અને તેનો નિષેધ કરી તેને કામના બાણનું રૂપ આપ્યું છે માટે અપ્રજ્ઞુતિ અલંકાર. અહીં નાચિકાને કામના આયુધ રૂપે વર્ણવે છે માટે તેનામા કામ ખીલી નીકળ્યો છે એ ધ્વનિ છે કામ ખીલી નીકળ્યો વર્ણવે છે માટે કાંતિ નામે નામિકાલંકાર વર્ણવે છે

(ગા) નાચિકા કહી—‘ મુઠ્યા ’ એમ કહ્યું તે. (શ્લોક ૧૦ મો જીઓ) મથુરાવાળી નાચિકા—મથુરામાની વારંગના (કુખ્જા).

૧૨ શ્લોક—ગીતિ હેલીમેળી—સખી ભેગી. ઉરજ ધૃ—એ અંકુરિત (રવાંટા રૂપી અંકુરવાળાં) ઉરજ (સ્તન) છે કે કેસર રૂપી અંકુરવાળા ફૂલ છે.

શ્રીદામે।—વયસ્ય ! અમે તો મૂઠ, અરસિક, આપડે એટલું
બોલનાર પણ તમારી કાગળી ન છટકી જાય તે હાથમાં રાખજે હો.

કૃષ્ણદેવ—સખા ! એ ચિત્ર એવુંજ છે. ચતુરા તો ઘણી
જોઈ અને જાણી, પણ આ તો અલોકિકજ દખાવ છે.

. **શ્લોક.**

નયન અયન કામધામકારી,

અપધન અ ગતાણ કહું ન ધારી;

કટિતટ લહી સિંહજાતિ સારી,

વનવટી લાજ અપાર એ વિચારી.

૧૩

શ્રીદામે।—ત્યારે જુઓછો શું ? એ તો એજ; કરે હતાં । એને
અને એની સખીને કહો કે અમારો સુવર્ણસરોજકામાં પેઠાં માટે મૂકી દા
દાણ । જો ન આપે તો પછે સંભારે પ્રજની વાતો । જો બૂલીગયા હો તો
કરો મને ગુરુ એટલે કંઈ રહેશે નહિ અધૂરું.

કૃષ્ણદેવ— (નિઃશ્વાસ નાખી) સખા એ વેળા તો વટીગઇ ।
મણિ જો કે નથી લીધા, નથી દીધો, તોય પણ કેટલું કરવું પડે છે । કહે

વેલી અને સ્ત્રીનો નિર્ણય થઇ શક્યો નથી માટે સંદેહાલંકાર. હાવ અધિક
પ્રકટ થઇ ચગાર બાવ ઉગાડો જણાઇ આવ્યો છે માટે હેલા નામે
નાયિકાલંકાર વર્ણાયો છે. અર્થ પ્રકટ હોવાથી પ્રસાદ નામે ગુણ વર્ણાયો છે.
અને એમ અલંકાર તથા ગુણનો પરસ્પર યોગ વર્ણાયો છે માટે ભૂપણ
નામે નાટ્યલક્ષણ પણ વર્ણાયુ છે.

૧૩ શ્લોક—પુષ્પિતાઆવૃત નયન ઇન્—એનાં નયન તે કામના
ધામને ઉત્પન્ન કરનારા અયન (ધર) જેવા છે, અને એના અપધન (અવ-
યવ) તે હું તને ધારી ધારીને કહી શકતો નથી—અવર્ણ્ય છે। એની કટિનો
તટ લહી (જોઈને) સારી (બધી) સિંહજાતિએ અપાર લાજ વિચારીને
(પોતાના કરતા એની કટિ વધારે સુંદર છે તેથી દ્વેશ પામીને) વનવટી
(વનમાં ચાલી ગઇ). કામ પ્રકટ થવાથી ઉપજેલી શોભા વર્ણી છે માટે
કાંતિ નામે નાયિકાલંકાર.

ત્રજની ચોરીઓ વિધાતા ગણવાને પણ શક્તિમાન છે ખરો ! ! ને વાડ-
આરિયા ગળવા માટે તો કાચનપુરીમાં રહે પણ કોણ ? માટે કંઈ બીજી
યુક્તિ યોજી કાઢે તો ઠીક (ઘા)

શ્રીદામો—વયસ્ય ! ચાલો આપણે ત્યાં જઈએ, પછે એ છે અને
આપણે છિયે

કૃષ્ણદેવ—સખા ! આપણને નિહાળી એ પ્રતિધ્વનિ સાભળી
હરિણીની ગતિ બોગવનાર થઈ છે તેવામા ને નિકટ જઈએ તો નયનનુ
સુખ પણ ઓવાવોરો આવે પણ મને એક શક છે તે એકે જેમ જોના-
રને ચિત્ર આધેથી ઓડખાપણવાળું હોય તથાપિ રમણિક લાગે છે તેણે
તો આમા કંઈ પણ નથીજ, તોય પણ તું એકલો જઈ કંઈ યુક્તિ પ્રયુ-
ક્તિ યોજી એ ઉભયને અહીં તેડી લાવે તો શકાનું પૂર્ણ સમાધાન થઈ-
જાય ખરું. તેમ એ કોણ છે શી જાત છે અને પરણેલી છે કે કુવારી છે
એ સર્વ વાતનો નિર્ણય કરી શકાય હવે તો મારા જેવાનો સર્વ આધાર
તારા પર છે ? (ઢા)

શ્રીદામો—કહાનજી ! ત્યારે આપણે આ ચાલ્યા ત્રજનું જે
બૂલી ગયા હઈશું તો સભારી કાઢતા ક્યાં નથી આવડતું ? પણ જે તમે
બાળપણની ટેવ બૂંધ્યા નથી તો અમે કેમ બૂલીશું ! ! (એમ ઠંઠી
અટ્ટહાસ કરતો જવા માટે છે)

નાગરિકા—હા સત્યભામા ! હવે સમીસાજ થવા આવી માટે
ચાલ્ય ઘેર જઈએ.

સત્યભામા—તારે જવું હોય તો જા, હું તો પિતાના સ્થગ-

(ઘા) જે વાડ પુલ—અર્થાત્ હું દારિકાનો રાજા થઈને એમ કર
તો નગરીમાં કોણ રહે ? પૂર્વકથાનુ સ્મરણ કર્યું છે માટે આખ્યાન નામે
નાટ્યાનકાર વર્ણવ્યો છે

(ટા) પ્રતિધ્વનિ—આપણા ઉચ્ચારનો પડખા નિકટ—પાસે અહીં
જે પ્રકારથી કાંઈ સિદ્ધ થાય તે પ્રકારનો વિચાર કરી કર્તવ્યનો નિશ્ચય કર્યો
છે માટે યુક્તિ નામે અ જ વર્ણવ્યું છે

તક માટે આ મલિકાના મધુર અને સુવાસિત કુસુમ વીણી રહ્યા પછે
આવીશ હલા નાગરિકા ! પેલા કે દા બાધી પછે ઊભા છે તે કોણ હશે
વાર ? (જા)

નાગરિકા—સખિ ! કોઇ દેવ હશે નીકર આવુ રૂપ કયાથી
હોય ?

સત્યભામા—(નિ શ્વાસ નાખી) હલા મારે કાને મારા પિતા
એવો સ્વામી કેમ નહિ જોતા હોય કૃતવર્મા, અકૂર અને પેરો શતધન્વા
ને ત્રીજો છે એમાથી મને તો એકે ગમતો નથી દેવ જાણે સખી મેં
શાપ પાપ કર્યા હશે (છા)

નાગરિકા—એની આવો સ્વામી મળે તો કેવુ સારું !

સત્યભામા—પણ સવળે હાથે ગોર પૂજી હોય ત્યારેકની ?
ધાવતા બાળ વછોડાવ્યા હશે, વેંતી નીકે પગ દીધા હશે, હજારના ઘર
ભગાવ્યા હશે, ! એવા એવાં કર્મ કરનારને તે આવા સ્વામી કયાથી
મળે ! ! (જા)

નાગરિકા—નારે બા ! એમાનુ તો તે કશું એ નથી કર્યું ! !

સત્યભામા—આ ભવમા નહિ તો પેલે ભવે કર્યા હશે ! સખિ !
જો તો ખરી એ મારા સાત્રુ એકી ટસે કેવુ જોઇ રહ્યા છે ને ભાગ્યવતી
ને એ ભરે ભાણે બોજન કરવાનું હશે તેની જો મને દેવે દાસી કરો
હોત તોય હું તો મને ભાગ્યશાલી માનતાં આહા ! શુ સ્વરૂપ છે ! ! વિશાળ
હૃદય, પાતળી કટિ, સાઠની બાધ જેવા ખભા, તીની ને તરેરી આંખો,

(જા) કૃષ્ણ તથા શ્રીદામા વિષે સત્યભામાના જાણવામા ખરો ભેદ
આવ્યો નથી એમ બતાવનાર આ વાક્ય છે માટે સશય નામે નાટ્યના-
રુણ વર્ણાયુ છે

(છા) કૃષ્ણની સુદરતા જોઈને યથેલી સત્યભામાની આકાંક્ષા વર્ણુ છે
માટે સ્પૃહા નામે નાટ્યાલંકાર

(જા) મોતાને વિષે દોષ શુ આરોપણ કરીને નિંદા કરી છે માટે
પરીવાદ નામે નાટ્યાલંકાર

પોપટના નાક જેવું નાક, હસમુખું મોઢું, હાથીની શુંડ જેવા હાથ, કેળો જેવા પગ, વાંકડી અખોડી અને મારા હૈડાંને ચીરી નાખે એવાં ઉડતાં કાનઘેરિયાં ! સખી હુ તો એ અલખેલાનું સ્વરૂપ જોતી અહીંજ ખેસી રહીશ, જા તારે ઘેર જવું હોય તો. (જ્ઞા)

નાગરિકા—સખી ! એમ તે થાય ? ગાય અને દીકરીએ તો જ્યાં દારે ત્યાજ જવું પડે !

સત્યભામા—(સરોપ) જા જા, ડાહી ડાહી વાતો કરી સમજવે-
છે કાને ? જોને આપણા નગરના કૃષ્ણને રૂઝિમણી કેવી રીતે પરણી
છે ? એના ભાઈએ તો શિશુપાળ શોધ્યો તો તેમ વળી સુભદ્રા જોને
જોગીને વેશે આવેલા અર્જુનને લઈને નીકળી ગઈકની ! એના કરતાં
તો મારાં માખાપ કદ મોટા નથી ! ! (જા)

નાગરિકા—સખી ! પણ આપણાથી એવું થાય ? આપણે તે
કોણ માખાપના છોડું કહેવાઈએ ! કોઈ કાણું જોડું કહે તો વખ ખાઈ
મરવું પડે

સત્યભામા—ત્યારે શું મેં બે જણાવ્યા તે મારાં માખાપ ક-
રતાં હલકા માખાપના છોડું હતા કે ?

નાગરિકા—પણ સખી ! તેલ જો તેલની ધાર જો; એ સી
જાત છે નાત છે તેના તો વિચાર કરય.

સત્યભામા—હલા ! હા, એ વાત તો ખરી ! પણ તે આ-
પણાથી કેમ તજવીજ કરાય ? નાગરિકા આ સ્વરૂપસુદરને જાણે મેં
પહેલાં કંઈ જોયા હોય એવું મને લાગેછે. પણ ના ના, તે આવે વેશે
ક્યાથી હોય ? હશે તે હોય કે એ હોય તે માટે મારે શું ? પણ આવા
ધણીની ને ધણીઆણી હશે તેના તે પ્રુણનો પાર શો !

(જ્ઞા) કૃષ્ણના રૂપનું વર્ણન છે માટે ગુણકીર્તન નામે નાટ્યલક્ષણ
વર્ણાય છે આકાશ જતાવી છે માટે સ્પૃહા નામે નાટ્યાવકાર વર્ણા-
યો છે.

(જા) રૂઝિમણી વગેરેના દૃષ્ટાંતથી પોતાનો પ્રિય અર્થ સાધિરા ધાર્યો
છે માટે ઉદાહરણ નામે નાટ્યલક્ષણ.

નાગરિકા—(આંગળીવડે બતાવી) સખી નો પેલા બેમાંથી એક જાણ આપણા ભણી ઉતાવળો ઉતાવળો ચાલ્યો આવે છે.

સત્યભામા—હવા ! ત્યારે ચાલ્ય આપણે જતાં રહિયે ! અરેરે દૈવે આઘાં ઊભાં રહી જોવાનું સુખ પણ લઈ લીધું. (એટલું બોલી નિઃશ્વાસ નાખે છે). (ટા)

નાગરિકા—નાશીજઘએ તો ચોરમાં ખપીએ. માટે લાવ્યને એનેજ આપણે ગુન્હાઓ કરીએ ?

સત્યભામા—સખિ ! શી રીતે ?

નાગરિકા—તું તારે જોયા કરને; હું એની સાથે બોલી એક ઘડીમાં કેવો બાંધો લેઉ છું ? એના તે ભાર શા છે ! (એવે શ્રીદામોપાસે આવી મોટેથી બોલે છે).

શ્રીદામો—તમે બે જણિયો કોણ છે. કૃષ્ણમહારાજની સુવર્ણસરંગિકા કે જોમાં દેવી રૂકિમણી કે મહારાજ પોતેજ આવી શકે તેમાં તમે કેમ પેઠિયો છો ?

નાગરિકા—(મરિમત) અધ્યા ! તું કોણ છે ? (ઠા)

શ્રીદામો—હું અહીંના રખવાળ છું.

નાગરિકા—વાહ રે રખવાળ તો સારો દખું ! (સત્યભામા બણી હાથ કરી) જો આ ઝાડને પાણી પાવાની આશા દઈ એને આમ કેમ રીબાવે છે ? એ તે તારી વાટ ક્યાં મુઘીજોતું ઊભું રહેશે ? (ઘા)

(ટા) અહીં કવિએ કૃષ્ણસ્ત્રીને યોગ્ય બીહીકણપણું ધ્વનિત કર્યું છે.

(ઠા) મરિમત—યોહું દર્શીને. (ઘા) તુલ્ય અર્થવાણું દર્શાવે છે માટે ઉદાહરણ નામે નાટ્યવક્ત્રવ્ય. આ વાક્યમાં ઝાડને પાણી પાવા રૂપ એક પ્રસિદ્ધ અર્થ છતાં 'સત્યજામાને કૃષ્ણ સાથે ક્યારે મેળવીશ' એવો ખીજો અર્થ તેમાંથી સમજાય છે માટે ચોલ્યા નામે નાટ્યવક્ત્રવ્ય.

શ્રીદામો—પણ તેને પાણી મળ્યું છેકની ! હવે એવી વાતો શાકાને કરે.છે ? હોય બીજાં કામકાજની ગડબડમાં હુંએ ત્યારે વારે લાગે ! અમારે તે કંઈ એક લક્ષ્મી છે ? એટલુંય એને પાણી મળ્યું તે મોટી વાત કહેને ! નીકર એના સુધી તે આ પાણી ક્યાંથી ! !

સત્યભામા—(ગોપ ન સાંભળે તેમ) બીજી માથાકૂટ જવા દઈ પેલા પછે ઊભા છે તે કાણ છે તે પૂછી લેને.

નાગરિકા—પેલો અમારા સાચું ટમચટગર જોઈ રહ્યો છે તે કાણ છે ?

સત્યભામા—અહીં નાગરિકા ! જેવાં બોલિયે તેવાં દીશિયે. (ઠા)

શ્રીદામો—એ તો વનમાલી છે. અમારા બધાનો, ના ના અમારા બધાના ઉપરી એ તો. એમણેજ ના ના એણે મને પૂછવા મોકલ્યો છે કે એ બે કાણ દૂલાં વીણેછે ? ‘બોલિયે એવા દિશિયે’, ‘બોલિયે એવા દિશિયે’ (એમ બોલે છે). (જા)

નાગરિકા—(સત્યભામા ન સાંભળે તેમ) કેમ દૂધમાં સાકર બેળડું ?

શ્રીદામો—(સત્યભામા ન સાંભળે તેમ) ઉકળ્યા પછે જો સાકર બેળવીએ તો ઉભરોય આવ્યે કમજરે જવાપામે નહિ !

(ઠા) આ વાક્યથી સત્યભામાનો કૃષ્ણ ઉપર રોહ અને માનદંષ્ટિ છે એવો ધ્વનિ માલમ પડે છે.

(જા) શ્રીદામો અધમપાત્ર હોવાથી ભૂલથી ‘બધાનો’ કહીને વળી ‘બધાના’ કહેછે અને ભૂલ સુધારેછે; તથા ‘એમણે’ કહીને ‘એણે’ કહેછે અને ભૂલ કરેછે. એમ કરીને કવિએ બતાવી આપ્યું છે કે સત્યભામાના અતરમાં જે અનુરાગબીજ છે તે તેના સમજવામાં આવ્યું છે. અને તેથી—બીજા નિશ્ચયપૂર્વક જણાવાથી પરિન્યાસ નામે અગ વર્ણાયું છે.

નાગરિકા—(મોટેથી) જ તારા માળીને જઈને કહે કે તું અમને કોણ પૂછનાર? અમે જે છિયે તે છિયે. અમને જે નુકસાન કૃષ્ણે કર્યું છે તેના બદલામાં અમને રોજ અહીં આવવા તેણે છૂટી આપી છે. અમે તારા કૃષ્ણને નીચું જોવાડાવનારાં છિયે; જ જઈને કહેવું હોય તે કહે.

શ્રીદામો—(ધાંટા કાઢતો ને ખરજડતો) હાં કીક સે ! ઝીંઈ હ્યો તમારી વેતરાણ (એમ કહી પાછો વળેડે).

સત્યભામા—સખિ ! તેં એની સાથે કંઈક બની વાત કરી તે શી ?

નાગરિકા—એ તો મેં એને કહ્યું કે આ તો કૃષ્ણ જેના મણિ ચોરી લીધો હતો અને તે ના પચ્યા ત્યારે પાછો આપ્યો તે સત્રાજિત્વુતા છે માટે જો કંઈ અમને કહીશ તો કૃષ્ણ તનેજ કાઢી મૂકશે !

સત્યભામા—અલિ ! એ જઈને કૃષ્ણને કહેશે તો ?

નાગરિકા—આપણે ક્યા અહીં બેસી રહેવું છે ? અને એને પિતા સત્રાજિત્વના જેવું અટપટું નામ પણ ક્યાં આવડવાનું છે ?

સત્યભામા—એવાં બાના કંઈ હું માનનારી નાથ ! ખબર દાર મારી સાથે આવી આવાં કંઈ વેર વસાવતી ના ! (તા)

નાગરિકા—હલ્લ ! જો જો પેલા તારા ભણી જોઈ કંઈક કરે છે.

સત્યભામા—(કંઈ થાત થઈ જોઈ) હલ્લ ! એના કટાક્ષ તો માફ કાળજી કોરી નાજે છે ! પણ તું સખી એ આ વેનના માળી હશે ? (યા)

(તા) સત્યભામા ચતુર દત્તી, એવો ધ્વનિ છે (યા) જો માળી હોય તો મારા મનોરથ મનમાં રહી જાયછી ! પણ એના રૂપ લાવણ્ય ઉપરથી એ માળી લાગતો નથી; અને એ માળી નહોતા ક્ષત્રિય નીકળે તો ધણું સારું, એની સત્યભામાની વાંચના ધ્વનિત કરી છે.

નાગરિકા—ના ના એમ તે હોય ! એ તો ગુણો ગાંડિયા નેવો છે. એના બેલ્યા પર તે શા ભરૂંસો રખાય ? ચાલ્ય આપણે તહીં જઈ પૂછીશું ?

સત્યભામા—વાહ રે અહીં વાહ ! આપણાથી તહીં જવાય કે ? પરમેશ્વર કરે અને અહીં રહો રહો એમનું રૂપ નેવાશે તો ઘણુંય છે. પણ મને એમના નેયા કર્યાપરથી લાજે છે તો, કે એ થોડી વારમાં અહીં આવશે ખરા. એટલે તું એમને બધી વાત પૂછી લેને. હું ધીમે ધીમે ચાલવા માંડીશ. પછે શું કરવું તે આપડે વિચાર કરીશું. વનમાળી હોય કે ગમે તે હોય પણ એમને તો મેં મારા હૈડાના હાર કર્યાજી ! આહા આવાને મૂકી બીજાને વરે એવી કોણ હોય ! બેન ! પણ એમ હોય તો 'ખોટું' તો ખરુંતો ! વાહ ને પેચો ત્યાં જઈ પહોંચ્યો; હવે શું થાય છે તે જોતાં બીજાં રહિયે. (જા)

કૃષ્ણદેવ—(નિરાશ થઈ) શ્રીદામા પાછોજ આવ્યો કે ?

શ્રીદામા—વયસ્ય ! ત્રિપક્ષી વિદ્યા એટલી મુદતમાં મોટા પંડિત ન સંભારે તો તે પણ ભૂલી જાય તો અમે તે શા લેખામાં ! (ઘા)

કૃષ્ણદેવ—સાંભળ્ય ને આઠ આપડળા રૂપ વિદ્યાઓ છે તે આવડ્યા પછે ભૂલાતીજ નથી.

શ્લોક.

રાગ પાઘ ને પારખું, નાડી ને વળી ન્યાય;

તરવુ તંતરવું તસ્કરવું, આઠે આપ કળાય.

૧૪

(જા) કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય વર્ણવ્યો છે માટે અધ્યવસાય નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણવ્યો છે.

(ઘા) ત્રિપક્ષી વિદ્યા—ત્રણ પખવાડીઆ સુધી વગર સભારે બહુલી વિદ્યા ટકે, તે ઉપરાંત ભૂલી જવાય. અર્થાત્ મેં ઘણા દિવસથી વનમાળી દૂતવિદ્યા સંભારી નથી માટે તે હું ભૂલી ગયો અહીં અર્થાતરની ઉક્તિથી બીજો અર્થ સમજાય છે માટે અર્થાપત્તિ નામે નાટ્યાલંકાર ૧૪ શ્લોક— દોહરો.

શ્રીદામો—મહારાજ ! એ તો તમારા જેવા ચતુર નર માટે છે. અમારા જેવાને એમાંનું શું લાગુ પડે ?

કૃષ્ણદેવ—મખા ! હું તારો દાષ કાઢતો નથી; એ તો એમ-જ હોય !

શ્લોક.

આપ વિના જળ નહિ રે, મેઘ વિના જળ નહીંજ શ્રીદામા !

દાષ નથી કંઈ તારો, જો તેડું હું કને હવે સ્થામા. ૧૫

શ્રીદામો—મહારાજ ! ક્યાં ખદોત અને ક્યાં ઉદોતવાજો પ્રભાકર ? તમે તે તમે અને અમે તે અમેજ ! (ના)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! હવે અન્ય કથા જવા દઇ હું જેમ કરું તેમ તું યથાર્થપણે કરજે.

શ્રીદામો—કહાનજી ! આપણે તેમ કરવામાં તો પાછા પડિયે તેવા નથી. (પછે કૃષ્ણ કેડ ઇત્યાદિ બાધેછે તેવા સર્વ અભિનય શ્રીદામો પણ કરેછે). (પા)

૧૫ ક્રમ હોય તે શ્લોકથી કહી જતાવે છે: શ્લોક—ગીતિ. સ્થામા—સ્થામાને. લોકોક્તિ અર્થ કાર.

(ના) ખદોત—આમિયો કીડો. ઉદોત—પ્રકાશ. પ્રભાકર—સૂર્ય.

(પા) અભિનય—ચાળા કે ચેષ્ટા. નાટકમાં નટલોકો રામાદિકની અવસ્થાનું અનુકરણ કરેછે તેને અભિનય કહે છે. અભિનય વિષે સાહિત્યદર્પણમાં લખેછે કે—

“મવેદમિનયોવસ્થાનુકાર મ ચતુર્વિધઃ ।

આગિકો વાચિકૈશ્વ આદ્યાર્યઃ સાત્વિકસ્તથા ॥”

“ રામાદિકની કાળકૃત કે દેશકૃત અવસ્થાનું અનુકરણ તે અભિનય કહેવાય છે એ અભિનય ચાર પ્રકારનો છે; આગિક, વાચિક, આદ્યાર્ય અને સાત્વિક. શરીરને હલાવવા ચલાવવા રૂપ અભિનયને આગિક અભિનય કહેછે;

કૃષ્ણદેવ—(ઉતાવળે દોડી અને મોટેથી બૂમ પાડી) શ્રીદામા ! શ્રીદામા ! ને ને ! આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય ! આહાહા ! ! તું બલિવર્દનું હરિણ સ્તનપાન કરી રહ્યું છે ! ! (પા)

શ્રીદામો—(કૃષ્ણના જોવા અભિનય કરી) અચ્ચરિયં અચ્ચરિયં, અપુર્વં અપુર્વં, કઅં કઅં. (એમ બોલી અદૃહાસ્ય કરેછે). (વા)

સત્યભામા—(સઆશ્ચર્ય) હહા નાગરિકા ! ને પણે બળદને હરણ ધાવેછે તે પેલા બે દાડતા જોવા ગયા માટે આલ્ય આપણે પણે જઈએ. (એમ કહી બંને દોડી જાયછે).

નાગરિકા—(મોટે શ્વાસ ન ખાતો હોય એવે વેશે) સખી અહીં તો કંઈનથી. (કૃષ્ણ સામું જોઈ) એવે વનમાળી બળદને હરણ કહી ધાવેછે તે અમને તો બતાવો !

કૃષ્ણદેવ—આ ધાવે ! અમે જોઈએ છિયે ન તમે કેમ નથી જોતાં ? (શ્રીદામાને તાળી આપી) કેમ સખા ! તું જુએ છેને ! !

શ્રીદામો—(અદૃહાસ્ય કરી) હા હા, મારી હાહુતું હું ધાવી રહ્યું છું ! !

સત્યભામા—(મર્મ મમજ્યા જેવે વેશે) હહા નાગરિકા ! આ

તેના જેવું બોલી બતાવવું તે વાચિક અભિનય કહેવાય છે, વચ્ચ, અર્થકાર શબ્દ, તિલક, વગેરેથી અતુકરણ કરવું તે આહાર્થ્યાભિનય કહેવાયછે અને રવાં ગમ્યા કરવાં, આંખ મીંચવી, વગેરે સાત્વિક ભાવની ચેષ્ટાઓ કરી બતાવવી તે માત્વિક અભિનય કહેવાય છે અહીં શ્રીદામાનો આગિક અભિનય છે.

(પા) બલિવર્દ—બળદ, સ્તનપાન કરવું—ધાવવું. અર્થાત્ બળદને હરણ કેવું ધાવે છે ! ! ચંદ્રમાં મૃતજાંછન જોઈને આ યુક્તિ કરી છે એમ આગળ ખુલાસો કરવામાં આવ્યો. અહીં અદ્ભુત રસનો આવેશ વણાયો છે માટે પરિભાષના નામે સુખસંધિના અંગતું વર્ણન છે.

(વા) અચ્ચરિયં—આશ્ચર્યમ્ (આશ્ચર્ય). અપુર્વં—અપૂર્વમ્ (અપૂર્વ) કઅં—કથમ્ (કેવી રીતે) ?

તો બંનેય ઠગપાટણના જેવાથી દૃષ્ટું ! (સખેદ) અરેરે ! વિધાતાય વાક્યમાં વચ્ચે લાગે છે ! (મા)

કૃષ્ણદેવ—(સહર્ષ) અહો તન્વગિ ! અમે શી ઠગાઈ કરી કે અમારા પર આવડો મોટો આક્ષેપ કરો છો ? (મા)

સત્યભામા—(નીચુ ભેઈ) આ તમારો સોબતી કહે છે કે એ તો વનમાળી છે ને એ કહે છે એમ હોય તો વનમાળી અમને શા કાળે ઠગે ?

કૃષ્ણદેવ—મદિરાક્ષિ ! મારા અનેક નામમાંનું એ પણ એક નામ છે અને જો એ નામ મારા વચ્ચે કહ્યું તો તો તેને છાજતુજ કાર્ય કર્યું છે. (યા)

સત્યભામા—(સસ્મિત) વાડ એ તો કીક ગોઠવી કાઢ્યું, પણ બળદને હરાવુ ધાવે છે એનું કદ જોઠવો એમ છે કે ?

કૃષ્ણદેવ—અહો વરાનને ! અમે ઠગપાટણના નથી એટલે અસત્ય બોલનારે નથી.

સત્યભામા—ત્યારે બળદને હરાવુ ધાવતું દખાડો જોઈએ !

(મા) અરેરે ઈ—(કૃષ્ણને માળી ધારીને સત્યભામાનું આ વાક્ય છે) અર્થાત્ એણે અધર્મિત જગોએ રૂપસોદર્શ વગેરે આપ્યું છે એ ખેદ-કારક છે ! આવો રૂપાળો કોઈ શબ્દક્રમારે દોત તો કેવું સાફ થાત ! એ આશય છે (મા) તન્વગી—નાજીક સુદરી (સખોધન) આક્ષેપ—દોષારોપ—નિદા

(યા) અને ઇ—જો એ નામ મારા વચ્ચે (મિત્રે) કહ્યું છે તો તો તેને (એ નામને) છાજતુજ કાર્ય કર્યું છે (વૃદાવનમા) અર્થાત્ વૃદાવન-મા વનમાળા ધારણ કરીને ગોપીઓ સાથે સ્નેહ કરતો હતો તે વાત મારો વચ્ચે જણે માટે તેણે તો અ-વર્થ નામ કહ્યું છે અથવા મારા વન-માળી નામને યોગ્ય કાર્ય મે અહીં કર્યું છે !

કૃપાગુદેવ—(આકાશ ભણી આમળી કરી) અહો ધનુભૂકુટે !
પશ્ય પશ્ય. (રા)

શ્લોક.

ધવલ નવલ નાનો, પ્રેમીનો પ્રેમદાતા,
અમલ કમલ નેવો, વિશ્વને દય શાતા;
બલદ જગત રાખે, ઔપધિ ચંદ્રમાતા,
જલદ ભગત ટીલે, હર્ણુ ધાવે સુગાતા !

૧૬

સત્યભામા—(સરિમત) સપ્તિ નાગરિકે ! સમજકની ? ચં-
દ્રમા એ બળદ અને તેમાં જે લાંછન છે તે હરણુ. જોડવું તો ઠીક

(રા) ધનુભૂકુટે !—ધનુષ્ય સમાન ભૂકુડીવાળી ! પશ્યપશ્ય—જો, જો.
૧૬ શ્લોક—માલિની વૃત્ત. (આ કવિતાના પૂર્વાર્ધનાં વિશેષણ બળદ
તથા ચંદ્રને સરખી રીતે લાગુ પડે છે) ધવલ ધ્રુ—ધવલ (ધોળો), નવલ
(નવો), નાનો, પ્રેમીને પ્રેમ આપનાર (ચંદ્ર પ્રેમી સ્ત્રીપુરુષોને આહ્વાદ
આપે છે અને બળદ પ્રેમીજનોનો સંયોગ કરાવી તેમને પ્રેમ આપે છે)
અમળ (નિર્મળ) કમળ જેવા વર્ણનો તથા જે વિશ્વને શાતા આપે
છે (ચંદ્ર પોતાનાં શીતળ કિરણથી અને બળદ પોતાના બળથી પૃથ્વી
ખેડીને), એ બળદ જગતને રાખે (રક્ષે) છે અને ચંદ્રમાતા ઔપધિને
રાખે છે. (ઔપધિએ ચંદ્રના અમૃતથી વૃદ્ધિ પામે છે એમ કાવ્યોમાં લખેલું
હોય છે.) ચંદ્ર અને બળદ એમ અનેક રીતે મમાન હોવાથી ચંદ્ર અને
બળદ એકજ છે તેથી ચંદ્રરૂપી બળદને જલદ (મેઘ) ના જેવા સ્થાન ભગતના
ટીલા રૂપે (મધ્યમપદ્યોપી) હરણુ ધાવે છે સુગાતા—હે સારાં ગાત—માન
(અગ) વાળી ! (સત્યભામાનું મંજોષન).

આ શ્લોકમાં ચંદ્ર અને બળદને એક રૂપે વર્ણવે છે માટે રૂપકા-
લંકાર. ભગનનું ટીલુ હરણુ રૂપે પરિણામ પામીને ધાવે છે, એમ વર્ણાયું છે
માટે પરિણામલંકાર. ધવલ, નવલ, વગેરે ગદ્યોમાં અક્ષરોની સમા-
નતા છે માટે સમતા નામે શુણ્ણ. શુણ્ણ અલંકારનો યોગ છે માટે ભૂપણ
નામે નાટ્યલક્ષણ. ચંદ્ર અને બળદના સરખાપણા ઉપરથી અદ્ભુત
અર્થની કલ્પના કરી છે, માટે અલિપ્રાય નામે નાટ્યલક્ષણ.

દખું ! હલા (જાને ન સામજે તેમ) તું એમની જાતજાત પૃઠી લે જો-
ધએ ! (લા)

(પાછળથી કોઈ ન દેખે તેમ કનકમાલિકા તથા રૂકિમણી પ્રવેશ કરે
છે)

કનકમાલિકા—(હાથના ઇસારા કરતી અને કોઈ ન સામજે
તેમ ગળામા બોલતી) દવી અહીં આવો, અહીં આવો, જુઓ, જુઓ,
દેવ પણ અહીંજ છે !

રૂકિમણી—(સઆશ્ચર્ય) હે' હે ! શુ કંઈ? શુ કંઈ? (નોંધને)
અરે રે ! આ તો આરે જણ અહીં છે ! શો ગજળ ! અરે દૈવ ! ગોપ-
બંધુને તે શેના ઘડ્યો છે ! ! (ધીમેથી) કનકમાલિકા હવે કેમ કર
શુ ?

કનકમાલિકા—(આશ્ચસન કરી) દવિ ! ગભરાયો નહિ!
દેવને મળ્યો છે ગોપ તો તમારી સખી કનકમાલિકા પણ કંઈ કાચા
નથી. સાંભજો, જ્યારે દેવ અહીં આવ્યાની મને ખબર થઈ અને હું
તમને તેડવા આવી ત્યારેજ મેં સત્યભામાના બાપની કને પદ્મપ્રભાને
મોકલી છે.

રૂકિમણી—(નિશ્વાસ નાખી) આંતે ત્યા જઈ શું કરવાની છે ?
સખિ ! બળિયાના બધેય બે ભાગ હોય છે. જો સત્રાન્વિત અહીં આવશે
તો તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને પણ આ મૂર્તિ ક્યારે પાઠીપાના કરે તેવી છે !

કનકમાલિકા—દવિ ! હવે એમ ગમરાટ કરંધી શું વળે
એવું છે ! હું દેવના બળથી અને ગોપબંધુના છગથા થોડી ઘણી
બાણીતી છું.

(લા) સત્યભામા જાતજાત પૃથાનાં કહે છે તે ઉપરથી સત્યભામા-
ની સ્પૃહાનો ધ્વનિ અને તેના અનુરાગનીજનો ઉદ્ભેદ વર્ણવે છે

રૂક્મિણી—ત્યારે તો કહે તેં શું કર્યું છે ?

કનકભાલિકા—(કનકા) એનો બાપ કરશે એમ અને આપણે કરીશું આમ. હમણા તો જેમ એ ચારેયમાથો કોઈએ ન બાળે તેમ એમની વાતોચિતો ચાલે છે તે સાંભળી લઈએ. (વા)

રૂક્મિણી—સખિ ! જીવતી તો ઠીક લડાવી છે ! વાર ત્યારે ચાલ્ય પેલા આડઆથે રહી સાંભળીએ. (તેમ કરે છે.)

નાગરિકા—તમે બંને શી ન્યાત છો ?

કૃષ્ણદેવ—જ્ઞાતિ આદિક તો વિવાહકાર્યમાં પૂછાય છે.

નાગરિકા—સ્નેહમાં ન પૂછાય કે ?

કૃષ્ણદેવ—પણ તે જો કરવો હોય તો કની ? (જા)

રૂક્મિણી—(સખેદ) સખિ ! દેવ શું બોલે છે ! વાર સાંભળવાનો સમય તો ઠીક મળ્યો છે !

નાગરિકા—અણ્યા વગર કેમ કરાય ?

કૃષ્ણદેવ—સ્નેહને માટે એમ છેજ નહિ; એ એકવારના નેત્ર-મેળાપેજ થાય છે.

સત્યભામા—નાગરિકા ! આ સિધી વાત પૂછ્યામાં આટલું બધું કરે છે તો પછે બીજામાં તો (એટલું બોલી શરમાઈ જાય છે)

કૃષ્ણદેવ—(સત્યભામાનું અધૂરૂં પૂર કરે છે) ‘શુ ય કરશે’ ! હે રબોડ ! એટલું પણ કહી નાખોને પણ એમ નથી હો—(એવામાં પ્રણા ચાદર ઓઢી સત્રાજિત એકાએક સત્યભામાને ઉચ્ચારી આવતો થાય છે) (વા)

(વા) એનો ઇન્—એનો બાપ મળો મમળો ઓઢીને આવશે અને સત્યભામાને ઉપાડીને લેઈ જશે તથા આપણે કૃષ્ણને અટકાવી સખીશુ અને સત્રાજિતને નાથી જવાનો અવકાશ આપીશું

(જા) અર્થાત્ તમારે સ્નેહ ક્યારે કરવો છે કે તમે જાતિ પૂઠો છો ?

(વા) રબોડ—કેળના મમાન બાધનાળી ? અહીં સત્રાજિતને લા-

નાગરિકા—(મોટેથી બૂમ પાડી ગભરાયેને વેશે) વનમાળી ! વનમાળી !! જોપાળ ! જોપાળ !! પકડો ! પકડો !! આ મારી સખીને લઈ જાય છે ! લઈ જાય છે !!

શ્રીદામો—(અવળીપા દોડી) મારો મારો ! (સા)

કૃષ્ણદેવ—(સરાય) કોણ મૂઠા હું યદુનદન ઊભો છતાં કન્યાનું હરણ કરે છે ? શું તે એમ જાણે છે કે મારી પાસે શસ્ત્ર નથી ! તો બને આ માગ ભુજનો મતાપ તેણે જોઈ લેવો. મેં કે જોણે વગર શસ્ત્રાણે કેશીક સાદિને પછાડ્યા છે અને મરવને માર્યા છે તે ઊભો છતાં કાગળ પાણ શું માખત્ય છે કે મારી વાચેલી વસ્તુનું હરણ કરી શકે ! (ઇત્યાદિ બોલી પમ્પવા દોડે છે એવે ત્યાં રૂક્મિણી, કનકભાલિકા અને પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરે છે) (હા)

રૂક્મિણી—(કૃષ્ણદેવને ઝાલી રાખી) હા હા મહારાજ ! સો-જસહસ્ર રાજ્યકન્યાઓ માટે કંઈ નથી કરતા તો પછે આ એક માટે આટલું બધું શાકાને કરવું પડે છે ! નૃપાળનો ધર્મ એવો ક્યા છે કે પુરજનની કન્યાને તેના વડીલોની આજ્ઞા વગર એકાતસ્થળમાં બોલાવવી ? શું કીડીપર કટક ચઢાવવું છે ? મહારાજ ભોમાસુર તો મહાબળવાન છે, જપા દો ! જપા દો ! હવે એટલું બહુ થયું ! (કિ)

વીને કૃષ્ણના હિતમાં રૂક્મિણીએ વિષ્ણુ નામ્યું છે માટે પ્રતિભુખસધિનું નિરોધ નામે અગ વર્ણાયું છે (જા) અવળીપા—અવળી તરફ

(હા) કૃષ્ણદેવનો તિરસ્કારયુક્ત વચન મોલાવનાર આવેશ વર્ણાયો છે માટે દ્વેષ નામે નાટ્યાનકાર વર્ણાયો છે કૃષ્ણના ગર્વયુક્ત વચન છે માટે ગર્વ નામે નાટ્યાલ માર પણ વર્ણાયો છે થોડો પણ પગભવ કૃષ્ણ સહન કરી શકતા નથી એમ વલ્લભ છે તે અશ્વત્થા નામે નાટ્યાલ માર છે

કૃષ્ણદેવ—(સઆથર્થ) શું દેવિ ! (સાવધપણે) ત્યારે હું ઊભો છતાં મારે મનુષ્યહરણ થવાદેવું એમ ? (રક્તિમણી આદિકને જોઈ શ્રીદામો તથા નાગરિકા જતાં રહેછે).

રક્તિમણી—દેવ રસ્તામાંથી મળી આવેલી થેલી તેના ખરો માલીક લઈ જાય તેમાં તે કશું શૂરત્વ દખાડવાનું હતું !

કૃષ્ણદેવ—(સખેદ) પણ મિયા થેલી હોય તોકની ! અને કદાપિ જડી હોય તથાપિ તેના સત્ય સ્વામીની શોધ વગર તે ક્રમ આપી દેવાય ?

રક્તિમણી—(સરોષ) દેવ ! હવે આ સ્થિતિને ધજા એવાં એ કૃત્ય નથી. (આમ તેમ જોઈ) શું શ્રીદામો અને પેલી જતાં રહ્યા કે ! સર્વે સારાનાં સંગી છે ! !

કૃષ્ણદેવ—(નિઃશ્વાસ નાખી) દેવિ ! તમારી ઇચ્છા એવી છે કે મારે દૃષ્ટિગોચર થયેલા મનુષ્યહરણને માટે કંઈ પણ ન કરવું ? તો ભયે ! પણ આ કીક થતું નથી ! !

રક્તિમણી—(મહાક્રોધાવેશમાં અચેયો હાથ મૂકી દધ) ત્યારે મહારાજ ! સૂઝતું કરતા આવ્યા છો તે કસારે કરો. અમારે અને તમારે છે શું ? (એમ કહી જવા માડે છે) (સિ)

કૃષ્ણદેવ—(તેને રોકી) મિયા ! અઘટિત છતાં પણ મનનું માન્યું કર્યું તો પછે આમ કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? (ગિ)

રક્તિમણી—(તિરસ્કારપૂર્વક તરછોડી) આર્યપુત્ર ! મનનું માન્યું કરાય તેનું કરશો અટલે તે રાજ્ય થશે અને અટકાવી અટકશે. (એમ કહી ઉતાવળે ત્રણે જણ ચાલ્યાં જાયછે). (ધિ)

(સિ) રક્તિમણી પ્રત્યક્ષ નિષ્કુર વચન જોતે છે મારે વજ્ર નામે પ્રતિમુખસંધનું અંગ વર્ણાયું છે.

(ગિ) અઘટિત—મનુષ્યહરણ ન અટકાવવું તે. (ધિ) અહીં પણ રક્તિમણીએ નિષ્કુર વચન મોઢા ઉપર ક્યું મારે વજ્ર અંગ છે.

કૃષ્ણદેવ—(સંખેદ) અરે પ્રાપ્ત થયેલી અલભ્ય વસ્તુ ગદ્ય
અને દેવી પણ રીસાઇ ! દેવની અકળ કળા છે.

શ્લોક.

સાપના પાદ તે સાપ જાણે સદા,
આપની આપદા આપ જાણે તદા;
રૌવની ભક્તિને રૌવ વાણે કદા,
દૈવની શક્તિને દૈવ જાણે સદા !

૧૭

(એ શ્લોક બોલતા બોલતા કૃષ્ણદેવ ચાલ્યા જાય છે).

દ્વિતીયાંક સમાપ્ત.

૧૭. શ્લોક—સગિવણી છંદ. “સાપના પદ તે સાપ જાણે” એવી કહે-
વતનું કપન કર્યું છે માટે લોકોક્તિ અલંકાર. રૌવની ભક્તિ ઈત્યાદિથી
દૃષ્ટાંત આપ્યું છે માટે દૃષ્ટાંતાલંકાર. વાણે—વર્ણું.

અંક ૩ જો.

(સત્રાજિત તથા તેની સ્ત્રી ચાર્મતી પ્રવેશ કરેછે).

સત્રાજિત—મિયા ! હવે લગ્ન આરા માત્ર બેજ દિવસ રહ્યા. મારે આજ કૃતવર્માના પિતા પાસે જઈ તેમને કહેવું છે કે લોક તો ગમે તેમ કહેશે પણ તમારે નક્કી સમજવું કે હું ફરૂં તેવો માણસ નથી. (અ)

ચાર્મતી—માણનાથ ! મારે તમને કંઈ કહેવું એ ઠીક નહિ તોય બહુ કહ્યા વગર આવતું નથી. ને કહેવાનું છે તે એજ છે કે તમારું મન ચગડોળ જેવું ફરતું તો નહિ હોય ? ઘડીમાં તમે અકૂરને કન્યા દેવાનો વિચાર કરોછો અને ઘડીમાં શત્રુધન્યા સાથે વિવાહની વાત કાઢોછો; અને આજ તો કૃતવર્મા સાથેના નક્કી કરકરાવ કરવા જવાના છો એમ કહોછો, તો એકે મારું ગરીબડીનું કહેવું માનશો વાર ?

સત્રાજિત—યું અમારું મન ચગડોળ જેવું ફરતું અને તમારું મન પાપાણુ જેવું સ્થિર ! વાર ઠીક છે; ને બોલવું હોય તે બોલી નાખો !

ચાર્મતી—માણનાથ ! મને તો મને ગાંડી ગણો કે ઘેડી ગણો, પણ હું તો મારા મનની વાત તમારા આગળ કહી નાખું છું; પછે તમારે પરવડે તેમ કરજો.

સત્રાજિત—હવે કહેતી હું તો કહી નાખ્યને ? (આ)

ચાર્મતી—માણમિય ! જ્યારે તમને વાત સાંભળવામાં આ-
ટલો બધો ભાર પડે છે ત્યારે કહેવામાં શો આર નીકળવાનો છે ? તોયપ-
ણ જ્યારે તમે સાંભળવાને ઇચ્છોછો ત્યારે કહીજ નાખું છું. મિયપતિ !

(અ) આ અંકમાં કૃષ્ણને સત્યભામાનો લાભ થવાની વાત આગળ આને વિષ્ણુ એમ વારંવાર વર્ણવે તથા તે લાભની આશા ચોક્કસ નહિ વર્ણવે, માટે ગર્ભસંધિ તેના અંગ અદિત વર્ણવે. સત્રાજિત અને ચાર્મતી સંબંધી કથામાત્ર તે પતાકાર્ય પ્રાસંગિક વસ્તુ છે. તથા સત્યભામાના લાભની આશા એ પ્રાપ્ત્યાશા નામે અર્થપ્રતીતિ છે. એવી રીતે પતાકા અને પ્રાપ્ત્યાશા મળીને અહીં ગર્ભસંધિ થયો છે. (આ) ૬—૬૦—૬૧.

વારૂ ને કૃષ્ણદેવ વેરે સત્યભામાનું કરીએ તો કેમ? એમની મરણ તો આઠિ અંગે છે. ને તમે તે દહાડે એને કપટ કરી ન લાવ્યા હોત તો આ ૧૮લે તો ક્યારનાંય લગ્ન થઈ ગયાં હોત. ને એ યાય તો પછે સત્યભામાના સુખની તો કંઈ બાકીજ રહે નહિ. પણ પરમેશ્વર એ દહાડો શીરીતે લાવે ! (એમ કહી નિઃશ્વાસ નાખે છે) (૬)

સત્રાજિત્—“દખીતુ ઇંદરવાયણું અનેકીડયુ ત્યારે ધૂમાડો !” તું તો એજ કેવાની હતી તે અમે જાણ્યું હતું. શું એ મારા ભાઈને મરાવનાર અને તે માગે જમાઈ ! શિવ શિવ ! “સ્ત્રીની બુદ્ધિ પગની પાનીએ” એ વાત કંઈ ખોટી નથી અરે ! ત્યારે શું સત્યભામાને તેજ ચઢાવી દેખાય છે. પણ જોજે હો, એ કન્યાનું ગમે તેમ થાય પણ હું કદાપિ તારું કે તેનું ચાકું કરનાર નથી. તુંજ કહેલી હતીકંની કે સત્યભામા ખાતી નથી, પીતી નથી, ત્યારે એને ખવડાવવુંય કોને છે ? (હૃદય પર નજર જપાથી) હાં ! જોજે આ મેડીની કુંચી કોઈને હાથ જતી લાવ્ય નીકર મારી કને. આણું અવળું અવળું બોલણું ને કહેશે મારું કહ્યું કરતા નથી ! (એમ કહી આંખો ચઢાવે છે) (૬)

ચાર્મતી—(સખે) મારણનાથ ! હું આટલા બધાને ચોગ્ય નથી. મારા મનમાં ને આવ્યું તે મેં કહ્યું; હવે તમારે જેમ કરવું હોય તેમ કરો. “ધણીના કોઈ ધાણી છે” ! તમે સત્યભામાને મેડીએ ચઢાવી,

(૬) “વારૂ ને કૃષ્ણદેવ વેરે” ઇત્યાદિ વાક્યમાંના ‘કેમ’ શબ્દવડે ચાર્મતીનો તર્ક વર્ણવ્યો છે માટે રૂપ નામે ગર્ભસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે. “રૂપવિતર્કવદ્વાક્ય” —દશરૂપ

(૬) ‘મારા ભાઈને મારનાર’ એવી પૂર્વવાતનું કથન કર્યું છે માટે આખ્યાન નામે નાટ્યાલંકાર. સત્રાજિત્નો તિરસ્કારયુક્ત વચન બોલાવનાર આવેશ વર્ણવ્યો છે માટે દ્વેષ નામે નાટ્યાલંકાર કૃષ્ણને કન્યા ન આપવાનું કારણ જતાવ્યું છે માટે ઉપપત્તિ નામે અવકાર. કૃષ્ણને કન્યા ન આપવાનો નિશ્ચય વર્ણવ્યો છે માટે અધ્યવસાય કૃષ્ણને દોષારોપ કર્યો છે માટે પરિત્રાદ. ચાર્મતીએ કહેલા અર્થને કહી જતાવીને તિરસ્કાર કર્યો છે માટે અર્થવિરોધણ

ત્યાર પછે મેં તો તેનું મોઢુંય દીઠું નથી. તેમ છતાંય તમને વે'મ આવતો હોય તો આ તમારી કુંચી તમારી કને રાખો (એમ કહી કુંચી કાઢી આપે છે) (ઝ).

સત્રાગિત્—હવે રાખો રાખો. એમાં તે એટલું બધું શું લાગ્યું કે રાતા પીળાં થઈ જાયછે ? (એમ કહી કુંચી પાછી તેનાપર નાખે છે).

ચાટમતી—(સખેદ) વાડ ત્યારે માણનાય ! એ હું મારી કોઈ જેમ હતી તેમ બાંધી રાખું છું, પણ જો અવિશ્વાસ આવતો હોય તો કરારે સાથે રાખો. મારે એમાનું શું છે ? “કે” લુ ડી નવાળ, તો કે નવાળ !”

સત્રાગિત્—અહુ થયું; અમે તમારું ડહાપણ જાણ્યું ! હવે જવ જે કંઈ લગ્ન સંબંધી કરવાનું હોય તે કરો; હું પણ જઈ આવું છું. (એમ કહી જાય છે).

ચાટમતી—(માથે હાથ દબ સખેદ) અરે સત્યભામા ! તું રંકને હાથ રત્ન થઈ ક્યાં પડી કે તારે વગર અપરાધે કેદ પડવા દહાડો આવ્યો ! જેવી હરિની મરણ (એટલું બોલી ચાલી જાય છે).

(વિચાર કરતે વેશે નાગરિકા પ્રવેશ કરે છે).

નાગરિકા—(સખેદ) અરે રે ! મેં ગોપળ ધુનું માની ન કરવા જેવું કરી હાથેજ આ દશા વોહોરી લીધી છે હું કોનો વાંક કાઢું ? મારે મારા કરમનોજ વાંક કાઢવો જોઈએ. આણીપાયા સત્રાગિતે મને કાઢી મૂકી અને પેલીપાથી પદ્મમલા આવી કહી ગઈ કે જો હવેથી કંઈ પણ આવું કામ કરીશ તો તારૂં પુણ્ય પરવાર્યુંજ સમજવું ! અરે ! સુખિયણને કુ.ખ દેવા ક્યાં મણિ ચોરાયો અને ક્યાં તે મસંગે કૃધાદેવનો અવરજવર થયો ને વળી ક્યાં શ્રીદામા સાથે મારે મેળાપ ! મલુ તારી પળ તો તુંજ જાણે છે ! હવે મારે ક્યાં જવું ? અરે ગોપળ ધુ ! તે તો મને ખેળર કરી નાખી ! (એમ કહી ચાલવા માટે છે). (ઙ)

(ઙ) ચાટમતી પાસે કુંચી રહેવી, એ સત્યભામાની મુલાકાત નાગરિકા કરી શકે, એ કાર્યનું બિંદુ છે આ ઉપરથી સમજાય છે કે સત્યભામાને સત્રાગિતે કેદમાં પૂરી તેની કુંચી ચાટમતીને મોજી હતી.

(ઙ) બીજો પ્રવેશ શરૂ થાય છે નાગરિકાને સત્યભામાની દારી

(એવે ત્યાં ઉતાવળે ચાલતો શ્રીદામો પ્રવેશ કરેછે)

શ્રીદામો—(નાગરિકને નિરખી સહર્ષ) અલિ નાગરિકા ! તું મને મળી ગઇ તે કીક થયું. કહેવાઈં ક્યાં જાયછે ? તારી સખીની ખબર તો સારી છેને ?

નાગરિકા—(સરોષ) અલ્યા શ્રીદામા ! તારે મને ખોલાવવી નહિ હો ! તારૂં કહ્યું કરનાર આવા ને આવાજ પેટ ભરી ખતા ખાતા હશે ! જ તારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં; મારૂં નામ દહશ ના. (એમ કહી ચાલવા માંડેછે).

શ્રીદામો—(તેને જતી અટકાવી) અરે નાગરિકા ! મારા ગરે કિયે ગામ ગયા હશે ! મારે બધીએ બાઈડીઓ સાથે સામી પ્રીત હશે કે શું ? અથવા લોહી પનોતી બેઠી હશે કે કેમ ? દેવી અને તેની સખીઓ તો મને હાકછેડ કરે, પણ મારી સખી ને તું, તે પણ મારો તિરસ્કાર કરવા લાગી. (ઇ)

નાગરિકા—જે તારૂં થાય તેનેજ તું મારૂં તેવો છું.

શ્રીદામો—શી રીતે ? એવું તો મેં કહીએ કર્યું નથી. અને જો તું જાણતી હોય તો મને કહી બતાવ્ય વાઈં !

નાગરિકા—(કમ્પે હાથ દર્શ) શું જાણવાનું છે અને કહેવાનું છે. અમે તો હવે બધીએ જગાથી ટળ્યાં. તેં તારૂં વ્રજ મૂક્યું તો અમને તું દારણમાં કેમ રહેવા દે ?

શ્રીદામો—(ભગવદ્વતી) પણ કહેતો ખરી. એવું અમે શું કર્યું છે અને તુ કેમ દુઃખમાં આવી પડી છે ?

તરિકે ન રાખતાં સત્તાજિતે તેને કહી મૂકી છે, એવી સચના નાગરિકાના વચન પરથી ચાલે. પદ્યપ્રમા—રૂકિમણીની દાસી. મુખ્યચલુને—મને—નાગરિકાને.

(ઇ) ગરે—અહ. અર્થાત્ મારા અહ કેમ વાંકા છે ? સામી પ્રીત—પ્રીતિની વિરુદ્ધતા. લોહી પનોતી—લોહાની પનોતી.

નાગરિકા—ના રે, તુ કંઈ જાણે છે ! તોય ના જાણતો હોય તો તારા કાન ચોખાળી સાંભળ્ય મે તાર કહ્યું કરી મત્યભામાને સુવ હૃસરોચિકામા આણી તે પાત પદ્મપ્રભા સત્રાન્વિતને કહી આવી અને તે તારા દેવ જોતા તેને ઉપાડી ગયો, અને પછે મને કુભાડી ગણી તેના ઘરમાથી કાઢી મૂકી હવે તું મારો છાવ છોડય, અને જ્યા જવુ હોય ત્યા જ

શ્રીદામો—અહો ! એમા તે શુ થયુ ? નહાર જાય તે સારાની આશાએજ પણ કહે જોઈએ તને કાઢી મૂક્યા પછે સત્યભામાને કંઈ કર્યું છે ?

નાગરિકા—(નિશ્વાસ નાખી) તારું માનવાથી માગી આ દશા થઈ, અને મારૂ માનવાથી એ બાપડીને કેદ પડવુ પડ્યું ! હવે તો પરમદહાડે તેના હાથેવાળો મળી જાય એટલે ગ ગા નાહ્યા

શ્રીદામો—અરે નાગરિકા ! આમ નાહિમ્મત શુ થાય છે ? સાપને છછેડી તેની કને ઊભા રહેવામા કંઈ માવ હોય ખરો કે ? જો તારી મને પૂર્ણ મદત હશે તો કૃષ્ણદેવની થયેલી દશા ઉપરયા કહુ છું કે આપણે ગમે તે કરી શકીશુ અને જ્યારે તાર કે માર નહિ આલે ત્યારે તે જુદા કરીને પણ સત્યભામાને પરણશે ખરા (રે)

નાગરિકા—શુ કૃષ્ણદેવને એ એટલી બધી વાહાવી થઈ પડી છે ? જો એમ હશે તો હું પણ મારાથી થશે તેટલી મદત કરીશ (નિશ્વાસ નાખી) અરે હાય ! પણ એ દિન કયા ? હવે સખી સત્યભામાને જોવી એ તો દેવનેય દુર્લભ છે પણ અત્યા કહેતો ખરો કૃષ્ણદેવો ઘેર ગયા પછે શુ કર્યું ? અને દેવી શુ બોલ્યા ?

(એ) તત્કાલિન કયા કયુ ■ મારે માર્ગ નામે ગર્ભમધિનુ અગ વર્ણાયુ છે

શ્રીદામો—દેવે દેવીને વાહ્યાતુર્ય કરી સમજાવ્યાં અને જ્યારે તેમણે ન માન્યું ત્યારે લટકતાં મૂક્યાં અને પછે તો તારી સખીના ધ્યાનમાં ગાંડાજ થઇ ગયા તે નથી ખાતા, ખીતા કે હંધતા. આપણે પણ તે કામિની કોણ છે તે કહાનજીને કહ્યું નથી તેમ કહેવાનાય નથી.

નાગરિકા—અલ્યા ! એમ ઓળખાણ ન પડવાથી દેવ પર-ણે કેમ ? (વળી નિઃશ્વાસ નાખી) અરે પણ એ દહાડો ક્યાં છે કે હું તેને એવું પૂછી જોઈ ! વારૂ પણ તેં મારી સખીને ઓળખાવી નથી તેંતુ કારણ કહે જોઈએ.

શ્રીદામો—અલભ્યમાંજ અતિશે લોભ બંધાય છે માટે. બીજું વળા એમે પણ ખરું કે જો કદાપિ તારી સખીનું ઓળખાણ આપું તો વાત મારી જાય અને કદી ન મારી જાય તો કરનાર નાગરિકા કે ગોપબંધુ કહેવાય નહિ. (હાથ દબાવી) સમજીકની ! (ઓ)

નાગરિકા—તું ત્યારે એમ થયું છે? વારૂં કહે, તું કંઈ જતો'તો ? ખડું કહેજે દો.

શ્રીદામો—(નાગરિકાને ગમે હાથ મૂકી) તારા સમ કે મારી જાતના સમ, હું જો જૂકું બોલું તો. મને કૃષ્ણદેવે તારી સખીની શોધ માટે મોકલ્યો છે અને કહ્યું છે કે ગમે તર્હીથી પણ તું એની ભાજ કાઢી લાવ્ય. મને તારી કનેથી ભાજ મળવાની આશા હતી માટે હું તારી કને આવતો હતો. હવે તું ભાજ કહે કે હું જઈ તે દેવને જણાવું.

નાગરિકા—(સખેદ) શિવ શિવ ! હવે મારાથી કંઈ પણ થઈ શકશે નહિ. એ ગિર્યારી સારિકા કોઈ પાંજગમાં પૂરાઈ રહી છે, કે નથી થતાં દર્શન કે નથી સુણાતો શબ્દ. શ્રીદામા ! હું યું કરું. જે મારાથી નથીજ બને એવું, તેને માટે મારે કેમ કરવું તે તુંજ કહે. (ગી)

(ઓ) અવશ્ય—પ્રાપ્ત થવાને કળ્પ. મારી જાય—સિદ્ધ ન થાય.

(ઓ) સારિકા—મેના (મલખામા)

શ્રીદામો—પણ તે ખીંજરાનુ બારણુ ફેણી ગમ છે તે તુ જાણે છે કે નહિ ? જો જાણતી હોય તો તુ અને હું બે જણ જઈ બારણુ ઉઘાડી નાખીએ (ક)

નાગરિકા—તખા ! બારણુ તો એજ કે માગી મખીની માની કોટ્ટે જે કુચી છે તે જો હાથ આવે તો હું સત્યભામાને મળી સર્વ સમાચાર જેમ કોઈ ન જાણે તેમ લઈ આવું. પણ એ તો ભોર ગના માયાના, મણિ જેવું છે (જ)

શ્રીદામો—ત્યારે તુ જા અને ગમે તેમ કરી લીઆવ્ય. પટ-રાણીનો સખી તે કઈ કબ્જ વેઠ્યા વગર થવાય ! (ગ)

નાગરિકા—મારાથી તે આવેય નહિ અને હું તે લેવા જઈ-એ નહિં ।

શ્રીદામો—વાડ હું જો તને તે આણીઆપુ તો ?

નાગરિકા—મેડશી મારવી જવાદે, જો તુ તે લારી આપે તો હું સત્યભામાના મનની સહુ વાત પલકમા ગમે તેમ કરી આણી આપ્યા વગર રહું નહિ.

શ્રીદામો—ત્યારે ચાલ્ય તારે ત્યા (કાનમા) જો હું આમ કરે તો કેમ ? (ઘ)

નાગરિકા—ભાઈ ! તુ જાણે અને તારું કામ જાણે । તુ જો

(ક) અર્થાત્ તેને મળાય એવો કથો ઉપાય છે । (જ) ભોર ગ- (માપ) ના માયાનો મણિ આણુવો જેમ કંઈ છે તેમ ચારમતીની યાદથી કુચી લેવી પણ શક્ય છે

(ગ) લીઆવ્ય—લેઈ આવ (ઘ) જો ઇન્—શી રીતે કુચી આણવી તેની યુક્તિ બતાવે છે એ યુક્તિ આગળ પ્રુ ની થવાની છે તેનું આ બિંદુ છે

મને કુંચી આણી આપીશ તો હું મારે શિરસાદે પાણુ કહેલું છે તેટલું કરીશ.

શ્રીદામો—(કંઈક વાર વિચાર કરી) વારું ત્યારે ચાલ્ય હવે ઉતાવળી. જે મારાગી થાય છે તે હું કરવાને પાછીપાની કરું તેવો નથી. (એમ કહી બંને ઉતાવળા ચાલ્યા જાય છે).

(પછે જે ત્રણ પુરકુમાર પ્રવેશ કરે છે). (ઢ)

ચંદ્રક—અલ્યા ચાતુરક ! મે તો આમ આમ (હાથ હલાવી) કરતેક જે એક લગાવી દાધીકની કે એ બામાણાનુ પાઘકું કદ લઈ હેકું પડયું એટલે ધડધડ હડી કાઢી મારવા ધાયો. (ચ)

ચાતુરક—માઈ હું તો તે ઉડાવેલી ગિલ્લી લેવા આધે સુધી ગયો'તો તેઓ મને પહેલાં શું થયું તેની ખબર નથી. અજે ! તે તું મને કહી બતાવ્ય જોઈએ.

ચંદ્રક—(આમતેમ જોતો) અલ્યા ! એમાં તે શું કેવું'તું. મેં વખત મારી અને તું ગિલ્લી લેવા ગયો તે વેળાએ એ બામાણુ મને પૂછવા લાગ્યો કે તે વિદરભવાળી વેદરભીનું ઘર લલ્લું છે ? જાંદાએ ના કહી ત્યારે એણે મને ગાળ ભાંડી એટલે મે આમ આમ (હાથ હલાવી) કરી લગાવો કે એનું પાઘકું પડી ગયું તે તો દામ ! તેં પાણુ દીકું ! પછે આપણે અહી નાશી આવ્યા તે તો તને ખબરજ છે. (એવામાં કોઈ આવતુ હોય એવો પડ્યા સમજાય છે). (છ)

(ઢ) પુરકુમાર—નગરના છોકરાઓ. (ચ) ચંદ્રક—નગરના એક છોકરાનું નામ. ચાતુરક—બીજા છોકરાનું નામ. શ્રીદામો જોગીનો વેપ લેઇ ચારમતી પામેથી કુંચી મેળવવાનો ચલ કરવા જતો હતો તેનો ઉપક્રમ આ છોકરાઓની વાતચિત્તકારા વચ્ચાન્યોજે.

(છ) વખત—વંડેટ. ગિલ્લીદગ્ગની રમતમાં દગ્ગવડે જે એકનું માપ કરવામાં આવે છે તેને 'વંડેટ' કહે છે અને તે રાખ્દ અર્થ વગરનો

આતુરક—(પડધા સાંભળી) અધ્યા ! નારા રે બાપ ! ! જો પેલો બામણો મારવા આવ્યો. (એટલે જાંને જશુ નાસવા માંડે છે અને સત્યવ્રત પ્રવેશ કરેછે)

સત્યવ્રત—ચંદ્રક ! ચંદ્રક ! અધ્યા ! કેમ નાસોછો ?

આતુરક—(તેને જોઇ) ભાઇ ચંદ્રક ! નારીરા મા; એ તો આપણો દાસ સત્યવ્રત છે.

સત્યવ્રત—તમે એવું શું કર્યું છે કે બીધિલા જેવા જણાવછો ?

ચંદ્રક—(સત્યવ્રતના કાનમાં) ભાઇ આમનું આમ થયું ?

સત્યવ્રત—હવેથી એવું કરતા મા હો; એવા બામણ તો બાળીને ભસમ કરી દે.

ચંદ્રક—અમે ! પણ અમે એનું પહેલાં જોણું નામ દીધું તું ? અમને શું કરવા પૂછવા આવ્યો ? અમે એના બાપના ચાકર છીએ કે એને બતાવવા જઇએ ? (એવે માયામાં મોઢું ટીપણું ધારી હાથમાં લાકડી ઝાલી જોશીયુઆ પ્રવેશ કરેછે.) (જ)

જોશીયુઆ—(લાકડી ટોપી) ઊભાર્યો તમારી માના છોકરા માઈ ! (એમ કહી મારવા દોડે છે અને ત્રણે છોકરા નારી જાય છે). પછે જોશીયુઆ (નિઃશ્વાસ નાખી), અરે મણુ ! આટલું આટલું અથડાયા તોય વિદુર્ભદ્રશાળી મળી નહિ. હવે હું તે શું કર અને ક્યાં વાસો વસું ? (બ્રાહ્મણની એ સ્થિતિ જોઇ એક શકુન્તિ નામનો પાદવ તેને પોતાની કને બોલાવે છે).

તથા અપરિચિત લાગવાથી છોકરા તેને સુધારીને 'વખત' બોલેછે. 'વકેટ' શબ્દ કર્ણાટકી છે અને તેનો અર્થ 'એક' થાય છે દાસ—દાસા—મિત્ર. (છોકરાંની ભાષા). (જ) જોણું નામ દીધું તું—અર્થાત્ નામ નહોતું દીધું.

શત્રુજિત—(મહારાજ કને આવ્યા બેઠ) ભગવત ! આને આ પુરને તમે પાવન કર્યું છે તેથી તેના ધન્યભાગ્ય છે વારૂ આપને કયા જવાની ઇચ્છા છે અને કોને શોધો છો ?

જેશીયુઆ—વત્સ ! આ તે લોક કહે છે તે કઠાપાટણ છે કે શું ? હર હર ! હું અહીં આવી ક્યા ચઢ્યો ? (જ)

શત્રુજિત—ભગવત ! તમારે ક્યા જવું છે ?

જેશીયુઆ—વત્સ ! અમારા દેશની રૂકિમણી અહીં પરણી છે તેની કને જવું છે

શત્રુજિત—અહો ભગવત ! એ તો અમારા સ્વામિની થાય. શું કહો નિરિજા ! જે મારાથી અનાતુ હોત તો હું તમને અવશ્ય ત્યા સુધી પહોંચાડી આપત પણ નિરૂપાય સાધુ ! તમે આ ગવીમાથી આનંદ વળશો કે વિયત સાથે વાતો કરતો મેહેવ જાણાશે, એજ પ્રાસાદમાં અમારા સ્વામિની પ્રભુસહ બિરાજતા હશે (જ)

જેશીયુઆ—ભદ્ર ભવતુ (એમ કહી ચાનરા માડે છે અને થોડે જાંઘ ધરને ઓટલે ચઢી પૂજે કે રૂકિમણીનું ઘર ક્યા) ?

ચારમતી—(ધર બાહાર આવી પગે લાગી) ભગવત ! હું સંભળ નહિ કે તમે મને શું કહ્યું ? (ટ)

(જ) વત્સ—શુરબને પોતાનાથી નાનાને કરેતુ સંબોધન (જ)
નિરૂપાય—(શત્રુજિત માટે હોવાથી કે તેવાજ બીજા પ્રરણથી આ લવાને અશક્ત હતો એમ સૂચિત થ્યું છે) સાધુ ! જેશીયુઆનું સંબોધન વિયત—આગ્રા પ્રાસાદમાં—મેહેવમાં પ્રભુમહ—શ્રીકૃષ્ણ સહિત

(ટ) ચારમતી ધરમાથી બાહ્યર આવી, એમ વર્ણ્યું છે માટે એ ધર રૂકિમણીનું નહિ, પણ સનાતિનું હતું એમ સૂચન કર્યું છે

જોશીયુઆ—અહો સૌભાગ્યવતી ! અમારા વિદર્ભદરાની રૂમિભણી અહીં પરણી છે તેના પરિણયનું મુહૂર્ત આપનાર અમેજ છીએ. અમારે કંઈ ગરજ પડી માટે મળવા આવ્યા છીએ. જો તને તેના ઘરની ભાજ હોય તો જતાવી દે, તારૂં કલ્યાણ થશે. (ઠ)

ચાર્મતી—મગવંત ! એ તો આ પુરનાં રાણી છે. આ એમનું ઘર દેખાય. પણ મહારાજ મારો હાથ જોતા જવ તો મારે ઘેર આવી ગંગાસ્નાન કરાવી ગયા જેવું થાય !

જોશીયુઆ—હીકરતો! જોશી દાસી અને વટેમાર્ગુ એ ત્રણ રૂકટિયાં છેજ. પણ તેં અમારા પર ઘર જતાવવાનો ઉપકાર કર્યો તો અમારાથી જે તારૂં હિત થાય તે અમારે કરવું જોઈએ. (પછે તેને પગથી માથા સુધી જોધ) બધ ! તમારે એક પુત્રી છે. (ફરીથી ધ્યાન કરી) પૈસે ટકે તમે પૂર છો. (વળી હાથની રેષા જોધ) તમારે તમારા સ્વામી સાથે બિયાળારૂ છે (પુન નાસિકા મઢણ કરી) હવડા તારૂં મન ઘણાજ ઉદ્દેગમાં છે અને કોઈ છટ વસ્તુનું દર્શન થતું નથી હે સૌભાગ્યવતી ! અમે કહી તે ખરી વાત સાચેસાચી છે. અને જો તુ જૂઠી છે એમ કહે તો અમે ઊઠી આવ્યા જઈએ. (દ)

(ઠ) પરિણય—લગ્ન. (દ) બિયાળારૂ—જે અને જારને જોગ. (અણુખનાવ) સત્રાજિતની કુંબગણિ અને ચાર્મતીની મીનરાશિ ગણાય છે કુંબધી મીન સુધી ગણતા જે થાય છે માટે સત્રાજિત ચાર્મતી પામે જે વશા માગે અને મીનથી કુભ સુધી ગણતાં બાગ થાય છે માટે ચાર્મતી સત્રાજિત પામે બાર વશા માગે. પણ 'જે જારને ખાય' એનું પચાંગ જોનારા જોશીઓનું કહેવું છે માટે સત્રાજિતનું ચવણુ હોવું જોઈએ બિયાળારૂ જોમતી જોમતી વચ્ચે હોય તેમને મારો જનાવ હોય નહિ તે પ્રમિદ્ધ છે નાસિકા મઢણ કરી—નાક આગળ આગળા લેધ જઈ આગ પડતો હોય તેવો ડાગ કરી છટ—છટકેલી—વાહાવી જૂરી—(વાતનું વિશેષણ)

ચામૃતી—દૈવજ ! સર્વ સાચેસાચું છે. પણ ભગવંત ! કહો
જેઘએ મારી સુતાને (નિશ્વાસ નાખી) મનગમતો સ્વામી મળશે કે
નહિ ? મહારાજ એવું નામ સત્યભામા છે. જોને હો; ખરેખર કે'ને. હું
તમને ખુશી કરીશ. (૬)

જોશીયુઆ—તમારી તે સુતાને બોલાવો એટલે તેના સર્વ
જોગ નક્કી કરો તમને સમજવું; જોયા વગર કંઈ જાણાય નહિ.

ચામૃતી—(નિશ્વાસ નાખી) ભગવંત ! તે હવડાં અહીં છે
નહિ. કપિરાજ ! તમારા જેવાને તો સર્વ જાણાય માટે તેને 'સાસર'
સારું મળશે કે શી રીતે ! એ બધું જો કહેવાય એવું હોય તો જોયા
વગરજ કહો. (૭)

જોશીયુઆ—(વિચાર કરી) વાર ત્યારે ડીક સાંભળજો હો !
(રાજીઓના નામ દઇ અને આગળીના વેઢા ગણી) અરે બાઈ ! ત-
મારી પુત્રી તો કોઈ મહાધુરંધર રાજપુત્રપત્ની પટરાણી થાય એમ
લાગેછે. જુઓ શાસનમાં પણ કદ્યું છે કે જેના ગ્રહ આવા હોય તેને
આવું અવશ્ય મળે.

.. ૨

શ્લોક.

જો ચોથા ભુવને કદી રાત્રિ રહ્યો, તો ભાગ્ય મોહું ભણ્યું,
પ્રાસાદો વસવા મને મળિ સમા, સોનું ન જાયે ગણ્યું;
ગ્રામો ફેંકે મળે ટળે દુખ સહુ, રાણો અને રાજની,
એવા યોગવતી સુતા તુજતાણી, છે જાણ એ કાજની !

(૬) દૈવજ—જોશી. સુતાને—દીપ્તીને—સત્યભામાને. (૭) હવડાં
—હમણા ૧૨શ્લોક—સાદૃશ્યવિહીન ચોથા ભુવને—સતતિસ્થાનમાં
(સતાન ભુવનમાં). પ્રાસાદ—મેહેલ ગ્રામ—ગામ

અપિચ—(ત)

શ્લોક.

સાતમે સ્થાનકે શુક જો આવિયો,
ભાગ્ય તેનું ભગ્યુ દેવને ભાવિયો—
સ્વામી એવો મળે સશયે શો રહું ?
કન્યમ તારો તો એ ગ્રહે છે કહું

૨

ચાક્રમતી—દેવશ ! એ તો તમારું કહેવું જૂકું પડે એવું જણાય છે.

જોશીબુઆ—સૂર્ય ચળે, પૃથ્વી ચળે, મેંડુ ચળે, નભ ચળે, પણ અમારું વચન કદાપિ ચળે નહિ માત્ર કંઈ દાષ હોય તો તે અમારા કહેવા પ્રમાણે નિવારવો જોઈએ.

ચાક્રમતી—ત્યારે ભગવત ! કયો દાષ હશે કે મારી સુતા હવડા મહામહાકષ્ટને વેઠે છે અને તેનું ઇચ્છેલું ઉડી જઈ આગુ-ઇચ્છેલું મળવાની તૈયારીઓ થઈ ચૂકી છે

જોશીબુઆ—અહો સૌભાગ્યવતિ ! તારા ખોટા ગ્રહ તેને નડે છે (મેટ સામી નજર કરી) તેમ તારી ગ્રહો પ્રત્યેની કૃતિ પણ એવી અવળી છે કે ન થતું હોય તે વિધન થાય (ઘ)

(ત) અપિચ—વળી ૨ શ્લોક—સન્નિધી ૭૬ માનમે ગ્યાનકે—જન્મકુંડળીમા સ્ત્રીજુનનમા દેવને ઇન્—દેવને ગમે એવો સ્વામી તે કન્યાને મળે કન્યમ ઇન્—તારી કન્યા જે ગ્રહમા છે—તેના સ્ત્રીજુનનમાં શુક રતો છે

(ઘ) મેટ સામી નજર કરી—કોટે બાધેની કુચી જોઈને (કુચી કદાવવાની આ બધી ખટપટ છે, એમ ગ્રંથકાર બ્રાહ્મણે સૂચવે છે) કૃતિ—અથાત્ વર્તન

આરૂમતી—ગણુક ! ત્યારે મારા વશા ગણી જોઈ કહો કે મને કયા ગ્રહ નડે છે ? અને તે નડતર હું કેમ કરું તો આટકે ?

જોશીબુઆ—(ધ્યાન ધરી) જો સાબળ્ય; તારે આટલા આટલા મહુ વાકા છે.

શ્લોક.

જો ચોથી સૂર્યરાશિ જનમતણી ગણી, વક્ર એ તો રહી છે,
માકુ તેથી બને છે તનમન તુજને, કષ્ટ ચિંતા કહી છે;
અગોઅગે અતિશે અગનિ સજગતી, શાંતિ સ્વપ્ને ન લાધે,
તારા એવા બધા છે ગ્રહ નવ નરતા, કાંતિ તારી ન વાધે. ૩

અપિચ—

શ્લોક.

છે શનિશ્વર બારે જો, કુ ખ દ તુજને અતિ;
મોટી પનોતિ અર્પે એ, જેની ગહન છે ગતિ. ૪

આરૂમતી—મગવંત ! એ દાષ નિવારણ થાય એવા કંઈ ઉપાય હશે ?

જોશીબુઆ—ઉપાય ન હોય એમ તો સમજવુ જ નહિ

આરૂમતી—ત્યારે ભૂદવ ! બતાવો જોઈએ; જો અઘરામાં અઘરું હશે તોય પણ હું મારી લાડસમેતી કુંવરી માટે કરીશ.

જોશીબુઆ—બાઈ ! તારે જે જન્મરાશિથી સૂર્યની ચોથી

૩ શ્લોક—અઘરા ચોથી ઇ—તારી જન્મરાશિથી ચોથી રાશિ-
એ એટલે મિથુન રાશિએ સૂર્ય વક્રનો થઈને રહેલો છે નવ અર્થાત્ એ પ્રમાણે
તારા બધા નવે મહુ નરતા (નારા) છે તેથી તારી કાંતિ વધતી નથી.

૪ શ્લોક—અતુષ્ટુષ છે ઇ—જન્મથી બારમી રાશિએ (કુંભરા-
શિએ) શનિશ્વર રહ્યો છે

દશા બેઠેલી છે તે તો તારા ઘરમાં અહોરાત્ર સર્વનું પૂજન થાય છે એટલે બહુ બાધકારક નથી; પરંતુ જે બારમો શનિશ્વર તારે થયો છે અને તેના સાથે સાડાસાતી પનાતી બેઠી છે તેના તો પરિહાર કર્યા વગર છૂટકો નથી. (૬)

ચામતી—મહારાજ ! જે કરવું પડશે તે હું કરીશ, તમે કહેતાં ખંચાશે નહિ.

જોશીબુઆ—અમે શા સારું ખંચાઈએ ? અમારે નથી લેવું કે નથી દેવું ! જે બાઈ ! સાંભળ્યું; એક તો તારે લોહાએ અડકવું નહિ; બીજું જે તારા ઘરનાં જૂના માણસ હોય તેને જોયા વગર ખાવું નહિ; કંઈ ખખડાટ, ભખડાટ થાય તે જોવા જવું નહિ; શનિશ્વરના જાપ કરાવવા; કાળા વસ્ત્ર દાનમાં આપવાં તથા સારો પ્રાણણ જોઈ તેને નિત્ય સવાશેર અડદ આપ્યા કરવા. એટલું યથાર્થપણે કરીશ એટલે તારી જે લોહાને પાચે પનાતી બેઠેલી છે તે બદલાઈ રૂપાને પાચે થશે. (૭)

ચામતી—(સડપું) અહો દિજદેવ ! એમાં તે શું ? એટલું તો હું હાલતાં ચાલતાં કરું તેવાં છું. હવડાંથીજ તમે કહ્યું તેમ વગર ભૂલે કરવા માંડુ છું.

જોશીબુઆ—અરે બાઈ ગ્રહ તો મોટા મોટાને બૂલાવે તે-

(૬) અહોરાત્ર—સતદિનસ સર્વનું પૂજન—(સત્તાનિત સર્વનો ભક્ત હતો તેથી) સાડાસાતી—સાડાસાત વર્ષની. પરિહાર—તથા દેવાનો ઉપાય

(૭) લોહાએ અડકવું નહિ—મતવળ કે કુંચી દૂર કાઢી મૂકવી જે તારા ઘરના ઇં—મતવળ કે નાગરિકાને પાછી રાખવી. કંઈ ખખડાટ ઇં—મતવળ કે સત્યભામાને મળવા જતા નાગરિકા દાદરબારી ઉપાડે તોપણ તારે ત્યાં જવું નહિ. શનિશ્વરના ઇં—ગ્રહા બેસવા માટે પાછલા ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે.

વા છે, ને (કાઠ જણી આંગળી કરી) તારે હૈડે ચઢીનેજ લોઢાની પનોતી બેઠી છે અને તુ તો ભૂલ્ય ન કરવાનું કહેછે. (ન)

ચારુમતી—હા હા મહારાજ ! ખરી વાત. (એમ કંઠી કાઢેથી કુંચી કાઢી ગોખવામાં મૂકે છે. અને પછે દેવચને પાચ મોઢોરો આપવા ભય છે) દયો દિવદવ ! આ દક્ષિણા. ' દૂલ નહિ ને દૂલની પાંખડી. ' (એમ કંઠી પગે લાગે છે)

જોશીબુઆ—કે સૌભાગ્યવતિ ! અમારે અનન્યકર્ત છે, અમે કોઈનું દાન લેતા નયા. વારૂ અમારા કહેવા મમાણું કરશો ' અને તે વડે તમારૂ કામ થશે એજ અમે દક્ષિણા સમજીએ છીએ. બેસો હવે અમે જઈશું.

ચારુમતી—(પગે લાગી) મહારાજ ! ત્યારે તમે તો ખરે-ખરો પરમાર્થ કર્યો હો; ઋતિદેવ પધારન્તે. ચો પેલુ (આંગળી કરી બતાવે છે.) જિંચું ઘર દખાય ત્યાંજ રૂઝિણી દેવી તમને મળશે.

જોશીબુઆ—શુભ ભવતુ. (એમ આશિર્વાદ દઈ આલ્યાભય છે અને ચારુમતી પણ પોતાના ધરમા પેસે છે.) (વ)

(શોચનીય સ્વરૂપે નાગરિક પ્રવેશ કરેછે). (ક)

નાગરિક—અરે ! શ્રીદામાને તે શું થયું ! મૂંચો પકડાઈ ગયો કે કેમ ? ને એમ કંઈ થયું હશે તો હું તો રઝળીજ મરવાની છું. જેમ " ઘોખીના કૂતરો નહિ ધરના કે નહિ ઘાટનો, " તેવી મારી દશા થવાની છે. (એવે કાંઈ આવ્યાનો ખખડાટ સાંભળી કાન દે છે). (બ)

(ન) કુંચી કઢાવવાનો ચત્ત કરે છે: નો ઇં. (વ) શુભ ભવતુ—ભયુ યાઓ.

(ક) શોચનીય—શોચના કરવા જેવા (બ) રઝળીજ મરવાની છું—કેમકે બવો પ્રપચ ઉધાડો પડી જવાથી પછા અને સત્રાજિત રાખશે નહિ તેથી

શ્રીદામો—(સરિખત) કેમ નાગરિકા ! કંઈ તારે દશા બસા નેવડાવવી છે ? અમે દાટેલાં ધન પણ કહી શકિયે એવા છીએ (મ)

નાગરિકા—હવે કહ્યું કહ્યું ! ને નેશી થયા છે તો કહો નેધ-એ ? મારી સખીને ને મેડીપર પૂરી રાખી દાદરે તાણું વાશ્યું છે તેની કુંચી હવડાં ક્યાં છે ? (મ)

શ્રીદામો—(સહર્ષ) દક્ષિણ દિશાના મોઠા તાકા કનેના નાના ગોખલામાં છે. જા જઈ ને, અને કદાપિ ન જડે તો આવી ફટ કહેને. (ય)

નાગરિકા—શીશી ને ફટાક. ના જડે તો ફટ કહેને; એમ કંઈ આપણું કે લેણું છે ।

શ્રીદામો—(નાગરિકાને ગળે હાથ મૂકી) જા જા ખચીત. (પછે દાનમાં વીતી વાત કહેછે) તું જઈ આવી અને સમાચાર કહીશ ત્યારે મારાથી દેવ કને જવાશે.

નાગરિકા—જો એમ તું કુંચીનું નક્કીજ કરી આવ્યો છું તો હું પણ એક પલકમાં ખબર લઈ આવી જાણુને. મને પણ મારી સખીના બાપ મનાવી તેડી જવા આવ્યા'તા પણ હું તારે કાળે ગઈ નહિ

(મ) દાટેલા ધન ઇ—ગુપ્ત મૂકેલી વસ્તુ ક્યા છે તે કહેવાની અમારી શક્તિ છે, માટે કુંચી ક્યા છે તે હવે હું તને કહી શકીશ. મતનબળ કે આપણે ધારેલું કામ કરીને આવ્યો છું, એ ગર્ભિત ધ્વનિ છે. (મ) નાગરિકા તેના કહેવાનો મર્મ એતીને પ્રશ્ન કરે છે: હવે ઇ.

(ય) સહર્ષ—(પેત્રાક્ષી. પુરાણના અર્થરિચ્છ. એતી. અરે). ૨૮—
 પદ્ એ સખ્દ અભિચાર મંત્રમા દામદામ જેવામા આવેછે. કોઈ નાશ કરવામા અતેએ હુચ્યાર બોનાયછે. જેમ અગ્નિને આહુતિ આપતી વખતે અતે 'સ્વાહા' અને પિતૃઓને જનિદાન આપતા અંતે 'સ્વધા' બોલવામાં આવેછે તેવોજ 'નાશ યાઓ' એવા પ્રસંગમા અંતે 'ફદ્' બોલવામા આવે છે. એજ 'ફદ્' ગુજરાતીમા તિરસ્કારના અર્થમાં દાખલ થયો લાગે છે .

અને પછે જવાનો વાથદા કર્યો છે. જે જોશે તો મળીશું અને જે નહિ જુએ તો તારું ધાર્યું કામ કરી પાછાં વળીશું. પણ તું આ તારો વેશ કાઢી નાખી બેસજે હો. (એમ કહી ચાલી જાય છે અને શ્રીકૃષ્ણ પશુ પોશાક બદલના રવાને થાય છે). (૨)

(મેડી પર ધ્યાન ધરેલે વેશે બેઠેલી સત્યભામા પ્રવેશ કરે છે)

સત્યભામા—અરે અતનુ ! તું મને હવે તો કંઈ ઓછી પીડા દે ! આ શીતળ સમીરને તેં અગ્નિ જેવો કર્યો; જળમાં વડવાનળ રૂપે પ્રવેશ કરી દેહની આ દર્યા કરી; એવે એવે અનેક પ્રકારે મનં જેવી વિરહિણીને કનડવાથી વારા હાથમાં શું આવવાનું છે ? શું અલ્યા ! તને શિવે બાળ્યો તે વાત પણ તું જૂલી ગયો, કે મજ જોતી અખળા પર તારાં દુર્ધર શર બોકવા લાગ્યો છું ! ! ભુંડા ! કંઈ દયા તો લાવ્ય ! મેં તારૂં એકુ શું અહિત કર્યું છે ? અરે રે ! મારો એકે ઉપાય કામની શાંતિ અર્થે કામ નજ લાગ્યો ! ! વાર ત્યારે લાવ્ય ફરી મહાદેહ ધ્યાન-ધારી થઈ મનોજને મસન્ન કરે. (એટલું બોલી ધ્યાન ધરી બેસે છે) (લ).

(૨) મારી સખીના બાપ—સત્રાજિત તારે કાજે—તારી વાટ જો-છને પછે—યોડી વાર પાછી. જે ઇન્—હુ સત્યભામા પાસે જઈશ ત્યાં મને સત્રાજિત દેખશે તો હું તેમને મળીશ અને કહીશ કે તમે બોલાવી હતી તેથી આવી છું; અને નહિ દેખે તો સત્યભામાની ખજર સેધ પાછી આવીશ. વેશ—(જોશીતો) આ પ્રસંગમા શ્રીકૃષ્ણાએ કપટથી ચારમતી પામેથી કુંથી કદાત્રી તેથી એ અધિષ્ઠાત નામે ગર્ભસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે.

(લ) અતનુ—કામદેવ ! સમીર—પવન જળમાં ઇન્—જેમ સમુદ્રમાં વડવાનળ અગ્નિ પ્રવેશ કરીને તેને સૂકવી નાખે છે તેમ તેં મારા દેહમાં પ્રવેશ કરી દેહને સૂકવી નાખ્યો. રૂપકાલંકાર, દુર્ધર—ન ખમાય એવા. શર—તીર. અહિત—ભુંડું. મનોજને—કામદેવને. અહી પ્રિયના વિયોગમાં કામદેવના આવેશથી થયેલી સત્યભામાની એટલાજો વર્ણાય છે મારે તપન નામે નાવિકાલંકાર વર્ણાયો છે. સ્ત્રીયુક્ત કામ કૃષ્ણવાળો કામળ સુંગર વર્ણાય છે મારે અહીંથી કેશિકી વૃત્તિનો આરંભ છે.

(એવે ત્યાં ધીમેથી દાદર ઉઘાડી નાગરિકા પ્રવેશ કરેછે) (વ)

નાગરિકા—(સત્યભામાને ધ્યાનસ્થ જોઇ) આહા ! આની તે આ દશા ! | અરે પણ એ આ કોની પ્રતિમા આલેખી તેની સામે ધ્યાન ધરી જોડીછે ! હાં હાં ઠીક; એ તો એણે કામદેવની પ્રતિમા આલેખી દેખાયછે. (તેને નમસ્કાર કરી) પ્રભુ કામદેવ ! મારી સખીને તું સંપૂર્ણ પ્રસન્ન થજે. (સઆશ્ચર્ય) અરે ! પણ આ તો કામદેવની છબી ના'ય. કામદેવ તો ગૌર હોઇ ગૌરીઓનાં મન હરાવું કરેછે; પરંતુ આ તો શ્યામમૂર્તિ છતાં અખણનાં ચિત્ત આકર્ષી લેછે. ઠીક ઠીક, એ તો આજખ્યા. મને પણ મારી સખી વીસરી નથી. (વળી ફરી જોઇ) અરે ! શ્રીદામો પણ સાથેજ દેખું. (એવામાં નાગરિકા નાગરિકા એવો એકાએક શબ્દ ધાયછે અને તેથી નાગરિકા કપેછે). (ઘ)

સત્યભામા—હે પિતૃ મહારાજ ! ન્ને મેં વડી વાર્ધી તારું એક નિષ્ઠાએ ધ્યાન ધર્યું હોય તો મેં મારી સખીને પ્રથમ જો વાર જોલાવી, અને હવે ત્રીજી વાર જોલાવું તે સમયે તેને મેળવજે; નીકર આ યૌવનરૂપી અગ્નિમાં જળી મર્યા વગર રહેનાર નથી. (એટલું જોણી મોટેથી નાગરિકા એવો શબ્દ કરેછે). (વ)

(વ) નાગરિકાને આ પ્રવેશ એવો જોઇએ કે તે સત્યભામાનું મુખ દેખી શકે નહિ; કેમકે જો મુખ દેખે તો હવે પછી જે સત્યભામાના ઉચ્ચાર ધરી તે સત્યભામાના મુખમાથી નીકળ્યા છે એમ નાગરિકાના જાણવામાં આવવાથી તેને જે શ્રમ ઉત્પન્ન થયો છે તે સમયે નહિ.

(ઘ) આલેખી—ચીતરી. આજખ્યા—અર્થાત્ એ તો કૃષ્ણદેવની છબી ચીતરી છે. મને ઇ—(ચીતરવામાં). અર્થાત્ મને પણ ચીતરી છે.

(વ) પિતૃ—કામદેવ ! જે વાર જોલાવી—પ્રથમ જે 'નાગરિકા, નાગરિકા' એવો અવાજ સાંભળી નાગરિકા કંપી હતી, તે સત્યભામાનોજ શબ્દ હતો, પણ નાગરિકા પાછળ હોવાથી તેને એવો ભાસ થયો કે જાણે મને કાંઈ ખીજી જોલાવેછે, એમ ચૂચક કહ્યું છે

નાગરિકા—(સકૃપ) ના ના હું તો અમથીજ આવી છું. મને ખોલાવી ત્યારે આવી છું. કુચી મેં ચોરી લીધી નથી (પગલખવા આવી) હવે હું કોઇ દહાડો નહિ આવું. જૂલો મહારાજ જૂલો (એમ કહી આખો મીચી દેડે.) (સ)

સત્યભામા—(શબ્દ સામળી નયન ઉઘાડી નિરખે છે) આહા હા ! જનગતો જોધ દેવ તો કામદેવજ છે ! એણે મારી સખીને કેમ કરી અહીં આણી ! દેવને અને તેમા પણ પુષ્પધન્વાને તો શું અશક્ય છે ! (એટલું કહી નાગરિકાને દહાલિંગન કરેડે) (દ)

નાગરિકા—(મમય) મને કોઇએ મોકલી નથી હું તો ગાડી છું (મકપ) હવે અહીં નહિ આવું નહિ આવું !

સત્યભામા—હલા નાગરિકા ! તું બીશ નહિ બીશ નહિ મેજ તને કામદેવનું આરાધન કરી અહીં તેડાવી લીધી છે. હવે તારે કશો પણ ભય રાખવો નહિ તું મને મળી એ સર્વ સારા વાનાં થયાં છે. હે માર ! તેં મને કહ્યું મારથી મૂકાવી મારી મખીનો મેળાપ કરાવ્યો, તે માટે હું તને સહસ્ર વાર સિરમાષ્ટાંગ કરૂં છું. (એમ બોલી નમન કરે છે) (કા)

નાગરિકા—(નયન ઉઘાડી) હલા સખિ સત્યભામા ! (આમ તેમ જોઇ) ત્યારે મને જૂઓ કોણે પાડતું ?

સત્યભામા—(સઆશ્ચર્ય) એય તેં શું સાંભળી'તી કે ? વાર

(સ) સકૃપ—(નાગરિકા છાનીમાની ચોરીથી અહીં પેડી દત્તી માટે તે પોતે પકડાઇ ગઇ એવા ભયથી ધ્રુજે છે) અહીં નાગરિકાનો શક અને ભયથી ઉપજેલો ત્રાસ વર્ણવ્યો છે માટે સંશ્રમ નામે ગર્ભમધિનું અંગ વર્ણવ્યું.

(દ) પુષ્પધન્વા—કામદેવ ! દહાલિંગન કરેડે—મજામૂત બેડે છે.

(કા) માર—કામદેવ ! સિર માષ્ટાંગ—માથુ નમાની આષ્ટાંગ પ્રણામ

કહે નેધએ પ્રીતમનો મારા પર પ્રેમ છે એવુ તારા જાણવામા કંઈ આવ્યુ છે કે ? (છા)

નાગરિકા—(સ્વસ્થ થઈ) હવે સત્યભામા ! મેં તો તારી ધૂમોય સાબળી'તી અને હું તો અહીં (કાનમા આ પ્રમાણે) આવી'તી તારા વિના કૃષ્ણદેવ અન્ન જળ તથા ઉપોષણ કરે છે અને રાત દિવસ તારોજ જાપ જાપી રહ્યા છે કાલનો મહોત્સવ પણ એમની પિડપીડા-માટે બંધ રહ્યાનુ સભળાય છે શિવ શિવ । શુ એમનુ કુખ (ગા)

સત્યભામા—સખિ નાગરિકે । પ્રેમની પાંડા એવોજ છે જો આ માફ કકણ જે તુ બેજેબેજે ચઢાવતી હતી તે એની મેજે નીકળી જાયછે આ માંસી કનિષ્ઠિકાની મુદ્રિકા તે કાડે જઈ બેસવા કરે છે માફ રત્નોત્પલ જેવુ અગ તે તને પુડરીક જેવુ નથી લાગતુ શુ ? સખિ । હવે એ કંઈ કં'વાથી કંઈ આછુ થાય તેમ છે ? પણ કહે કે હવે હું શુ કરું ? તુ મને સુવર્ણસરોજિકામા શાકાને લઈ ગઈ ? હવે તો તને છોડનાર કોણ છે ? (એમ કહી દહાલિ ગત દેછે) (ઘા)

નાગરિકા—(સખેઠ) વયસ્થા ! હવે હું નિરૂપાય છું તુ મને અહીંથી હવે વેંલી જવા દે તો ઠીક, નીકર પિતાશ્રી આવશે અને દાદરે તાણુ નહિ દેખે તો તારા અને મારા બંનેના બોગ મળશે મને એમણે સુવર્ણસરોજિકા ગયા માટે કાઢી મૂકી'તી તે પાછા આજ

(છા) 'એવ તે શુ સાબળી તી કે ? એ વાક્યથી નાગરિકાને સૂચના કર્યું કે તે મેજ પાડી હતી (ગા) પિડપીડા—શરીરની અસ્વસ્થતા

(ઘા) કનિષ્ઠિકા—છેલ્લી નાની આગળી મુદ્રિકા—વીંટી કાડે જઈ બેસવા કરે છે—ચપલાતિગયોક્તિ અલકાર. રત્નોત્પલ—રાતુ કમળ. પુડરીક—ધોળુ કમળ સત્યભામાની વિરહથી થયેલી દશાઓનુ વર્ણન છે માટે નાયિકાની કામદશા વર્ણાઈ છે

બોલાવવા આવ્યા'તા. હવે હું તને રોજ મળીશ પણ તું મને હવાણું તો જવાદ. (ઢા)

સત્યભામા—સખિ જો જો ! આ મેં તે દિવસની પ્રતિમા આલેખી છે. તેમા વનમાલીએ બાધેલો જે કાળજીને કોરે એવો કેસરી રંગો તે આવેખલો બાકી રહ્યો છે, અને એમના પગ આગળ હરિણી કાઢી છે તેની આખમાંથી જે આંસુ ટપકે છે તે ચીતરવાં રહી ગયા છે. હું જ્યાં જોતી હતી ત્યાં મેં જે વાઘ કાઢ્યો છે તે તો સર્વ પ્રકારે હું આવેખી રહી છું હવે હું એટલું બાકીનું પૂરું કરી લેઉં ત્યાર પછે તું જાશે. એક વાર મહારાજને મિટ જરી જો તો ખરી ! આહા ! શું નયનશરાસન મારા પર સાધ્યું છે ! નાગરિકા તુ ખરેખર કહે કે મારાથી પૂર્ણપણે પ્રતિમા આલેખાઈ છે કે નહિ ? (એમ કહી પ્રતિમાને જાણે) *

નાગરિકા—સખિ ! પ્રતિમા તો તે અનુત્તમ આવેખી છે, પણ તારી કને વાઘ અને કૃષ્ણદેવ કને હરિણી તેં સામાટે ચીતર્યા છે ? એ હું સમજી શકી નહિ.

સત્યભામા—હવા ! જો હું એ તને સમજાવું. ક્ષત્રિય યદ્ધ રડતી હરિણીનું હરણ થવા દે એ કેટલું બધું અઘટિત છે, એ દેવને દેખાડવા માટે અગ્નિ નાગરિકા ! આ મારા અતરનો ભાવ આર્યપુત્ર પૂર્ણપણે સમજે તેવા છે પણ એમના જોવામા આ પ્રતિમા શી રીતે આવે !

નાગરિકા—મિય સખિ ! એ તું પૂરી આલેખી લે, પછે જો મારાથી બનશે તો હું એ દેવ કને લઈ જઈ નિવેદન કરીશ. વાર એમને પણ તને જોઈ મુખ પ્રાપ્ત થશે !

સત્યભામા—સખિ ! મોટાના તેજમાં સર્વે તારાપ તેમ તું દેવ-

(ઢા) વચ્ચા—સખિ ! *નયનશરાસન—નેત્રની ભમગ્નુ ધનુષ્ય હરિણી ચીતરવાનું ડ્રગ્ધ આગળ જણાવશે વાઘ ચીતર્યો છે તે એમ જણાવવાને કે મારા પિતાદેવી વાઘ મને ઉપાડી લેઈ જાય છે

-નેજ સુખ કરવા ઇચ્છે છે, પણ મારી તે પીડા કોને પડી હોય ! વાર્
હીક, એમને પણ સુખ તો થશે. હું પ્રતિમા પૂરી આલેખુ છું અને તું
તેમા ને બૂવભાવ યતી હોય તે દેખાડને. (એમ કહી કેસરી રંગ તથા
કલમ હાથમા લેઇ આલેખવા માડે છે)

નાગરિકા—વયસ્યા ! હજી જરાક ઘેરોકેસરી જોઇએ આહા !
હરિણીના આસુ તો તે જાણે ટપક ટપક મોતી ટપકતા હોય એવાજ
આલેખ્યા છે ! (ચા)

સત્યભામા—કેમ સખી આટલો કે હજી વધારે ઘેરો કરે.

નાગરિકા—હવે તો એટલોજ; પણ સખી પેલી ભૂકટિ જરા
વધારે વાંકી કરે તો હીક

સત્યભામા—જા જા, એથી વધારે વાંકી કરે તો મારી—(કહી
અટકી જાય છે)

નાગરિકા—કહેને કે શોડ્યના ભણી નજર જાય. બોલ્ય,
એજ કહેવાયું છે કે કંઈ બીજું ? (છા)

સત્યભામા—(લજ્જાપૂર્વક) હલા નાગરિકા ! તારે ને કહેવું
હોય તે કહે મારે તો એથી આગળ કંઈ બોલવું નથી પણ પેવી
તે એમની આગળી જોઇ કે ? બળદને હરણુ ધાવતું કેવું બતાવી
રહ્યા છે.

નાગરિકા—સખિ ! હવે હું જઈશ મારૂં મન ઘણું ગભરાય છે
અને એન પડતું નથી વળી થોડીવાર પછી તને આવી મળીશ પણ
હવડા તો મને જવાદે હજી તો મારે વારી સાથે ઘણી ઘણી વાતો
કરવાની છે. (એમ કહી જવા માડે છે)

સત્યભામા—અલિ નાગરિકા ! તું પણ વાલેસરી થઇ વેરીતું જ

(ચા) ચિત્ર પ્રતિમા પૂરી કરવાતું કામ ચાલી રહ્યું છે તેના દેખાવ બ-
તાવવાને આ વર્ણન છે

(છા) અધૂરું વાક્ય પૂરું કરવામા આવ્યું છે માટે વાકકેસરી નામે
વીધીત અંગ વર્ણાયું છે

કામ કરવા બેઠી કે શું. તું તો જવાની તે જઈશજ પણ મારા પ્રિય-
તમનેય સાથે લઈ જાયછે ! વાર લાવ્ય હું એક વાર એમને બેટી લઉં.
(એમ કહી પ્રતિમાને હૃદય સરસી ઘમેછે તથા યુગ્મન કરેછે). (છા)

નાગરિકા—વપ્સ્યા ! તારી તે ડાગળી છટકી ગઈછે કે શું ?
આ ચિત્રને આમ યોગી નાખવાથી તારો કયો મનોરથ સિધ્ધ થવાનો
હતો ! એ લાવ્ય મારી કને. હવે તો મને જવાની આજ્ઞા આપ્ય

સત્યભામા—સખિ ! જે થવાનું હશે તે થશે પણ હું તો તને
હવડાં જવા દેવાની નથી પિતાએ તો મારાં લગ્ન કૃતવર્મા સાથેજ નક્કી
કર્યાં હશે તો પછે બેઠેની મને યોડી વાર જીવનારી સમજી તારે જવું
ઘટતું નથી. ને દેવ મારે કાળે કંઈ નહિ કરે તો પછે હું તેમનું ધ્યાન
ધરી મારૂં સ્મરતું કરીશ. પણ હલા નાગરિકે ! આ મારી આવેબેઠી
પ્રતિમા તો તેમને આજ ને આજ મળે તેમ તું કરજે, હો ! (જા)

નાગરિકા—આહો વપ્સ્યા ! તારે એ વિષે કંઈ પણ ચિંતા કર-
વી નહિ. જે મારાથી થશે તે હું એ માટે કરીશ. તારી આવેબેઠી
પ્રતિમા હું આજજ મળુને પહોંચાડીશ. (પછે વિચાર કરી) પણ સ-
ખિ ! પેલા લીલા રંગની કલમ તું યોગી લાવ્ય ભેઠએ

સત્યભામા—શા મારૂં હવે એમા કંઈ પણ કરવા જેવું નથી.

નાગરિકા—પણ તું લાવ્ય તો ખરી. એ તને મારૂં કહેવું
ગમે તો તે પ્રમાણે કરજે.

સત્યભામા—(બહી આવળે મોઢે કવચ લેવા જાયછે) સખિ ! ઘેરી

(છા) પ્રિયતમને—છત્રીમા ચિત્રેવા કૃષ્ણને (જા) સ્મરતું કરીશ—
મરણ પામીશ. અહીં યોડી વાર જીવનારી કહીને કૃતવર્મા ઉપરની અપ્રીતિનું
તથા કૃષ્ણ ઉપરના અનુગમનનું ઉદ્ધાગન કર્યું છે. કૃષ્ણને પ્રતિમા
પોહોઆપવાનો પ્રયત્ન હેત્વા વાક્યથી વર્ણાયો છે. એવી રીતે બીજાનો
પ્રયત્ન સાથે યોગ થવાથી ગર્હસંધિ વર્ણાયો છે.

બોળી લાવું કે ફીકી ? (એવે નાગરિકા ઉતાવળી પ્રતિમા લઇ ઉતરી પડે છે).

સત્યભામા—(સખેદ) અરે સખિ ! તેં પણ આમજ કર્યું કે ? મને પતિએ ઠગી, પિતાએ ઠગી, માતાએ ઠગી મેડીએ ચઢાવી અને વહાલી સખી જે તું તે પણ આવી ઠગખાણ રમી નાશી ગઇ ! અરે મૈત્રુ ! એમજ થાયછે તો હવે મારે જીવ્યામાં શો સાર છે.

(એટલુ બોલી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી ઓરડામાં જઈ બેસે છે).

(આમતેમ જોતી અને પ્રતિમા સંભાળતી નાગરિકા પ્રવેશ કરેછે.) (ક્ષા)

નાગરિકા—(સઆશ્ચર્ય) અરે કાંત્યું પીંજ્યું કપાસ થકું કે શુ ? હું શ્રીદામાને અહીં બેસવાનું કહી ગઈતી તે મને વધારે વાર લાગી તેથી ચાલ્યો ગયો કે કેમ ? (એટલુ બોલી શ્રીદામા । શ્રીદામા । કહી બૂમ પાડેછે)

શ્રીદામા—(આંખો ચોળતો ચોળતો પ્રવેશ કરીને) શું છે ? શું છે ? જા રે જા ! આટલી બધી વાર તે લગાડતાં હઈશું ! જાને હું કેવો ઉતાવળો જઈ આવ્યો'તો ?

નાગરિકા—તમે શું ઘોળકું ઘોળી આવ્યા'તા । જા હું તો આ પ્રમાણે (કાંઈ ન સાંભળે કે ન દેખે તેમ કહી પછે પ્રતિમા દેખાડેછે) સહુ સિદ્ધ કરી આવી. હવે જા અને દેવનું મન મનાવ્ય. પણ હવે જે કરવાનું હોય તેની ઉતાવળ કરજે હો; નીકર સિંહનો લાગ શિયાળને લઇ જતાં વાર થવાની નથી. અને હું હવે સત્રાન્વિતને ઘેર જઈશ એટલે તને મળી શકાશે પણ નહિ. માટે જે કરવું હોય તે વહેલો કરજે. (જા)

(ક્ષા) અહીં પ્રિય વિયોગથી કામના આવેશમાં આવેલી સત્યભામાની વાણીમય ચેષ્ટા વર્ણવી છે માટે એ તપન નામે નાટિકાલ કાર વર્ણાયો છે.

(જા) અહીં અર્થની સાધના કરવાનો નિશ્ચય વર્ણાયો છે માટે યુક્તિ નામે નાટ્યાલ કાર.

શ્રીદામો—આધી આવ્ય. જો એ માટે તો મેં (કાનમાં) આમ યોજના કરી છે. તું પણ સાવધપણે તેમ કરવા સૂકતી મા.

નાગરિકા—પણ અધ્યા મહોત્સવ તો બંધ રહ્યાનું સંભળાય છે ન ?

શ્રીદામો—દેવના કારણથીજ બંધ રહ્યો છે ન ? એમ કરવામાં પણ આપણી યુક્તિજ છે ! તું તારે જે કરવાનું તે સાવધપણે કરજે એટલે પોખાર પડ્યા સમજવા હવે હું જઈ છું અને તું પણ ત્યાં જઈ ધારેહું કામ સિધ્ધિએ પહોંચાડવાની યોજનામાં લાગીજ.

(એમ વિચાર કરી બને જણ ચાલ્યા જાય છે).

(વિરહાગ્નિથી બળતા અને શ્રીદામની વાટ જોતા કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—દાવાગ્નિથી ઋજસમૂહને બળતો રાખનાર હું, યુચ્કુંદનેત્રાગ્નિથી કાલયવનનો દાહ કરાવી જેવા ન તેવા રહેનાર હું, જરાસંધે પ્રવર્ષણ પર્વતને પાવક લગાડ્યો અને તે જાળવલ્યમાન જ્યોતિર્માથી કંઈ પણ કષ્ટ વિના નીકળી નાસનાર પણ જે હું, તેને શું વિરહાગ્નિ દગ્ધ કરવા ધારે છે ! અરે આત્મભૂ ! હું પણ શંકરનો પરમ ભક્ત છું હો ! મને પીડા કરવામાં કાદા કાઢવાના નથી ! હા કુસુમેયુ ! હવે તો અતિ થયું !! આ હૃદય મહાસ્ત્ર કે સુરાસ્ત્ર સહન કરવાને તૈયાર છે, કિંતુ હે મકરધ્વજ ! તારાં કમળ જેવાં કોમળ શર મારાથી સહન થતાં નથી ! (એમ ઠી નિશ્વાસ નાખે છે) અરે શુ શ્રીદામોય પણ અધાપિ સુધી નજ આવ્યો કે ? હોય એમજ હોય; “પડચ, પડચ, તો કે સદાવડી !” (ટા)

(એવે જયજય મહારાજ કહી શ્રીદામો પ્રતિમા સંતાડતો પ્રવેશ કરે છે)

(ટા) અહીં દાવાગ્નિપાન વગેરે થઈ ગયેલા કાર્યનું કથન કર્યું છે

શ્રીદામો—વયસ્ય ! તમારે કાને અથડાઇ અથડાઇ મારો તો
આટો નીકળી ગયો.

કૃષ્ણદેવ—સખા ! પણ કંઈ વળ્યું કે નહિ ?

શ્રીદામો—અમે જાણીએજ હિયે કે અમને પડેલું કદ કોઈ
પૂછનાર નથી, પણ કામ થયું કે નહિ તેનીજ ખબર પૂછારો !

કૃષ્ણદેવ—ગોપબંધુ ! તારો પ્રકૃતિ તો સારી છેને ? વાર્ડ કહે
જેઠાએ પ્રિયા તને કહીં મળી ? અને એની પ્રીતિ મારા પર છે એવું
તને કંઈ વાતચિતમાં જણાયું કે નહિ ? (ઠ) .

શ્રીદામો—મારી સાથે વાતચિત તો કરી પણ હું એવા
રસજા હું કે જેની તમારાપર પ્રીતિ છે કે નહિ તે પૂરેપૂરું સમજી શક્યો
નહિ ! (એમ કહી પ્રતિમા સંતાડતો જાય છે). (ઘ)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! આ સમય હાસ્યનો નથી. વાર્ડ જો તું
પૂરેપૂરું સમજી શક્યો નહિ તો જેટલું સમજ્યો, તેટલું કહે જોઈએ ?

શ્રીદામો—મહારાજ ! એમાં તે શું કહેવું છે ? હવે તો, હું
ઘેર જઈશું; મને તો જૂખ લાગી છે ?

માટે ઉત્ક્રિસ્તન નામે નાટપાલકાર વર્ણાયો છે આત્મજૂ—કામદેવ ! શ કરનો
પરમ ભક્ત ઈ— અર્થાત્ શંકરની પેઠે તને બાળી મૂકીશ, એ ધ્વનિ છે.
કુસુમેષુ—ફૂલના બાણવાજો—કામદેવ કુસુમેષુ એ કામનુ નામ હોવાથી
વિશેષ્ય છે અને એ વિશેષ્ય ઉપસ્થી કૃષ્ણને તે બાણ પ્રદાર કરે છે એમ
સમજાવ્યું છે માટે પરિકરંકૃંશલ કાર.

(ઠ) ગોપને સાર લગાડવાને તેની પ્રકૃતિ પૂછી છે, અને એમ
કરીને તેને પોતાને અનુકૂળ કરી લીધો છે માટે સંગ્રહ નામે ગર્ભસંધિનું
અંગ વર્ણાયું છે.

(ઘ) અહીં શ્રીદામાએ પોતાને રસજા કહીને અરસગતાનું કાર્વ કહી
જતાવ્યું તેથી તે વચ્ચોહાસ્યનર્મ નામે કેશિકી વૃત્તિનો ભેદ વર્ણાયો છે,
તથા પ્રતિમા સંતાડતો જાય છે માટે ક્રિયાનર્મ નામે કેશિકીનો ભેદ
વર્ણાયો છે.

કૃષ્ણદેવ—જેશ જેશ; તને મોકલવાનું પ્રયોજન શું તે પણ કંઈ સમજે છે કે નહિ ! (પછે તેણે લૂગડું ઝાલી આવ્યો મારે છે એટલે સંતાડેલી પ્રતિમા પડી જાય છે) અલ્યા ! આ શું ? કયાંથી લાવ્યો અને આ પ્રતિમા કોની છે ! હાં હાં, એ મેં જોળખી; પણ કહે એ કોણે આલેખી ?

શ્રીદામો—મહારાજ મંજ તો ! એવી તો હું ઘણીએ જખી-આ કાઢું છું !

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામો બોલ્ય, બોલ્ય; આ તું કયાંથી લાવ્યો અને કોણે કાઢેલી છે ?

શ્રીદામો—વયસ્ય ! એ સુવર્ણસરોજિકાવાળીએ કાઢી છે અને આપનો જોપ ત્યાં જઈ ચોરને ઠગી મોર મારી લઈ આવ્યો છે. એની કથા જરા લાંબી છે; ને સાંભળવાનો અવકાશ રહ્યો હોય તો કહું.

(કૃષ્ણદેવ પ્રતિમા બણીથી શ્રીદામો બણી જોઈ). (દા)

કૃષ્ણદેવ—જોપખંધુ ! હું આ પ્રતિમામાં આલેખેલા ભાવ જોઈ રહ્યા પછી તારી વાતથી જાણીતો થઈશ. (એમ કહી પ્રતિમા બણી નજર કરે છે)

શ્રીદામો—પણ મહારાજ ! હું ભૂલી જઈશ ત્યારે ?

કૃષ્ણદેવ—તે તને ફરી સાંભરો આવે એવું હું કરીશ. પણ સખા ને તો ખરો; આપણે એને જા કરી જોવાની તેથી એ કેવી ભૂકટિ ચઢાવી રહી છે ?

શ્લોક.

મદન કર મરોડી, ખેંચતો શું કમાન,

અતિ અતિ થઈ વાંકી, મિત્ર ! આ ભૂ સમાન;

(દા) પ્રતિમા જોવાની કૃષ્ણની અતિ ઉત્કંઠાનું દાસ્ય કરે છે: ને સાં-ભળવાનો અવકાશ રહ્યો હોય તો, ઈ. વચ્ચેદાસ્યનર્મ.

સ્મરધનુ નહિ એ તો, શો કરું હું વિચાર,

તિલક હરતાણું એ, યાચ શંકા અપાર.

૫

અપિચ—

શ્લોક.

ત્રિપુણ્ડ્ર ને હરતાણું, વદતાં ન કાવે,

રે રે વયસ્ય ! ઉપમા, મનમાં ન આવે;

જે હું સરી સમ વડું, તવ તે કલંકી,

કો ભૂ સમાન નવ હુ, ગાણું સિંહલંકી.

૬

શ્રીદામો—મહારાજ જે એની ભરગુટીન કોઈની ઉપમા અ
પાય એવી નથી તો પછે એની અપરગુટી કેવી હશે તે તો કેમજ કહે
વાય ? (ઢા)

૫ શ્લોક—માલિની વૃત્ત ચિત્રમા કાઢેલી સત્યભામાની ઐમરનુ વર્ણન
કરે છે મદન ઇન્—મિત્ર (હો શ્રીદામા !) જાણે મદન (કામદેવ) હાથ
વાકો કરીને કમાન જેમતો હોય તેથી તે અતિ વાકી થઈ હોય તથા તે
આ ઐમર જેવી દેખાતી હોય ! અથવા એ સ્મરધનુ (કામનું ધનુષ્ય) નહોય
પણુ હરનું ત્રિપુણ્ડ્ર તિલક છે ત્યારે એ કામનું ધનુષ્ય, હરનું તિલક કે
સત્યભામાની ઐમર, એ ત્રણુમાંથી શું હશે તેની મને શંકા થાય છે. પહેલા
ચરણમા સમાવના કરી છે માટે હિતપ્રેક્ષા છે. બીજા ચરણમાં તેને ઉપમેય
તરિકે વર્ણનિ બૂને ઉપમાન ગણ્યું છે માટે ઉપમેયોપમા છે વળી કામધ-
નુષ્યનો નિર્ગેષ કર્યો માટે અપનુહતિ છે છેવટ શંકા બતાવે છે માટે અદે-
હાલંકાર છે વળી એમાં આધુર્વાદિ ગુણો હોવાથી અલ કાર અને ગુણનો
યોગ થવાથી ભૂપણ નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણાયું છે.

૬ અપિચ—વળી શ્લોક—વસંતતિલક કોઈ—હુ આ સિંહલં-
કીની ભૂ સમાન કોઈપદાર્થને મણતો નથી. આ જગોએ ઉપમાન ચંદ્રને ક-
લંકી ગણી દોષ લગાવ્યો માટે નિદોષમાલ કાર. (ઢા) ભરગુટી—
શુક્રિ. અપરગુટી—(૨)

કૃષ્ણદેવ—મકરંદના સ્વાદની તે મણિધરને શી પરખ ! એ તો
બ્રમરજ બોગવી જાણે. પણ સખા એણે ચંદ્રક ક્યો છે તે તે જાણે કે
જો જો !—(જા)

શ્લોક.

પૂર્ણિમાચંદ્ર જાણે વર વરતુલશી, ધાર બાંધી રહ્યો છે,
શોભા સારી શરીથી કિરણ પસરિયાં, હારી એ તો ગયો છે;
આકાશે એક વિદ્યુ, દય અહિં નિરખું, અભ્ર આવે ન પાસે,
એ પૂરા ચંદ્ર માંહે મલિનપાણું દિસે, સ્વચ્છ આ બે પ્રકાસે. ૭
શ્રીદામો—કહાનજી ! હજી તારા જોવાના રહ્યા તે દખા-
ડશો કે ? (તા)

કૃષ્ણદેવ—(સસ્મિત) તારા જુએ એવોજ દખાયછે ! પણ
તારા એય સંશયનું મારી મિયાના અલૌકિક લાવણ્યવડે સહેજ સમા-
ધાન થાય તેવું છે. જો સાંભળ્યઃ—(જા)

શ્લોક.

વગર કલંકિત ઉગ્યા, એક નહિ પણ વિદ્યુ ભલા બે આ;

(જા) મકરંદ—પ્રુષ્પરસ. મણિધર—સર્પ. ચંદ્રક—ચાંદલો. ૭ શ્લોક
—અગ્રરા. વર—ઉત્તમ. વરતુલશી—વર્તુલ (ગોળાકાર) જેવી. વિદ્યુ—ચંદ્ર.
દય—એક કપાળનો ચાંદલો અને બીજો મુખ્યચંદ્ર. અભ્ર—વાદળું.
આકાશના ચંદ્રને વાદળું નડે છે, પણ આ બે ચંદ્રને તો તે પણ નડતું
નથી. ઉપમાન દોષવાળું વર્ણુએ માટે નિદોષમા.

(તા) સત્યભામામાં ચંદ્ર વર્ણાય છે ત્યારે તારા પણ દોષા જોઈએ
એવા વિચારથી શ્રીદામો કહેછે: કહાનજી ! ઈ. હરણીનાં આંસુનાં ટપકાં
મીતર્યાં છે તે બતાવવાની આ અર્થિત સૂચના છે, પણ કૃષ્ણદેવ તેપર લક્ષ્ય
દોરતા નથી એમ વર્ણવીને કવિએ કૃષ્ણનો સત્યભામા ઉપરનો અનુરાગ
ધ્વનિત કરી બીજનો ઉદ્બેદ ક્યો છે. (જા) તારા—(આકાશમાંના).
લાવણ્ય—સુંદરતા.

તારા ઝાંખા થઈને, અંગોઅંગે વશી રહ્યા ને આ. ૮

શ્રીદામો—દવ ! એ જાણે દવો થવાને એકે પગે ન થઈ રહી હોય એવી દખાય છે.

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! એનાં અંગોઅંગની શોભા વર્ણવતા મુઘી મનોજ મને જિભો રહેવા દે એમ લાગતું નથી તથાપિ એ આપણાથી લજ્જા પામે છે તે સમયે એના દખાવ કેવો થયો છે તે તું જાણે— (૬)

શ્લોક.

નયને નમતી ગમતી અવશી,
લજ્જાવર્તી અતિ ગતિ ને રી કરી;
મદને વદને કરી એ છુપવે,
વદતી વનિતા અતિશે ન રવે.

૯

અર્પિત—

શ્લોક.

સંકોચાયે કાચે, કુમુદિની પેઠે તદા ઘણી શોભે;
પ્રાતર દિનકર થોભે, જોઈ શોભે પ્રભાવડે લોભે.

૧૦

૮ શ્લોક—ગીતિ. તારા—પરસેવાના કણ રૂપી કે મોતીના અલંકાર રૂપી, અલંકારને પણ શોભા આપે એવું એનું રૂપ છે, એ ધ્યનિ. (૬) મનોજ—કામદેવ.

૯ શ્લોક—તોડક વૃત્ત. નયને નમતી—નેત્ર નીચાં ઢાળતી. (લજ્જા નામે ભાવની વ્યંજના) મદને—મદન(કામદેવ)ને પણ. અથવા મદને—ગુવાનીના મદને અતિશે ઈ—એ અતિશય ધાટો કાઢીને બોલતી નથી. (આ પણ લજ્જા નામે ભાવની વ્યંજના છે.)

૧૦ શ્લોક—ગીતિ. જ્યારે પ્રાતઃકાળનો સૂર્ય જોએ છે ત્યારે જેમ કુમુદિની (પોયણી) પોતાના અંગમાં સંકોચાય છે (ખીચાઈ જાય છે) તેમ મને જોઈને આ સી પોતાની કાયામાં સંકોચાઈ જાય છે ત્યારે એ ઘણી શોભે છે. વળી જ્યારે પ્રાતઃકાળનો દિનકર (સૂર્ય) તેને જોઈને

શ્રીદામો—કહાનહી ! "ભાભા ભારમાં તો વહુ લાજમાં." એમ તો કંઈ નહિ થતું હોય !

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! તારે અને મારે સ્નેહ શી રીતે થયો હશે એ સમજતું નથી ! જો જો મિયાની સર્વાંગસુંદરતા શી શોભી રહી છે ! (ઘા)

શ્લોક.

જ્યોતિષ્મતી કહું ચંદ્રની તો, ધવલતા એમાં લહું,
જ્યોત્સ્ના જો જડી લઉં હૈડે, (છે) શીતળતા એણું કહું;
ના ના નથી છે અધિક એથી, કામકારી કામિની,
સર્વાંગ સુંદરતા સ્વીકારું, (મમ) હૃદયમેધની દામિની. ૧૧

થોભે છે (અટકી જામે રહે છે) ત્યારે એ તેનાથી હોભ પામેછે, પણ તેની પ્રભા (કાંતિ) વડે લોભાય છે અથવા દિનકર તેની પ્રભાવડે લોભાય છે. અહીં પણ સજ્જ નામે ભાવની વ્યંજના છે માટે એ મુગ્ધાનું વર્ણન છે કાંતિ અતિશય વર્ણી છે માટે દીપ્તિ નામે નાવિકાવંકાર વર્ણાયો છે (ઘા) તારે અને મારે ૪૦—અર્થાત્ તું તો કેવળ વિવેક વગરનો અને નીરસ જણાય છે !

૧૧ શ્લોક—હરિગીત જો એને હું ચંદ્રની જ્યોતિષ્મતી (ચંદ્રના જેવી કાંતિવાળી) કહું તો ધવલતા (ધોળાપણ) ચંદ્રમાં છે તે એનામાં આવે; જો ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના (કિરણમાળા) એનામાં છે એમ હું હૈડે જડી લઉં (માનું) તો એનામાં શીતળતા છે એણું કહા જરાજર થાય છે, પણ આ તો એના કરતા પણ અધિક કામકારી કામિની છે, (ચંદ્રની સાથે મરખાવતાં એક એક અંગની સુંદરતા વર્ણાય છે, તે કીક નથી) અને હું તો એના સધળા અંગની સુંદરતાનો સ્વીકાર કરવાવાગો છું માટે એને હું મારા હૃદય રૂપી મેધમાં રહેનારી દામિની (વીંટળા) કહું છું. અધિકૃતપ્રમા. કામે મુક્ત શોભા વર્ણી છે માટે કાંતિ નામે નાવિકાવંકાર. 'હૃદયમેધની દામિની' એ શબ્દોવડે મૃધુના અનુસંગ રૂપી બીજને ખુલ્લું કર્યું છે.

અપિય—

શ્લોક.

અપળા અતુરા કેવી, તડિત તરણી ગઈ નહિ ભાળી;
કુચઅંકુશે બેધું, આ કરિવરનું હૃદ અહા બાળી ! ૧૨

શ્રીદામો—મહારાજ ! એ તો બધુંય ખરું પણ પેલો વાઘ
અને બકરી એ શા કાળે ચીતર્યાં હશે ? હું તો ધારું છું કે દવને અતુ-
રાઈ જણાઈ આવે કે દલીને વાઘ બકરીનાં ચિત્રામણ પણ ચીતરતાં
આવડે છે ખરાં ! એટલાજ કાળે એ બે ચીતર્યાં હશે બાકી બીજું
શું ? (ના)

કુબજુદેવ—(તે બે ચિત્ર બહી જોઈ) સખા ! મારી કને જે ચિત્ર
છે અને તું જેને બકરી કહે છે તે બકરી નથી પણ હરિણી છે (વિચાર
કરી) હા હા હું સમજ્યો ! અરે આ શું ! ! (નિઃશ્વાસ નાખી) મિયાઓ
મને આવોજ ગણ્યો કે ? (પા)

૧૨ શ્લોક—મીતિ. ઠાઠ પુરૂષ એકાએક તેને લેઈ ગયો તે યાદ આ-
ણીને કહે છેઃ અપળા ઇ—એ અતુરા કેવી અપળ છે કે જે તરણી તડિત-
(બીજળી)ની પેઠે ગઈ અને મારા જોવામાં પણ ન આવી ! કરિવરનું
—ઉત્તમ હાથીનું ‘કુચઅંકુશે’ એ શબ્દથી શૃંગારભાવ ઉઘાડી રીતે જણાઈ
આવ્યોછે, માટે હેલા નામે નાવિકાલંકાર. અપળા અને તડિત, તથા અતુરા
અને તરણી, એવા એકજ અર્થના શબ્દો મૂકી અર્થની પુનરુક્તિ દેખાડી છે
વ્યપેતઅર્થયમક. જેમ કાવ્યપ્રકાશમાં, “ તનુપુરજન્યોત્તી વરિકું-
જરદાધિરક્તસરનસરઃ । તેજોધામમહઃપ્રયુધામ્નામિન્દ્રોદ્ધરિર્જિણુઃ ॥ એમાં
તનુ—વપુ, વરિ—વુંજર, દાધિર—રક્ત, તેજઃ—ધામ—મહઃ શ્વેદ, દ્વાર, ત્રિણુ,
એ એકઅર્થના શબ્દોની રચના કરી તે જુદા જુદા અર્થે વાપર્યો છે. ચિત્રચં-
દ્રિકામાં પણ “ દ્વાપર-ઈ ” કવિતા એજ જતની છે.

(ના) શ્રીદામો હરણીને બકરી માની ‘વાઘ અને બકરી’ વગેરે
જોલેછે (પા) શ્રીદામો ક્યા ચિત્રને ઉદ્દેશીને કહેછે તે સ્પષ્ટ કરેછેઃ સખા ઈ—

શ્રીદામો—વયસ્ય ! આ વળી લગનમા વધન કેવું ? એમાંથી વળી કંઈ ' ઇદ તૃતીય ' નીપજે એવું છે કે શું ? (કા)

કૃષ્ણદેવ—(સખેદ) ગોપળધુ ! એ ચિત્રવડે પ્રિયાએ આવા ભાવનું સૂચન કર્યું છે. સાભાગ્ય —

શ્લોક.

હરાણ હરિણીકેરં, અશ્વ ચાલે કરેછે,
મૃગઅરિ જીતી જાયે, સ્મશ્વ શૂરા ધરેછે !
નથો ઘટિત યયુ એ, એમ કાતા કહેછે,
બળ કળ છળ વા'લા, વ્યર્થ આ દે' દહેછે ! ! ૧૩

અપિચ—

શ્લોક.

અરે એવું કોણે કર્યું આજ આવી,
અરે કીર્તિ મારી અતિશે લભવી !
હવે હું હણુ ચક્રથી શક હોયે,
ભયે જાય નાશી ભૂ પાતાળ તોયે. ૧૪

—મારા તરફ જે ચિત્ર છે, તેનેજ તું બકરી કહેડે, પણ તે બકરી નથી સમજ્યો—(શુ સમજ્યા તે આગળ સ્પષ્ટ કરશે) (કા) ૨૬ તૃતીય—આ વળી ત્રીજી

૧૩ શ્લોક—માલિની હરણુ ધૃ—હરિણીના નેત્રમાથી અશ્વ ચાલેડે અને એવી અવસ્થામા તે હરણુનું મૃગઅરિ (વાધ—વાધ જેવો કાળી કામળ એાદી આવેતો પુરુષ—સત્રાજીત) હરણુ કરીને જીતી જાય છે, એમ છતા શૂરા (કૃષ્ણ જેવા) સ્મશ્વ (દાઢી મૂછ) ધરે છે એ ઘટિત નથી યયુ ચિત્રમા હરિણી અને વાધનું ચિત્ર કાઢીને કાતા એમ કહેડે—સૂચવે છે કે પદાલા શ્રીદામા ! હવે મારા બળ, કળ અને છળ (પ્રપચ—યુક્તિપ્રયુક્તિ) વ્યર્થ છે અને તે આ મારા દેહને દહે છે

૧૪ શ્લોક—જીવગી એવું—હરણુ રૂપ કાર્યે ભૂ ધૃ—તે ગમે તો ભૂમિમા કે પાતાળમા નાશી જાય તોય તેને હણુ. અથવા તોયે—જળમા

શ્રીદામે!—(ખખઝાટ સાંભળી ગભરાયલાની પેઠે) દવ ! દવ !
નાસો નાસો ! નાગણ નાગણ ! નાગણ આવી નાગણ ! ! (મા)

(એવે એકદમ ઉતાવળે આવતી રૂઝિમણી પ્રવેશ કરેછે.)

રૂઝિમણી—(સકાપ) અલ્યા જો પળંધુ ! એ શું બોલ્યો ? ફરી
બોલ્ય નેધએ. તું લાડકો તારા દવનો ! ને બીજાને કંઈ અવળું કહીશ
તો નેવા નેવું થશે. (મા)

શ્રીદામે!—(નમન કરી) દવિ ! મેં તો મારા વયસ્થને કહ્યું કે
તમને નંદ થશોદાનો કે સુદામા નેવા મિત્રનો ના ગણ, ના ગણ કે પાડ !
એમાં તો અમે શું જૂકું કહ્યું ? અરે પ્રભુ ! ગરીબનો બેઢી રામજ છે.
'ખરા બોલો માએ માયો' ! વારૂ દવિ ! અમે હવેથી એવું નહિ બોલિયે.
અને ને તમને અમારાં પગલાં ન ગમતાં હોય તો અમે અમારા મનમાં
જતા રહિયે. (મા)

(મા) નાગણ—રૂઝિમણીને આવતી બોધતી શ્રીદામાની મિલટ અર્થ-
વાળી સૂચના. મિલટ અર્થ આગળ ખુલ્લો કરવામાં આવતો.

(મા) દેવીના કોષયુક્ત વાક્ય વર્ણવામાં છે માટે તોટક નામે ગર્ભસં-
ધિનું અંગ થયું.

(મા) વયસ્થ—મિત્ર (કૃષ્ણ). નાગણનો અર્થ ફેરવીને ના ગણ
(ગુણ—ઉપકાર નહિ) એવો. અર્થ કયો માટે પતાકાસ્થાન વર્ણાયું છે.
પતાકાસ્થાન વિષે સાહિત્યદર્પણમાં લખેછે કે

“ યતાર્થે ચિન્તિતેન્યસ્મિન્ તારિત્યોન્ય” પ્રયુજ્યતે ।

આમતુક્તેન માર્તેન પતાકાસ્થાનકં તુ તત્ ॥ ”

“ જ્યાં કોઈ એક અર્થનું ચિંતન કર્યું હોય અને ત્યાં તેનાજ નેવા બીજા
અર્થની યોજના આમંતુક બાવવડે કરવામાં આવે તેને પતાકાસ્થાનક કહેછે. ”

રુક્મિણી—(સકેપ) જોખળંધુ ! હું તને સારીપેઠે ઝાળખું છું અને જાણું છું કે મારા આવ્યાથી તને અંગોઅંગે કીડિયો કરડ્યા નેવું થશે. અહા ! વાક્યાતુર્યમાં તો કંઈ માણા નથી !! “છાણના દેવ અને કપાશિયાની આંખો.” ઠીકજ છે. (યા)

શ્રીદામો—જે એમજ છે તો અમે અમારે આ ચાલ્યા. (એમ દહી જતો રહે છે.)

રુક્મિણી—(કૃષ્ણદેવ પાસે જઈ) કેમ આર્યપુત્ર ! તમે કહેતા'તા ન કે હું તો કશાયમાં નથી ! ત્યારે ચક્ર કોના પર ચઢાવવાનો વિચાર કરોછો ?

કૃષ્ણદેવ—અહો દેવિ ! તમારૂં મન તો શંકાશીલ રહેવાનું તે રહેવાનુંજ. મને આજે જ્વરવ્યાધિ પીડે છે તેના નાશ કરવાને હું ચક્રનું સ્મરણ કરતો'તો એટલામાંય પણ તમને જે શંકા પડી ત્યારે તો હવે પ્રારબ્ધ ! (રા)

રુક્મિણી—દેવ ! હાવ તો ઠીક લડાવતાં આવડેછે. 'જેવા ચાકર જેવા ઠાકર' પણ પહેલા મેમની વાતો કરતા'તા તે આવા હડહડતા વ્યાધિમાં શી રીતે થતી'તી ? (છા)

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! શ્રીદામો રાધા આદિકની વાતો સંભારી અને તેના ત્યાગ કહી મારી નિંદા કરવા લાગ્યો, ત્યારે મેં તેને બે પૂર્વની વાતો ગણાવી ટાઢો પાડ્યો ! એમા તે અમે શું કર્યું કે તમે આટલાં બધાં તપી ગયાછો ?

(યા) છાણના ઇન્—અર્થાત્ કૃષ્ણ જેવા સ્ત્રીવંષટને તારાજેવોજ સખા હોય તો ! ”

(રા) ચક્રની યોજના શત્રુ પર કરવાને સંભારી છતાં તેની યોજના જ્વર ઉપર કરી જતાવી, માટે આ પણ પેતાકાર્થના વર્ણ્યાનું છે

(છા) જેવા ચાકર ઇન્—શ્રીદામાએ નાગણને દામે ના ગણ અર્થ પડાવ્યો ત્યારે તમે ચક્રની યોજના જ્વરપર ઘટાવી !

રૂક્મિણી—અમારે તપવૃંધ છે કોના પર અને કહેવુંય છે કોને ?
પણ આંખે નેએલી વાતને ખોટી પાડોછો ત્યારે કહેવું પડેછે મહારાજ
કહો નેધએ ? જ્યારે હું આવી ત્યારે તમે પણ શું સંતાડતા'તા ?

કૃષ્ણદેવ—હાં હાં, ખરી વાત ! એ તો મેં રાજ્યકાજ સંબંધી-
ના પત્રો દબાવી મૂક્યા છે. જલ જલ હોય તો જઈને કરારે જુઓ,
એટલે પછે આપોઆપ ખોલતાં બધું થઈ જશે.

રૂક્મિણી—દેવ ! એવાં ખોતરણાં કાઢવાની અને કોઈનાં હાંક્યાં
ઉઘાડાં જોવાની મારે કયા કાળા હાથની બાધા છે કે તે હું જોવા બેસું !
(એવે ત્યાં ઉતાવળો ઉતાવળો દ્વારપાલક પ્રવેશ કરે છે.)

દ્વારપાલક—દેવશ્રી ! આપના પિતા આપને જોવા માટે આ-
ણીપા આવેછે.

કૃષ્ણદેવ—અરે દ્વારપાલક ! જ નેમને અહીં લઈ આવ્ય.

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર ! આ કંઈ નરકામુરને છતવા જવા
જેવું તો નથી ? (વા)

કૃષ્ણદેવ—જો પ્રિયા એમ લાગતું હોય તો તમે પણ કરારે
બેસી રહો ; અથવા આ અંતઃપુરમાં જઈ ચિકિત્સા જુઓ.

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર ! મારે એટલું બધું કરવાની શી ગરજ
છે ? 'જેવું વાવશે તેવું લાણશે.' (એવે ત્યાં દ્વારપાલક સાથે વસુદેવ
પ્રવેશ કરે છે અને રૂક્મિણી ચાલી જાય છે.)

વસુદેવ—અહો કલહીપક ! તારી પ્રકૃતિ કેવો છે ? મને તો
અધુના શ્રીદામાએ કહ્યું કે કૃષ્ણદેવની પ્રકૃતિ જ્વરવડે અતિ પીડિત છે
અને આવતી કાલનો દ્વારકાગંગોત્સવ પણ એજ કારણથી બંધ
રહેવાનો છે. મેં એ વાત સાંભળી કે હું તો તર્તી તારી કને આવ્યો.
કુળદેવો સર્વ સારાં વાનાં કરશે. (જા)

(વા) શ્રીદામાની પાછની યુક્તિ યાદ આણીને કહેછે : આર્યપુત્ર ઇ.

(જા) અધુના—હમણા.

કૃષ્ણદેવ—પિતાશ્રી શ્રીદામાએ કહી તેવી મારી પ્રકૃતિ પૂર્વે થઈ ગઈ હતી; કિન્તુ અધુના તો મને સારો આરામ છે. મને હવે ઘરમાં ગમતું નથી માટે હું પણ તમારી સાથે મહારાજને મળવા આવું છું. (પછે જીડી પ્રતિમાને ગુપ્ત સ્થળે સંતાડી દેછે, અને શ્રીદામાના મનથી વખાણ કરેછે). (સા)

વસુદેવ—અહો કષ્ટમોચન! જો તને સદ્યમાં નથી મુહાતું તો ચાલ્ય આપણે શનૈઃ શનૈઃ સભાસ્થાનમાં જઈએ. (હા)

કૃષ્ણદેવ—હા પિતાશ્રી એમજ કરીએ તો કીક. (એટલું બોલી મને જણાવી મા ધીમા ચાલ્યા જાય છે).

તૃતીયાંક સમાપ્ત.

(સા) કિન્તુ—પણ શ્રીદામાના મનથી વખાણ કરેછે—શિમળી રૂપી વિદ્યુત ટાળવાને શ્રીદામાએજ વસુદેવને મોકલ્યા હતા, એમ બંધિત કર્યું છે

(હા) કષ્ટમોચન—કષ્ટમાથી છોડાવનાર (કૃષ્ણનું સંબોધન) સદ્ય—ધર શનૈ શનૈ —ધીમે ધીમે

અંક ૪ થો.

(કૃતવર્મા અને પદ્મપ્રભા વાતચીત કરતા પ્રવેશ કરે છે)

કૃતવર્મા—અરે પદ્મપ્રભા ! તું આજ અહીં ક્યાથી ? કેમ, રાણી રૂઝિમાણી તો આનંદમાં છેને (અ)

પદ્મપ્રભા—અહો હાર્દિક્ય ! સ્વામિની અત્યાનંદમાં છે અને તમને કંઈ કામ માટે બોલાવે છે. મને કહ્યું છે કે ગમે તે કામ કરતા હોય તો તે બધું રંખાવી એકદમ વિનયપૂર્વક તેમને અહીં બોલાવી લાવજે (આ)

કૃતવર્મા—(સઆશ્ચર્ય) શું મને રાણી અને તે પણ રૂઝિમાણી બોલાવે છે ! ના ના, એમ હોય નહિ તમે દેવીના સખી પદ્મપ્રભા-જનો ?

પદ્મપ્રભા—અહો નરશાર્દૂલ ! શું બોળખાણુ પણ પડતું નથી કે ! તમને રૂઝીની ભગિની અને પરમ ઐશ્વર્યવાન કૃષ્ણદેવની પ્રિયા જે રૂઝિમાણી તેજ બોલાવે છે; અને હું તેમની મુખ્ય સખીમાની એક સખી છું તે તો તમે જાણો છો. (૬)

કૃતવર્મા—વારૂ ઠીક ચાલો ત્યારે. પણ પદ્મપ્રભા ! શા કાર્ય-માટે બોલાવે છે તે જો તું કંઈ જાણતી હોય તો કહે, જ્યાં મારે સાથે રાખના જેવું હોય તે હું સાથે રાખું.

પદ્મપ્રભા—(કાને હાથ દબ) કેમ બોલાવે છે તે વિષે હું કંઈ પણ જાણતી નથી.

કૃતવર્મા—હમાણા નહિ તો ઘડી રહીને અથવા આજ નહિ તો કાલે પણ મને બોલાવવા વિષેની કંઈ ચર્ચા થવાનું તારા જાણવામાં હોવું જ નોંધજે.

(અ) રાણી—રાણી (આ) હાર્દિક્ય—કૃતવર્મા. (૬) નરશાર્દૂલ—મનુષ્યોમાં કાલ જેવો પરાક્રમી

પદ્મપ્રભા—હે હાર્દિક્ય ! તમે જેમ મારે વિષે જાણવાપણાનું અનુમાન કરોછો તેમજ હું એ વાતથી જાણીતી હોત, પણ મારી પ્રકૃતિ એ દિવસથી સારી નહોતી તેથી ક્યાં ઉઝ્યો અને ક્યાં આથમ્યો તે પણ મારા જાણવામાં નથી. ચાલોને, ત્યાં ગયેથી સર્વે સમજાશે.

કૃતવર્મા—હાં હાં, એ તો જાણાશેજ; તોપણ પેહેલેથી કંઈ જાણાયું હોત તો ઠીક પડત વાર ત્યારે ચાલો આપણે ઉતાવળે જઈ તર્કવિતર્ક થતા અટકાવીએ. (એમ કહી બે ને જણ જાય છે.)

(સુખાસનારૂઢ કનકમાલિકા સહ રૂક્મિણી પ્રવેશ કરે છે). (૧)

કનકમાલિકા—(આંગળીવડે) દવિ ! જુઓ પેલી પદ્મપ્રભા હાર્દિક્યને તેડી ઉતાવળે ઉતાવળે આવતી જણાય છે.

રૂક્મિણી—હા સખી ખરું; હવે પેલા (કાનમાં કહે છે) તાલ આપણે ખરેખરે મચાવવો જોઈએ.

કનકમાલિકા—વયસ્યા ! એ માટે તમે વધારે ચિંતા રાખો મા. તમે કહેજો એમ (કાનમાં), અને હું કરીશ આમ (કાનમાં) (એવે કૃતવર્મા તથા પદ્મપ્રભા કને આવે છે). (૨)

કૃતવર્મા—(નમન કરી) રાણીનો જય જયકાર હો.

રૂક્મિણી—(સવિનય) અહો હાર્દિક્ય; આવો પધારો ! આજ કંઈ આ ગમ આવવું થયું દખું ! (પદ્મપ્રભા જણી જોઈને કેમ સખિ ! કૃતવર્મા મળ્યા કે નહિ.

પદ્મપ્રભા—(વિચારમાં પડી) હેં હેં દવિ ! તમે શું કહ્યું ?

કનકમાલિકા—કેમ કંઈનું કંઈ કરી આવી કે શું ? ગાયત્રી ઘોડા તજે અને ઘોડાનું ગાય તજે નાખવાની જેને દેવ હોય તે શી રીતે રજે ?

કૃતવર્મા—(નમન કરી) રાજિ ! કૃતવર્મને બદલે પદ્મપ્રભા માટે નામ સમજી હશે હવે એના પર રીસ કરવાનું કંઈ કારણ નથી હોય બૂલ્ય તો પ્રજ્ઞાની પણ થાય. વાડ મને આપનો અનાયાસે મેળાપ થયો એજ હું ધન્યતા માનું છું

રુક્મિણી—અહો હાર્દિક્ય ! એ તો કીકજ છે કે તમને બોલાવી લાવી; પણ કંઈ બીજુંજ આડનું ચોડ વેતરી એસે તો કેમ કરીએ ? હવે એ તો મારા કામનીજ નહિ. એને આવડો મોટો 'આ'ના બેદ સમજાયો નહિ ત્યારે એ બીજું શું સમજવાની હતી. (જ)

કૃતવર્મા—અહો રાજિ ! એમ એના પર દોષ કરવો ઘટે નહિ. તેમ એને આ માસાદ તજવો અને તેના નિમિત્ત કારણ હું બનું એ કીક નહિ હોય 'ભણ્યા બૂલે અને તારા રૂપે' આ સમયે તો એને મારે કાળે ક્ષમા કરવી ઘટે છે. (પદ્મપ્રભા બહી જોષ) અહો પદ્મપ્રભા ! તું હવેથી ભૂત કરતી મા. જા જઈ કૃતવર્મને બોલાવી લાવ્ય

રુક્મિણી—(સકોપ) જોને કૃતવર્મને બદલે કૃતકને બોલાવી લાવતી ! શું કરે ? હાર્દિક્યના મોને મારાથી કંઈ કરાતું નથી, બાકી સર્વે સારાં વાના થાત ! (ક)

કૃતવર્મા—જા જા ! જઈ સત્વર બોલાવી લાવ્ય (પદ્મપ્રભા નયછે) રાજિ ! હવે હું પણ જઈશ (એમ કહી કૃતવર્મા જઈછે)

રુક્મિણી—(સવિનય) હાર્દિક્ય આવજો હો, અને તમારે ન-કામો ધક્કો પડ્યો તેનું કંઈ મનમાં લાવશો મા.

(જ) 'આ'નો—'આ'કારનો કૃતવર્મ અને કૃતવર્મા, બે શબ્દોમાં જે અંત્ય 'આ' સ્વરનો ભેદ છે તે

(ક) હાર્દિક્યના ઇ—અર્થાત્ હાર્દિક્યની શરમ છડતી નથી મારે હું તને કાઢી નથી ચૂકતી સારા વાના થાત !—એને કાઢી ચૂકત, અને તેથી એક મૂર્ખ દાસીની પીડા ટળત ! (અથવા વક્રોક્તિમા)

કૃતવર્મા—(તમન કરી) એમાં તે અમારા નેવાએ મનમાં શું લાવવા નેહું ? ધન્ય ભાગ્ય કે મારા નેવાને અનાયાસે આપના દર્શનનો લાભ થયો. (હવે તો હું રમ માથું છું એમ કહી ચાલવા માંડે છે)

રુક્મિણી—(સાંભરી આવ્યાની પેઠે અભિનય કરી) હાં હાં, હાં દિગ્ધ્ય ! તમારાં તો લગ્ન થવાનાં છે ને શું ?

કૃતવર્મા—(સહજ) હા રાણિ ! એમ કહેવાય છે ખરું.

રુક્મિણી—એમ છે, એવું કેમ નથી કહેના ?

કૃતવર્મા—તે તો તમને વિદિત હશેજ કે સત્રાજિત શું મન'સરોજ' પત્રજલપત્ સ્થિર છે, જો એવું છે તો પછે 'એમ છે' એમ કેમ કહેવાય ? (ક)

રુક્મિણી—હાદિગ્ધ્ય ! એ તો તમારું કહેવું ખરું છે. મેં પણ કાંસે સાંભળ્યું હતું કે જો સત્રાજિત તમને કન્યાર્પણ કરે તો રાતધન્વા મોઢું દંદ મચાવવાને સજ થઈ રહ્યો છે. (જ)

કૃતવર્મા—રાણિ ! એ વિષે તો કંઈ બહુ વિચાર કરવા નેહું નથી. રાતધન્વા તો મૂર્ખ છે અને ખાલી ઘટવત્ ગર્જના જન્મધીજ કરે તો આવ્યો છે. એનામાં તે શું પૌરુષ છે ? (ઘ)

રુક્મિણી—પણ હાદિગ્ધ્ય ! મેં એવું સાંભળ્યું છે કે જો તેના દાવ ફાવે તો તે કન્યાહરણ કરવાનેય સજ થઈ રહ્યો છે અને વળી વયોવૃદ્ધ (સમજાવ) પણ ઉદયજવાના સંભગાય છે ! (ઘ)

(ક) વિદિત—માલમ. સરોજપત્ર જલપત્—મરોજ (કમળ) ના પાંદડા ઉપર પડેલા જળના ઝિંકુના નેત્રું. અર્થાત્ જોમ કમળના પાંદડા ઉપર પાણીનું ટીપું સ્થિર રહેતું નથી તેમ સત્રાજિતનું મન પણ સ્થિર નથી.

(જ) દંદ—દંડયુદ્ધ. (ઘ) ખાલી ધ્વજ—જોમ ખાલી ઘડાના મુખ ઉપર દાપ મારવાથી ધોર અવાજ નીકળે તેની પેઠે પૌરુષ ન હતાં મોટે બગાઇ મારે છે.

(ઘ) કન્ધાદન્વ—અર્થાત્ તમે આવ્યો ન રહેને કે કોઇ દરજ્જ

કૃતવર્મા—સતધન્વાયી કન્યાહરાણ તો, થઇ શકે 'એવું' નથી કારણ કે મેં જ્યારે એ વાત સાંભળી ત્યારે તેમ ન થવા માટેની સર્વ યોજના મારા આસપર્ગને બેળવી થયાર્થ કરી રાખી છે. (સરિમત) અકૂરનું પણ સંભળાય છે ખરું. (એ)

રૂક્મિણી—અમારે તો કહેવાનું એજ છે કે રહેવાય તેટલા સાવધ રહી કન્યારત્ન બીજા કોઇને હાથ ન જાય તેમ કરજો. સારા કામને આણધાર્યાં અનેક વિદ્ધ થાય છે. તમારે મનુષ્યોના 'પાક માનવા' જેવું એ પણ ઠીક થયું કે દ્વારકાગમેાત્સવ અટક્યો. (એવે જયનિકાંઘર્ગત શબ્દ થાય છે, કે " દેવની પ્રકૃતિને સંબંધે દ્વારકાગમેાત્સવ બંધ રહ્યો"તો તે કુળદેવીની કૃપાથી મહારાજને આરામ લાગ્યે આજે આરંભાયો છે માટે હાલી મુવાલી અથવા સમસ્ત પુરજને આત્વારથીજ પદ્મપરાગોધાનમાં જવા માંડ્યું. જે કોઇ એમ નહિ કરે તેને માટે ઘટિત શાસનનાં યોજના કરવામા આવશે, માટે સાંભળજો સાંભળજો, જજો જજો જજો હો !!! " એમ બોલી ઢોલ વગાડે છે. તે સાંભળી રૂક્મિણી સઆશ્ચર્ય) અરે કનકભાલિકા આ શું ! હાર્દિક્ય ! આ મહોત્સવ ક્યારે હોયો તે કંઈ તમારા જાણવામાં છે કે ? (ઓ)

કૃતવર્મા—રાજા ! કાલેજ રાત્રે સભાસ્થાનમાં મહારાજ કૃષ્ણ-દેવતી ઇચ્છા ન છતાં શ્રીદામ્યએ તેમને આગ્રહપૂર્વક સમજાવી મહો-

જાય નહિ ! (સત્યભામા કૃષ્ણને પરણી જાય નહિ માટે રૂક્મિણીએ આ તાવ મચાવ્યો છે. એમ સમજાય એવું જ છે) ટ્યોટ્ઢ—ધરણ. (અકૂરને ઉદ્દેશીને આ શબ્દ કહ્યો છે). સલજજ—લાજવાનો અભિનય કરીને. (એ) આપ્ત-વર્ગને—સ્વજનને. સરિમત—લગાર દસીને. અકૂરનું—(પયોટ્ઢનો ઈસારો સમજીને).

(ઓ) રૂક્મિણી મહોત્સવ સંબંધી તર્ક કરે છે માટે ગર્ભસંધિનું ૩૫ નામે અંગ વર્ણાયું છે

તસવનું ઠરાવ્યું'તું. વાર એણે પણ સકલ જનનો આર્થિવાદ ઠીક લીધો ! હવે તો હું જમરા. મને આવ્યે ઘણી વાર થઈ. (એમ કહી જવા માંડે છે)

રુક્મિણી—અહો હાર્દય ! આવજો હો; અને મારી એક વાત ગાઠે બાંધતા જાઓ. હું તમારા હિતને કાળે કહું છું કે શતધનવાએ શ્રીદામાને પણ મારા સમજવા પ્રમાણે સાધનરૂપ કર્યો છે માટે કન્યાનું રક્ષણ કરવામાં હું શિયારી રાખજો.

કૃતધર્મા—(નમન કરી) રાણી ! તમે મને આવી ગુપ્તગોષ્ઠિ પણ જણાવો છો અને મારે વિષે આટલો બધો ભાવ છે એ મારા શુભ ચિન્હની હું આછી નિશાની માનતો નથી. હવે હું જઈ છું, બેસો. (એમ કહી જાય છે).

રુક્મિણી—(સખેદ) હજી કનકમાલિકા ! આ દાવ રમવામાં ગોપબંધુએ શો વિચાર કર્યો હશે ? મને એમ લાગે છે કે આપણુ સર્વની આંખોમાં ધૂળ નાખી એ એનું ધાર્યું કરશે. જો મર્ષિ ! એમ ધાય તો તો સામા થવામાં શો માલ રહ્યો ? આર્યપુત્રની અપ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી અને આખરે આંખો ચોળી રહેવું. અરે પ્રભુ ! ગોપબંધુને તે તે રોના ધડ્યો છે ! (એમ કહી નિઃશ્વાસ નાખે છે.)

કનકમાલિકા—પરમ્પરા ! હવે મનમાં આજુ લાગ્યાથી શું વળવાનું છે ? આપણે પણ એની ધારણામાં વિદ્ય કેમ પડે તેના ઉપાયની યોજના કરી રહ્યાં છીએ. (જુઓ પેટ્રી પદ્મપ્રભા હાર્દયને મરો તોષ આવે છે.)

પદ્મપ્રભા—અહો સખિ ! મહોત્સવ તો ગોપબંધુએ મહામહા-યત્ને ઠરાવ્યાનું કહેવાય છે. કહે કહે કનકમાલિકા ! હવે એ કાળે કેમ કરવું ?

કનકમાલિકા—નું પણ એમ ગભરાય છે કેમ ! જો ગોપ-બંધુની સુવર્ણમરિચિકાવાળી શુક્તિ ઝાકળના જલ જેવી કરી તો તેની આ ધારણામાં ધૂળ નાખતાં સો વાર લાગવાની છે ! જો હાર્દયને કહું છે

તેથી તે પૂર્ણપણે સાવધ રહેશે અને આપણી હેમપુષ્પિકા આદિક સર્વે સહચરીઓને રાસ સજ્જવી સન્નાજિતના બોજનમંડપ આગળ કોઈ ન જાણે તેમ ઊભી રાખવી. તેમને આજ્ઞા કરવી કે ગોપબધુ ત્યાં આવે તો તેના ઘાટ ઘડી નાખવો અને જો સન્નાજિતમુતા કંઈ જતી જણાય તો તેને કેદ કરી લેવી. નાગરિકા જો કંઈ મળી જાય તો તેને મહોત્સવમાં જવાજ દેવી નહિ. (ઔ)

પદ્મપ્રભા—સખિ ! તેં ઘાટ તો ઠીક ગોઠવ્યા છે; પણ કહે જોઈએ દેવની ચર્ચા જોવા તેં કોની યોજના કરી રાખી છે ?

કનકમાલિકા—જો માટે મેં જોવો વિચાર કર્યો છે કે હવડાં આપણી વયસ્થાએ જઈ દેવે અમુકસ્થળે આવી આજનો આનંદમય કાળ ગત કરવો, એવું નક્કી કરવું; અને દેવ તેમ આવશે છે કે નહિ તે તારે જોતાં રહેવું. જો કંઈ અવજન આવશે જણાય તો તેથી અમને ઉતાવળે જાણીતાં કરવાં. મારે વયસ્થા કને રહેવું અને ઉભય મન્યા પછે તેમને વિષ્ણુદાં પઠવા દેવાં નહિ. (ક)

રુક્મિણી—(નિઃશ્વાસ નાખી) અહો સખિઓ ! તમે જે વિચાર કર્યો છે તે ઘણાજ ઉત્તમ વિચાર છે. હું પણ જઈ આર્યપુત્ર સાથે પદ્મપરાગોધાનમાં કયે સ્થળે પિહાર કરવો તે સહુ નક્કી કરી આવું છું; પણ મને ગોપબધુ હૃદયામાં આડો અને અવજો સાલ્યા કરે છે ! !

કનકમાલિકા—વયસ્થા ! એમ હિમ્મત હારી જવાથી ઉલટો

(ઔ) અહીં કનકમાલિકા ઉત્સાહયુક્ત વચનોથી અર્ચની સાધના કરવાનો નિશ્ચય બતાવે છે માટે પ્રોત્સાહન તથા ચુક્તિ નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણવ્યા છે.

(ક) વયસ્થાએ—દેવીએ. અહીં કર્ચની યોજના સારી રીતે કરી બતાવી છે માટે પ્રવર્તન નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણવ્યો છે.

આરંભેલા કાર્યનો ઉત્સાહ મંદ પડે છે. માટે ધીરજ ધરી તમે દેવ કરે
જઈ સહુ નક્કી કરી આવો, અને અમે પણ અમારે કરવાનું કારજ
કરી આવીએ. (એમ કહી ત્રણે જણાં છૂટાં પડી ચાલ્યાં જાય છે.)

(પ્રિયાની પ્રતિમા જોતા કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરે છે.)

કૃષ્ણદેવ—અરે પ્રિયા ! કોપક્રિયા—ના ના, કીડા કરવી તું
જવાદ. હવેથી હું એવો પણ છળ કરનાર નથી. (જ)

શ્લોક.

મૃગમદતિલક તરૂણી, કોપ કરતાં વળી જરા જાયે;
આપે છે તે અતિશે, તોયે જીવ આ પ્રિયા ! અમુઝાયે । ૧
અપિચ—

શ્લોક.

દાખે છે સખિનો પ્રિયા કર જરી, આનંદ અંગે ધરી,
બીસારે વનિતા ન જે વૌસરણું, આવા કદાહો કરી;
દ આલિંગન દ પ્રિયા કર ગ્રહી, આથી ન કાંઈ વધુ,
યાચું છું અનુદિન દીન થઈને, અર્પું તને આ બધું । ૨
(એને ઉતાવળો ઉતાવળો દ્વારપાલક પ્રવેશ કરે છે).

દ્વારપાલક—દેવનો જયજયકાર હો. મહારાજાધિરાજ !

(જ) છળ—(સુવર્ણસરોજિકામાં કર્યો હતો તેવો ' . ૧ શ્લોક
—ગીતિ. મૃગમદતિલક—કસ્તૂરીનું તિલક. હે તરૂણી તું કોપ કરે છે
તેથી તારા કપાળમાં કરેલું કસ્તૂરીનું તિલક જરા જાયે (થોડે ભાગે
અદર્શ થાય છે), તેમ છતાં તે અતિશય આપે છે. હે પ્રિયા ! એમ તારા સું-
દર મુખની જળી જોતાં છતાં પણ આ જીવ અમુઝાય છે.

૨ શ્લોક—શાર્દૂલવિદીરિત. દાખે છે ધન—સત્યભાગા લાગ્યો કૃ-
ષ્ણની સમક્ષ કોઈ વાત ન કરી દેવાની પોતાનો સખીને દાખ દાખીને
મર્યાદા કરે છે. કૃષ્ણ સત્યભામના ચિત્રને જોઈને કહે છે: દે ધન—કૃષ્ણની
આદ નામે કામદશા વર્ણાઈ છે.

ઉભય સચિવ દ્વારે આવી ઊભા છે અને દેવને મળવાની ઇચ્છા રાખે છે. (૧)

કૃષ્ણદેવ—(ક્યવાતે મને) દ્વારપાલક ! જા જઈ તેડી લાવ્ય. (પછે પ્રતિમાને આલિંગન દઈ ગુપ્ત સ્થળે મૂકતાં નિઃશ્વાસ નાખી કહે છે કે—)

શ્લોક.

કુમુદ હિમાંશુ લહે દિન રાત,

પ્રિયા ! પણ થાય જુઓજ પ્રભાત;

અહાય સુધાંશુ કુમુદ મુખાય,

વિયોગ દહો હરિવર્તિન ! કદાય ?

૩

અપિચ્—

શ્લોક.

નૈતમ આ નીલોત્પલ, પુંડરીક યથું જુઓ જુઓ જુવતી;

તાદ્રૂપે તારૂણી, મીઠન માલા કદા કરે દ્રવતી.

૪

(૧) ઉભય—બન્ને. સચિવ—પ્રધાન (અધ્યક્ષ અને સાત્વકિ).
૩ શ્લોક—મોતીદામઝંદ. કૃષ્ણને કુમુદવતું અને સાત્વકામાને ચંદ્રવતું
રૂપ આપીને કવિ વર્ણવે છે : કૃષ્ણ કહે છે કે મુજરૂપી કુમુદ (પોયણું) તુજરૂપી
હિમાંશુ (ચંદ્ર) ને દિનરાત લહે (જુએ છે); પણ હે પ્રિયા ! હવે પ્રભાત
થાય છે તે જુઓ. અર્થાત્ પ્રભાત થવાથી જેમ ચંદ્ર અદર્શ થાય છે અને
પોયણીને તેનાં દર્શન થતાં નથી, તેમ આ જો સચિવો આવી લાગવા-
રૂપ પ્રભાત થવાથી મારાથી તારાં (તારી જખીનાં) દર્શન કરી શકનાં
નથી. જેમ સવાર થવાથી સુધાંશુ (ચંદ્ર) અદાય છે, (સૂર્યની કાંતિમાં
અસ્ત થાય છે) અથવા મહણ થવાથી જેમ ચંદ્ર અદાય છે—કદાય છે
અને તેથી કુમુદ મુખાય છે, તેમ તારી જખીને સંતાડવા રૂપ ચંદ્રમહણ લા-
ગવાથી મુજરૂપી કુમુદ મુખાય છે; હે હરિવર્તિન ! (ચંદ્રમુખિ !) હવે તમે
એ વિયોગને કદાય (ક્યારે) દહો છો ? —અર્થાત્ મટાડો છો ? રૂપક. સત્ય-
ભામાના મેળાપની કૃષ્ણે ઉલ્લેખ જતાવી છે માટે આશાંસા નામે નાટ્યા-
લંકાર.

૪ શ્લોક—ગીતિ. નૈતમ છ—હે જુવતી ! આ નૈતમ નીલોત્પલ

(એવે અકૂર, સાત્યકિ અને દ્વારપાલક પ્રવેશ કરેછે).

સાત્યકિ—(નમન કરી) દેવશ્રીના જય હો.

કૃષ્ણગુદેવ—(અકૂરને જોઇ જિભા યમ) અહો ધર્મજા! પધારો પધારો.

અકૂર—અહો કુલમણિ! આપની પ્રકૃતિ અતિ શ્રમ લઇ આદર આપવા યોગ્ય નથી. અલં અલં, હવે સુખાળા થાવ. (ઘ)

સાત્યકિ—સત્ય છે સત્ય. યદુમણિ! આપ જેસો જેસો.

કૃષ્ણગુદેવ—વાર હુ જેમું છું અને તમે પણ જેસો.

સાત્યકિ—દૃવ! દેહકષ્ટ વેઠી દ્વારકાગમોત્સવની આજ્ઞા આપી તેથી આખા પુરમાં આપની પ્રશસા અમો શ્રવણ કરીએ છીએ. (ઢ)

શ્લોક.

રધુકલકેતુ રામે, કીરતિ કારણ સતી વને મેલી;

(કાળું કમળ) પુંડરીક (ધોળું કમળ યથું) । હું સ્યામવર્ણનો કૃષ્ણ તારા વિયોગાગ્નિથી ધોળો (ફીકો) બની ગયો । માટે તારૂંપે (તે રૂપે—પુંડરીક જેવા રંગે રહેલી) હે તારણી! —હે ગૌરવર્ણની સાયબામા । મારી મીલનમાળા (તમને મળવાને હું જે જપમાળા જમું છું તે માળા) ને તમે હવે ક્યારે દ્રવતી (હાથમાંથી પડી જતી) કરોછો? —મારી જપમાળા ક્યારે પૂરી કરાવશો—ક્યારે મળશો? એ તાત્પર્ય. પ્રિયાને પુંડરીકસમાન વર્ણને તેને વિષે કૃષ્ણની આકાંક્ષા વર્ણી છે માટે સ્પૃહા નામે નાટ્યાલંકાર.

(ઘ) અતિ શ્રમ છું—તમે જિભા યવારપ અતિશય શ્રમ લેધને અમને આદર આપો એવું તમારું શરીર નથી—તમે શરીરે અશક્ત છો માટે જિભા નહિ યાઓ તોપણ ચાલશે. અલ અલ—બહુ યથું, બહુ યથું! સુખાળા યાઓ—જેસો.

(ઢ) દેહકષ્ટ વેઠી—શરીરે અશક્ત છતાં પણ ઉત્સવમાં ભાગ લેવાનું કશુંક કરી.

યદુકુલકેતુ કૃષ્ણે, ઉત્સવ મારણ વપુષીડા ઠેવી ૫

અક્રૂર—સાત્યકિ ! તમારૂં કહેવું સત્ય છે રઘુકુલ કરતા યદુ-
કુલની કીર્તિ ભૂમડલમા યાદવે દુએ અતિ પ્રસારી છે. (ચ)

શ્લોક.

રામે રાવણ રોળિયા રણ વિષે, સુગ્રીવ સાંચે સહી,
કૃષ્ણે કસ વિડારી કારી પુરમા, માર્યો ન સાંચે ગ્રહી,
શત્રુભાંગ ગિરિયા વસિષ્ઠમુનિથી, મારીય તોયે બચ્યો,
યાતુધાન ગયા દલ્લા મળ વિષે, મેમે મલ્લ આ પચ્યો ૬

કૃષ્ણદેવ—અહો શિનિપુ ગવ ! આજના મહોત્સવ સભ્યની
સર્વ રચના પદ્મપરાગોદ્યાનમા થઇ ગઇ કે અધાપિ કરવાની કહી
બાકી છે. (છ)

૫ શ્લોક—ગીતિ પ્રત્યુ—ધન રઘુકુળમા ધન રૂપ રામે કેવળ કીર્તિને
માટે સતી—સીતાને વનમા મેની (ગર્ભવતી છતા વનમા મોકરી), તેમ-
જ યદુકુળમા કેતુરૂપ કૃષ્ણે ઉત્સવને માટે પોતાના શરીરની પીડાને પણ
ઠેની—તેની દરકાર ન કરી અહીં રામે કીર્તિરૂપ પોતાના દિત માટે સતી
નો ત્યાગ કરી તેને (એવે અન્યને) પીડા ઉત્પન્ન કરી ત્યારે કૃષ્ણે પ્રભ
હિત માટે પોતાના શરીરની પીડાની દરકાર ન કરી, એમ રામ કરતા
કૃષ્ણની અધિકતા વર્ણવી છે માટે અધિ-નિર્ણયકાર. (ચ) યાદવે દુએ—
યાદવોમા અદ્રરૂપ કૃષ્ણે

૬ શ્લોક—શત્રુવનિકીડિત અહીં પણ રામ કરતા કૃષ્ણની અધિકતા
વર્ણવે છે રામે રાવણને રણસમાયમા રોળ્યો અને તે પણ સુગ્રીવની
સદાચમી, ત્યારે કૃષ્ણે કસને નગરમાજ માર્યો અને તે પણ બીજાની સદાચ
વગર રામ વસિષ્ઠમુનિ પામેથી શસ્ત્ર અને અગ્ર નીખ્યા તોય મારીય
(મોનાનો મગ થયે આ પો દતો તે) ને ન મારી શક્યો અને કૃષ્ણ
કશુ શીખ્યા નહોતા તથાપિ નત્તા ગયેના યાતુધાન(સદામો)ને દલ્લા
નાશ કર્યા એવો આ પ્રભુ—કૃષ્ણ પ્રેમમા પમેતો છે અધિકાચકાર.
(છ) શિનિપુ ગવ—શિનિ વરમા શ્રેષ્ઠ —સાત્યકિ

સાત્યકિ—અરિપ્રતાપનલ ! અમે ઉભય પદ્મપરાગોદ્યાન-
માંથીજ અહીં આવ્યા છીએ. દેવશ્રીની આજ્ઞાનુસાર પ્રતિવર્ષ પ્રમાણે
ન્યાં ત્યાં વંશગૃહ જોતજોતામાં બંધાઈ ગયાં છે, રાજભુવનો પણ
તૈયાર થયાં છે તથા સામાન્ય પુરજન કાળે પ્રભાકરનાં પ્રખર કિરણો
અટકે એવી પણ યોજના કરાઈ ચૂકી છે. આપના હકાર શબ્દથી ઘાણાજ
થોડા સમયમાં ઉદ્યાનની શોભા ઈંદ્રોદ્યાનથી પણ અધિક દેખાય છે. (જ)

શ્લોક.

શા આકાશે અડકી અડકી વંશ હમ્યો રહ્યા છે,
શા લોકોએ મુદ્દમન થઇ વ્યાધિ આધિ દહ્યા છે;
શો લક્ષ્મીનો વ્યય વધુ અને કો ગણે આજ રાગે ?
જાણે દેવો કલ્પતરૂથી વાંચ્છિતા વસ્તુ માગે. ૭

અકૂર—યાદવેંદુ ! સર્વ પ્રકારની મહોત્સવસગ્નઇ પૂર્ણપણે
સન્નઇ ગઇ છે. હવે માત્ર એ મધ્ય ન્યૂનતા છે તે એટલીજ કે—

શ્લોક.

ગ્રહો મોટા નાના, નિજ નિજ થજે આપે વસિયા,
મકાસે હાસે તે, મદ ઉનમદ રંગરસિયા;

(જ) અરિપ્રતાપનલ !—સત્તુઓને બાળનાર પ્રતાપરૂપ અગ્નિવાળા.
(મધ્યમપદ્મોપી તથા બહુવ્રીહિ) વશગૃહ—વાંસના માડવા. પ્રભાકર-
ના—સૂર્યના. પ્રખર—તીવ્ર. ઉદ્યાનની—બાગની ઈંદ્રોદ્યાન—નંદનવન.

૭ શ્લોક—મંદકાંતા. વંશહમ્યો—વાંસની બનાવેલી હવેલીઓ
આકાશને અડવાનો અસમ્ભવ છતાં મંભર વણ્યો છે માટે અતિશયોક્તિ.
મુદ્દમન થઈ—મુદ્ (હવે) યુક્ત મનવાળા થઈને. વ્યય—ખર્ચ. વધુ—
વધારે. રાગે—પ્રીતિમાં—આનંદમાં જાણે છ—જાણે દ્વારકાનગર-
વાસીરૂપી દેવો ઉત્સવરૂપી કલ્પતરૂથી વાંચ્છિતા (મુચ્છેલી) વસ્તુ માગ-
તા હોયની ! અર્થાત્ જેને જે જોઇએ તે ત્યાં મળે છે. બગ્ગરની રચના પણ
ત્યાં સારી થઇ ગઇ છે, એ બ્યંજના.

દૌપાવો આવો ત્યાં, નભમણિ વિધુરૂપ લધન,
કુમુદો ત્યારે તો, વિકસિત થશે દુઃખ દહોને.

કૃષ્ણુદેવ—તો શું મારે આવવાનું ત્યાં બાકી છે. ભવે ! હું આવ્યો ! ! (એમ કહી બેઠે છે અને બંને સચિવો અનુક્રમે આશિર્વાદ આપી તથા નમન કરી ચાલ્યા જાય છે).

(ફેંટામાં દૂધ ખોરી કમર બાંધી હાથમાં લાકડી ઝાલી મેળામાં જવાને વેશે શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે).

શ્રીદામો—ચલિયે ચલિયે; ચલા ચલા; ચાલહો ચાલહો; આવશો કે કહાનજી ! ચાલવું છે કે ? જાતં જાતં, પાતં પાતં, અને ખાતં ખાતં. કયમ દવ ! દયિતા જોઈએ છે કે ? (જ)

કૃષ્ણુદેવ—(સખેદ) અરે જોપજ ધુ ! આમ ગાંડા શું કાઢે છે. મારું કાર્ય કરનાર તું કે ? ખરેખર મોટા થવામાં જ મરો છે બાકી શું મારો કાર્યનિયંતા આ બંને અને હું શું આમ દુઃખમાં દિન ગાળું ? હર હર ! “ જોવી વેળા એવી રક્ષા. ” (જ)

૮ શ્લોક—શિખરિણી. હાસે—હાસ્યથી અર્થાત્ હર્ષથી. મદ ઉત્તમદે—જીવાની વગેરેના મદથી ઉન્નત થઈને, એ બધા મહો(તારા)માં તમે નમ(આકાશ)ના મણિ વિધુ (ચંદ્ર) રૂપ લેઈને ત્યાં આવો. અર્થાત્ તમે તે સૌમા ચંદ્ર જેવા શોભામગ્ન છો. કુમુદો—(પ્રજ્જનન રૂપી). વિકસિત—પ્રકુલ.

(જ) દયિતા—પ્રાર્થી શ્રીદામોની વિચિત્ર વાણીથી તેનું વિદ્યકપણુ વ્યંજિત કર્યું છે કૃષ્ણને અર્થે હાસ્યજનક તથા લેલકારક વાક્ય શ્રીદામે ઉચ્ચાર્યાં ■ માટે વ્યાહાર નામે વીધીતું અંગ વર્ણાયું છે

(જ) મારું ઇન્—(વ્યક્તિ) અર્થાત્ તારાથી મારું કાઈ કાર્ય ન થયું ! ખરેખર ઇન્—અર્થાત્ જો હું મારો વ્રજની અવસ્થાવાળો હોત તો સત્યભામને લાવવી એ કામ મારે કઠણ નહોતું, પણ અહીં હું મોટો ગણાયો છું તેથી મારે બીજાની સહાય લેવી પડે છે !

શ્રીદામો—દેવ ! આટલા દુઃખી શેણે થાવ છો ? ગાંડા કે ઘેલા, પણ પ્રભુને પ્રતિમા તો અમેજ આણી આપીકની ! જે પ્રતિમા લાવે તે અણિમાદિક કેમ ન લાવે. (ટ)

કૃષ્ણદેવ—(પ્રતિમા શબ્દ સામળતાં) અરે ગોપબાલુ ! હવે આપણે પદ્મપરાગોધાનમા જવું પડશે, માટે તું દારપાલક થા અને હું મિયાને પ્રેમાલિંગન દઇ લઉં. (ઠ)

શ્રીદામો—મા'વજી ! મૌક્તિકમાલા મત્યક્ષ પેદેરવી તે હીક કે મરિચિકા જળનાં મૌક્તિક વાણી માળા કરવી તે હીક ? (ઢ)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! મત્યક્ષને અભાવે કંઈ અમત્યક્ષરૂપ ઉતરે નહિ. જા જા તને કહ્યું તેમ તુ કંઈ પણ હવે મત્ત કર્યા વગર જઇ સાવધપણે કરથ, અને પછે મને મત્યક્ષ મિયા મેળવ્ય એટલે હું ઉભય અર્થનો ભોક્તા તારી કૃપાવડે થઇશ (ઢ)

શ્રીદામો—"ધાણીને મૂઝવું ઢાંકણીમાં અને પાડોશીને સૂઝવું આરશીમાં." આ અમે તો અમારે દારપાલક બન્યા પણ જો જો મહારાજ હો ! વાર લાગશે તો તો વેળા વટી જશે અને અમે બધ રહેલો

(ટ) અણિમાદિક—અણિમા વગેરે સિદ્ધિઓ. (સત્યભામાને ઉદ્દેશીને અણિમાદિક શબ્દ યોજ્યોછે).

(ઠ) પ્રતિમા શબ્દવડે સત્યભામાની ચિત્રેલી છબી સામરી આવેછે માટે સ્મૃતિ, આ સ્મૃતિ બીજનો અહી નિક્ષેપ કર્યોછે તે રૂઝિણીના હાથમા છબી જવાથી ફળવાનુ થશે. (ઢ) મૌક્તિકમાળા—મોતીનો દાર. મરિચિકા જળ—ઝાઝવાનુ પાણી

(ઢ) અભાવે—ન હોવાથી બીતરે નહિ—આણું ગણાય નહિ. અહીં કૃષ્ણ તથા શ્રીદામાના ઉત્તરપ્રત્યુત્તર વર્ણવ્યા છે માટે વાકાકેલી નામે વીચીના અગની યોજના થઇછે

મહોત્મવ કરાવ્યો તે અમારો ભારવક્કર ઘટી જશે. (એમ બડબડ કરતો દાર કને બેસે છે) (જ)

કૃષ્ણદેવ—(પ્રતિભાને આલિંગન દઈ) અહો અનન્યજ ! જો આજ તું મારી મિથ્યાનો મેળાપ કરાવીશ અને તેને મારી પ્રતિઃ દિવસની પ્રાણમિયા કરીશ તો હું તારું રતિસહ આ પ્રમાણે પૂજન કરીશ. (ત)

શ્લોક.

રતિપતિ ! ગજગતિ મહિલા, મેળવ્ય ચુંબન કરાવ્ય વેસરતુ ;
કમળકસુમ ચઢાવું, અપાંગ મૃગમદ કરાવુ કેમરતું. ૯
અપિચ—

શ્લોક.

અખર નખર પાતે, પૃષ્ઠ આ જો ધવાવું;
સદન સદન પૂજા, કામ ! તારી કરાવું;
મદન ! કદન તારું, રા બુધી જે થયુ છે,
વદન નવ વદે કો, કદ જાણે ગયુ છે ! ! ૧૦

(જ) વેળા વટીજશે—સત્યભામાને પ્રાપ્ત કરવાની તક જતી રહેશે, એ ધ્વનિ છે ભારવક્કર ઘટી જશે—સત્યભામા અને નાગરિકા આગળ હું જૂઠું કરીશ, એ ધ્વનિ.

(ત) અનન્યજ ! —ખીજથી હૃત્પત્ર નહિ થયેલો—કામદેવ ૯.
શ્લોક—ગીતિ મેળવ્ય—(ગજગતિ મહિલા) વેસરતુ—નાકની વાળીતુ.
અર્ધાત્તેના મુખનું અપાંગ—તિલક તને મૃગમદ (કસ્તુરી) અને કેસર-
નું તિલક કરાવીશ.

૧૦ શ્લોક—માલિની. અખર ઈન્—જો તું સત્યભામાના અખર (કામળ) નખરપાતે (નખ વાગવાથી) આ (મારા) પૃષ્ઠ (પીઠ)ને ધવાવું (ધોમય કરાવુ) તેમને આલિંગન કરે એમ થાય, તો હે કામ ! હું તારું સદન સદન (ઘેર ઘેર) પૂજન કરાવુ, અને વળી હું મદન ! તારું જે
૨૦

શ્રીદામો—(વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયેલે વેશે ડાલતો ડાલતો બરખડે છે) નાગરિકા ! જોજો હો; આ ઘડી આખરની છે ! (ગોપબધુને દ્વાર વચ્ચે બેઠેલો અને વિચાર કરતો જોઈ રૂઝિમણી તથા કનક-માલિકા તે ન જાણે તેમ તેની પાછળ જોવા રહે છે) જોજો હો; તું એમ કરતાં ચૂકીશ તેમાં તારું બગડશે અંહી તો ઉદ્ધવને લેવું શું અને માધવને દેવું શું ? એમાનાં જોય છે માટે જોજો હો; નાગરિકા ! નાગરિકા ! (એ ન સહન થવાથી એકદમ કોપાવેશમાં આવી જઈ રૂઝિમણી પ્રવેશ કરે છે). (ય)

રૂઝિમણી—કેમ ગોપબધુ ! આજે શી તાલમેલ કરી છે ? નરકાસુરને મરાવવો છે કે પિતાશ્રી વસુદેવજીને અહીં મોકલી અમને કઠાવવા છે. બારણા વચ્ચે રસ્તો રોકી કેમ બેઠો છું ? (એમ કહી પદપ્રહાર કરે છે અને શ્રીદામો દેવને જણાવવા આ બાપ રે કહી મોટી ખૂમ પાડી નાશી જાય છે) (દ)

કૃષ્ણદેવ—(એકદમ દોડી આવી) હાં હાં ! શું છે ? શું છે ? (એવે રૂઝિમણીને જોઈ સાવધ થઈ) દેવિ ! આમ દુખ દેવું અમારા વધર્યને થઈ નહિ. એ બિચારો ગોપ કોપાગ્નિથી દગ્ધ કરવા ચોગ્ય નથી !

કદન (નારા) સજીથી થયું છે તે કોઈ મુખથી બોલે નહિ અને જાણે તારૂં કદ જયું છે એમ કરે. સામદાનના કથનથી પોતાનું પ્રિય કરનાર કામને અનુકૂળ કરી લેવાનું વર્ણ્યાય છે માટે સંઘ્રહ નામે ગર્ભસંધિના અંગનો નિલેપ સમજવો.

(ય) એમાના જોય છે—ઉદ્ધવને લેવાનું છે અને માધવને દેવાનું છે. અહીં સ્ત્રીયુક્ત કોમળ શૃંગારનો વ્યાપાર વર્ણ્યાય છે માટે કૈશિકીવૃત્તિ વર્ણ્ય છે, અને હજી જન પ્રસન્ન થાય એમ ડોલવાની ચતુરાર્થ બરેલી કીડા કરી છે માટે ક્રિયાનર્મ નામે કૈશિકીનો ભેદ પણ વર્ણ્યાયો છે

(દ) નરકાસુરને મરાવવા સંબધી તથા વસુદેવજીને મોકલવા સંબધી તાલમેલ શ્રીદામાએ કરી હતી તે કહી બતાવી છે માટે ઉત્કીર્તન નામે નાટ્યાલંકાર.

રૂક્મિણી—(સકાપ) કિયા બળદે ચાપ્યો છે કે બિચારો કહો છો ! એ તો મોટા કેસરીની કુમકવાળો છે. (એવે રૂક્મિણીની પ્રતિમા બાણી નજર નય છે અને કૃષ્ણદેવ તેની નજર ચૂકાવવાને આમ તેમ ફરેછે) (ધ)

કૃષ્ણદેવ—કેમ મિયા ! આજ તો નવલ્લનિકરકુંજમાં વિહાર કરવાનો છે. હવે કેટલી વાર છે.

રૂક્મિણી—(પ્રતિમા લેવા માટે) આર્યપુત્રની વારેવાર અને યોદ્ધામાં ઘણું જ કહેવાનું છે તે એજ છે કે, જો આજ પદ્મપરાગોદાનમા દેવતાં દર્શન નહિ થાય તો આ રૂક્મિણી દહધારી રહેનાર નથી. ભલે શ્રીદામો નાગરિકાનું ભજન કરે અને દેવ મનમાનવી દયિતાઓ વરે પણ આવા ઉત્સવ સમયે જો અમને નિરાસ કરવામાં આવે તો મારા જેવી કદી પણ જીવતી રહે નહિ. (ન)

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! એમ જોણુ લાવવાનું કંઈ કારણ નથી. હું અધુનાજ તમારી સાથે આવવા તૈયાર છું.

રૂક્મિણી—બાળમુકુંદને જોલે જોલે અમૃત ઢાળતાં આવડેજ છે. પણ મારે કહેવાનું છે તે એજ છે કે જો તમે આજના ઉત્સવમાં મને દર્શન નહિ દો તો હું મારા જીવિતનું દાન તમને દઈશ. (એટલું જોક્ષી બરડે કંઈ કરડ્યા જેવું કરી ખૂમ પાડે છે અને પોતેજ પોતાનાં વસ્ત્ર ખેંચે છે.) (પ)

(ધ) બળદે—(જોખને બળદનોજ સબંધ હોય અને તમે તેના સબંધવાળા છો માટે તેવા કરોછો, એ ધ્વનિ). આવતો કહેવતનો ઉપયોગ કરી બતાવ્યો છે માટે લોકોકિત. કેસરીની—તમોરપ સિદ્ધની.

(ન) દહધારી ધૃ—અર્થાત્ જીવતી રહેનાર નથી રૂક્મિણીના રોષનું બાપણુ માટે સંદેહ નામે અવમર્સાસંધિનું અંગ.

(પ) બાળમુકુંદને—કૃષ્ણને. અહીં કપટવડે છત્રી લેઈ લેવાનો યત્ન રૂક્મિણીએ કર્યો છે માટે અધિબલ નામે ગર્ભસંધિનું અંગ વર્ણાયુ છે.

કૃષ્ણદેવ—(કને જઈ) હાં હાં પ્રિયા ! કોઈ જંતુએ દંશ કર્યો કે શું ? ઊભી રહે ઊભી રહે , જોવા દે જોવા દે. (એમ કહી વચ આધુ પાધું કરી જુએ છે.)

રૂક્મિણી—(ઉરજ આગળ કરી) આર્યપુત્ર છોડો છોડો, આ અહીં આગળ કંઈક છે. (કૃષ્ણ આવેલું વચ છોડી દે છે એટલે રૂક્મિણી હડી કાઢી પ્રતિમા ઉપાડી લઈ કનકમાલિકાને મોટેથી હાંક મારે છે) (૬)

કૃષ્ણદેવ—(સકોપ) પ્રિયા ! એ પ્રતિમાને તમારે અડકવું નહિ. (કનકમાલિકા આવી જોઈ) જા તું અહીં કેમ આવી ? (કૃષ્ણને કોપ જોઈ કનકમાલિકા જતી રહે છે). (૭)

રૂક્મિણી—(પ્રતિમાને સજડ પકડી) આર્યપુત્ર ! મારી વય-સ્થા ઉપર આવા શુભકાર્ય માટે કોપ કરો તેની તો કંઈ ચિંતા નહિ. હોય સોંધાં અને સફરો તો અમેજ છીએને. વાઈ એ નહિ તો હું આ-જનો દહાડો નવલનિકરકુંજમાં જોવા આ પ્રતિમા લઈ જઈશ અને જો દેવ તહીં નહિ પધારે તો આ પ્રાણ આર્યપુત્રને અર્પણ કરીશ. (એમ કહી જવા માટે છે અને કૃષ્ણદેવ તેને જવા દેતા નથી).

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હું જ આ પ્રતિમા વિહારસ્થાનમાં લેતો આવીશ. (એવે દારપાલક પ્રવેશ કરી દેવકીજી આવ્યાનું વિદિત કરે છે). (૮)

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર ! છોડો છોડો; જુઓ માનુશી પધાર્યાં.

(૭) કૃષ્ણનું કોપયુક્ત વાક્ય છે માટે તોટક નામે ગર્ભસંધિનું અંગ વર્ણાયુ છે.

(૮) કનકમાલિકાએ જઈને દેવકીજીને મોકલ્યાં, એવા હેતુથી કે કૃષ્ણ શરમાઈને રૂક્મિણીને છોડી દે અને રૂક્મિણીને પ્રતિમા લેઈને જતાં રહેવાનો યાગ મળે સુદ્ધિ નામે નાટ્યાર્થકર ગુરુજન(દેવકીજી)નું આગમન વર્ણાયું માટે પ્રસંગ નામે અવમર્શસંધિનું અંગ.

હ્યો આ તમારી પ્રતિમા (એમ કહી પ્રતિમા આપવા જાય છે અને કૃષ્ણ-
દેવ કહેલો કર છોડી જોવા લેવા જાય છે કે રૂકિમણી પ્રતિમા લઇ સત્વર
દોડી જાય છે અને દેવકીજી પ્રવેશ કરે છે).

દેવકીજી—અહો વત્સ ! હવે તને હવણ તો છેને, હું તો
તને આચ્છવમાં જતો જોવા આવી છું. (માથે હાથ ફેરવી) બાપુ ! ક્યમ
હજી લૂગડાંલિતાં પહેર્યાં નથી ? (એવે શ્રીદામાને આવતો જોઇ) આ તમારા
મજના ગોઠિયા આવ્યા; હવે ઇંદુ અને મિંદુ સાથે જાવ. (મ)

શ્રીદામો—(સઆશ્ચર્ય) અહો માજી ! તમે અહીં ક્યાંથી ?

દેવકીજી—ક્યમ અલ્યા ! ત્યારે અમારે અહીં આવવું જ
નહિ કે ?

શ્રીદામો—“લોચોપોચો માડીના અને છેલછખીલો લાડીના”
એવું લોકનું કહેવું છે. (ય)

દેવકીજી—ભાઇ પાણુ તેવી ચકુકળની લાડી લાડને ક્યાં મળી
છે કે અમારે અહીં આવવાનું અટકે ? પીટ્યા લોક તો કહીછે કે કહાન-
જી આહીરને ત્યાં ઉછર્મા માટે તેમને કોઇએ યાદવ કન્યા આપનાર
નથી ! (એમ કહી નિ ધાસ નાખેછે) (ર)

(મ) હવણ—શરીર અને મનની સ્વસ્થતા. ઇંદુ અને મિંદુ—અર્થાત્
સમાન વયના ગિત્રો ‘ઇંદ્ર’ (ઉપેન્દ્ર) અને મહેન્દ્ર’ ઉપરથી ‘ઇંદુ અને
મિંદુ’ શબ્દ થયા હશે

(ય) લોચોપોચો ઈં—અર્થાત્ ધાવણુ બાળક હોય ત્યા સુધી તેનું
સુખ મા ભોગવે અને મોટા થયો એટલે તેનું સુખ ઈ ભોગવે

(ર) યાદવની કન્યા લાવરી એ મહત્તની વાત છે એ ધ્વનિ છે સત્ય-
ભામાને મેળવી આપવામા રૂકિમણીની મનોવૃત્તિ છેવટે અનુકૂળ થવાનું
કારણ દેવકીની તેની ઇચ્છા છે, એ પણ અહીં સૂચવ્યું છે આશાંસા નામે
નાટ્યાલંકાર

શ્રીદામો—માણ ! યાદવકુળની કન્યા આવે અને તે તમને અહીં આવતાં અટકાવે તેથી તમારે શું રાજ થવા જૈવું છે ?

દેવકીજી—ભાઈ ! “માડી જીએ આવતો અને લાડી જીએ લાવનો ” એ તો થવાનું તે થાયજ; પણ જ્યાં આપણો ઉતાર હોય અને ત્યાંની કન્યા ઉતરી હોય તે વાત તો ન્યારીસ્તો.

કૃષ્ણદેવ—અલ્યા શ્રીદામા ! તારે કંઈ કામ છે કે નહિ ?

દેવકીજી—વત્સ ! એમ એના પર આકળો શું થાયછે વારૂ ભાઈ હવે એ આવ્યો છે અને તમારે ઝાછવમા જવાની વેળા થઈછે માટે તમે જાવ અને હું પણ જઉ છું. (એટલું કહી કૃષ્ણને માથે હાથ ફેરવી દેવકીજી ચાલ્યા જાય છે).

શ્રીદામો—કેમ કહાનજી ! પ્રતિમા ગુમાવી કે ? હવે ઉતાવળા ચાલો, નીકર યોગસાધ્ય જે મળવાની અણિમા છે તેય પણ કોઈ કામિનીદર્શનથી ચલિત થશે. (૮)

કૃષ્ણદેવ—અહો વયસ્થ ! તુંજ કહે કે હવે દેવીને મારે શું કરવું ? અરે હું શું પ્રિયાની પ્રતિમા જોવાનેય હૃતભાગ્ય થયો કે ! (એટલું બોલી માથે હાથ મૂકી નિઃશ્વાસ નાખે છે) (૯)

શ્રીદામો—મહારાજ એમ નિરાશ શાકાને થાવ છે ? જો દેવી આજ પ્રતિમા લઈ ગયાં તો હું તમને સાક્ષાત્ અણિમાનાં દર્શન કરાવીશ. પણ હવે ઉતાવળે અહીંથી ચાલ્યાં જવાય તો. (૧૦)

(૮) યોગસાધ્યૃષ્—જેમ અણિમાસિદ્ધિયોગ(યોગમમાધિ)થી સાધ્ય થાય એવી છે તથાપિ તે કામિનીદર્શનથી (અલ્પચર્યનો ભગ થવાથી) ચલિત થાય છે, તેમ યોગસાધ્ય (ખટપટ રૂપી યોગથી સાધ્ય) અણિમા (સત્યમામાની પ્રીતિ રૂપ) પણ કોઈ કામિની(રૂઝિમણી)ના દર્શનથી ચલિત થશે—રૂઝિમણી કદાચ તેને સંતાડશે કે વિદ્ધ કરશે (૧) હૃતભાગ્ય—ભાગ્યહીન (૨) સાક્ષાત્ અણિમાના—પ્રત્યક્ષ સત્યમામાનાં.

કૃષ્ણદેવ—(સત્વર જંગાર સજી લઇ) સત્ય; વળી વિલંબ થતાં કંઈ વાંકે આવશે. (એટલું બોલી આમ તેમ જોઈ બન્ને મુક્ત માર્ગે યઈ માત્યા જાય છે).

(કનકમાલિકા તથા રૂકિમણી બંધ જુદાં ઇલાદિ પુષ્પ જોતા પ્રવેશ કરે છે).

રૂકિમણી—હા કનકમાલિકે ! જો જો આ પદ્મપરાગ લેવા ખટપટ કેવો ઉજમાઈ રહ્યો છે અલિ ! નારા નારા, જો એ તો મારા ભણી દાડી આવ્યો. અરે ભૂંગ ! તું કૃષ્ણ થઈ કેમ બૂલો પડી ભમે છે ! હું તો ભીષ્મકનાંદિની રૂકિમણી છું ; સત્રાજીત્સુતા સત્યભામા ના'ય ! અરે શું હજુય જતો નથી કે ! મારી કને નકૂટ થવું તને ક્યાં ગમે છે કે ગમતું હોય તેણું કરી બતાવે છે ? જા જા (એમ કહી લૂગાની ઝપટ મારે છે અને તેથી ભમરા ભૂમિ પર પડે છે). (૫)

કનકમાલિકા—વયસ્યા ! એમ એનાપર કોય કાઢી નાખીશ મા. જો તે આમ જતો રહેશે તો ચોગ્યસ્થળ અમથુ રહેશે. પણ

(૫) ગર્ભસંધિમા પ્રકાશ થયેયો સત્યભામા ઉપરનો જે પ્રેમ તેનો સંબંધ અહીં રૂકિમણીના કથનથી જણાય છે. વળી આગળ કહેવામા આવશે તેમ વાંધનો ભયઉપજાવી કાર્યસિદ્ધિનો નિશ્ચય વર્ણુએ. મારે અહીંથી અનમર્શસંધિ વર્ણાય છે પદ્મપરાગોદ્ધાનનો મેલો એ પ્રકરીરૂપ અર્થપ્રકૃતિ છે અને સત્યભામાની પ્રાપ્તિનો નિશ્ચય એ અવસ્થા છે એવી રીતે અર્થપ્રકૃતિ તથા અવસ્થા મળીને અનમર્શસંધિ ઉત્પન્ન થાય છે ગર્ભસંધિમા ઉત્પન્ન થયેલા અનુરાગનીજ સાથે સંબંધ ધરાનનાર ઇતિવૃત્ત અહીં વર્ણાયું છે તેથીપણ અનમર્શસંધિસમગ્રય છે પદ્મપરાગ—કમળની સુગંધી રજ સત્યભામા પ્રતિ કૃષ્ણનો પ્રેમ રૂકિમણીના મુખથી સ્પષ્ટપણે પ્રકટ કર્યો છે. સત્યભામાને પદ્મપરાગનું રૂપ આપી કૃષ્ણને ભમરાનું રૂપ આપ્યું છે અને ‘કૃષ્ણ’ શબ્દ શ્લેષાર્થવાળો છે મારે પતાકાઅધ્યાન વર્ણાયું છે ભૂગ—ભમરા ! કૃષ્ણ—કાળો અથવા કૃષ્ણરૂપી ભીષ્મકનાંદિની—ભીષ્મક રાજાની પુત્રી

સખિ ! પેલી પ્રતિમા આપણે ઉતાવળા અહીં આવ્યાં માટે નેપાથ નથી તે લાવ્ય નેધ લઇએ. (સ)

રૂક્મિણી—આ રહી ને. મેં તો ત્યાંજ નિહાળી નેધ લીધી હતી અને અલિ ! અહીં આવતાં તેં એને પ્રત્યક્ષ નેધ કે નહિ ? મને નેધ એણે કેવું નીચું નેચું તે પણ તે દીકું કે નહિ ? (હ)

કનકમાલિકા—હા મેં એ સર્વે નેચું છે અને આ પ્રતિમામાં પણ એ કન્યાના કટાક્ષ નેધ મારું ચિત્ત તો ચેડકે બળવા માંડ્યું છે ! પણ સખી આપણે ને પાસ નાખ્યો છે તેમાં એ કવી ગુન્દાઇ ગઇ છે ! બે બાજુથી એનું હાર્દિક્ય અને એનાં માણસો રક્ષણ કરે છે. એક બાજુથી શતધનવા એને નેધ રહ્યો છે અને આપણા ભણીથી આપણી સહચરીઓ શસ્ત્રાસ્ર સહ એ કંઇ પણ ન જઇ શકે એમ અને કબજામાં રાખી રહીઓ છે. એટલું છતાંય આપણો પાર કોઇ પામી ગયું નથી; સ્ત્રીચરિત્ર તે સ્ત્રીચરિત્રજ ! બિચારા પુરુષ એના પાર શી રીતે પામે ? (કા)

રૂક્મિણી—(વિચાર કરી) હલા કનકમાલિકે ! મારા મનથી હું વિચાર કરું છું તો આર્યપુત્રને આમ દુભવવા એ મને કીક લાગતું નથી, તેમ એ સત્યભામા મારી સપત્ની થવા જોગ છે. વળી મારાં સામુદ્રની મોટામાં મોટી ઇચ્છા એ છે કે તેમના સુતે કોઇ યાદવની કન્યા વરવી.

(સ) તે—કોઇ. યોગ્યસ્થળ—કૃષ્ણરૂપી. (હ) અને અલિ ઈ—અહીં આવતા—આ પદ્મપરાગોદાનમાં આવતા. પ્રત્યક્ષ—શાક્ષાત—ખરેખરી (ચિત્રમાં નહિ) સત્યભામાની ચેષ્ટા ઉપરથી એના મનનો ભાવ ઉઘાડો કર્યો છે માટે વિચાર નામે નાટ્યલક્ષણ.

(કા) હાર્દિક્ય—કૃતવર્મા જોઇ રહ્યો છે—પોતાને મળવાની આશાથી રક્ષણ કરી રહ્યો છે કૃષ્ણના પક્ષવાળાને નિરાશ કરવા જેવા અર્થનું કથન કર્યું છે, માટે નિર્દર્શન નામે નાટ્યલક્ષણ.

એવા તેવા ને હું સર્વ વિચાર કરું તો “એક કાકરે અનેક પક્ષી પડે”* તેમ છે અને આર્યપુત્રની પણ મારા પર ને અરુચિ થઈ છે તે રૂચિ થાય તેવું છે. વિચાર કરતાં જણાય છે કે આમાં કંઈ અર્થ નથી માટે તું કંઈ એવી પેરવી કરય કે આર્યપુત્ર અહીં પધારે તે સમયે પ્રાણપતિ સત્યભામાને પણ અહીંજ જુએ. પછે આપણે ઘટિત લાગશે તે કરીશું. (હા)

કનકમાલિકા—વયસ્યા ! આપણે તો તમે જેમ કહો તેમ કરવાને તૈયાર છીએ. પણ એમ કરતાં લાભ શો છે અને અલાભ શો છે તેના પૂર્ણપણે વિચાર કરી પછે ને કહેવું હોય તે કહો કે તેની વેળાસર યોજના કરી રખાય.

(એવે ત્યા ઉતાવળે દોડતી પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરે છે)

પદ્મપ્રભા—(મોઢે શ્યામ ન માય એવે વેશે) અહો સપ્તિન્ન ! હું તો દેવને જોતી આ મગ આવવાના માર્ગમાં બેસી રહી'તી. બેઠા બેઠા ઘણી વાર થઈ અને જ્યારે દેવ એ વાટે આવ્યા નહિ ત્યારે હું ઊઠી તજવીજ કરવા ગઈ તો મને જણાયું કે ગોપબધુસહ દેવ ગુપ્તપથે થઈ આણીપા આવ્યા છે. તેજેવા હું એકે હાલે અહીં દોડતી આવી છું. (ગા)

રૂક્મિણી—(સકોપ) શું ત્યારે આર્યપુત્રે મારી પ્રતિજ્ઞાને પણ ફીકટજ માની કે ? વાફ ઠીક; જા કનકમાલિકા ! તું ગમે તેમ કરી સન્નામિતમુતાને અહીં બોલાવી લાવ્ય એટલે આ પ્રાણ હું એને અર્પણ કરી આર્યપુત્રને કાને એ ઈચ્છેલીને પનોતી કરી જઈશ. જા જા;

*આની સાથે ઇંગ્રેજ કહેવત સરખાવવી યોગ્ય છે “To kill two birds at one stroke.”

(હા) સપત્ની—રોડમ અહી રૂક્મિણીના વિચાર સત્યભામાના લાભમા અનુકૂળ થાય છે માટે રૂક્મિ નામે અવમર્શસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે (ગા) હાલે—ધારો

કેમ વાર લગાડે છે ? જો તું નહિ જાય તો હું જાતે જઈ એને અહીં તેડી લાવીશ. (ઘા)

કનકમાલિકા—આ અમે બંને જાણીએ જઈએ છીએ. અને એને અહીં સોવશા લઈ આવીએ છીએ. તમે પણ જઈ નવલ-નિકરકુંજમાં બેસો. (એમ કહી સર્વે ચાલ્યાં જાય છે).

(સત્રાન્નિવર્ણશઘ્નનિકટ શસ્ત્રધારીઓને જોતાં કનકમાલિકા તથા પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરે છે) (ઘા)

કનકમાલિકા—સખિ પદ્મપ્રભા ! જોઈ તેજ પડે સત્રાન્નિવર્ણ-સુતા મંડપ બાહાર ન નીકળી શકે એ માટે મેં જે ચાજનાઓ કરીઓ છે તેજ મને આ પ્રસંગે આડચડપ થઈ પડે છે. પૂર્વેત્તર હાર્દિક્યના રક્ષણમાં એ આવી રહી છે. દક્ષિણ દિશાથી શતધન્વા અને પશ્ચિમ દિશાથી આપણી સહચરીઓ એનું રક્ષણ કરે છે. હવે એને કિયે ઉપાયે દેવી કને લઈ જવી ? (એટલું બોલી નિશ્વાસ નાખે છે). (ઘા)

પદ્મપ્રભા—હલા કનકમાલિકા ! એમ ગુન્ચાય છે શાકાને ? જે દિશાએ આપણી સહચરીઓ રાખેલી છે તે દિશાએ જઈ થાય તે યત્ન કરિયે.

કનકમાલિકા—(સહર્ષ) હા સખિ ! ત્યારે, ચાલ્યે તેણીપા. (એમ કહી પશ્ચિમ દિશા બણી જાય છે).

(અનેક શસ્ત્રધારી સહચરિઓ પ્રવેશ કરે છે.)

(ઘા) અહીં રૂઝિણીનું ક્રોધભાવણુ વર્ણ્યું છે માટે અવમર્શસધિનું સદ્ગૃહ નામે અગ વર્ણાયું છે. (ઘા) સત્રાન્નિવર્ણશઘ્નનિકટ—સત્રાન્નિવર્ણ માડવાની પાસે

(ઘા) હાર્દિક્ય—કૃતવર્મા આ વાક્યથી સત્યભામા સુરક્ષિત હતી તથા કૃતવર્મા પોતે ઉમેદવાર હોવાથી રક્ષણ કરતો હતો એમ સૂચ્યું. પૂર્વે કનકમાલિકા તથા રૂઝિણીએ સત્યભામા કૃષ્ણને ન મળે એવી જે યુક્તિ રચી હતી તે અહીં સફળ કરી બતાવી છે.

હુમ્મુખિકા—અહો હંનિકા, હયપુચ્છી, ઇત્યાદિ સહચરી-
ઓ ! યથાર્થ અવલોકન કરજો. જો સત્તાનિવૃત્તિ આ દિશાથી જશે
તો શસ્ત્રાસ્ત્ર બાંધ્યાં તે ન બાંધ્યાં જેવાં ગણાશે. (છા)

હંનિકા—અરે સહચરિ ! તું નિશ્ચિંત રહે; આ યોજિયામાં
જીવ છે ત્યાં લગી આ માર્ગેથી કીડીના પણ સંચાર થવાનો નથી.
(એવે કનકભાલિકા તથા પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરે છે.)

કનકભાલિકા—કેમ હુમ્મુખિકા ! રક્ષણ તો બરાબર કરો-
છોને !

હુમ્મુખિકા—હા સખિ ! પ્રત્યક્ષ વાસવની પણ દેન ઘોષ
નથી કે આ માર્ગે થઈ કોઈ પણ કન્યાને લઈ જઈ શકે.

(એવે જ્વનિકાતર્ગત પશ્ચિમ દિશા બણીથી મહાભય કર શાદૂલનો
ધૂધૂ ધૂધૂ ઓમ પાચવાર વિચતને વિઝારી નાખે એવો શબ્દ થાયછે અને
તેનો પ્રતિધ્વનિ અનેક રવમા મેઘવત્ ગરગડી ઊઠે છે, તે વળી નાસો, નાસો !
નવ હથો, નવ હથો ! વાધ આવે છે, વાધ આવે છે ! એવો અનેક માણસો
પોકાર કરે છે. તે શબ્દ સાંભળી કનકભાલિકાદિ સહચરીઓ અને પ્રાણીમાત્ર
રંગમાં ભગ કરી નાસાનાસ કરી મૂકે છે અને શરવીરો વૃક્ષ, મંડપ કે માળી-
ઓના માળાપર ચઢી ધનુષ્યમાં શર સ્પંધાણુ કરી વ્યાઘ્રને મારવા સજ થઈ
જાયછે). (જા)

(છા) હંનિકા, હયપુચ્છી—ઇત્યાદિ કનકભાલિકાની સખીઓ જેમને
તેણે સત્યભામાનું રક્ષણ કરવાને મૂકી હતી તેમનાં નામ છે.

(જા) વાસવની—ઈદ્રની. દેન ઘોષ નથી—‘ધેનુ દોહી નથી’ નો
અપભ્રંશ જેની ધેનુ દોહોવાય તે દૂધ પીને જળવાન થાય, એ ઉપરથી
આ વાક્ય ઉપજ્યુ હશે. જ્વનિકાતર્ગત—પડદાની પેલી પાસ અંદરના
ભાગમાંથી—નેપથ્યમાંથી. વિચતને—આકાશને. વિઝારી નાખે—ફાડી નાખે.
પ્રતિધ્વનિ—પડધા. અનેક રવમાં—લોકોની અનેક જૂથોમાં. સહચરીઓ—
સખીઓ. શરસ ધાણુ—ધનુષ્યમાં શર સાંધવું. અહી વાધનો ઉપદ્રવ વર્ણવ્યો

અકૂર—(વૃક્ષ પરથી) અરે રે ! આ તે શો રગમા ભગ ! !
પિતા નથી જોતો પુત્રને કે પુત્ર નથી જોતો પિતાને ! કોણ સુતા ! કોણ
સુત ! કોણ માતા ! કોણ પિતા ! કોણ સ્તુષા ! કોણ સ્વામી ! કોણ
શ્વશુર ! કોણ શ્વશ્રૂ ! અરે રે, ભયે ભવિષ્યમા થવાના, જૂતમા થયેલા
અને વત્તમાનકાળમા થતા સગા સબધીઓને વીસરાવી દીધા છે ! !
(વૃક્ષપર ધનુષ્ય ઠોકી) બીહીશો મા, બીહીશો મા (એમ મોટેથી બૂમ પા
ડી અભય આપે છે) (જા)

(એવે જવનિકાતર્ગત વ્યાધનો ધૂધૂધૂધૂ એવો ચાર વાર શબ્દ થાય છે
અને નાસો નાસો એવો ભય ભયો પોકાર સભળાય છે) (જા)

સાત્યકિ—(ધરણીતલ પર બિભા રહી) કોઈ પંજુ પ્રાણી ભય
પામશે મા. આ મે (અસિ જતાવી) વ્યાધને વિડાર્યો જાણો બૃહદ્સુર,
અસુર અને જરાસંધ જેવા શૂરની સાથે યુધ્ધ કરનાર યાદવવીરોએ
આમ એક શાફૂલના શબ્દથી નાસવું ઘટિત નથી. આ શુ વીરમાતાઓ !
આ શુ વીરવામાઓ ! આ શુ વીરદુહિતા ! વીરમુતા ! અને વીરભગિની-

છે માટે વિદ્રવ નામે અવમર્શસધિનું અંગ વર્ણાયું છે જ્યાં માયા, ધંદભ-
લ, સત્રામ, ક્રોધ, ભ્રમ, ભય, કાપાકાપી, વગેરે વર્ણાય છે તેને આરક્ષકી
વૃત્તિ કહે છે અહીં વાધના ભયથી નાસવાનું છે માટે અવપાત નામે આર-
ભગિનો ભેદ સમજવો

(જા) સ્તુષા—વહુ શ્વશુર—સસરો શ્વશ્રૂ—સાસુ ભવિષ્યમા
થવાના ઈ—અર્થાત્ સત્વભાગાને તેના રક્ષકો અને પરજનના બૂલી ગયા
છે એ વ્યંજના વૃક્ષપર ઈ—અકૂર પોતાના પ્રાણ બચાવવાને ઝાડપર
ચઢી ગયો હતો એ વ્યંજના, તથા તે બીહીકણ હતો એ ધ્વની, આર
ક્ષકીવૃત્તિ. અવમર્શસધિનું વિદ્રવ અંગ

(જા) વાધનો ચારવાર શબ્દ—પેહેલા પાયવાર, પછી ચારવાર અને
દવે પછી ત્રણ વાર કહેશે, એ ઉપરથી વાધ દ્ર જોતો જાય છે એ વ્યંજ-
ના છે

આ !! નાસોછો નાસોછો !! અરે નાસતાનેજ વ્યાધ વિહારે છે તેનું કોઈ સ્મરણ કેમ કરતું નથી ? આ મારા પિંડમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી હું કોઈને કંઈ થવા દેવાનો નથી ઇત્યાદિ વચનો કહી લોકોને આશ્વાસન કરેછે, પડતા અખડતા બચાવે છે, અને નાસતા વારે છે, પણ તે તેનું કહેવું કોઈએ માનતું નથી (ટા)

(એવે જવનિકાતર્ગત ધૂધૂધૂધૂ એમ ત્રણ વાર શબ્દ યાચછે અને નાસો નાસો, એવી બૂમો સંભળાય છે.)

કૃતવર્મા—(વંશમંડપ પરથી) અરે અરે ! આ મારા કાર્મુકમાં શિલીમુખ સાંધી હું શાર્દૂલનો અવશ્ય નાશ કરીશ; કિન્તુ અહો પરિજનો ! તમે સત્રાન્વિત્સુતાને સાચવજો જોજો આ ભયંકર ઉચ્છાપાપલમાં એ કોઈને ધક્કે ચઢી જાય નહિ કે વ્યાધની વાટમાં આવી પડે નહિ. શાર્દૂલને તો મેં શૃંગાગ્રવત્ માર્યોજ જાણો (એમ કહી તીર તકાવેછે) (ઠા)

શતધન્વા—(માળીના માળાપર ધૂનતો) અરે સેવકો સાચવજો સાચવજો; વાધ છે વાધ છે; પેલી મારી મારી કન્યા કન્યા, સત્રાજીત્ સત્રાન્વિત્ સુતા સુતા, તેને જીએ જો જો જો ! (એટલું બાથું ખેંચી ખેલી માળાતુ લાકડું ઝાલી બેસી જાયછે) (ઢા)

(ટા) ધરણીતલપર—પૃથ્વીના પૃથ ઉપર. અસિ—તલવાર ખૂંદ—મોટા. શાર્દૂલ—વાધ વીરમતાઓ નાસે છે, એમ કહીને સત્યભામા પણ ભયથી નાસતી જોઈએ એમ સૂચન કર્યું છે સાત્યકિન્તુ વીરત્વ ધ્વનિત કર્યું છે

(ઠા) કાર્મુકમાં—ધનુષ્યમાં શિલીમુખ—બાણ શાર્દૂલનો—વાધનો કિન્તુ—પણ. પરિજન—સેવકવર્ગ. અહીં કૃતવર્માએ પોતાની શક્તિ કહી બતાવીછે માટે અવમર્શસંધિનું વ્યવસાય નામે અગ વર્ણાયુ ૪ કૃતવર્મા વંશમંડપની ઉપર ચઢીને બોલે ૪ તેથી તે હૃદયમાં વાધથી બીદે છે એમ સૂચન કર્યું છે

(ઢા) શતધન્વા વાધના ભયથી બેસી જાય છે માટે અવપાત નામે

(એવે જવનિકતર્જત ધૂ ધૂ ધૂ ધૂ એવો શબ્દ થાય છે અને નાસો નાસો એવો પોકાર પડે છે)

હુમખુષિકા—(એક ઉપર એક એમ પડી ગયેલી સહયરીઓ મધ્યેથી) અગ્ગે આ વાઘ આવી મારે ત્યાર પહેલા તો મારા બાધેલા શસ્ત્રે મારા પદમાં પ્રવેશ કર્યો છે તે કોઈ કાઢો કાઢો. (કનકમાલિકાદિ બીજી અનેક સહયરીઓ એમ પોકાર કરેછે અને કનકમાલિકા તથા પદ્મપ્રભા સહુની તળે દબાઈ ધૂળ્યા કરે છે ત્યા સાત્યકિ આવી તેમને અમય આપે છે અને પીડાથી પરા કરે છે પણ કોઈને શાંતિ વળતી નથી).

(એવે મદિરોન્મત્ત, નીલાબરધારી હલમુસલ હાથમાં લઈ રક્ત નેત્રથી જાણે વિશ્વને દહન કરતા હોય એવે વેશે રોહિણીનદન પ્રવેશ કરે છે) (ઘ)

રોહિણીનદન—અરે વ્યાઘ ક્યાં છે ? લોકત્કેમ નાસેછે ? શું થાકવોએ નપ્રસકત્વ સ્વીકાર્યું છે ? દાડો મા, દાડો મા; વ્યાઘ શું કરનાર છે ? આ માફ હલમુસલ (નાસતા લોકને બતાવી) જુઓ જુઓ ! વ્યાઘ અને તેથી ભય બળરામ છતાં !! સ્થિર સ્થિર ! (બળરામને જોઈ સાત્યકિ કને દોડી આવે છે)

સાત્યકિ—(નમન કરી) જય જય દેવાધિદેવ ! વ્યાઘ દષ્ટિ-ગોચર થતો નથી છતાં જનસમૂહ વ્યર્થ નાસાનાસ કરી રહ્યો છે ! સેનાની આદિ સર્વ વૃક્ષો પર, મંડપ પર, અને અન્ય એવા ઉચ્ચસ્થળો પર ભયગ્રસ્ત થઈ બેઠા બેઠા છે ! દેવશ્રી કિચિત્ત અવલોકન કરશે તો જણાશે કે, હલધર અને સાત્યકિ વિના અન્ય કોઈ પણ શાંતિ કારણ અત્ર છે નહિ લોક વાર્યા છતાં માનતા નથી. એવો પ્રકાર છે તો દેવાધિ-દેવની શી આજ્ઞા છે ? (જા)

આરમટી વૃત્તિનો પ્રકાર વર્ણુયો છે વળી શતધન્વાનુ કથન સ બધ વિના-નુ છે માટે અસત્પ્રલાપ નામે વીથીનુ અગ વર્ણુનુ છે

(ઘ) મદિરોન્મત્ત—મદિરા પીનાથી ઉન્મત્ત નીલાબરધારી—લીલા રંગના વસ્ત્ર ધારણ કરનાર. રોહિણીનદન—બળરામ

(જા) સેનાની—સેનાધિપતિ ઉચ્ચ—જિયા ભયગ્રસ્ત—ભયમાં ડૂબી ગયેલા. શાંતિકારણ—શાંતિ ઉપન્ન કરનાર

રોહિણીનંદન—(લોકને દોહતા ને પડતા જોઇ) દાડો નહિ દાડો નહિ! અમે ભયનાશ હેતુથી અહીં ઊભાછીએ, તથાપિ કેમ ભય પામે છે? (લોક માનતા નથી તેથી આવેશમાં આવી કેટલાકને હજગા ધાતી ખેંચે છે તેણે કરી જનસમૂહ જ્યાં ત્યાં સ્થિર થઇ જાય છે) જો અમે ઊભા છતાં કોઇ ગભરાશે, નાસશે તો તેને આ ખુસયનુ પ્રથમ અભિદાન કરવામાં આવશે. સાત્યકિ! વ્યાજ કયા છે કયા છે? (તા)

સાત્યકિ—રાજાધરાજના પધારવાથીજ તે પલાયન કરી ગયો જણાય છે હવે કોઇ પણ દિશામાં તેના રાખ્દ સભળાતો નથી (એવી રીતે નીકરપણે ઊભેના ઉભાને જોઇ અનેક વાદવો તેમને આવી મળે છે અને સર્વ જગોએ શાંતિ પ્રસરવા માડે છે) (યા)

રોહિણીનંદન—અહો શિનિયુગવ! સર્વજન આ સ્થાન કે સ્થિર થાય તમ સત્વર કરો (એમ શાંતિ પ્રસરવાથી ખોવાયના સતાનો, વૃધ્ધો, તરૂણીઓ અને એવા બીજા અનેકની શોધાશોધ થઈ રહે છે) (દા)

સાત્યકિ—જડશે જડશે, ધૈર્ય ધરી શોધો શોધો કોઇ કંઈ ગયું નથી કે વ્યાજે અહીં આવી કોઇને વિહાર્યું નથી! સહુ કોઇ અહીંજ અહીંજ હશે (એમ શાંતિ કર્યા છતાં સગાવહાલા જડતા નથી તેથી લોક રડકળ તથા મૂંઝેમૂંઝ કરી ખૂંડે છે) (વા)

(તા) અહીં બળરામે ક્રોધીને લોકોને હજવડે ખેંચ્યા છે તથા પોતાની ભયનાશ કરવાની શક્તિ કહી બતાવી છે માટે અવમર્શ સધિતુ વિરોધન નામે અગ વર્ણાય છે યદ્યપિ અહીં વિરોધ વર્ણવવાનો હેતુ નથી, તથાપિ બળરામનુ કાર્ય વિરોધ ઉત્પન્ન કરે એવું છે માટે વિરોધન અગ બની શકે છે

(વા) ઉભયને—બળરામ તથા સાત્યકિને (દા) શિનિયુગવ—શિનિયુગમાં શ્રેષ્ઠ—સાત્યકિ

(વા) લોકની રડકળ અને ગભરાટનું કથન કરી આરભટ્ટીવૃત્તિ વર્ણવી છે

(એવે ત્યાં ગભરાયલે વેશે સત્રાજિત તથા ચાક્રમતી પ્રવેશ કરેછે).

સત્રાજિત—અહો દેવ બલદેવ ! મારી સુતા ! મારી સુતા !
કંઈ જડતી નથી

ચાક્રમતી—હા સુતા ! તું કંઈ ગઈ ? (એટલું બોલી મોટથી
રૂદન કરેછે) અરે મારી વહાલી સુતા ! તું કેમ બોલતી નથી ! ! (એ શબ્દ
સામળી કૃતવર્મા, શતધન્વા, અકૂર આદિ આમતેમ બોળવા માડેછે) (ના)

રોહિણીનંદન—ધૈયે ધરો; ચાલો આપણે સર્વ જન્મ જોઈએ
છીએ. (એવે કનકમાલિકાને જોઈ) અરે કનકમાલિકે ! જા જઈ ભીખ-
કન દિની આદિ રાજરામાઓમાં જઈ જો અને સત્રાજિત સુતા ત્યાં હોય
તો અહીં તેડી લાવ્ય. (કનકમાલિકાને એમ વળાવી પોતે સર્વ યાદવો સાથે
શોધ કરવા જાયછે) (પા)

(વનિતાની વાટ જોતા કૃષ્ણદેવ તથા તેમને આશા આપતો શ્રીદામો
પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—(સખેદ) વયસ્ય ! દેવીને તો આજ અવરથ
મળણું જ જોઈએ. તું મને ગુપ્ત માર્ગે મિયા મેળવવાની આશા દઈ
અહીં લાવ્યો અને અધાપિ તેમાં તું કંઈ પણ જોવામાં આવ્યું નહિ.
અધુના દેવી તારા પર ક્રોધદષ્ટિથી નિહાજે છે. એમ સમજી તેના
વિરુદ્ધ કંઈ ઘાટ કર્યો હોય તો તે મને જણાવજે. અહીંતો નથી મળતી
મિયા કે નથી દેવીનાં મર્મબાણ સહન કરી મિયાની પ્રતિમા જોવાળી.

(ના) કૃતવર્મા, શતધન્વા, અકૂર, એ ત્રણે જણ સત્યમામાને પરણ-
વાના ઉમેદવાર હતા, એમ સૂચન કર્યું છે. ચાક્રમતીનો શોકનો પ્રલાપ વર્ણવે
છે મારે આકુંદ નામે નાટ્યાલંકાર.

(પા) ભીખકનંદિની—રૂકિમણી રાજરામાઓ—રાજગૃહની સ્ત્રીઓ.
અહીં સત્યમામા બોવાઈ ગઈ છે એ વિષે રૂકિમણીને ખબર મળવાની યુક્તિ
કવિએ કરી છે.

આ પંચશરવિહારપદ્મિનીના તટપર વિરહાગ્નિથી હવે હું દગ્ધ થવો
બાકી છું માટે ને હોય તે ખરેખર કહી દે. (કા)

શ્રીદામો—દેવશ્રીને આવી અવળી કલ્પના કરવાતું કારણ
હું કંઈ જાણતો નથી. મહારાજ જરા ચાંત ધાવ. હમણા હરિવદની
આવી જાણો; વિશ્વાસમાંજ સર્વે સારાંવાનાં સમાધ રહેલાં છે. (વા)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! તારી વાતમાં મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે; કિન્તુ
પર્ય પર્ય ! આ મુખકર સાહિત્ય મને કેવું દુઃખકર થઈ પડ્યું છે. (મા)

શ્લોક.

આ પુષ્પોત્તી સુમંધી મધુર મધુર જો, આવતી અંગ ભેદ,

આ હસો રાજ સાંધી મદનરાસ સમા, ધાવથી છાતી છેદ;

આ કોકિલા અને જો શુકસહવરતી, સારિકા દુઃખ દેતાં,

આ તાપે કે અલાપે સદય નવ બને, પ્રાણુમયા ! સહેતાં. ૧૧

(કા) પંચશર(કામ) વિહારપદ્મિની—એ નામની કામવિલાસ કરવાની
એકાંત જગો. કૃષ્ણના મુખે એ નામ બોલાવીને કવિએ સ્થળની સૂચના કરી
છે. અહીં કૃષ્ણે ઉલ્લેખિત વચનોથી ઇષ્ટવસ્તુનો રોષ કર્યો છે માટે 'પુષ્પા
નામે નાટ્યલક્ષણ. કૃષ્ણની આશા વર્ણવી છે માટે આશાંસા નામે નાટ્યા-
લંકાર. (વા) હરિવદની—ચંદ્રમુખી—સત્યભામા.

(મા) કિન્તુ પર્ય પર્ય—પણ જો, જો ! ૧૧ શ્લોક—સમગ્ર આ હસો
છં—આ હસો રાજ સાંધીને(રાજ રૂપી કામનાં બાણ સાંધીને) કામના બા-
ણથી થયેલા ધાવ જેવા ધાવ કરીને મારી છાતી ભેદેછે. ગળદે બાણ રૂપે પરિ-
ણામ પામેછે માટે પરિણામલંકાર. આ કોકિલા છં—આ કોકિલા(કા-
મલ) અને શુકસહવરતી(પોષટની સાથે રહેનારી) સારિકા, એ સદયના મળી-
ને મને દુઃખ દેતાં. આ તાપે છં—આ સવળાં મને તાપે (તાપ ઉપગમે)
છે કે અલાપે (આલાપ કરેછે) ? સંદેહાલંકાર. અર્થાત્ એમનો અલાપ
મને તાપ ઉપગમે છે. અથવા તેઓ અલાપે છે કે મને તાપે (તપાવે) છે,
એ બે ક્રિયા જાણે એકજ છે. આંત્યલંકાર, અર્થાત્ તેમના આલાપ મારા

શ્રીદામો—તમારી પીડા હવે ઉતાવળે ટાળી દશે, આ આવી જાણો.

કૃષ્ણદેવ—(સઆશ્ચર્ય) શું આવી ! પ્રિયા આવી ! !

શ્લોક.

અધિ પ્રિયે ! અધિ પ્રિયે ! સુધીમ સુધુ ગાત્ર રે,

અનંગ અંગ અંગ પીડ અગ્નિ કોણ માત્ર રે !

દયા કરી કૃપા કરી કટાક્ષઅંબુ સૌંચ રે,

કુચાત્ર માર મારપીડ ટાળી અક્ષિ મીંચ રે.

૧૨

શ્રીદામો—વયશ્ય ! હમણા આવશે; એમ “ ઉતાવળે આખા શીરીતે પાકે ! ”

કૃષ્ણદેવ—(ઉન્મત્તની પેઠે) ત્યારે આવી જાણો કેમ કહ્યું ? શું આવી અને તે સતાડી ? અહો પ્રિયા ! આ તારો પ્રિયતમ અહીં છે; અહીં આવ્ય, અહીં આવ્ય (મા)

શ્રીદામો—(સસ્મિત) હવે તો બન્યા ! (એવે પશ્ચિમ બધી નજર જતાં બે તરણ તરણીઓ દોડી આનતી દેખાય છે તે ઉતાવળે કૃષ્ણ દેવને બતાવી બંને જણ સામા બધ છે).

તાપના હેતુ છે હે પ્રાણપ્રિયા ! એવું કુખ સેહેતા છતા પણ તેઓ સદય (દયાળુ) બનતા નથી !

૧૨ શ્લોક—નારાયણદ અધિ—(કામળ સંબોધન) સુધીમ—કંડા અને સુદર. સુધુ—ઉત્તમ શીતળ અને સુદર ઉત્તમ ગાત્રવાગો. અનંગ ધન—અનંગ કામ)ની પીડા અંગોઅંગે છે, તેના આગળ અગ્નિ સી વિસાતમા છે ? કટાક્ષઅંબુ—કટાક્ષ રૂપી જળ કુચાત્ર છે—સ્તનના અગ્રભાગ મને મારીને (લગાડીને) મારી મારપીડ (કામ સંબધી પીડા) ટાળાને તુ અક્ષિ (આખો) મીંચ—આનંદ અનુભવ આખો મીંચતી, એ માત્વિકાતુ-ભાવ છે (મા) કૃષ્ણની ઉન્મત્ત નામે કામદાતા વર્ણાઈ છે

નાગરિકા—વયસ્યા ! હવે શોચ કરીશ મા; આવી પહોંચ્યાં છીએ હો ! (વળી સઆશ્ચર્ય) ને ને પેલા તારા પ્રિયતમ તારી સામાં આવેછે. જા જા એકદમ જઈ દલાલિંગન દે, અને તારાં સર્વ દુઃખ દૂર કરી લે. (યા)

સત્યભામા—(સહજ) સખિ ! એવું બોલીશ નહિ. હું તો મારે એમને જોવા આવી છું તે જ્યાંજ કરીશ. (એવે કૃષ્ણદેવ તથા શ્રીદામો કને આવી બિમા રહેછે). (રા)

કૃષ્ણદેવ—(સહર્ષ) અયિ પ્રિયે ! આ પંચશરધી પીડાયલા પર કૃપાદષ્ટિ કરવા અત્યંત શ્રમ વેઠ્યો છે ! (એમ કહી સ્વેદબિંદુ સો'વા ભય છે). (લા)

સત્યભામા—(કંઈક પાછી ખશી) હવે નાગરિકે ! ને ને, આટલામાં કંઈ દેવી છે કે ? (એટલું બોલી સરમાઈ જઈ નીચુ જુએ છે). (વા)

કૃષ્ણદેવ—અહો પ્રિયતમા ! (એમ કહી સત્યભામાનો હર સા-
'દાય છે અને તે બીજે હાથે છોડાવતી નીચુ' જુએ છે) મનેજ પૂછો કે હું
એના ઉત્તર આપું !

(યા) પ્રિયતમને મળતા પહેલાં આલિંગન કરવાનું બતાવી અસિદ્ધ અર્થને સિદ્ધ થયા જેવો વર્ણનો છે માટે અવમર્શસંધિનુ પ્રરોચના નામે અંગ વર્ણાયું છે.

(રા) સત્યભામાએ ઇષ્ટવસ્તુનો પણ અનાદર બતાવ્યો છે માટે વિન્વેક નામે નામિકાલકાર વર્ણાયો છે.

(લા) પંચશરધી—કામધી. કૃષ્ણ તથા સત્યભામાનું પરસ્પર ભા-
વણ વર્ણુ છે માટે નિર્વહણસંધિનું પરિભાષણ નામે અંગ વર્ણાયું છે.

(વા) આજ પ્રકારના પ્રથમ મેળાપ સમયે બ્યારે સત્રાન્નિત સત્ય-
ભામાને ઉપાડી ગયો ત્યારે દેવીના ભયથી કૃષ્ણ તેને છોડાવી શક્યા નહિ; માટે કૃષ્ણ બીકણ છે, એવું ધ્વનિરૂપ મેહેલું માર્યું છે.

સત્યભામા—(સલજ્જ) મારો કર છોડી દો તો હું તમને પૂછું.
(એમ કહી પોતાનો હાથ ખેંચે છે).

કૃષ્ણગુદેવ—હસ્ત મુક્ત થાય તોજ અમને પૂછાય એમ કંઈ નથી.
(એટલું કહી બીજો કરે મુખ ઉઘું કરે છે)

સત્યભામા—(અતિ સલજ્જ) મને અડકરો મા; હું હજી કુંવારિકા છું. તમે આવા ધર્મિષ્ઠ થઈ અધર્મ કરવા કેમ તત્પર થયા છો ?
(એમ કહી હાથ મચરડે છે).

શ્રીદામો—અહો એમાં તે શી મોટી વાત છે ? હોયને ખોલાવીએ ખેમણ અને વર્તાવીએ મંગળ. એ હાથ આલ્યો છે તે છોડી દેવા આલ્યો નથી. જેમ તમે કુંવારા છો તેમ અમારા દેવ પણ લગ્ન લગ્ન કુંવારાજ છે ! (જા)

સત્યભામા—(સલજ્જ અને સસ્મિત) કુંવારા હોય તો કાનાં ભયથી નિરપરાધાને મહાભયમાં નાખે !

કૃષ્ણગુદેવ—અધિ મિત્રે ! નિરપરાધાને જે કદ દીધું તેનું ફળ મને મળી ચૂક્યું છે ! (એમ કહી સત્યભામાને કને ખેંચે અને તે આવતી નથી).

શ્રીદામો—અલિ નાગરિકા ! જોયું કે ? ધનવીજનું જોડું કેવું ગાજી રહ્યું છે. એ ખાત્રી ગર્જના ટળવાને તેજપુંજતોયપ્રતિબિંબ ભાસે તોજ સુધાવૃદ્ધિ થાય. (વા)

નાગરિકા—તે શી રીતે ભાસે ?

(જા) ખેમણ—ખાલણ. (વા) ધનવીજનું જોડું—કાળા કપડા અને ગૌર સત્યભામાનું જોડું. ગાજી રહ્યું છે—સભાપણ કરે છે. તેજપુંજતોયપ્રતિબિંબ—તેજના સમહવાણું જળનું પ્રતિબિંબ. સુધાવૃદ્ધિ—અમૃતની વૃદ્ધિ. આકાશમા ચંદ્રેષા મેઘમાં પણ ન્યારે પાણીનું તેજ દેખાય છે ત્યારે લોકો કહે છે કે હવે વૃદ્ધિ જરૂર થશે. તેમ અહીં પણ કોઈ તેજસ્વી પુરુષે આવીને આ વરકન્યાને હસ્તમેળાપ કરવો હચિત છે.

શ્રીદામો—મારું નારદ એક વાર “મન” થવાના છે તે જો સત્ય-વાદી હોય તો તે રીતે ભાસે. (એટલું બોલતામાં તેજપુંજ, કર વીણા સહિત વૃત્ત કરતા નારદજી પ્રવેશ કરેછે. અને કૃષ્ણાદિ સર્વે નારદને જોઈ સાક્ષાંગ નમન કરેછે).

નારદ—(વીણા વગાડતા) શ્રીદામો ! વરંબ્રૂહિ વરંબ્રૂહિ. કયા કાર્યાર્થે તું મારું સ્મરણ કર્યું ? (સા)

શ્રીદામો—(આંગળીવડે બતાવી) ભગવંત ! આ કુંવારી કન્યા અને આ કુંવારા કહાનજી એમનાં કરાવો લગ્ન અને અમને બેને કરો જાનઘર્ષા, એટલે અમને અમારું માગેલું વરદાન મળી ચૂક્યું ! (હા)

નારદ—(સહર્ષ) ભદ્રં ભવતુ ભદ્રં. (એમ બોલી પોતાના કંઠ-માંથી કુસુમમાળા કાઢી સત્યભામાને પહેરાવે છે અને અંગુલિવડે દેખાડે છે કે એ માળા તમે બંને પહેરો). (કિ)

શ્રીદામો—(સસ્મિત) લધુદવિ ! એમ સ્તબ્ધ કેમ થઈ ગયાં છો ? પહેરાવી દો વરમાળ અને થઈ જાવ વરવધૂ ! અલિ નાગરિકા ! કેમ કંઈ બોલતી નથી ?

નાગરિકા—ચમ્પા ! વરમાળ વેહેલી વેહેલી પેહેરાવી દે. (તોય પણ સત્યભામા નીચું જોઈ રહેછે અને વરમાળ પહેરાવતી નથી).

શ્રીદામો—(નારદને) ભગવંત ! તમે તો ત્રિકાળદર્શી છો ત્યારે કહો જોઈએ કે વરમાળ પહેરાવતાં આટલી વાર કેમ લાગતી હશે ?

નારદ—વત્સ ! શ્રવણ કરચ આ પચરંગી વરમાળ હોવાથી અતનુ અને રસરાજ એને અર્પવા દેતા નથી. (લિ)

(સા) વરંબ્રૂહિ—વરદાન માગ (હા) અહીં કૃષ્ણ અને સત્યભામાના અનુરાગબીજની સિદ્ધિનું કથન કર્યું છે માટે અવમર્શસધિનું આદાન નામે અંગ વર્ણાયું છે.

(કિ) ભદ્રં ભવતુ ભદ્રં—કલ્યાણ થાઓ, કલ્યાણ. કુસુમમાળા—પુ-ખનો હાર. (લિ) અતનુ—કામદેવ. રસરાજ—શંગારરસ. કામના આવેશને

શ્લોક.

કુસુમશર સુરંગે, રંગી માલા રચી છે,
લલિત સુમન સંગે, પંચરંગી પચી છે;
અતનુ તનુ લજાયે, અર્પવા દ ન બીધે,
તન મન અતિ રૂચે, ના છોંતે લાજ લીધે.

૧૩

લીધે તથા શૃંગારના લજ્જા રૂપ અનુભાવને લીધે વરમાળ પહેરાવી શકાતી નથી.

૧૩ શ્લોક—માલિની. કામદેવે રંગમાં આવીને આ રંગવાળી માળા રચી છે, તથા તેમા લલિત (સુંદર) સુમન (પુષ્પ) ના સંગથી તેને પાંચ રંગવાળી કરીને પચી છે (અર્થાત્ ગૂંથી છે) કામદેવનાં બાણ કૂલનાં હોય છે માટે તેને કુસુમશર કહે છે તથા તે બાણ પાંચ હોય છે માટે તેને પંચશર કહે છે. આ માળામા કામદેવનાં પાંચ બાણરૂપ પુષ્પ જે જૂદા જૂદા રંગનાં હોય છે તે ગૂંથેલાં છે માટે માળા પંચરંગી તથા કામદેવનાં પાંચ બાણ રૂપ બની છે. કામનાં પાંચ બાણ વિષે અમરકોશમાં લખેલું કે—

“ અરવિદમશોક ચ નૃતં ચ નમ્મલિતા ।

નીલોત્પલ ચ પંચૈતે પંચવાણસ્ય સાયસાઃ ॥

રાતું કમળ, આસોપાસવ, આબો, મોગરા, અને કાશું કમળ એ પાંચનાં પુષ્પ એ કામદેવના બાણ છે અતનુ છન્—એવી માળા કૃષ્ણને આરોપણ કરતા અતનુ (શરીર વગરના—કામ) તનુ (શરીર) માં લગ્ન થઈ—લાગે છે અને એવી લાજથી બીલીવારડે તે આપવા દેતો નથી. એવા વિચારથી કે કૃષ્ણદેવ મારા કરતાં પણ અતિ સુંદર તથા મોઢક છે તેને મારાં બાણ શુ કરવાનાં છે? અથવા કૃષ્ણ સરખા બિર્ધરેતા પુરૂષ પાસે એ પાંચ બાણ જઈને શુ કાર્ય સાધવાના છે? અથવા એ મારાં પાંચ બાણ કૃષ્ણ પાસે જશે તો પછી હું જગતને શાવડે છતી શકીશ? ઈત્યાદિ વિચારથી કામદેવ લાગે છે અને બીહે છે. કામદેવને પ્રથમ અતનુ (શરીર રહિત) વર્ણાને પછી તેનું તનુ (શરીર) વર્ણુ છે, માટે વિરોધાસાસ અલંકાર “ આમાત્ત્વે વિરોધસ્ય વિરોધામાસ ઇપ્યતે ”—(કુ કા.) અથવા તનુ—લગાર. એવી રીતે હોવાથી સત્તમામાને તનમા અને મનમા તો અતિશય રૂચે છે તથાપિ કામદેવે કિષ્કિ કરેલી લાજને લીધે તે છતી શકતી નથી—કૃષ્ણને વરમાળા આરોપવા રૂપી લાજ મેળવી શકતી નથી.

અપિચ—

શ્લોક.

પાંચે રંગ અભંગ છે સુમનના, માળા વિષે સજતા,
જાણે કે રસરાજ આવીં વસિયા, આલળને સાજતા;
ઉત્કંઠાદિપનાભિસાર રતિ ને, સંભોગ પાંચે મળી,
લજ્જાળુ કરતા લલિતવદની, ફૂલે ન ફૂલે કળી.

૧૪

શ્રીદામો—ભગવંત ! તમે પણ પ્રહસ્યારો છો કીક ભગવાન-
ની ભક્તિ કરી અનુભવીઓની વાતો જાણવાનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે ।
વારૂ મહારાજ ! કહો જોઈએ કે અમારાં લઘુદેવી તમારી શરમથી
સંક્રોચાયલાં, મન મધ્યે ઉત્સાહવાળાં, લજ્જિત અને તમારા અમારા
ન જાણવામાં આવે એવાં પ્રેમવાળાં છે કે નહિ ?

૧૪ શ્લોક—શાર્દૂલવિકીરિત માળાના પાંચ રંગને શૃંગારના પાંચ
અંગ રૂપે વર્ણુ છે. પાંચે ઇં—માળા વિષે જે સુમનના (પુષ્પના) પાંચે
અભંગ (અખંડ) રંગ છે તે રાજતા (રોશનતા—ગોમે છે) ઉત્પ્રેક્ષા
કરેછે, જાણે કે ઇં—તે માળામા જાણે નાશક નાપિકારૂપ આવળન વિભા-
વને વિષે સાજતા (સજ રહેલા) રસરાજ (શૃંગાર) આવીને વસ્યા હોય
ના ? પાંચ રંગને શૃંગારના પાંચ અંગ રૂપે વર્ણુ છે: ઉત્કંઠા ઇં—ઉત્કંઠા,
હૃદીપનવિભાવ, અભિસાર (રવામીની પાસે જવું) રતિ (અન્યોન્યનો પ્રેમ)
અને સંભોગ (મેળાપ), એ પાંચે શૃંગારનાં અંગ મળીને લલિતવદની
(સુંદરમુખી—સત્યભામા)ને લજ્જાળુ કરતા તેથી તેની કળી (હાલ-
કમળની) ફૂલે છે અને નથી ફૂલતી—માળા પહેરાવવાનું મન થાય છે
અને વળી અટકી જાય છે સત્યભામાની લજ્જા વર્ણુને તેનું મુઝાપણું
વ્યંજિત કર્યું છે પાછળ સુવર્ણસરોજિકામાના મેળાપ વખતે મુઝાપણું
વ્યંજિત કર્યું હતું છતાં અહીં ફરીથી તેનું કથન કર્યું છે માટે નિર્મહશ-
સંધિનું વિષ્ણોધ નામે અંગ વર્ણુયું છે સત્યભામા અને કૃષ્ણ ફરીથી
મળ્યા ત્યારથી નિર્મહશસંધિનો આરંભ છે તે ચોથો અંક પૂરો થતા સુધી
વર્ણારો. મુખ, પ્રતિમુખ, ગભે, અને અવમર્શસંધિઓમા ઇતિવત્ (વત્તાત).
ના બીજા સહિત ભાગ પોતપોતાને સ્થાને યોજવા આવેલા હોય તે

નાગરિકા—(સખીની દશા જોઇ) વયસ્યા ! આ સ્થળ સ્વરૂ-
પાસકંત થવાનું નથી પણ ઉતાવળે વરમાળ આરોપવાનું છે (ગિ)

સત્યભામા—(સખી શબ્દ શ્રવણે સુણી શુદ્ધિમા આની) હહા
નાગરિકે ! જો ત્યારે હું વરમાળ પહેરાવું છું. (એમ્લુ બોલી પહેરાવવા
ભય છે અને વળી બીજી રહેછે તેની સ્થિતિ જોઇ શ્રીદામો નાગરિકને
પૂછે (છે).

શ્રીદામો—અલિ નાગરિકા ! જાણે નાળ સાથે બે કમળ
અદ્રમકાશથી અતિ સંકોચાયા છતાં રાશિને કંઈ અર્પે છે, પણ રસરા
જનો સયોગ અને પ્રેમ એ બે તેને અટકાવે છે, એવું કંઈ તારા
જોવામા આવે છે કે ? (ધિ)

સત્યભામા—(શ્રીદામાપર કોપને મિત્રે) જા જા, આવડે એ-
ટલું શું બોલે છે ? (એમ કહી વરમાળ આરોપી દે છે)

શ્રીદામો—(નારદ ભણી જોઇ) ભગવત ! વેદમ ત્ર બોલો નીક-
ર હું બોલી દઉં છું (એમ કહી બોલે છે) કાળી ક ઠી સાવધાન.

નારદ—(તેને બોલતો અટકાવી) અરે જો પ ! અમારી દક્ષિ-
ણા તારે લેવી છે કે શું ? (પછે વીણા વગાડી મ ત્ર બોલે છે)

સધગા એકજ કાર્યસિદ્ધિરૂપ પ્રયોજન જણાવી આપે તેને નિર્વંહણસધિ
કહે છે પાછળ નારદ પાસે શ્રીદામાએ વરદાન માગ્યાનું વર્ણાયું છે તેનો ઉપ-
યોગ અહીં કરી નારદને બોનાવ્યા છે પાછળ વાવના ભયની ગરબડ વર્ણાઈ
છે તેનો ઉપયોગ અહીં સત્યભામાને આણવામા કર્યો છે, અને એવીજ રીતે
પાછળ વર્ણાયલા તમામ બીજા અહીં ઉપયોગમા આવી એમ્લુ કાર્ય (કૃષ્ણ
સત્યભામાનો પરિણય) કરશે, તેથી આ નિર્વંહણસધિ જાણવો (ગિ)
સ્વરૂપાસક્ત—શ્રીકૃષ્ણના સુ દર રૂપમા આસક્ત.

(ગિ) નાગ—કમળનો દાડો અહીં હાથને—કમળના દાડ રૂપે,
આગળા સદિત બે હથેળિયોને કમળરૂપે, તથા કૃષ્ણને ચ દ્રરૂપે વર્ણ્યા છે

૨લોક.

તડિત જડિત મેધે, જોડી તેવી સુહાવે,
શચીપતિ રતિસ્વામી, ઉપમાએ ન આવે;
સતી પતિ ગતિ શ્રેતાં, ગૌર ગૌરીશ ભાણું,
સધન લગન લીલા, લાલની જોઈ ટાણું.

૧૫

(એવે ત્યાં સનાનિત, ચામતી, હળધર, સાતકિ, અર, કૃતવર્મા,
શતધન્વા, ઇલાહ સત્યભામાની શોધ કરતા પ્રવેશ કરેછે) (ટિ)

સનાનિત—(વધુ વેશે સુતાને નિરખી નિ શ્વાસ નાખી) સત્ય
ભામા ! તું અમને મૂકી એકલી અહીં આવતી રહી ? (કાપથી વક્ર જોઈ)
અરે નાગરિકા ! (એટલું જોની શ્વાસોચ્છ્વાસ લેછે). (ચિ)

માટે રૂપક, તથા એવા રૂપકવડે અટકાવવા રૂપી અર્થની સભાવના કરી છે
માટે ઉત્પ્રેક્ષા.

૧૫ શ્લોક—માયિની શ્રીકૃષ્ણ અને સત્યભામાની જોડી જેવી મેવ-
મા જડિત (જોડેલી-રહેતી) તડિત (વીજળી) ટોચ, તેવી સુહાવે-શોભે
છે શચી સાથે રહેલો તેનો પતિ તથા રતિ અને તેનો પતિ કામદેવ એમની
ઉપમા આપનાને યોગ્ય નથી (ઈદ્ર સહજ નેત્રવાળો હોવાથી, તથા કામદેવ
શરીર વગરનો હોવાથી) કદાપિ જો સતી અને તેના પતિ(શકર)ને
ઉપમા માટે યોગ્ય માત્ર તે ગૌરીશ (મહાદેવ) ગૌર છે અને કૃષ્ણ તે
સ્વામ છે, માટે તે ઉપમા પણ શોભતી નથી એવી રીતેલા નની (કૃષ્ણની)
સધન (આનંદવડે ઘાડી) લગનની લીલા જોઈને હું તે ઉપમાઓને ટાણું
(તણું) છું. અર્થાત્ કૃષ્ણ સત્યભામાની શોભા નિરૂપક છે

(ટિ) સનાનિતનો વિચાર સત્યભામાને કૃતવર્મા સાથે પરણાવવાનો
હતો, ચામતીનો વિચાર કૃષ્ણ સાથે પરણાવવાનો હતો, હળધર તથા
સાતકિ વાધના બચથી નાકેનાની રોધ કરનારા હતા, અર, કૃતવર્મા,
અને શતધન્વા, એ ત્રણે સત્યભામાના ઉમેદવાર હતા, આ સરળા ખીજ
પાઝ યોગ્ય જગ્યાએ વેરેલા છે તે સર્વ અહીં કાર્ય રૂપે ફળવાનું થશે માટે
આ નિર્વહણુમ ધિ વર્ણાય છે (ચિ) વક્ર—વાકુંજ—જ્ઞાતાતુ.

ચાક્રમતી—(ઉભરાઇ જતા હર્ષને દેખાવી) પ્રાણનાથ ! કણકમાં પાણી પડ્યું તે કંઈ મિથ્યા થવાનું છે ? પ્રભુએ એનાં બેલાં એમતી સાથેજ બાધ્યાં હશે ! એમા શું કરે નાગરિકા અને શું કરે સત્યભામા ! !

સનાવિત્—(બળાતકારે હર્ષ દેખાડી) હા મિયા ! જે થયું તે કંઈ ના થયું થવાનું છે ? વાર આપણે સંબંધ તો સારેજ થયો ! અરે નાગરિકા ! પાળેલા નાગ આમજ કરડે છે ! (જિ)

અકૂર—(કંઈક ખેદ પામ્યા જેવે વેશે) શું આ પ્રકાર આવા પુરૂષને ઘટિત ગણાય ? (જિ)

શ્રીદામો—“આય તેની વાય” “બળિયાત્તા બે ભાગ” ડોસા ! હવે તમારે કેટલા કાળ કાઢવા છે ! !

કૃતવર્મા—(સકાપ) અરે જોપબધુ ! અવિચારીપણે બોલવું એ હાનિકર્તા છે ! શું કોઈ બીજા બળવાન પુરૂષ પૃથ્વીમા નથી કે ?

શતધન્વા—(તરવાર તાણી) અરે મૂઠ જોવાળિયા ! જે હવેથી કંઈ આવું બોલ્યો તો તારો ઘાતજ કરવામાં આવશે.

હળધર—(શતધન્વાનો ખર્જવાળો હાથ ઝાલી બે ચી) અરે શૈ-
તેય ! આ કોનો સૂત્ર સયમિનીનો માર્ગસ્થ થવા આવ્યો છે ! (જિ)

(જિ) પાળેલા ઇન્—અર્થાત્ તું મારા ઘરની યમને માર અપ્રિય કરનારી યમ ! દોષ આરોપણ કરીને નિદા કરી છે માટે પરીવાદ નામે નાટયાલકાર

(જિ) શું આ પ્રકાર ઇન્—આ અકૂરના વચન ઉપરથી તેને (પો-
તાનો લાભ ગયો તેથી) આ વાત ગમતી નથી, એમ સૂચવ્યું છે એજ સૂચના કૃતવર્માના કોપથી અને શતધન્વાની ચેષ્ટાથી જાણી લેવી

(જિ) શૈતેય !—શિનિનો પુત્ર—સાત્યકિ સૂત્ર—ઠાકરો સય-
મિની—જમપુરી. માર્ગસ્થ—મુસાફર અર્થાત્ કોણ આ મરવાનો થયો છે !

સાત્યકિ—(શર સધાન કરી પાત્રે નિકટ ઉભો રહી) અહો દેવાધિદેવ ! એ પશુ અબુના બલિદાન યોગ્ય પૂજયલો નથી (ત્રિ)

અકૂર—(સતધન્વાને મહા યત્ને મુક્ત કરાવી) જા ભાઈ જા (એટલું બોલી કાઢી મૂકે છે)

(એવે ત્યા રૂકિમણી, કનકમાનિકા રાપ્રભાઇત્યાદિ પ્રવેશ કરે છે)

રૂકિમણી—સખિ કનકમાનિકે ! આ આધે (આગામીવડે ખતાવી) ટોણુ વળી ઉબેલા માણસોમા જઇ ને આર્યપુત્ર, ગોપબધુ અને સત્રાન્વિત્તમુતા એ ત્રેણુમાયો એકેના પત્નો લાગતો નથી માટે મને વિધિ વિધિ કલ્પનાઓ થાય છે ગોપબધુ અવનિતુ આકાશ અને આકાશની અવનિ કરી નાખે એમાનો છે (ટિ)

કનકમાનિકા—(લાખી નજરે જોઇ) વયસ્થા ! પણે હવે આર્યપુત્ર અને તેમની સાથે કોઇ સ્ત્રી બેઠી હોય તેણુ જાણાય છે

પદ્મપ્રભા—(સઆશ્ચર્ય) સખિ ! બળરામ મહારાજ, શ્રીદા-મો, નાગરિકા, સત્રાન્વિત્ત, આરુમતી, હાર્દિકય અને સચિવો પણ તર્જીજ દખાય છે

રૂકિમણી—(નિશ્વાસ નાખી) હલા ! જો જો નારદ પણ છે મને લાગે છે કે આર્યપુત્રના લગ્ન કરાવવાજ નારદજી આવ્યા હશે ! (પુનઃશ્વાસોચ્છ્વાસ લઇ) હશે ને થવાતુ તે થઇ ચૂક્યું ! હવે તમે કોઇએ તહી કોઇને બોલું લાગે તેણુ બોલશો મા. (ટિ)

સતધન્વાએ કરેનો ચોડો પણ પરમજવ સહન થઇ શક્યો નથી માટે અક્ષમા નામે નાટયાલ માર

(ત્રિ) અર્થાત્ હજી એને મારવાનો વખત આ થો નથી (ટિ) અહીં ટોણુ ખતાવી દેત (જગા) ઉપરથી અનુમાન થયું છે માટે દિવ્ય નામે નાટયાલ કાઢ

(ટિ) અહીં મર્થ મિદ્ધ થવા વિરોધકન કયું છે માટે નિર્વહણસધિ-નુ મથન નામે અગ વર્ણાય છે

કનકમાલિકા—(નિશ્વાસ નાખી) ત્યારે સખિ ! આપણે તહીં ગયા વગર શું અણદાયું રહ્યું છે ? એમનું મુખ એજ બોગવે. (દિ)

રૂક્મિણી—એમ કરવું એ મને કીક લાગતું નથી, માટે ત્યાં જવું તો ખરૂં. (એમ કહી ચાલવા માટે છે અને તેમને આવતા એકલી ચારમતી દેખે છે.)

ચારમતી—(સત્યભામા કને જઈ બીજું કોઈ ન સાંભળે તેમ) બેન ! ને પેલા રૂક્મિણીદેવી આવેછે, તેમને તું જઈ વેહેલીવેહેલી પગે પડજે હો. (દિ)

સત્યભામા—(રૂક્મિણી સામું જોઈ મુખ મરડી બીજું કોઈ ન સાંભળે તેમ) ઘણાંજી આવશે. (ડાઘ્યા દેખાડી) હવે તો એ છેને હું છું. થડ હબધુ હશે તો હાજા પાખડા જખ મારેછે ! માડી તું ને તો ખરી હવે તો એજ મને પગે લાગતી આવશે ! (બિ)

ચારમતી—ના બા ! ના, એમ કરીજી નહિ. જૂના ઝાડનાં મૂળ ઉડા હોય ! (એવે કૃષ્ણદેવની નજર આવતી રૂક્મિણી બધી જાયછે) (તિ)

કૃષ્ણદેવ—(કોઈ ન સાંભળે તેમ ધીમેથી) અયિ મિથે ! ને પેલાં મહાદેવા, આવેછે. એ અહીં આવે એટલે તું જઈ તેમને પગે લાગજે હો.

(દિ) અણદાયુ—દોલા વગરનું. અર્થાત્ શું કામ બગડી જાય એમ છે ? (દિ) સાંજોક્ત ઉપદેશ ક્યો છે માટે ઉપદિષ્ટ નામે નાટ્યાલયર

(બિ) ડાઘ્યા—મૂઠી વાળી અંગૂઠો દેખાડવો હબધું—સખધું—સુમધવ (સારી પેઠે બાધેલું) ઉપરથી અપઘ્રશ—મજામૂત

(તિ) ચારમતીએ પોતાનો અર્થ સાધવાને ઉદાહરણ આપ્યું છે માટે દષ્ટાંત નામે નાટ્યવક્ષણ -

સત્યભામા—(કોઈ ન સાંભળે તેમ મોટથી) આર્યપુત્ર ! (જ-
મર ચઢાવી) એ મહાદેવી છે તો એને પગે લાગવા કોઈ મહાદેવ જોઈ-
એ. હજી એના વેરેલા કાંટા મારા હૈડામાં ભચોભચ વાગ્યા કરે છે.
અંતરના ઉમળકા વગર મારાથી તો એમાંનું કશુંએ નહિ થાય. (ધિ)

કૃષ્ણદેવ—(કોઈ ન દેખે તેમ હાથ દબાવી) અયિ પ્રિયે ! જા જા,
હું કહું છું તેમ જઈ સત્વર કરચ. (આગળીવડે બતાવી) જો પેલાં કને
આવી પહોંચ્યાં.

સત્યભામા—(સક્રોધ) પણ મારાથી તે શી રીતે ત્યાં જવાય
શું મારી કોટની વરમાળા એને કાને કાઢી નાખું ? માહારાજ આ-
શા તો સર્વેને સરખી હોય. (એવે ત્યાં રૂકિમણી અને તેની સખીઓ કને
આવી પહોંચે છે અને સત્યભામા મો મરડી આડું જુએ છે) (દિ)

નારદ—(રૂકિમણીને જોઈ સસ્મિત) અહો દેવિકે ? આવો અને
દેવનાં દર્શન કરો ! આહા વાસુદેવ લલિત લક્ષ્મણસહ કેવા અનુપમ
દેખાય છે ! (ધિ)

(ધિ) ‘એના વેરેલા કાંટા’ ઇત્યાદિ શબ્દોથી પૂર્વ થઈ ગયેલા અર્થનું
કથન કર્યું છે માટે નિરૂકિત નામે નાટ્યલક્ષણ ‘એને પગે લાગવા કોઈ
મહાદેવ જોઈએ’—અર્થાત્ તમેજ પગે લાગો, એમ રહીને અભિમાનપ્રકત
વચન કહ્યું છે માટે ગર્વ નામે નાટ્યાલંકાર. ‘અંતરના ઉમળકા વગર’
ઇત્યાદિ શબ્દોથી પગે ન લાગવાનો હેતુ બતાવ્યો છે માટે ઉપપત્તિ નામે
નાટ્યાલંકાર.

(દિ) કોટની વરમાળા ઈ—ન નગવાનો હેતુ બતાવ્યો છે માટે
ઉપપત્તિ. અર્થાત્ એ તો ત્યારે પ્રસન્ન થાય કે જ્યારે હું મારી વરમાળ
કાઢી નાખું—તમને તજી દેઉં ! એવી રીતે અર્થાતરની ઉક્તિથી મર્માર્થનું
બોધન કર્યું છે માટે અર્થાપત્તિ નામે નાટ્યલક્ષણ.

(ધિ) લલિત—સુંદર અનુપમ—જેને બીજાની ઉપમા ન અપાય
એ વા. નારદે રૂકિમણીને કાર્ય થયેલું બતાવ્યું છે માટે પૂર્વસાધ નામે નિર્વ-
હણનું અંગ

શ્લોક.

સજળ આ સધને તડિતા રહી,
સ્થિર લહી ઉપમા ન ઘટે સહી,
વિસ વશા ત્રિદશા ન બરાબરી,
નવલ દ પતીને નમ્ય સુદરી !

૧૬

રૂક્મિણી—(શ્વાસોચ્છ્વાસ લઈ) અહો દેવત્રયે ! તમે તો આર્યપુત્રના મનરૂપ છો, માટે હું તમને દૂભી ક્યા રહું ? વળી મારા જોડીએ મુનિનું વચન ન માનવું એ પણ ઘટિત નથી. વાર મહારાજ ! કહો જાણીએ, કે મારે શ્રીદામાનેય પગે લાગવું પડશે કે ? (એટલું બોલી વૃષ્યોને જોઈ બોલતી અટકી જાય છે અને રૂક્મિણીના અંતરને બાવ સમજી અકૂર, બળદેવ, સત્રાજિત્ આદિક વયોવૃદ્ધ પુરૂષો બાળુએ ચાલ્યા જાય છે) (નિ)

૧૬. શ્લોક—ક્રુતવિલખિત અનુપમપણું સિદ્ધ કરે છે સજળ ઇ—
આ જળવાળા સધને (સારા મેવમા) તડિતા (વીજળી) રહી છે કૃષ્ણ તથા સત્યભામાને નિષે મેધ તથા વીજળીનો આરોપ કર્યો છે માટે રૂપક, પણ તે સ્થિર છે અને વીજળી તો ચપળ હોય છે માટે એને વીજળી ની ઉપમા ઘટતી નથી ત્રિદશા—દેનાગના દેવાગના પણ એની જરૂર બરાબરી કરી શકે એવી નથી સુદરી !—હું રૂક્મિણી મુનિએ દ પતીને નમવા રૂક્મિણીને ઉપદેશ કર્યો છે માટે ઉપદેશના નામે નાટ્યાન કાર સત્યભામાને કોઈની ઉપમા આપી શકતી નથી એમ વર્ણવ્યું છે માટે અનન્વયાત્મક કાર, સત્યભામા રૂપ પ્રાપ્ત થયેલા અર્થને સ્થિર રહી એ શબ્દોનડે નારદે સ્થિર કરી બતાવ્યો છે માટે કૃતિ નામે નિર્વહણસધિનું અગ વર્ણાયું છે

(નિ) ‘ તમને દૂભી ક્યા રહું ’ ઇત્યાદિ વચનથી મુનિની, અને ‘ મુનિ કૃષ્ણનું મન છે ’ એમ વર્ણી કૃષ્ણની, રૂક્મિણીએ આરાધના કરી, એમ વર્ણાયું છે, માટે પ્રસાદ નામે નિર્વહણસધિનું અગ વર્ણાયું છે બાળુએ ચાલ્યા જાય છે—એ સર્વનું હવે મમ ન હોવાથી પ્રવિએ આ મુક્તિથી તેમને રંગભૂમિ ઉપરથી દૂર કર્યા છે

નારદ—બીજમકનંદિની ! અમે કંઈ મર્મજ્ઞ નથી, સર્વેનું શુભ થાય એવું કહેવાનો અમારો ધર્મ છે. (પિ)

શ્લોક.

નથી વા'લું અમારે કો, નથી પૈરી ત્રિવોકમાં;

અખડાનંદમાં રાચું, પાચુ પ્રેમ અશોકમાં.

૧૭

રૂક્મિણી—(સખેદ) જો મહારાજ એમજ છે તો હું તમારા કહેવાથી આર્યપુત્રને નમન કરૂ છુ (એમ કહી નમન કરેછે અને કૃષ્ણદેવ તેમ કરતા અટકાવી ત્વરાવડે કર સાહી પોતાની કને બેસાડે છે) (ફિ)

નારદ—આહાહા ! સ્વામસુદરની આ સુંદરતા તો કોઈ અલૌકિકજ દર્શ છે ! !

શ્લોક.

પાર્વતી પરિણય કાળે, ગંગા સંજે ઇશાન અવિધારે;

ન્યૂનપણુ છે કિંચિત, શીર્ષે અઢશે સમય લહી સારે.

૧૮

(પિ) બીજમકનંદિની—હે રૂક્મિણી મર્મજ્ઞ—તમારા બોલવાના મર્મને જાણનાર. શ્રીદામાનેય પગે લાગવું પડશે કે ?—અર્થાત્ મારું ખરું અદિત કરનાર તો શ્રીદામો છે, એ મર્મનો અર્થ છે.

૧૭ શ્લોક—અનુક્રુપ પાચુ ઈ—અમે તો શોકરહિત પ્રેમમાં પચી રહ્યા છીએ

(ફિ) રૂક્મિણીનું નમન વર્ણાને કવિએ તેની મોટાઈ તથા કુળવાનપણુ વર્ણુ છે કેમકે નીતિશાસ્ત્રમાં પણ કહેછે કે,

“નમતિ પાત્રિના વૃક્ષા નમાન્તિ કુલિનો જના ।

શુષ્કવાયવ મૂર્છેન્ન ન નમાન્તિ વદાવન ॥”

“કુળવાન વૃક્ષ અને કુળવાન મનુષ્ય નમે છે, પણ સૂકું લાકડું અને મૂર્ખ કદાપિ નમતા નથી” ‘સત્યભામા નમતી નથી’ એ ઉપરથી દવે પછીના અંકમાં જે રોષ બીજરતું કથન કવિવામાં આવશે, તેનો કવિએ અતિગૂઢ નિલેપ કર્યો છે

૧૮ શ્લોક—ગીતિ જેમ પાર્વતીના વચ્ચ સમયે ગંગાસહિત ઇશાન

આરૂમતી—(કદ સમજ્યા જેવે વેશે) ભગવંત ! મારી સુતા
જેવી મોટી ઉપમાને યોગ્ય નથી, એ તો નાનું બાળક છે. (સત્યભામા
ને હાથે ઝાલી) જા બેન ! જા, મુનિમહારાજને પગે લાગ્ય. (એટલે
કૃષ્ણદેવ સત્યભામાને પરમાળ કાઢી આપે છે અને તે જઈ માતા કહેવા
પ્રમાણે મુનિને નમે છે)

નારદ—(માથે હાથ મૂકી સરિમત) ભદ્રં ભવતુ ભામિની ! અ-
નેક સપત્નીવતી ભવ (વિ)

શ્લોક.

પતિસુખકાળે શ્યામા, સ્વયંતુ અહિત ન કદા તુ વિચારે;
સુરિનર સુખી કરતા થા, માનિનિ ! માધવ મને ધણુ ધારે. ૧૯

(શિવજી) જેવા શોભતા હતા તેવા શ્રીકૃષ્ણ પણ સત્યભામાના પરિણય-
કાળે રૂક્મિણી સદિત શોભે છે કોઈ કહેશે કે ગ ગા તો તે વખતે શિવને
માથે બેઠી હતી, તેમ અહીં કમી સ્ત્રી કૃષ્ણને માથે બેઠી છે ? કવિ કહે છે કે,
એટલું જ કિંચિત્ (સમાર) ન્યૂનપણ છે, અને તે પણ (સત્યભામા) મારો
સમય મળવાથી (વખત આવ્યે) શીયે (માથે) ચઢશે ! કદાચ કહેશે કે
પાર્વતી પરિણયકાળે પ્રથમનિવાહિત ગ ગા માથે ચઢી હતી અને અહીં તો
દ્વિતીયનિવાહિત સત્યભામા માથે ચઢશે, એમ કેમ ? તેનો ઉત્તર પણ,
એટલું જ કિંચિત્ ન્યૂનપણ (અનકારી ખામી) છે એમ, ‘ ન્યૂનપણ છે
કિંચિત્ ’ એનો અર્થ બંને રીતે ધટાવવો

(વિ) સરિમત—(દેવકાર્યસાધક ગર્ભિત અર્થવાળો આશિર્વાદ આપે
છે માટે) ભામિની—રીસાળ સ્ત્રી અનેક સપત્નીવતી બન—અનેક
શોકોવાળી થા અહીં યુગ્મિભરેલું વાક્ય જે ‘ અનેક સપત્નીવતી ભવ ’
તેવડે દેવકાર્ય જે ભૌમાસુરનાથ રૂપ અપ્રત્યક્ષ અર્થનું ગ્રંથણ થાય છે માટે
વિચાર નામે નાટ્યવક્ષણ વર્ણાય છે

૧૯ શ્લોક—ગીતિ સ્વયંતુ અહિત—પોતાનું ભૂંડું, (પુત્ર મરણ
રૂપ) સુરિનર—દેવ અને મનુષ્ય માનિનિ ઈ—હે રીસાળ સ્ત્રી ! તને
માધવ મનમાં ધણુ ધારે—ધણી ચાલુ એમ થાઓ સત્યભામા એ પૃથ્વીનો
અવતાર છે અને ભૌમાસુર કે નરકાસુર નામનો, અમગ પૃથ્વી ૨ તે

સત્યભાગ્ય—(ભગવત્ સદાશી) જન જન જોગટા ! તારા કહેવાથી (એટલેથીજ અટકાવવા કૃષ્ણદેવ તેને મુખે હાથ દેછે અને ચારમતી મુતાનો અપરાધ દામા કરવા નારદને પણ લાગેછે. એવે ઉત્તાવરે દોડતો કંચુકી પ્રવેશ કરેછે).

ઉપરથી બૌભાસુર મત્યભાગ્યનો પૂર્વમળનો પુત્ર મમજનો બૌભાસુરને એવું વરદાન હતું કે તેની મા પ્રત્યક્ષ જિભી રહીને તેને મારવાની આગા આપે તોજ તે મરે. એ બૌભાસુરે મોગ દળર રાજકન્યાઓને લાવીને કેદ રાખી હતી, અને મહોન્મત થઈને દેવને બહુ દુઃખ દેવા લાગ્યેા હતા. જેથી દેવોએ નારદને એકવાર કૃષ્ણ પાસે મોકલીને કહેવરાવ્યું હતું કે તમે બૌભાસુરને હણો. આ નાટકના પહેલા અંકમાં કૃષ્ણનારદના પ્રવેશ વખતે કવિએ એ ખીજ વાવી મૂક્યું હતું. તે વખતે કૃષ્ણ વધુતા હતા કે મત્યભાગ્ય પૃથ્વીનો અવતાર છે માટે તે મારી માથે આવીને મને એમ કહે કે બૌભાસુરને મારો, તો દેવનું કાર્ય થાય. પણ મત્યભાગ્યને પરજ્ઞા વિના એમ બને નહિ, માટે કવિએ તેમની વચ્ચે અનુરાગ ઉત્પન્ન કરાવી ભાગવત રૂપ કાર્યના ખીજનું પોષણ કર્યું. હવે સત્યભાગ્યનું કૃષ્ણ માથે લગ્ન થવાથી એ ખીજનો અંકુર પ્રદેશ એમ મમજન્ય છે. આટલી વાત પાનમાં લીધાથી નારદે સત્યભાગ્યને અરિમત આપેલો દેવકાર્યમાયક મર્મિત આશિર્વાદ સમજાશે દેવનું કાર્ય સાધવાથી થયેલો કૃષ્ણનો મનોર એજ મત્યભાગ્યનું પતિમુખ છે; બૌભાસુરનો વધ, એ મત્યભાગ્યનું અદિત છે, પણ તે અગ્નિથી હોવાથી પોતાના અદિતનો વિચાર નહિ કરે, એમ નારદ પ્રક્રિયાથી કહેછે. દેવકાર્ય કરવાથી દેવને મુખી કરનારી અને ગાંડન્યાઓને હોમાવવાથી નરને મુખ કરનારી મા, એમ કહેવું છે એ મોગદળર કન્યાઓ કૃષ્ણને વરશે, માટે તેને અનેક મપનીયની કહેવી છે. પારિજાતકના પૂત્ર માટે રીમાગે માટે માનિની હતી કે. તેને મનાવા. ખાતર કૃષ્ણ પારિજાતક લેવા જશે, માટે માધવ તેને મનમા લગ્યુંક આવડે, એમ કહ્યું છે. નારદનાં મુનિ બહેવા વાણીથી અપ્રવક્ષ અર્થનું મદ્યુ યાયછે માટે વિચારનામે નારાયણજી નાગના જયન વિષદ જયથી રિતિ જયજાતા હતાં અંદરથી અધિવ બાગ્યે નીકળે છે માટે છલ નાને તીથીનું અગ વર્ણાય છે.

કંચુકી—(નાગદ્યુનિને નમન કરી) દેવશ્રીના જય જયકાર હો. મહારાજાધિરાજ ! દેવશ્રીના પરિણયની કથા છત્રધારી દેવાધિદેવે સાંભળી મને આજ્ઞા કરી છે કે યાદવેંદુ પંચશરવિહારપદ્મિનીના તટપર જેવી સ્થિતિમાં બિરાજ્યા હોય તેવેજ સ્વરૂપે તેમને જોવાની અમને નિજાસા છે. (હાથ જોડી) તો મહારાજ ! પરિજનને શી આજ્ઞા છે? (મિ)

કૃષ્ણદેવ—(ઉભય પ્રિયા સહ જોયા થઇ) કંચુકી ! જા હું આ-વું છું, અમ સત્પર વિદિત કરચ. (એમ સાંભળી કંચુકી ઉતાવળે આધ્યો જાય છે).

નારદ—વત્સ વાસુદેવ ! ભદ્રં ભવતુ. હવે અમે પાણ સર્ગપ્રતિ સિધારીશું. (એમ કહી સત્યભામાને જોતા જોતા નારદ આધ્યા જાય છે અને સર્વે તેમને નમન કરે છે.) (મિ)

કૃષ્ણદેવ—આહો પ્રાણવલ્લભાઓ ! હવે આપણે પાણ સત્પર જવું જોઇએ (એમ કહી ખંને પ્રિયાઓના હાથ ઝાલી સચિવ સખિએ સહવર્તમાન સર્વે આધ્યા જાય છે).

ચતુર્થાંક સમાપ્ત.

(મિ) છત્રધારી દેવાધિદેવે—ઉમ્મેસેન મહારાજાઓ. યાદવેંદુ—શ્રી-કૃષ્ણચંદ્ર. પંચશરવિહારપદ્મિની—એ નામની તલાવડી. નિજાસા—ઈચ્છા. પરિજનને—સેવકજનને.

(મિ) સત્યભામાને જોતા જોતા—(આ સ્ત્રી દેવનું કાર્ય સાધનારી છે, એવા વિચારથી).

અંક ૫ મો.

(શ્રીદામો પ્રવેશ કરીને)

શ્રીદામો—આહાહા ! હું કે એક જગતો ઝોવાળિયો, તહીં પણ નહિ નંદ કે ઉપનંદ, તથાપિ મિત્રકૃપાએ આજ કેવા મહત્પદને પ્રાપ્ત થયો છું ? આદ્યો સાક્ષાત્ ભરત જેવો નાટકાર્ય્ય તે માફી પળશી કરી કરી પૂરો થઇ જવા આવ્યો, ત્યારે બંદાએ મેં પોતે આજ તેનું નાટક ફેવ જીએ એવો ઘાટ કર્યો ! આહાહા ! હવે આપણા વગર તો બધેય અંધારું ધબળ દખાય છે. (એવે મહિમય સ્તંભમાં અથડાવાથી પડી જાય છે. પછે બીડી સાવધ થઇ) અરેરે હું તો બૂઝી ગયો. મને કૃષ્ણદેવે કહ્યું કે જા તું જઇ નાટકાર્ય્યને અમે આવીએ છીએ તે વિદિત કરય. (આમ તેમ જોઇ) અરે મહારાજ તો મારા કહેવા પ્રમાણે ઉભય પ્રિયાસહ પધાર્યા ! (એવે નેપથ્યમાં મૃદંગ વાગતી સાંભળા) આપણને જેમાં ને તેમાં જશ તો મળવાનોજ. (આમ તેમ જોઇ) સર્વે પ્રકારની તૈયારી થઇજ ચૂકી છે. (એવે રૂઝિણી સત્વભાગાસહ કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરી એક સુખાસને ત્રણે જણુ બેસે છે). (અ)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય શ્રીદામ ! કેમ, એ મંડળને ચોખ્ખ સ્થલાદિકની વ્યવસ્થા તો થઇ છે ને ?

શ્રીદામો—મહારાજ ! આવી નાટકશાળા તે એવાને ડયાં મળવાની હતી ! આહા જીઓને કેવી અપૂર્વ રચના આપે રચાવી છે. (આ)

રૂઝિણી—(સસ્મિત) ઝોપળંધુ ! તારું નાટક તો નિત્ય જોઇએ છીએ પણ આજ જેનેકાને જોવાવ્યાં છે તેનેમાટે હવે કેટલી વાર છે ?

(અ) તહીં—તેમાં. ભરત —નાટ્યગાત્રના આદિ કર્તા. (ક-) 'નાટકશાળા' શબ્દ શ્વિષ્ટ (જે અર્થસાચક) દેવાથી શાસ્ત્ર નામે ન્દ-સક્ષણુ વર્ણાયું છે.

સત્યભામા—અહો આર્યપુત્ર ! આ રત્ન તમે કેટલે યત્ને મેળવ્યું 'તુ અને એનું કોઈ વાર મૂંચ પણ કરાવ્યું 'તું કે ?

શ્રીદામો—મૂંચ તો લઘુદેવી કર્યા ત્યારેજ કરાવ્યું 'તું'. (પહેલો રૂઝિમણી બહુ અને પછે સત્યભામા બહુ હાથ કરી) રત્ન તે રત્નજ. (૬)

સત્યભામા—(સંપ્રાપ) આર્યપુત્ર ! આને અહીંથી કાઢી મૂકો તો તો નીરાતે નાટક જોવાય (એવે સૂત્રધાર પ્રવેશ કરેછે) (૬)

સૂત્રધાર—મુરગુરુ બૃહસ્પતિએ કશ્ચિદ્વિદ્યુત રસની રચના કરી રહેલું અને રાયની તથા સુરની જેમા પીડા પ્રકટ થઈછે એવું આ અદિતિકે હાહરણ સ્મિક્ષકેષકજન મનોવૃત્તિ સ્થિર કરી નિહાળેા એવી હું માર્યના કરૂ છું. (એવે કડતાળ વાગેછે અને સૂત્રધાર ચતુષ્પદિકા ગાયછે) (૭)

(૬) અર્થાત્ લઘુદેવી (સત્યભામા) ને પ્રાપ્ત કરાવ્યા ત્યારેજ મારી કીમત થઈ ગયેલી છે—માન પ્રવામથીજ તમને લઘુદેવીની પદવી પ્રાપ્ત થઈ છે, એ મમાર્થ રત્ન તે રત્નજ—(અભિનય ઉપરથી એનો એવો અર્થ થાય કે) રૂઝિમણી રત્નરૂપ છે કેમકે સત્યભામાના લગ્ન વખતે એમની મહાશયતા જણાઈ છે

(૬) સંપ્રાપ—(શ્રીદામાનો મમાર્થ સમજીને) (૭) સૂત્રધાર—કૃષ્ણના આગમ જે નાટક બજાવી બતાવાય છે તેનો સૂત્રધાર નાટકની અંદર જે નાટક બજાવી બતાવાય છે તેને ગર્ભાક કહેછે, માટે અહીંથી અદિતિકે હાહરણ નામે ગર્ભાક શરૂ થાયછે ગર્ભાકનું લક્ષણ સાહિત્યદર્પણમા લખેડે કે—

“અકાદર પ્રવિષ્ઠો યા રમદ્વારા મુક્તાદિમાન્ ।

અકાપર સગર્ભાન્ સવાજ પલ્લવાનપિ ॥”

“એક અકની વચમા બીજો અક દાખલ કર્યો હોય તથા તે અકમા પણ રગપ્રશસ્તિ (નાદી વગેરે) કરવામા આવે, પ્રસ્તાવના પણ કરવામા આવે, બીજનિરોધ કરવામા આવે અને તે બીજનું કાર્યરૂપ રૂળ પણ વર્ણવવામા આવે હુ કામા, એક અકનાળુ આળુ નાટકજ દાખલ કરી દેવામા આવે, તેને ગર્ભાક કહેડે ” આ ગર્ભાક પણ પાચમા અકની

ચતુષ્પદિકા.

વનિતાધર્મજ એવો, એવો, નાથ નિરજન ગણવો,

આહા ! નાથ નિરજન ગણવો, મિલને શોકજ હણવો આહાં

સ્વપના સૃ ગાર ન જો હોયે, નો જીજ્ઞાના લાવી

અનિહા, તો જીજ્ઞ ના લાવી, લવો નાથ મનાવી અનિહાં ૧

(ધન્ય છે, ધન્ય છે, આકાશવાણી ! એમ બોલતી દિતિ પ્રવેશ કરે છે)

દિતિ—હા હા, હુ એમજ કરીશ આજે કેટલે વર્ષે અને કે
ટલે દહાડે મહામહાજત કરી જ્યારે કાયા કછી નાખી ત્યારે પ્રાણનાથે

વચ્ચમા રગપ્રશસ્તિ, પ્રસ્તાવના, વર્ણવવાનો છે એમ આગળ જોવામા
આવશે

નાટ્યશાસ્ત્રમા કહ્યું છે કે 'સૂત્રધારે રગભૂમિ ઉપર આનીને
કવિતુ નામ, નાટકતુ નામ તથા નાટકતુ વસ્તુ સૂચન કરવું તે પ્રમાણે
અહીં બૃહસ્પતિ, અદિતિકુડ્લાદરણ અને સ્વયંત્રી (પોતાની) તથા સુરની
પીડા, ઈત્યાદિ વચ્ચનો સૂત્રધારે કલા છે

૧ ચતુષ્પદિકા—આર પદતુ એક જાતતુ નાટકતુ ગાયન, વનિતા
૪૦—શ્રીઓનો ધર્મ એવો છે કે તેમણે પોતાના નાથને નિરજન (પરમે
શ્વર) ગણવો મિલને—મેળાપમા તેના મેળાપથી પોતાનો શોક દૂર કરવો
ગમે તેમ કરીને પણ નાથને પ્રસન્ન કરવો તે વિષે કહે છે સ્વપના ૪૦
સ્વપના—પોતાના આ ગર્ભાક્રમા અદિતિના કુડળતુ હરણ કરવાથી બૈા
માસુર સાથે દેવોને યુદ્ધ થતા દેવાનું સંસ્વ હરણ થશે અને તેથી તેઓ
પીડા પામશે, એ કાર્ય અથવા દુળ ઉત્પન્ન કરવાનું છે સ્વામીને પ્રસન્ન
કરવાને અલકૃત થઈને તેમની પાસે જવું જોઈએ અને અતકાર ન હોય
તો જીજ્ઞાના માગી પણ લાવના એવો સિદ્ધ ઉપદેશ હોવાથી દિતિએ અ
દિતિ પાસે કુડળ માગ્યા અને તેણે તે ન આપ્યા તેમાથી દેવદૈત્યને યુદ્ધ
ઉત્પન્ન થયું છે માટે ચતુષ્પદિકા લખેના 'સ્વયંત્રી ૪૦' વાક્યો જીજ્ઞ-
૩૫ છે અને તેથી જીજ્ઞસ્થાપન ૩૫ રગપ્રશસ્તિ વર્ણી છે વળી અહીં
સૂત્રધારના વાચ્યનો અર્થ મહત્ત્વ કરીને પાત્રનો (દિતિનો) પ્રવેશ થાય છે
માટે કથોદ્ધાત નામે પ્રસ્તાવનાનો ભેદ વણાયો છે

પધારવાનું કહ્યું છે. મેં મારા માયાવીસુતો કનેથી સર્વ શૃંગાર મંગાવ્યા છે પણ અદિતિ જેવાં કુંડળની મારે ખામી છે (વિચાર કરી) તે એની કને જઈ લાવ્ય માગી લાવું. (એમ કહી જાય છે). (ક)

(શૃંગાર સજી રહી દર્પણમાં મુખ જોતી અદિતિ પ્રવેશ કરેછે.)

અદિતિ—આજ મેં સાંભળ્યું છે કે દિતિના પ્રતાદિકથી મસત્ર થઈ એને ત્યાં પ્રભુ પધારવાના છે. એ મસજે કોઈ ન જાણે તેમ શૃંગારાદિ સજી હું તેમના આવતાજેવજ જો માર્ગમાં દર્શન કરવા. ઊભી રહું તો સર્વે સારાં વાનાં યાય (એટલું જોલી દર્પણમાં કુંડળ જોઈ વિચાર કરેછે) આવાં કુંડળ કોઈનેય અધાપિ માસ થયાં નથી અને થવાનાં નથી. એ શોભાવડેજ હું બીજી મારી સપત્નીઓ કરતાં સ્વામીને વધારે વહાલી થઈ પડું છું અને આજ પણ પ્રભુનું સહુ પહેલાં મન હરણ કરી શકીશ. (એવે ત્યાં દિતિ પ્રવેશ કરેછે). (ઙ)

દિતિ—(અદિતિને માનપૂર્વક નિહાળી) કેમ મોટી જન ! શરીરે સુખી તો છેને ! પાશુપતેશ્વરનાં દર્શને જવાની તૈયારી કરોછો કે પુણ્યક્ષેત્રમાં જવું છે ? જન ! આજ તો મારે ત્યાં પ્રભુ પધારવાના છે. (એટલું જોલી કુંડળ પહેરેલાં જોઈ બોલતી અટકી જાય છે.) (ઞ)

અદિતિ—(કંઈક કોપસહ) અહો એમાં તે શું ? મેં પણ પ્રતાદિ કરી પ્રભુ મસન્ન કર્યા'તા. (લ)

દિતિ—(સંકોચાયેલે મને) જન ! તમારે પગલે પગલે ચાલી મેં પણ તેમ કર્યું છે અને તમારી કને પ્રભુને મસન્ન કરવા કંઈ લેવા

(ક) પ્રાણનાથે—કશ્યપમુનિએ માયાવીસુતો—દેત્યો. (ઞ) સપત્નીઓ—શોક્યો. (ઙ) પ્રભુ—સ્વામી. અહીં કવિએ દિતિના વાક્યથી માગનારની ખુશામત પ્રદર્શિત કરી છે. (લ) અહીં મોટી શોક્યનો ગર્વ દર્શાવ્યો છે.

આવીછું. તમે મારાં સગા મોટા બેન અને અહીં પણ મોટાં સપત્ની થાવછો એટલે તમે મારી આશા પૂરગોળ.

અદિતિ—તારે જે માગવું હોય તે માગી લે અને ઉતાવળ કર્ય કે મારા નિત્યનિયમમાં અટકાવ આવે નહિ

દિતિ—(મહામહાયત્રે ઉચ્ચાર કરી) ત્યારે બેન ! આ તમારા કુડળ મને આજનો દહાડો પહેરવા ન આપો ! (એટલું કહી નીચું જુએકે). (૮)

અદિતિ—ના એ તો હું કોઈનેય આપતી નથી અને આપનારેય નથી; તારે બીજું જે કંઈ જોઈએ તે માગી લે.

દિતિ—(સકોપ) બીજાને શું મારે ચૂલામા ઘાલવું છે ? વાઈં હું માગવા આવી છતાં જો તમે નથી આપતા તો હવે એ સુખે વાપરજો (એટલું બોલી પોતાના આત્મપક્ષીય લૈભાસુરતુ સ્મરણ કરે છે અને તે એકાએક શઆત્મ સજી પ્રવેશ કરે છે) (૯)

લૈભાસુર—(દીર્ઘસ્વરે) અહો માતે ! શી આશા છે મારું સ્મરણ કેમ કર્યું ? શો ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે ? શું હું ઇંદ્રલોકમા જઈ ઇંદ્રને જીતુ એમ તમારે કહેવું છે ? બોલો બોલો; આશાનુવર્તન કરવા હું સર્વ પ્રકારે સજ થયેલો છું એમ જાણો. (૧૦)

દિતિ—(આશ્વાસનસહ) વત્સ લૈભાસુર ! તારે કલ્યાણ થાવ મારી ઇચ્છા એટલીજ છે કે આ અદિતિએ કાને ઘાલેલા કુડળ તું મને હમાણા અપાવ્ય એટલાજ માટે મેં તારું સ્મરણ કર્યું છે.

લૈભાસુર—અહો, એમાં તે શું માગ્યું ? (દીર્ઘ સ્વરે) અરે

(૮) અહીં માગનારની દીનદશા વર્ણવી છે (૯) આત્મપક્ષીય—પોતાના પક્ષનો દિનિ દૈત્યોની માતા હોનાથી જન્મ દૈત્ય તેના પક્ષનાજ સમજવા (૧૦) માતે—હે માતા આશાનુવર્તન—આશા પ્રમાણે માનવું

હે સુરજનની ! હું તેની સાથે યુદ્ધ કરી કુંડળ પાછાં આણી આપું છું,
(એમ કહી બાકીના એકાદશસહ ઇન્દ્ર યુદ્ધ કરવા જાય છે અને અદિતિ પણ
એકાત રથજમાં જઈ પતિરમરણ કરતી બેસે છે) (ક)

(દિતિ અને ભોમાસુર પ્રવેશ કરે છે.)

દિતિ—(નિશ્વાસ નાખી) શિવ ! શિવ ! જે માટે આટલી બધી
મેહેનત કરી તે સહુ ફોગટ ગઈ હું પ્રભુને રીઝાવવા કુંડળ લેવા ગઈ
તે ગઈ અને પ્રાણનાથના આવવાનું મુહૂર્ત પડી ગયું ! અરે, પ્રભુ કહી
આવીને પાછા ગયા હશે તો ! હા સુત ! હા ભોમાસુર ! મેં જે અર્થે
આટલું બધું કર્યું તે અમથું થયું, અને હવે અદિતિના પુત્રોથી મારે
પીડા સહન કરવાની કેમ લખાઈ. હવત્સ ! એ આ કુંડળ, તારે ફાવે તે કર્ય.
(એમ કહી કુંડળ આપી દે છે અને આંખોમાંથી દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખે છે) (લ)

ભોમાસુર—અહો માતા ! તું શાકાળે ચિંતા કરે છે ? આ
મારું વૈભવવાસ હું તારું રક્ષણ કરવાને ચોજું છું. (એવે ત્યા વજ્રધારી
ઇન્દ્રને આવતો જોઈ) માતા ! જે જો પેલા ઈન્દ્રાદિ દેવ આવ્યા, આ મારું
અસ્ત્ર તારું રક્ષણ કરશે; તું નિર્ભય રહે. (એટલું કહી પોતે ત્યાં ત્યાં
અગ્રોપ* થઈ જાય છે અને દિતિ ઇન્દ્રાદિને જોઈ સતાર્થ જાય છે.),

ઈન્દ્ર—અહો વત્સ ! બંધુઓ ! જુઓ જુઓ. માયાવી અદૃશ્ય
થયો અરે આ મને અસ્ત્ર વાગ્યું, કાઢો કાઢો ! એ ક્યાંથી આવ્યું અને મને
કેમ વાગ્યું ? હાં હા, હું સમજ્યો, આ તો એ દુષ્ટ દિતિરક્ષણાર્થે વૈભવ-
વાસને પ્રયોગ કર્યો છે. (એવે બીજાઓને બચાવતો અસ્ત્રોના પ્રહાર થાય છે
તે જોઈ) અરે બંધુ ! રિબંધુ ! હા બ્રાત ! તમે તમારાં શસ્ત્રાસ્ત્ર તજી દો અને
મનથી પણ એ દુષ્ટ સાથે યુદ્ધ કરવાનું ધારશો મા, ધારશો મા. (એમ

(ક) વસુધરા—પૃથ્વી. (લ) અમથું થયું—મિથ્યા થયું * ત્યાં
ત્યાં અગ્રોપ થવાની રંગશૂનિમા ગોઠવણ પડે તો થતી હોય એમ આ
પરથી સમજાય છે.

બોલી પોતે વજૂ તણ દેછે તે જોઈ બીજા સર્વે પણ તેમ કરેછે એટલે જણ-
વાસ્તવું બળ શાત થાયછે અને બારે જણ ત્યાથી નાશી જાયછે) (ગ)

(મહાપીડિત વેશે બૃહસ્પતિ, તારા અને શયી પ્રવેશ કરેછે)

શયી—(નિશ્વાસ નાખી) અહો ભગવત ! અહો ગુરુર્વ્ય !
આહા દેવાચાર્ય ! આ શુ કષ્ટ ! રે પ્રભુ ! દુષ્ટે મારી શી દુર્દશા કરી !!
જો ભગવંત તમે મને મુક્ત ન કરાવી હોત તો હું અવશ્ય મારા પ્રાણ
તજત અરે રે શું એનું કપટ ! (એટલું બોલી પૃથ્વી પર પડી જાયછે)

તારા—મહો ભગવતિ ! તારે આમ કરવું ઘટે નહિ એ દુષ્ટને
ત્યાં નહિ દુષ્ટે એટલે તરતજ અમુરારિ ઈંદ્રવોક્ત્રમા આવશે અને સર્વે
દાનવોનો નાશ કરશે (એમ કહી માથે હાથ ફેરવી આશ્વાસન કરેછે) (ઘ)

બૃહસ્પતિ—ભગવતિ ! શાત થા, શાત થા; આ મસાગ મહા-
વિકટ છે. (એવે ડોઢ આવતાના પડધા સભાગાય છે અને સર્વે જણ બચથી
નાસાનાસ કરે છે). (ઙ)

(ઈંદ્ર પ્રવેશ કરી)

ઈંદ્ર—અરે ભૌમાસુર ! તે મારી મિત્રપત્ની, ગુરુ, બંધુ, આમા
ત્યાદિકનો નિયોગ કરાવ્યો અને વિધ ત્વિધ માયા વેશે મને શ્રદાશ કરવા
મારી પછા અમુરેને દોડાવ્યા ! વાર કીકજ છે (એમ કહી શ્વાસોચ્છ્વાસ
લે છે) આહા શું એનું કપટ ! હું માતાનું રક્ષણ કરવા ગયો, ત્યા મેં
એને જોયો અને હું આહાં આવ્યો એટલામા તો એણે મારે મર્તિવ
હરાગ કરી લીધું ! (વિચાર કરતે રહે) હવે મારે કેમ કરવું ? (જોટેથી)
હા હાં મહુ છે કે:—

(ગ) માયાવી—ભૌમાસુર અદૃશ્ય—અતર્ધાન પ્રયોગ—ભોગના.

(ઘ) અમુરારિ—દૈત્યોનો શત્રુ—ઈંદ્ર.

(ઙ) નામાનામ કહેછે ઈં—આ વાચ્યથી બૃહસ્પતિ વગેરેના
મન ભૌમાસુરના બચથી ચકિત થઈ ગયા હતા, એમ સૂચવ્યું છે

શ્લોક.

ભયને સમયે અતિ નિર્ભયના,

ધરતા કરતા ક્ય વિક્રયતા;

ફરતા ફરતી ગતિ કાળતણી,

દડ થા દડ થા મન ! પીડ ગણી,

૨

તારા—(સત્યાર્થ) અહો પ્રભુ ! પતિ ! ભુજો ભુજો; અ-
સ્વર તો સુરેન્દ્રનો હોય એમ લાગે છે.

શાસ્ત્રી—(નિઃશ્વાસ નાખી) હા તારા માતા ! એ તો કોઇ વેશ
ધારી હુબ દાનવ હશે. (એમ કહી નાસવા માડે છે)

બૃહસ્પતિ—(સ્થિરદષ્ટિએ જોઇ) હા હા એ તો જીજ્ઞ,
(શાસ્ત્રીને દોડતી અટકાવે છે).

શાસ્ત્રી—(સભય) ના પિતા ! ના ગુરુ ! એ ના'ય ના'ય. એ
તો કોઇ વેશધારી દાનવ હશે. (એમ કહી નાસવા માડે છે)

બૃહસ્પતિ—ચિર થા, સ્થિર થા; શાંતિ પામ્ય, શાંતિ પામ્ય.
હું તને અભય આપુ છું કે નો કોઇ વેશધારી દાનવ મારી નિરીક્ષા-
માં આવશે તો હું તેને બાળી ભસ્મ કરી દઇશ. (એવે ધ્વજ અતિ કને
આવી પહોચે છે). (ચ)

ઈન્દ્ર—(દુર્દશાવાળાં આપ્તોને ન ઓળખવાથી નમન કરી), અહો
ભગવંત ! આપ કોઇ મહર્ષિ હો એમ દખાય છે. શું તમે પણ દાનવોના

૨ શ્લોક—તોટક ભયને ઇન્દ્ર—ધીર પુરુષો ભયના સમયમાં અતિ
નિર્ભયપણું ધારણ કરેછે અને ક્યવિક્રયતા (ખરીદી અને વેચાણપણા)
રૂપ વ્યવહાર ચલાવ્યા જાયછે. (ક્યવિક્રયતા, એ જીજ્ઞ તથામ વ્યવહારનું
ઉપવક્ષક છે). કાળની ગતિ ફરતાફરતી (કોઇવાર સુખાત્મક અને કોઈ
વાર દુઃખાત્મક) છે, માટે હે મન ! આ પીડા પણ (કાળની ફરતાફરતી
ગતિ જેવી) ગણીને શું દડ થા, દડ થા. (ચ) નિરીક્ષામાં—જોવામાં,
અથવા મારા દષ્ટિગોચર પ્રદેશમાં.

ભયથીજ નાસાનાસ કરી રહ્યા છોને ! (નિશ્વાસ નાખી) શિવ ! શિવ !
શું હું તમારૂં રક્ષણ નથી કરી શકતો ? (એટલું કહી બોલતો અટકી
ભય છે) (છ)

ઝૂહરપતિ—વત્સ ! સુખી થા, સુખી થા, તું જ અમારૂં ત્રણ
કરનાર છે તને વસ્ત્ર જોવો એ અમારા આશાપાશને સિધ્ધિ કરનાર
છે ! અરે સુરેન્દ્ર ! શું તે અમને ન ઓળખ્યા ? (એ શબ્દ સાંભળી આમ
તેમ જોધ) (જ)

ઈન્દ્ર—(પાદમા નમન કરી) હા ગુરૂવર્ધ ! આ દશા ! મણુ !
ભાખો, ભાખો, મારો મિત્રપત્ની અધુના કયા છે ? શિવ ! શિવ ! શું તે
પાણુ સ પત્તિની સાથે સુરારિના સપાટામા આવી ! (એ શબ્દ સાંભળી
પતિને ઓળખી) (જ)

શયી—હાપતિ ! (કટી પતિની કાઠે બાકી પડે છે) હું મદલા-
ચણી આ (બતાવી) ગુરૂકૃપાએ સુદૈવવાળો થઈ છું, અને તમને
નિરખી હું મારા સર્વ કષ્ટનો પાર પામી છું.

ઈન્દ્ર—(પત્નીને જોધ સહર્ષ) ગુરૂજી ! આપની કૃપાનો પાર
કોઈયકી પમાય તેવો નથી અયિ મિત્રે ! શું આપણી આ દુર્દશા !
આપણા સહાયકારી શ કર, અતુરાનન, અને હરિ છતા મારે આ કષ્ટ !
(એટલું બોલી અતરમા અતિ દુઃખ ધરે છે અને શયીને આશ્વાસન દે છે)

(છ) આપ્તોને—સ્વજનોને (જ) ત્રણ—રક્ષણ વસ્ત્ર—નામ
પામેનો આશાપાશને—આશા રૂપી બંધનને સિધ્ધિ—દીડુ

(જ) સ પત્તિની ઇન્દ્ર—જેમ મારી સ પત્તિ સુરારિ (દેવશત્રુ—ઝૈ-
માશુર)ના સપાટામા આવી ગઈ છે તેમ મારી પત્નીને પણ તે ભેડ ગયો
છે કે નહીં ?

એવે જવનિકાંતર્ગત શબ્દ યાવ છે કે ઇંદ્રને પકડો પકડો. તે સાંભળી પડતાં આખડતાં સર્વે જાણી નાસવા માડે છે) (૩)

રૂક્મિણી—(સજલ નેત્રે) આર્યપુત્ર ! ઊઠો ઊઠો; અને ચક્ર લઈ એ દુષ્ટ દાનવનો ઘાત કરો. (૪)

સત્યભામા—મિત્રતમ ! તમારું સૂરપાણું તે શા કામનું ? જુઓ જુઓ, આ જિવારાં સુખિયાં ન દાડાવાધી કેવું કષ્ટ વેઠે છે । (એટલું બોલી અશુ ટપકાવે છે)

શ્રીદામો—(ધૂજતો કૃષ્ણની પાછળ બરાહ જઈ) મહારાજ ! રક્ષણ કરો રક્ષણ કરો.

કૃષ્ણદેવ—અરો મિત્રતમાઓ ! અરે વયસ્થ ! આપણે પ્રેક્ષક છીએ અને આ નાટક છે. બી'શો મા બી'શો મા. નાટકાર્ય ! ધન્ય છે ધન્ય છે । (એવે થોડક આગળ જઈ ઇંદ્રાદિ સહુ ઊભા રહે છે). (૫)

ઈંદ્ર—(આધાસનપૂર્વક) આ મારા વજ્રથી હું ભૌમાસુર વગર ગમે તે દાનવનો નાશ કરવા શક્તિમાન છું. (સચીને આલિંગન દઈ) મિયા ! તું મારેમાટેજ તારે આ કષ્ટ બોમવડું પડેછે ?

શ્લોક.

• કલકલકલ સૂણી, ત્યાગિયો તેં અધુના,
વલકલવતી ભાણું, શકેની તું વડું ના !

(૩) સતુરાનન—અહ્યા જવનિકાંતર્ગત—પડતાની અદરથી (૪) મર્લાકવડે—જે અમર કરતી હતી તે થઈ છે એમ જનાવ ઘને દરિ પ્રેક્ષકના ના વિચાર જાણવે છે રૂક્મિણી ઇ.

(૪) રૂક્મ અને જાનક રનમા પ્રેક્ષક તદ્વિન થયાં છે એમ જણાવવાને કૃષ્ણ નાટકાર્યને ધન્યવાદ આપે છે

અલક સિચિલ આ હા ! ભાગ્યહીણો હું ભાળું,
ઝલક પલક પૂરી, પલિન ! શે ના નિહાળું ?

૩

અપિચ—

તદપિ તરૂણી તારી, કાંતિ કાપે હૃદ આ,
અખર પ્રસર કેવો, સાંતિ અર્પે મુદ્દ હા !
નહિ નહિ નહિ નારી, ચોગ્ય આ કષ્ટ સે'વા,
મિલન મરણ જેવું, લાગિયું દુઃખ દેવા !

૪

(એવે જનનિકાતર્ગત ભૌમાસુરના શબ્દ જેવો મોટેથી શબ્દ થાય છે કે) શું શકે સચીસહ આ અરણ્યમાં છે ! કેમ ? એ મને જાણતો નથી ! પરિજનો ! પરિજનો ! મને એકવાર બતાવો ! બતાવો ! એટલે એને હું મારા વૈભવવાસથી દબ્ધ કરી સચીને પટરાણી કરું.

૩ શ્લોક—માલિની. કલ ઇ૦—હે પલિ ! આ રાક્ષસોનો કલ કલ્લ (યુધ્ધની કીકીઆરીઓ) સાંભળીને તે તારો કલ (મધુર અવાજ) અધુના (હમણાં) તમ્બો છે, અને હું તને વલ્લકલવતી (અડગી છાતનાં વસ્ત્ર પહેરેલી) જોઉં છું. અરે ! એથી તું ઈંદ્રનીજ પત્ની છું ના ? અર્થાત્ તું ઈંદ્રની વધૂ છતાં તારી આ સમયે આવીજ દસા થઈ છે ! હા (અરે) ! હું હીણમાગી આ તારા અલક (કેમ) ને સિચિલ (લીલા પડી ગયેલા—વીખેરાઈ ગયેલા) ભાળું છું ! ! અને હે પલિ ! તારી ઝલક કાંતિ) આજ હું પૂરી પલક (વાર મુઠી) પથ્થુ કેમ જોતો નથી ! !

૪ દુઃખથી તારી દસા એમ અવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ છે તમાપિ તારું નાનુક સૌંદર્ય તને છોડીને ગયું નથી, એમ કહી દિલગીર થાય છે : તદપિ ઈ૦—હે તરૂણિ ! એમ છતાં પણ તારી કાંતિ મારા આ હૃદયને કાપી નાખે છે—દુખિત કરે છે ! હે મુદ્દ ! (હર્ષ આપનારી સ્ત્રી !) એ તારી કાંતિનો અખર (અમળ) પ્રસર (ફેલાવો) કેવો સાંતિ અર્પે છે ! મિલન—આ પ્રિયતિમાં તારો મેળાપ. નિરપરાધી ક્રોધ આની આવી દસા વધુને પાછળ વર્જાવવા કરજનું ઉદ્દીપન કયું છે.

શાચી—(ઇંદ્રને બાકી પડી ક્રુજતે અગ્રે । હા નાથ ! હા નાથ !
અસુર ! અસુર ! સુર સુર ! આ આલ્યો વ્યો વ્યો ! (૬)

ઈંદ્ર—(સમય) અહો ગુરુવર્ય ! હા ભગવત ! હવે હું શું
કરું ? કયા નામુ ? અને કયા વાસો વસુ ? હે દેવાચાર્ય ! હું માગ
જીવિત રક્ષાગુર્યે આમ વિવપતો નથી, કિંતુ આ મારી મિત્રા આ
મારા ગુરુ ૧૮ની, અરે હા ! એટલું જ શાકાને ? આ સર્વે ત્રિલોક, એ
કુષ્ટના, નાસથી ત્રાહિ ત્રાહિ કરી રહ્યો છે (૭)

શ્લોક.

નથી વૃષ્ટિ થાતી, રસકસ ગયો ભૂમિભરથી,
નથી યસો થાતા, દિન નવ જન્મે યાતુકરથી,
ગયા ૯ સો ઊડી, સુરગુરુ ! મહુ માનસગથો,
ગયા હારી સર્વે, શરણુ હરિ ! ૯ સાહો કરથી ! ! ૫

(એવે જનનિર્મતંગત ભોગાસુર જ્યેષ્ઠ શબ્દ યાચતે ૩ અસુરાદિને
પકડે ૫૨૦)

તાન—(સમય) અહો નાથ ! માત્ર રક્ષણુ કરો રક્ષણુ કરો !
હા વત્સ વાસવ ! જો જો પેલા મારાપર રૂપેનપક્ષાની પેટે ઝડપ મારા
મને જાનવા આલ્યો આલ્યો (એટલું બોલી બાખ્યો મીચી પડી જ
યતે) (૭)

રૂક્મિણી—(સખેદ) આર્યપુત્ર ! જેને વિતાવેદના હોય તેજ
આવી વાતાના અનુભવ મરી જાણે ! હા ! કયા દેવની પાસે હું અને
રિશુપાળાદિકનું આપણું । મહુ ! અવી ઘડી માથુ કાપનારનેય દેખા

(૬) સુર સુર—ગભરાઈથી ૧ અસુર નો અ બોનાનો નથી
(૬) ૧૮ની ગો નગ્વાતે માટે આક્રંદ નામે નામ્યાન મર
૫ ભૂમિભર થી—આખી રૂપીમાથી યાતુ—રાક્ષસો (૭) રૂપેન
પક્ષી—બાજ પક્ષી

ડીશ મા ! શિવ ! શિવ ! શું બિચારી રાચીનું કષ્ટ ! (એટલું બોલી નિશ્વાસ નાખે છે) (ત)

બૃહસ્પતિ—(તારાને આશ્વાસન કરી) અહો અખલા ! તું ભયગ્રસ્ત થઈશ મા. (રાચીને માથે હાથ ફેરવી) અહો વત્સા ! તુ પણ શાત થા મારા તપોબળથી હું આટલું રથળ (ચોકડી કરી બતાવી) એવું નિર્મુ છું કે ત્યાં ભૌમાસુર કે તેના પિતા પણ પ્રવેશ કરી શકે નહિ.

ઈન્દ્ર—ભગવત દેવાચાર્ય ! આપની કૃપાથી સર્વે સારાંવાના થશે

(એને ત્યાં ભૌમાસુર પ્રવેશ કરે છે)

ભૌમાસુર—(મોટેથી બુમો પાડે) ઈન્દ્ર ! ઈન્દ્ર ! વાસવ ! વાગવ ! ક્યાં ગયો, ક્યાં ગયો ! (ઈન્દ્ર, રાચી ને તારા થગ થર કાપતા જુ'લી ઉપર પડી જાય છે અને ઈન્દ્રાદિકને સા ન બેવાથી ભૌમાસુર ચાલ્યો જાય છે) (ય)

બૃહસ્પતિ—અહો પુત્ર દર ! જેમ ઉચ્ચપ્રસ્તરહર્થ્ય ર ગિરા-જેલાને વ્યાધની ગર્જના બાધ કરતી નથી, તેમ મે તમો સર્વને નિર્ભય કર્યા છે. જે તમે સર્વેએ અમુગ આ-ચો અને કોઈને પણ નેપા વગર પામે ગયો તે જાતેજ જોયું છે. તથાપિ હે સુરેન્દ્ર ! તુ કદે કે હરે હું તારૂ શુ પ્રિય કરું ? (૬)

કૃષ્ણગૃહેવ—વયસ્ય ! એમાં તારોજ વાંક છે. તેં આવો કર્ણભય પ્રયોગ શા માટે કરાવ્યો કે સર્વેનાં મન આનંદ્યુક્ત થવાને બદલે શોકવાળાં થયાં ? (૫)

(એવે ત્યાં ઉતાવળે દોડતો દ્વારપાલક પ્રવેશ કરેછે)

દ્વારપાલક—(નમન કરી) દેવશ્રીનો જય જયકાર હો. દેવાધિદેવ ! મેં સૌરાષ્ટ્ર, સૌનીર, ગાધાર, મગધ, ગન્ધપુર, શકપ્રસ્થ, મધુપુર, આફ્રિક અનેક દેશના અનેક જન જોયા છે, પણુ દારે કોઈ પત્ર લઈ આવ્યો છે તે ડ્યાનો છે તેને હું જાણેખી શકતો નથી તેને કાર્ય પૂજતા તે દેવશ્રીને એકાત મળવાનું વિદિત કરેછે (એટલું કહી હસ્ત જોડી બોલો રહેછે). (૬)

કૃષ્ણગૃહેવ—તું તે મને એકાત મળવા ઇચ્છે છે ? તો વાર તેને આવવા ધો—(એકાત મળનાની વાતચીત સાંભળી રૂમિખી, સત્યભામા, શ્રીદામો આદિક નાટકનાં સર્વ માણસો આવ્યા જાય છે).

(વરાયો આહીર પ્રવેશ કરેછે)

વરાયો—(કૃષ્ણને ન જાણખનાથી) અલ્યો, તું મને ક્યાંક લઈ જાહે મહ ? મુજનઈ આ નયરીનો નાહુ દરશઈ હમ કિમઈ ન કરઈ. (૭)

(૫) કર્ણભય પ્રયોગ—કર્ણસભય નાટકની યોજના (૬) સૌરાષ્ટ્ર—મેરઠ નૌવીર—મિથિલેશ. ગાધાર—કંદહાર. મગધ—બાહાર ગન્ધપુર—હસ્તિનાપુર શકપ્રસ્થ—ઈદ્રપ્રસ્થ મધુપુર—મધુગ નાટક (ગર્ભાંક) જોવાથી દેવતું કષ્ટ નિવારણ કૃપા જાણી થઈ આવેથી ઉત્ક્રાંતે મંદ કૃપાને તથા પારિજાતનો પ્રસંગ આણવાને કવિએ અહીં પ્રકરી રૂપ વસ્તુ વર્ણને ઈતિહાસનો વિસ્તાર કર્યો છે

(૭) અથવા તું મને ક્યાં લેઈ જાય છે ? મુજને આ નયરીનો નાથ દેખાય એમ કેમ નથી ક્રોધો ?

કૃષ્ણદેવ—(પ્રજના જનને ઓળખી) વયસ્ય વશલા ! અહીં આવ્ય, અહીં આવ્ય. આ હું અહીં બેઠો છું

વશલો—(નિહાળી જોયા પછે) આહા ! ન દકનઈ ! તમિ તો મોઢેરી નયરીના નાહ થ્યા, પછઈ અમઈ કિમઈ કરઈ ઉલખઈ ? ન દકનઈ ! રાધઈ ઈ અપપઈ (એમ કહી કરમા પ્રેમપત્ર આપેછે) (મ)

કૃષ્ણદેવ—(પ્રેમપત્રિકાને હૃદયસરસી દાખી) કેમ વશલા ! પ્રજમા ન દ, ઉપનંદ, યશોદામાતા અને રાધિકા આદિક સર્વે કુશળ તો છેને.

વશલો—ન દકનઈ ! ઈ હઈ અવ્વઈ અનઈ રૂડઈ રઈ વધઈ તિ કિમઈ સુણઈ ? (મ)

કૃષ્ણદેવ—વાર ભાઈ હું ત્યા આવી સર્વેને સુખી કરીશ પણ તું હમણા તો આ દ્વારપાલક સાથે જઈ સ્નાન ભોજનાદિ કરી સ્વસ્થ થા અરે દ્વારપાલક ! એ મારો આપ્ત છે માટે એની સારી સલાવના કરવામા આવે તેમ કરજે.

દ્વારપાલક—વાર મહારાજ ! (કહી તેને લઈ જાય છે)

કૃષ્ણદેવ—હા હૃદય ! તુ તો નિઠુર થઈ ગયું છે કિતુ તે તારી નિઠુરતાનો કંઈ પણ વિચાર ન કરતા પ્રજવનિતા તો તારી કોમળતાને કમળથી પણ અધિક માન્યા કરે છે. (પ્રેમપત્રિકા ઉઠેલતા ધણે ભાગ કોરો જોઈ) હે હૃદય ! આથી પણ તારે સમજવાનું છે કે તારે ધણે ભાગ આમ કોરોકટ થઈ પડ્યો છે. (જે સીંગણા કાળા રંગે લખેલી જોઈ) આહા ! હે હેડા તુ સમજ કે જે તારામા કિચિત્ રગાયલું છે

(મ) આહા ! ન દકનઈ ! તમે તો મોઢેરી નયરીના નાથ થયા, પછે અમે કેમ કરી ઓળખીએ ? ન દકનઈ ! રાધાએ આ આપ્યું છે
(મ) ન દકનઈ અહીં આવ્યા, અને રૂઢેરી વધાઈ તે કેમ સાબજે ?

તે કૃષ્ણશુરંગવાળું જ છે ! (એમ પોતાના હૃદયને ઠપકો દેઇ એમપત્રિકા વાચેછે.) (ય)

ગીતક.

વિદરભ દેશી જઇ, આદખર લઇ અવિવા;

રહઇ અંતખર રાઇ, કિમઇ ગ્રસઇ નવિ તિ ભિયા. ૭

આહા ! શાં એનાં મણાલતતુવત્ મૃદુવચનો છે. અરે હૃદય ! આમ તારે કમળપર કુહાર રૂપ ધારણ કરવું ઘટિત નથી. (વિચાર કરી મને કોઇ પણ સમય નિશ્ચિતિનો મળનાર નથી અને મારાથી જઇ મિથાને પ્રેમાલિંગનદઇ આશ્વાસન કરાવાનું નથી. ત્યારે મારે કેમ કરવું ? (દૃઢ વિચાર કરી) અધુનાજ એક બે વાસર મનમાં વાસ કરી આવવો. (એવી ધારણા દઢકરી દાગ્ધાલક ! દારપાલક ! કહી તેને બોંધાવે છે) (૧)

દારપાલક—(કને આવી નમન કરી) દેવશ્રીનો જય જયકાર હો. મહારાજ પરિજનને શી આજ્ઞા છે ?

કૃષ્ણદેવ—જ જઇ દારકને સત્વર બોલાવી લાવ. (લ)

(ય) નિપુર—કૂર કોગેકટ—સ્નેહ વગરનો. ૭ ગીતક—પ્રાકૃતમાયાનો મોરકો. વિદર્ભદેશમાં જઇને આશ્વર લેઈ આવ્યા; હે રાય ! હવે અંત્ય અક્ષર રહ્યો, તે હે ભિયા ! તમે કેમ ગ્રસતા નથી ? અર્થાત્ ' રાધી ' તમને પ્રથમ વાહાવી હતી. પણ તેના નામનો પ્રથમ અક્ષર (રા-લક્ષ્મી) તો તમે વિદર્ભ દેશ જઇને લેઇ આવ્યા (રકિમણી લક્ષ્મીનો અવતાર છે, એ પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે) હવે તેનો અંત્ય અક્ષર ધી (શુદ્ધિ) રહ્યો છે તેને કેમ મદણ કરતા નથી ? અર્થાત્ વિચારશ્ચ થઇ અમને સુખારતા કેમ નથી ?

(૧) મૃણાલતતુવત્—કમળના દાંડાને બાગતા જે તાતબા જણાય છે તેના જેવાં કોમળ અને સ્નેહવાળા મૃદુ—કોમળ. કુહાર—કોગેવાડો. વાસર—દિવસ. (લ) દારકને—દારક નામના સારથીને

દ્વારપાલક—જેવી દેવશ્રીની આજ્ઞા. (એટલું કહી ઉતાવળે ચાલ્યો જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—આહા ! રાધીના અપૂર્વ પ્રેમ તે રાધીમાંજ બિરાજે છે:—

શ્લોક.

અનુદિન અન્યા ધારી, મારા ઉપર અખંડ આરાધી;
પદ્મિની સવિતા પ્રત્યે, નિઃસ્નેહી છે પ્રયંડ આ રાધી ! ૭
(એવે દારક પ્રવેશ કરે છે)

દ્વારક—(નમન કરી) દેવાધિદેવના જય હો. આયુધ્યમન !
મને શી આજ્ઞા છે ? (વ)

કૃષ્ણદેવ—હે સૂત ! આપણે કાલે વ્રજભણી જવું છે, માટે તું
માતાકાલમાં સર્વ સાહિત્યસહ રથ તૈયાર કરી મને વિદિત કરજે.

દ્વારક—આયુધ્યમનની આજ્ઞાનુરૂપ હું સર્વે સજ કરી દેવ-
શ્રીને વિદિત કરીશ.

(એવે ઉતાવળે દોડતો દ્વારપાલક પ્રવેશ કરે છે).

દ્વારપાલક—દેવશ્રીનો જય જયકાર હો. મહારાજ અંતઃપુર-
પાલિકાએ કહ્યું છે કે આવેલા અતિથિનું દેવાધિદેવના કલ્યાણ પ્રમાણે
સર્વ આતિથ્ય કર્યું છે. (એ સંદેશો શ્રવણ કરી કૃષ્ણદેવ આવેલા આહીરને
ભડી જાતે મળવા જાય છે અને સૂત પોતાના મંદિર ભણી આવ્યો
જાય છે). (જ)

૭. શ્લોક—ગીતિ. અન્યા—માયા. જેમ પદ્મિની (કમળ) સવિતા
પ્રત્યે પ્રીતિ રાખે છે તેમ, મારું અખંડ આરાધન કરીને મારા ઉપર રા-
ધીએ અનુદિન માયા ધારી (રાખી) છે, પણ હે રાધી ! આ (હું કૃષ્ણ).
જન તો પ્રયંડ (ધણેજ) નિઃસ્નેહી છે.

(વ) આયુધ્યમન—સારથિએ રથાને કગ્વાતુ સંબોધન (જ) અંતઃ-
પુરપાલિકા—અંતઃપુરનું રક્ષણ કરનારી મુખ્ય દાસી.

કૃષ્ણદેવ—અહો દારપાલક ! તે આવેલા આહીર અતિથિનું વિશ્રામસ્થાન મને બતાવ્ય.

દારપાલક—દેવ આણીપા, આણીપા, (એમ માર્ગ જોત-
દેવ દારપાલક સાથે ચાલ્યા જાય છે)

(વીણા વગાડતા નારદ મુનિ પ્રવેશ કરે છે).

નારદ—અરે શું આશ્ચર્ય કે વાસુદેવ નથી સત્યભામાને મંદિર
કે નથી રૂકિમણીને ત્યાં. મેં રાજસભા, વાસુદેવગૃહ અને સંકર્ષણસદ્ગમા
શોધ કરી તથાપિ ત્રીકમની ભાજ મળી નહિ. જે કાર્ય નટ રૂપ ધારી
સાવિત્રી, પાર્વતી, બૃહસ્પતિ, તારા, રાક, રાચી અને યમાદિ દેવો ન
કરી શક્યા તે કાર્ય કરવા હું પ્રવૃત્ત થયો ! અરે આ તે કેવા અજન્યમાં
હું અહીં આવ્યો કે દમોદરનાં દશનજ થતાં નથી. (એવે આવતા
દારપાલકને જોઈ) અહો દારપાલક ! અધુના તમારા દેવ ક્યાં
બિરાજે છે ? (વ)

દારપાલક—(નમન કરી) ભગવંત બ્રહ્મકુમાર ! દેવશ્રી વ્રજથી
આવેલા અતિથિ કેને અતિથિસત્કારસ્થાનમાં પધાર્યા છે. દેવર્ષિને ત્યાં
જવાની ઇચ્છા હોય તો હું માથે આવુ

(વ) સંકર્ષણસદ્ગ—બળરામનું ઘર. નટરૂપધારી—મર્ઝાકમા—
નાટક કરનારા પાત્ર એળખાવનાર આ વાક્ય છે. સાવિત્રીએ દિતિનો અને
પાર્વતીએ અદિતિનો વેશ લીધો હતો બૃહસ્પતિ, તારા, રાક, અને રાચી, તો
તેઓ પોતેજ યથા હતા, યમાદિ દેવોએ ભૈમાશુરાદિનો વેશ લીધો હતો
એમ નારદવચનદ્વારા કવિ સૂચન કરી જાય છે ' કાર્ય કરવા હું પ્રવૃત્ત થયો,
—અર્થાત્ તે મર્ચ માધરાને હું પુષ્પ લેઈ સત્યભામાનો શેષ હવન્ન કરવા
આવ્યો છું, એવી ગીતે પ્રથમ અત્યંત ગૃહ ગએલા બીજનો લગાર વિસ્તાર
કરી બતાવ્યો છે, માટે મુખસધિનું પરિકર નામે અંગ વર્ણાય છે અજન-
ન્યમા—અપશુનમા.

નારદ—હા, મારે ત્યાં જઇ ત્રીકમને મળવાની વાંચ્છના છે, માટે તું મને ત્યાં લઇ ચાલ્ય (પછે આશ્વર્થપાત્રી દ્વારપાલક ન સાંભળે તેમ) અહા ! શા નિદ્રા ત્રિકાળદર્શી હોય છે ! મને શકે પ્રથમજ કહ્યું હતું કે અમે સર્વેએ મળી અદિતિકુંડલાહરણનો કર્ણમય પ્રયોગ કરી બતાવ્યો તેમાં દયાળનું માનસ દ્યાર્દ્ર ભાવવાળું થયું તથાપિ અજસા કોઇ પ્રજાઆહીર આવ્યો તેણે કરી અવિનાશી પૂર્વ અજ્યાના આવરણમાં આવી પડયા, માટે તમેજઇતેમને મુરકાવું સૂચન કરો જેમ ભૌમાસુરનો વધ સંતર થાય તેમ કરો. (એવે અતિથિસત્કરસ્થાન નિકટ આવી પહોંચે છે અને ત્યાં કૃષ્ણદેવ તથા વસન્તા આહીરને વાતો કરતા જુએછે). (સ૦)

કૃષ્ણદેવ—(નારદને જોઇ જિભા ચર્ચ નમન કરેછે) અહો ભગવત પધારો ! પધારો ! (એમ કહી આસન પર બેસાડે છે)

દ્વારપાલક—(નમન કરી) દેવગ્રી ! આ બ્રહ્મર્ષિનું પૂજન કરવા અંતઃપુરપાલિકાએ અર્ધપાઘાદિક આણ્યાં છે.

કૃષ્ણદેવ—(તે સર્વ સાહિત્ય લઇ મુનિનું પૂજન કરે છે) ભગવત ! આજ મારું ધન્યભાગ્ય કે પ્રભુએ મને પાવન કર્યો ! કહેા મહારાજ ! શી આજ્ઞા છે ?

નારદ—(પુષ્પ બતાવી) અહો વાસુદેવ ! આ પારિજાતક પુષ્પ હું અકુલધિધ્વજમાથી લાવ્યો'તો તે તમને આપવાની ઇચ્છાથી મારું અહીં આગમ થયું છે. (એટલું કહી પુષ્પ આપી ચાલ્યા જાય છે અને કૃષ્ણાદિક તેમને જતા જોઇ નમન કરે છે). (૬)

(સ) દયાળનું—કૃષ્ણનું માનસ—મન દ્યાર્દ્ર ભાવવાળું—દયાવડે પીગળેલું. અજસા—કિતાવજો; તરતજ પૂર્વઅજ્યાના—પૂર્વની માયાના આવરણમાં—આઅજાનમાં કાર્ય સિદ્ધિ થવા માટે નારદની યોજના કરીછે માટે મુખ્ય સંધિનું સુક્તિ નામે અગ વર્ણાયું છે. (૬) અકુલધિધ્વજમાથી—સ્વર્ગમાથી આગમ—આગમન.

કૃષ્ણદેવ—(પુષ્પપરિભળે કામાતુર થવાથી) અહો વયસ્ય ! હવે તુ સુપ્તે શયન કરચ આપણે અવસ્ય માત કાલે વેહેલા ઊઠી પ્રજ ભણી સિધારીશું (એટલું બોલી કૃષ્ણદેવ સત્યભામાના મંદિર ભણી જાય છે અને આહીર વૈભવ જોઇ વિસ્મય થતો શયનગૃહમાં જઇ સૂઇ જાય છે).
(સત્યભામાના મંદિરભણી જવાનો માર્ગ રોકી બેભેલી રક્તિમણી પ્રવેશ કરે છે)

રક્તિમણી—અરે આર્યપુત્રને ‘આટલી બધી વાર કેમ લાગી હશે ? પ્રભુ કોઇ બીજે માર્ગે તો નહિ ગયા હોય ! કે મને નારદ મહાર પારિજાતક પુષ્પ આપ્યાની ખોટી વાત તો નહિ કહી ગયા હોય ! અથવા હું, દેવર્ષિ જવાની ઉતાવળમાં જે ખોલતા હતા તેથી કંઈ તુ નહિ સમજી હોઈ ? હશે જેમ આટલું તેમ તેટલું ; હવે થોડી વાર વાટ જોઈ પછેજ જઇ શયન કરે આજ પ્રભુ મારે ત્યાં ક્યા પધારવાના છે કે મારાથી મંદિર મૂકી ખસાય નહિ ? (એવે વેગજેથી કૃષ્ણદેવને આવતા જોઈ) હા હા ઠીક, આવ્યા તો ખરા ! સાક્ષાત્ નારદ જેવા દેવર્ષિ તે મને ખોટું સાકાળે કહે ? (એવે કૃષ્ણદેવ કને આવી પહોંચે છે અને રક્તિમણીને જોઈ ચકિત થાય છે) (કા)

કૃષ્ણદેવ—(સત્યાશ્રય) અહો દેવિ ! તમે અત્યારે અહીં ક્યાથી ?

રક્તિમણી—ન્યારે આર્યપુત્ર “નવ નવ દહાડા” એ નહિ જૂને, ત્યારે અહીં તો શુ પણ જહીં જહીં દેવ જશે તહીં તહીં ગયા વગર ક્યા છૂટકો થવાનો છે ?

(કા) રક્તિમણીના વાગ્યો પરથી કવિએ સૂચવ્યું છે કે નારદમુનિ કૃષ્ણને પુષ્પ આપી રક્તિમણીને કહેતા ગયા છે કે હું પારિજાતક પુષ્પ કૃષ્ણને આપી આવ્યો છું, પણ તે તમને ન આપતા સત્યભામાને આપશે, ઈ. અને તેથીજ સત્યભામાના મંદિર ભણી જવાનો માર્ગ રોકીને રક્તિમણી ઊભી રહી હતી

કૃષ્ણદેવ—(હાથ ઝાલી) મિના ! હું તો ઉભય ચક્ષુએ સમા-
ન જોનાર જો હોય તેમાનો એક છું તમે અત્યારે અહીં આવી ન છોભા
રહ્યાં હોત તોપણ હું તો તમારે મદિર આવનારજ હતો

રૂક્મિણી—આર્યપુત્રને એક આજે જોનાર તે કેમ કહેવાય !
મહારાજ એટલી સફાઈ કરોછો ત્યારે કહો જોઈએ કે જો મારે ત્યા
પધારવાના હતા, તો આ અવજો માર્ગે આવવાનું શું પ્રયોજન
હતું ? (સ્તા)

કૃષ્ણદેવ—મિત્રમા ! મારા શસ્ત્રાસ્ત્ર મૂકવાનું મદિર અહીં
છે તેનાય જો તું વિચાર નથી કરતી તો પછે હવે મારે તને શું કહેવું ?

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર ! “હોઠ સાજા તો ઉત્તર ઝાઝા” એ વાણી
વાત છે (કૃષ્ણદેવનો હાથ ઝાલી) મહારાજ તમે છત્યા અને મારે મદિર
પધારતા તો તે મેં જાણ્યું, જો એમજ હોય તો આવો મારી સાથે
જોઈએ :

કૃષ્ણદેવ—હા હા, ત્યારે હું શું અસતર વડુ છું ! આ શસ્ત્રાસ્ત્ર
મૂકી જાન તમારી પાછળજ આવુછું, અથવા વિશ્વાસ ન આવતો
હોય તો તમે મારી સાથે આવો એટલે આપણે બેન જણ સાથે જોઈએ

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર ! આપને વિશ્વાસે તો વિર્ભયી અહીં-
લગી આવ્યા છોએ અને તે ન આવતો હોય એમ કેમ કહી શકાય ?
પણ મહારાજ, એ બોલેલી વાત સાચી કરવાની લાજગઠ પડી મૂકી
જેમ વારવાર શસ્ત્રાસ્ત્ર સજા મારે મદિર પધારો છો તેમજ આ અવસરે
પણ પધારો, એટલે હું મારું ધન્ય ભાગ્ય માનીશ

કૃષ્ણદેવ—તારૂં ત્યારે એમ કહે, અમારે ક્યારે કોઈએ વાતની
ના છે ? (એટલું કહી રૂક્મિણીનો હાથ ઝાલી કૃષ્ણદેવ ચા-ચા જાય છે)

(સ્તા) અહીં સ્નેહભરેના વાગ્યથી રૂક્મિણી પોતાનો અર્થ સાધી
સે છે મારે અનુનય નામે નાટ્યવક્ષણ વર્ણવ્યું છે

(સત્યભામા અને નાગરિકા પ્રવેશ કરેછે)

સત્યભામા—હુલા નાગરિકે ! આજ આર્યપુત્રને આવતાં કેમ વાર લાગી હશે ? કંઈ બીજે તો નહિ ચઢી ગયા હોય ! પણ સખિ ! મારી તો ખાતરી છે કે પ્રિયતમની મારાપર જે પ્રીતિ છે તે બીજા કોઈ પર ક્યારેય થવાની નથી ! જા જા સખિ ! તું થોડેક લગી જઈ જો. હવે તો આવવાની વેળા થઈ છે. (ગા)

નાગરિકા—એમ “ઉતાવળે આંખા તે શી રીતે પાકે” ! જે તારા મનથી તને દેવ અહીંજ પધારશે એવી ખાતરી છે, તો પછે આમ અધીરી શાકાને થાયછે ?

(એવે વિધિ હર વિષ્ણુ, વિધિ હર વિષ્ણુ, એમ બોલતા અને વીણા વગાડતા નારદ મુનિ પ્રવેશ કરે છે).

સત્યભામા— (નારદને જોઈ સઆશ્ચર્ય) અહો ભગવંત ! આજ મારા પર આટલી મોડી રાતે કૃપા કરી ! પ્રભુ ! પધારો પધારો ; (એવે નાગરિકા પૂજાદિકનું સાહિત્ય લાવેછે, અને સત્યભામા મુનિનું પૂજન કરે છે)

નારદ—વત્સા સત્યભામા ! હું પારિજાતકનું પુત્ર કૃષ્ણદેવને આપી જતો હતો, તેવામાં મેં તારા અંતરના વિચાર જાણ્યા નેથી કરી મને અતિશે અનુકંપા ઉત્પન્ન થઈ આવી કે હું સત્વર અહીં આવ્યો. (ષા)

સત્યભામા—ભગવંત ! મારે વિષે શી દયા આવી તે કહો જોઈએ ?

(ગા) સત્યભામાના વચનપરથી તેનું સ્વાધીનપતિકાપણું વર્ણન થયું છે. (ષા) અંતરના વિચાર—કૃષ્ણ આવવાની ઉત્કંઠાવાળી તારી વૃત્તિ. અનુકંપા—દયા.

નારદ—ન કહેવું એજ કીક. વારૂં વત્સા ! બેરા હવે હું સ્વર્ગ-
પ્રતિ ગમન કરું છું.

સત્યભામા—ના ના ભગવંત ! કહો કહો, મને મારી સખી
નાગરિકાએ કહ્યું છે અને ખલ્લુકુમારની ઓળખાણ પાડી છે કે એ તો
ત્રેણે કાળના જ્ઞાનવાળા છે. (ટા)

નારદ—જો તને તારી સખીએ એમ સમજાવ્યું છે તો હું કહું છું
તે સત્ય માન્ય કે તારા પર વાસુદેવની પ્રીતિ રૂઝિભણી નેટલી નથી.

સત્યભામા—ભગવત ! મારી સખીએ મને એમ પ્રણ કહ્યું
છે કે ખલ્લુકુમાર તો "સોનાં ભગાવે અને સોના મંડાવે" તેવા છે.
પણ પ્રણ ! મારે વિષે તમને દયા કેમ આવી તે તો કહો. એવું તો
જેમ થવાનું હશે તેમ થશે.

નારદ—તો પછે અમારે કહેવાનું શું છે ? વારૂં ગમે તેમ થાવ
અમારે શું લેવું કે દેવું છે ? પણ શ્રવણ કર્ય, જો તું વાસુદેવ તારા
પર પ્રેમ રાખનારા છે એમ માને છે તો સ્વર્ગનું જે મહાસુખકર પારિ-
જાતક પુષ્પ તે તને કેમ ન આપ્યું ? (ટા)

સત્યભામા—ભગવંત ! હમણા આર્યપુત્ર પધારી તે મનેજ
આપશે

નારદ—(હાસ્યપૂર્વક) અબઝાની જાતિ આવીજ બોળી હોય છે.
વાસુદેવ તો રૂઝિભણીને ત્યાં પધારી તેને પારિજાતકનું પુષ્પ આપી
નિહાર કરે છે, અને તું તેની આશા રાખી આમ અદૃજાય છે ! વારૂં વ-

(ટા) ઓળખાણ પાડી છે—અર્થાત્ મેં પૂર્વે આપની અવગત કરી
હતી તે માત્ર મારું અગાનજ હતું માટે તે વિષે કાંઈ વિચાર કર્યો નહિ.

(ટા) પાઠજ વર્ણનાય રોષણીજનનું નિશ્ચયપૂર્વક કથન કર્યું છે માટે
પરિન્યાસ નામે મુખસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે

ત્સા ! તારું કદ્યાણુ થાવ. (એટલું કહી બેસો બેસો કહ્યા સતે નારદમુનિ ચાલ્યા જાયછે.)

સત્યભામા—(નિઃશ્વાસ નાખી) હલા નાગરિકે ! મને નારદજીનું સર્વે કહેણું સાચેસાચું લાગે છે જો એમ હોય તો આર્યપુત્ર જેવા કોઈ સ્વાર્થી ન કહેવાય, એટલુંજ નહિ પણ બોલણું કંઈ અને કરણું કંઈ એમાંના પણ ગણાય. પણ સખિ ! નારદમુનિની વાત સાચી હશે કે જૂઠી ? આર્યપુત્ર જે મારા પર પ્રીતિ રાખે છે તેથી એ વાત મને સાચી હોય એમ લાગતું નથી. કંઈ જીજ્ઞાસુ કામમાં એ શું ચાઈ પડ્યા હશે માટે આવતાં વાર લાગી અને નારદમુનિએ એમ ધારું હશે કે વગર પૈસાની લડાઈ જોવાનો આ ઠીક લાગે છે ! મને એ પ્રજાપુત્રના સ્વભાવ વિષે આર્યપુત્રે રજેરજની સમજણ પાડી મૂકી છે. (છા)

નાગરિકા—વયસ્યા ! પ્રજાકુમાર આવી ઝોટી વાત કરે નહિ. (જા)

સત્યભામા—(સંકોપ) શું ત્યારે એમ હશે ? તને વળી, પૂછીએછીએ ત્યારે તું તો છેકજ ડાહી થઈ બેસે છે. (જા)

નાગરિકા—બેન, મારે શું ? ત્યારે તું કે'છે તેમ હશે !

સત્યભામા—(વિચાર કરી) હલા નાગરિકે ! જો તું મારી

(છા) સત્યભામાના જણવામાં હજી ખરે બેદ આવ્યો નથી, માટે તેનાં નિશ્ચય વિનાના વાક્ય વર્ણુનિ કવિએ સંશય નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણુ છે

(જા) ચાલતી વાત પરથી નાગરિકાએ તર્ક કયો છે માટે તુલ્યતર્ક નામે નાટ્યલક્ષણ.

(જા) સત્યભામાના કોપજીજ્ઞાસુ અહીં નિરોધ કયો છે માટે ઉપરોક્ત નામે મુખમંધિનું અંગ.

સાથે આવે તો આપણે ત્યાં જઈ જેમ કોઈ ન જાણે તેમ જોઈ આવીએ. (જા)

નાગરિકા—આપણે જોવા જઈએ અને દેવ અહીં આવે તો ?

સત્યભામા—જાહે ! એના તો ઉત્તર અનેક છે; પણ જુવું તો ખરું. આલ્ય આલ્ય, તું વહેલી આલ્ય. અલિ વાહ રે ! કેટલીક વાર ? તુંય “ટાઠી પથરા જેવી” દખાય છેને શું ? (એવે નાગરિકા તૈયાર થઈ આવે છે અને બંને જણીઓ જોવા જાય છે.)

(સુખાસન પર બિરાજેલા કૃષ્ણદેવ તથા રૂડિમણી પ્રવેશ કરે છે.)

કૃષ્ણદેવ—મિયા ! હવે તો તારા મનનું સમાધાન થયુંકની કે મારા જેવા કોઈ સીધો માણસ નથી !

રૂડિમણી—આર્યપુત્ર ! મારા મનનું તો સમાધાન થયુંજ છે. પણ પ્રભુ ! આ મહાભોહકારક અને કોઈ વાર અનુલવમાં નહિ આવેલી જોવી સુગંધ ક્યાંથી આવતી હશે ?

કૃષ્ણદેવ—(ગજવામાંના પુષ્પને સંભાળી જોઈ) મિયા ! આ કોનેની વાટિકામધ્યેથી સર્વ સુવાસિત સુમનોની સુગંધ ભેગી થઈ આવતી હશે. (ટા)

રૂડિમણી—આર્યપુત્ર ! સવારે, સાંજે અને રાતે મેં જોયું છે, પણ આવી સુગંધ કોઈ દહાડોય આવતી કેમ મને જણાઈ નથી ?

કૃષ્ણદેવ—મિયા ! તારી શંકા સત્ય છે; કિંતુ આવો સુગંધ તો અત્યારેજ આવે:—

શ્લોક.

‘ માતઃકાળ વિષે દિરેન્દ્ર અતિશે, લોભી થઈ લાગતા,

(જા) કાર્વસિદ્ધિ યવામાટે યોજના કરી છે માટે કુદ્ધિ નામે મુખ-સંધિનું અંગ. (ટા) સુમનોની—મુખોની.

સાચકાળ થયે સમૃદ્ધ ફરતા, પુષ્પો કને માગતા;
લેતા તે મકરંદ ચૂંચી ચપચૂંચી, ગ્રે'તા સુગંધી સદા,
રાત્રીએ નવ બાણ થાય તમને, વે'લાં સૂએા સર્વદા.

રુક્મિણી—(હચો શ્વાસ લઇ) પણ આર્યપુત્ર બાણે તમારી
કનેથીજ મોહક સુવાસ આવતો હોય એમ મને લાગે છે.

કૃષ્ણદેવ—અહો મિયા ! હવે મને અનુત્તમ સુગંધ આવવાનું
કારણ સમજાયું.

શ્લોક.

સુગંધીવાળો મેં, અતિ અરગળ અંગ ધરિયો,
મિયા તારે કાળે, મૃગમદતણેા વાસ ભરિયો;
ઘણાં પુષ્પો પે'યો, તિલક તરણી તેડુ કરિયુ,
રીઝાવા એ સર્વે, યદ્ય પુશ્પી સતી, કાર્ય સરિયું !

રુક્મિણી—(સરિખત) આર્યપુત્ર મને રીઝાવા માટે આટલું-
બધું કરે છે તો પછે તે કોઇ બીજાને કાળે બાકી રાખશે કે નહિ ?
(કૃષ્ણ ન સાંભળે તેમ) “કાગડો કામઠીને ધીરે” એમ લાગતું નથી. જો

૮ શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત. દ્વિરેક—બમરા. સવારે અને સાંજે
વાડીના પુષ્પોતો મકરંદ બમરા ચૂંચી લેછે તેથી સુવાસ આવતો નથી,
અને રાત્રે તો તમે સદા વેહેલા સંધ બગ્ગો છો માટે સુવાસ તમને જણાતો
નથી; આજ અત્યાર સુધી જગ્યા ત્યારે તે સુવાસ તમે જાણ્યો. સુગંધ
વાડીમાંથીજ આવેછે એમ સિદ્ધ કરવાને બમરા વગેરેનાં કારણો બતાવી
આપ્યા છે માટે ઉપપત્તિ નામે નાટ્યાલંકાર

૯ શ્લોક—શિખરિણી. તેવું—સુગંધીવાળું. રીઝાવા ઇન્—તને રીઝા-
વવાને એ સધળું મેં કર્યું હતું; અને હવે તેથી સતી (તું) પુશ્પી યદ્ય છે
માટે મારું કાર્ય (રીઝાવવા રૂપ) સર્વું છે, ઉપપત્તિ નામે નાટ્યાલંકાર.

કંઈ પાશ ઝોઘાય તોજ તે તેમાં પેસે કે નય પેસે. (વિચાર કરી) પણ લાવ્યને આમ તો કરી જોડે. (ઠા)

કૃષ્ણદેવ—મિયા ! આમ વિધિનિષેધ શા કર્યા કરેછે ! (એટલું કહી કને જઈ આલિંગન દેછે)

રુક્મિણી—(કિંચિત્ આધી ખશી સકાપ) ખસો ખસો, આર્ય-પુત્ર ! તમે તમારે ઢંગે રહો; અમારા સુધી એમાંનું કંઈએ હોય નહિ.

કૃષ્ણદેવ—(કંઠે કર બરાબી) મિયા ! તું જે કહે તે હું તારું પ્રિય કરું, કિંતુ તારા જેવીએ આમ મારો તિરસ્કાર કરવો ઘટે નહિ.

રુક્મિણી—(નિશ્વાસ નાખી) દેવ અમારું પ્રિય તમે કરશો ત્યારે આમનો સૂર્ય આમ નહિ ઉત્તે ! (સજ્જ નેત્રે) મલુ એ દહાડા તો અમારે જતાજ રહ્યા !

કૃષ્ણદેવ—મિયા ! આમ રંગમાં ભગ કરતાં હું તને પ્રથમજ નિહાળું છું. વાર જા, તું જે કહે તે મારે તારું પ્રિય કરવું; પછે કંઈ છે ? (ઠા)

રુક્મિણી—કર્ણુ કર્ણુ !

કૃષ્ણદેવ—પણ મિયા તું કહે તો ખરી. જોડ્યા વિના કોઈ દિવસે કાર્ય થવાનું છે ?

રુક્મિણી—જો આર્યપુત્ર ! એમ આગ્રહ કરોછો તો જેમ તમે શધિકાનો વેણા સ્વહસ્તે બાંધતા'તા તેમ મારી આજ ન બાધો ! મને બહુ બહુ દહાડાથી એ દેવશ્રીને કેવું આવડે છે તે જોવાની હોંસ છે. (એટલું માગી કૃષ્ણને આલિંગન દેછે)

(ઠા) રુક્મિણીનો કાર્ય સાધનાનો નિશ્ચય વર્ણાયો છે માટે કુન્તિ નામે નાટ્યાવકાર.

(ઠા) કૃષ્ણની કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા વર્ણાય છે માટે અંધવમાય નામે નાટ્યાવકાર

કૃષ્ણદેવ—અહો આટલા બધા શ્રમે માગી માગી ને માગ્યું
તે એજ કે ?

શ્લોક.

જનકસુતા સીતાએ, માગી માગી અર્જુન તો માગ્યું;

ભીષ્મકન દિની તારૂ, માનસ તેણે યથા અનુસર્યું. ૧૦

રુક્મિણી—(સંગે) મહારાજ એવા પા'નાં કાઠવા'તાં ત્યારે
આપીશ એમ શાકાને કહ્યું ? (નિશ્વાસ નાખી) અમે જાણીએ
છીએ કે અમારૂં ધાર્યું દેવ કદીએ કરવાના નથી ! (સજળ નેત્રે)
“ગરીબના બેલી રામ” પણ કોણ જાણે ક્યા જઈ સૂતો છે !!

કૃષ્ણદેવ—મિયા ! તું આમ કલેશ કરે કે ગમે તે કરે તેણે
કરી મને ને ન આવડતું હોય તે કદાપિ આવડે ? (એમ કહી અશ્રુ લ-
ગે છે)

રુક્મિણી—(તિરસ્કારપૂર્વક તરછેડી નાખી) થયું થયું મહા-
રાજ ! બહુ થયું (એટલું બોલી સુખાસન પર સૂઈ જાય છે)

કૃષ્ણદેવ—મિયા આવી હક તે શા કામની ? લે ઊઠ્ય ઊઠ્ય
મને જેવી આવડશે એવી વેણી ગુ થીશ. પણ તું એટલોય વિચાર
નથી કરતી કે એ મને ન આવડતી હોત તો હું કેમ કરી તને મના
વત !

રુક્મિણી—(ધીમેથી ઊડી ડુસકા ખાતી) અમે અમે એવું ક-
હીએ કેમ ? (એમ બોલતી મોઝરલાદિક વેણી ગુથવાનું સર્વ સાહિત્ય લાવી
કને મૂકી બેઠી રહે છે) (ઠા)

૧૦ શ્લોક—ગીતિ અર્જુન—મૃગચર્મ માનસ ઈ—તારું મન પણ
તેણું (તેવાજ છુસ્કક પદાયની માગણી કરવામા) પ્રીતિવાળું થયું છે.

(ઠા) પારિજાતક પુષ્પ લેખલેવારૂપ કાર્યનો આરંભ વર્ણવ્યો છે
માટે ઉદયમ નામે નાટ્યાવકાર

કૃષ્ણદેવ—(કર સાહી જે ચી જે પગ વચ્ચે સુખાસન નીચે બેસાડી શિરમાં મોગરેલ સિંચે છે) પ્રિયા ! આમાં તે શું અધિક હતું ?

રુક્મિણી—(કિંચિત્ ઉતરેલે રોષે) ત્યારે આર્યપુત્ર ! એમાં તમારે શું “ બેસરાગ બેસવાનું ” હતું કે આટલા સોંધા મોઢા થયા !

કૃષ્ણદેવ—એ પ્રિયા ! લે, હવે વેણી તું તારે હાથે વાળી લે.

રુક્મિણી—હવે એમ અધૂરું મૂકાવી કાણ ઊઠનાર છે ?

કૃષ્ણદેવ—અરે વાહ ! એ તે મને આવડે ? તારા જેવી હઠીલી તો મેં એકે સ્ત્રી દીડી નહિ.

રુક્મિણી—(ગળવામાંથી પારિજાતકપુષ્પ કૃષ્ણ ન જાણે તેમ કાઢી લઇ) મહારાજ તમને આવડતું તું, અને તે કામ તમારી પાસે કરાવ્યું, તેમાં તે માફ થેતું હઠીલાપણું ?

કૃષ્ણદેવ—(વેણી બાધી ઉપર હાથ ફેરવી) લે પ્રિયા ! હવે તે તારૂં ધાર્યું થયું કની ? (એમ કહી ચુંબન કરવા જાય છે અને રુક્મિણી બાધી ખસી જાય છે).

રુક્મિણી—(સરિખત) આર્યપુત્ર ! જેમ તમે આટલું બધું મારે કાળે કર્યું તેમ હવે તો આ વેણીની મધ્યામધ્ય આ પારિજાતકપુષ્પ બાધી લેા અને પછે આપની ઇચ્છાનુરૂપ વર્તન કરો; હવે પોડા કાળે ઉતાવળા થવામાં શો માલ છે ? (જા)

કૃષ્ણદેવ—(ખિન્ન થઇ જઈ) હા લાવો પ્રિયા ! હું એ બાધી-રહું. તમે ઠીક સંભારી મારી કનેથી એ લેઇ લીધું, નહિ તો કંઈતું કંઈ ચીમળાઇ સૂકાઇ જાત ! હું એ તમનેજ આપવાનો હતો, પણ મૂલી ગયો એટલે એમને એમ પડી રહ્યું !!

(જા) પારિજાતક રુક્મિણીના હાથમાં આવવા રૂપ કાર્પનું કપન કર્યું છે માટે ઉલ્લેખ નામે નાટ્યાલંકાર.

રુક્મિણી—આર્યપુત્ર ! હવે તો એટલાથી પતાવો તો મીઠું મળુ અતિ જૂઠું બોલ્યે તો આવરદા થટે !

કૃષ્ણદેવ—હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે એ મેં તારે કાનેજ આપ્યું તું. (એ શબ્દ સાંભળતાં કોઈ ન જાણે તેમ સત્યભામા અને નાગરિકા પ્રવેશ કરે છે).

સત્યભામા—(ખીજું કોઈ ન સાંભળે તેમ સંકેપ) હલા નાગરિકે ! આ શઠ સાથે સંબંધ કરાવનાર તુંજ કે ? (તા)

રુક્મિણી—(સસ્મિત) આર્યપુત્ર ! સમ ખાઈખાઈને તો તમારું પેટ ભરાઈ ગયું હશે !!

કૃષ્ણદેવ—જે તને એ મારું કહેવું સત્ય નથી લાગતું તો તું કહે તે પ્રકારે હું એ માટે તારી પ્રતીતિ કરી બતાવું !

સત્યભામા—અહિ નાગરિકા ! કાન ચોખાળી સાંભળજે !

રુક્મિણી—મારી પ્રતીતિ તો ક્યારે થાય કે જ્યારે દેવ સત્યભામાના સોગન ખાઈ કહે ત્યારે. (યા)

કૃષ્ણદેવ—હું સત્રાજિત્સુતાના અને મારી જાતના શપથ ખાઈ કહું છું કે એ પારિજાતકપુષ્પ હું તારે કાનેજ અહીં લાવ્યો તો, પણ તે જૂલથાપથી તને આપવું રહી ગયું.

સત્યભામા—(સર્વે સાંભળે તેમ ઓટથી) “ ખાવાને જગલો અને કૂટવાને ભગલો ! ” છે કંઈ લેવા ને દેવા ? સોંધી ને સફરી સત્રાજિતની સુતા ભલી જડી છે ! પણ હું તો “ રગેરગ રધ આપકું ” તેવી

(તા) સત્યભામાના દોષખીજનો વિસ્તાર વર્ણવ્યો છે માટે પરિકર નામે મુખસંધિનું અંગ.

(યા) સત્યભામાના કોષખીજને ઉત્તેજન મળે એવી રીતે વર્ણન છે માટે વિલોભન નામે મુખસંધિનું અંગ.

હું !! (એ બોલવું સાંભળી કૃષ્ણદેવ તથા રક્તિમણી બાહેર આવેછે અને તેમને જોઇ સત્યભામા તથા નાગરિકા નાથી જાયછે). (દા)

રક્તિમણી—આટલી ભાગી રાતે મારા મંદિર કને એવું જો-
લનાર કોણ છે ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! અવશ્ય તેના શોધ કરવો જોઈએ. (એમ જોડતાં બન્ને જણ જોવા જાયછે)

પંચમાંક સમાપ્ત.

(દા) સત્યભામાનું ક્રોધબીજ અત્યાર સુધી ગૂઢ હતું તે ઉઘાડું પથું
માટે ઉદ્ભવે નામે મુખસંધિનું અંગ

અંક ૬ ફો.

(શોચ કરતે વેશે શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે)

શ્રીદામો—ખટા વેરે વિઠલ ને વીણવા મારે વશવાના વેરી
યદ તેને વિદાય કર્યો દારૂને હુકમના તોરમા દબાવી દઇ રથે નેત-
રેલા ઘોડા છોડી મૂકાવ્યા. એવા એક તો શુ પણ અનેક કામ કરવા
હુ તૈયાર છુ પણ હજી મારે વકરાએવો વાઘણ કને જઈ મનાવાનુ
બાકી રહ્યુ છે દૈવ જાણે ત્યા તેનો શીકાર હુ યદ પડું છુ કે તેને
મારો શીકાર કરૂ છુ (એમ વિચાર કરતો સત્યમામાના મંદિર કને આવી
પહોંચે છે અને તેને ત્યા રીસાવશે વેશે બેઠેલી નાગરિકા સાથે જુએ
છે) (ઇ)

નાગરિકા—(શ્રીદામાને આવનો જોઇ) વયસ્યા ! જો, જો, પેયો
આર્યપુત્રનો સ દરો. લઈ આવ્યો હોય એમ જણાય છે

સત્યભામા—(મુખ ફેરવી) તને ભલા સ દરશા ને સાઇ સૂઝી
રહ્યા છે ! તુ તારે જે કરતી હોય તે કર્ય

શ્રીદામો—(કને આવી) કેમ લઘુદેવિ ! તમારે તો કઈ લ-
ડાઈ થયાનુ સભળાય છે ને શુ " તમે તમારા બોળપણાથીજ હજારું
એટલું દૂધ દેખી રહ્યા'તા

સત્યભામા—(સંકોષ) એવા અલાવડા અને મીઠડા મને

(ઇ) પાત્રમા અકમા સત્યમામાના ક્રોધ રૂપ ખીજનો નિરૂપ કરી
અકસમાર્પિતએ સત્યમામાના વચનદ્વારા તે પ્રશ્ન કર્યુ છે, તથા, તે બોન
નાર કોણ ? એવી શકા બિહારી તે કાર્યક ગુપ્ત પણુ સમ્યુ છે, માટે મુખ્ય
અને પ્રતિમુખ્યસંધિ એજ અકમા વર્ણાઇ ગયા છે હવે એ રોમને શમાવવા
રૂપ મર્ચની વચ્ચે વાર વાર નિમ્ન ઉપજવા તથા લાભ મળવો ઇત્યાદિ લક્ષણ-
વાળા ગર્ભસંધિથી આ અકનો આરભ થાય છે શ્રીદામો ઇ૦

જરાકે ગમતાં નથી ! તુ તારે ઢંગે રહેજે. મોટી દવી હશે તેને મારે શું.....(એટલું બોલી અટકી જાય છે) જા જા, અહીં તું શાકાને આવ્યો છે ? (આ)

શ્રીદામો—આ તે શુ શોધ્યને ખારે.....(તેને બોલતો અટકાવી)

સત્યભામા—અહ્યા ગોવાળિયા ! જો તેનું નામ મારા આ-ગજ દીધું તો મારા જેવી કોઈ નથી હો !

શ્રીદામો—(ગાવમા લપડાવે મારી) ભૂંચો ભઈ ભૂંચો.

સત્યભામા—(રફન કરી) મને આ ઘરમાં છેતરપંડી કરી નખાવનારનું સત્યાનાશ જાણે. હું જાણું છું જ કે તુ અહીંથી મારો છવ લૂંટીયા વગર જનારો નથી (એટલું બોલી ભડી સાક્ષીજાય છે, અને તેની પછાડી પછાડી નાગરિકા પણ જાય છે)

શ્રીદામો—અરે રામ ! હવે આપણાય ગ્રહ વાકા થયા લાગે છે. હું કે જે જ્યાં નાખ્યો ત્યાં સોંસરો નીકળી જનાર તે આમ અટક પાછો જઈ જાય. (નિશ્વાસ નાખી) "મરતા માંટીને બાપ કહે તે કંઈ જાણે ?" આલ્ય રામ આલ્ય, જઈ કાહાનજીને સુક્તિબંધ જણાવીએ. (એમ કહી ચાલ્યો જાય છે).

(કૃષ્ણદેવ વિચાર કરતે વેશે પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામો ગયો છે એટલે કાર્ય તો નિઃસશયપણે થવું જ જોઈએ વશલાને વિદાય કર્યો અને દાડકકને રથ છોડાવી નાખ્યો એ સમાચાર તો મેં જાણ્યા, અને અધુના મિયાની ખખર સાંભળી ખુશી થઈશું. (એવે ઉતરી ગયેલે મોઢે શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે).

(આ) અહીં સત્યભામાનું કોષયુક્ત વાક્ય વર્ણવ્યું છે માટે મર્મસંધિનું તોટક નામે અંગ

શ્રીદામો—મહારાજ કુંડીએ દવાને વ્રજનો ગોવાળિયો ઠીક હાથ લાગ્યો છે ।

કૃષ્ણદેવ—વાહ વાહ ! વયસ્ય ! એવું શું ખોલે છે ! તું તો મારા અમાત્યાદિક કરતા પણ અધિક છે. (૬)

શ્રીદામો—મુઆ અધિક ને બધિક; કહાનજી તમે ને કહાવ્યું તું કે “દાન ! તમારે કાને મેં વ્રજમાં જવાના વિચાર માંડી વાળ્યો છે. તમે રાત્રે દવીને મદિર ગુપ્તપણે પધાર્યા અને રીસાઇ નાશી ગયાં તે ઠીક ન કર્યું, તથાપિ અમે તમને ક્ષમા કરીએ છીએ.” એમાં તું કશુંએય દવીએ સાંભળ્યું નથી કે આપણાથી કહેવાયું નથી. (૬)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! હાસ્ય કરવું જવા દઇ કહે તો ખરો, કે ત્યાં તારા ગયા પછે શું નિપત્યું ?

શ્રીદામો—મહારાજ મારા સમ ખાઇ કહું છું કે મેં ને કહું તે સહુ સાચેસાચું જ છે.

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! કહી દે કહી દે, વાર કરીશ મા.

શ્રીદામો—(વિચાર કરી) કહાનજી ! તમને તહીં તેડયા છે અને મારી સાથે કહાવ્યું છે કે આર્યપુત્રે મને આવડામોટા વાંકે માટે ક્ષમા કરી તેથી મારા પર તેમનો પૂર્ણ પ્રેમ છે એમ હું માનું છું. (કૃષ્ણદેવ ન સાંભળે તેમ) એમને એજ જ્ઞેઇએ ! નથી મારી વાત માનવામાં આવતી કે નથી મારી દશા જ્ઞેઇ પરીક્ષા કરતા, તો ભવે ત્યાં જઈ “ધી કુળા” જાએ !

કૃષ્ણદેવ—અમ્ય ! એણે દેવીને ત્યાં આલતી કોઈ મુદાની
વાત સાંભળી હશે નહિ, (ડ)

શ્રીદામો—હા હા એમજ હશે, નીકર એ તો મહા રીસનું
જાણ છે

કૃષ્ણદેવ—ના ના, એટલું બધું તો કંઈ નથી એમની જે
રીસ તો કોના પર

શ્લોક.

મંમ જે રૂફડી રૂફડાટ કરે,

થડનેરથકી તર તોર ધરે,

મહિષી થઈ મસ્ત ખિલે ઝમુમે,

વનિતા વરવાલવડેજ રમે

૧

શ્રીદામો—એ તમારું કહેવું ખરું, અને એજ ખત્તા ખવડાવનારું છે !

કૃષ્ણદેવ—અત્યા ! તારી સાથે કંઈ વાતચીત ન કરી માટે
ખત્તા ખવડાવનારું કે ?

શ્રીદામો—હાસ્તો, બાકી બીજું શું ? (એવે ત્યાં ઉતાવળી ઉ
તાવળી નાગરિકા આવેડે)

નાગરિકા—દેવાધિદેવ દેવીના મંદિર સુધી પધારવાની દયા
કરે તો ઘણું મારું

કૃષ્ણદેવ—નાગરિકા ! જા તું જઈ દેવીને કહે કે મને છત્રધારી

(ડ) કૃષ્ણનું વિતર્ક બરેણ વાગ્ય વણાયુ છે માટે રૂપ નામે ગર્ભસ
ધિનું અંગ વણાયુ છે

૧ શ્લોક—તોટક તર—સપૂણું તોર—જેર-બળ વનિતા ધૃ—તેમ
વનિતા પણ વર(સ્વામી)ના વડાનવડેજ રમે

મહારાજે કોઈ વિદ્યશનો પત્ર આવ્યો છે તે કાળે જોલાવ્યો છે, ત્યાં નંદ હું સત્વર આવું છું.

નાગરિકા—મહારાજાધિરાજ જરૂર વહેલા પધારશો. (એટલું કહી ચાલી જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! ચાલ્ય આપણે રાજસભામાં જઈએ; પછે મારે પ્રિયા પાસે જવા સત્વર છીકવું પડશે.

શ્રીદામો—હા હા મહારાજ ! ચાલો ઉતાવળા. ને ત્યાં જતાં વાર લાગી તો મેમને સાટે અમેમ જેવું કંઈક જણાશે. (એમ માતો કરતા બંને જણા ચાલ્યા જાય છે)

(મન સાથે વિચાર કરતી સત્યભામા પ્રવેશ કરે છે)

સત્યભામા—એ નાગરિકાને આર્યપુત્ર કને મોકલી છે તેણે કરી ત્યાં શ્રીદામાએ જઈ થું કહ્યું અને એ અહીં આજ આવવાના છે કે નહિ એ સર્વે વાત જણાઈ જશે. ને મેં એટલો રૂમાડો ન કર્યો હોત તો સવારમાં ઊઠી એ ઉપારનાથ મંજરાં ચાલ્યા ગયા હોત. ને મેં શ્રીદામા સાથે હસી ખુશી વાત કરી હોત તો મને જોડું લાગ્યું છે કે નહિ તે દેવ શી રીતે જાણી શકત ? એવે (ત્યાં નાગરિકા આવી ઊભી રહે છે) (ક)

નાગરિકા—સખિ ! તારો ધારણા રજેરજ ખરી પડ્યા જેવી લાગે છે. હું તો જાણતી'તી કે તેં જોપખંધુનાં છોડાં પાડ્યાં તેણે કરી દેવને મારું લાગશે, પણ દેવના જોલના ચાલવા પરથી મને એમ જણાયું કે શ્રીદામાની કંઈએ વાત તેમણે શ્રાવ્યીજ માની નથી !

સત્યભામા—હા નાગરિકે ! પણ મે આર્યપુત્રને અહીં જોલાવ્યાંતા તેવું કેમ થયું ?

નાગરિકા—છત્રધારી મહારાજ કને જઈ ઉતાવળે આવું છું. એટલું કહી મારા દેખતાંજ શ્રીદામા સાથે તોણીયા ગયાછે, તે હવડાં આવ્યા જાણુને. (ઋ)

સત્યભામા—(માથુ ધૂલાવી) હાં હાં કીક છે, તહી ગયાપછે અહીં આવવાનું કહ્યું કે? વાર તુ જઈ (કાનમા) આટઆટલું કરી મૂક્ય અને હુ પણ એમને આવવાની વાટ જોતી અંતઃપુરમાં બેસુ છું. (એમ કહી બંને જણુ ચાલ્યા જાય છે). (ઋ)

(રાજસભામા જવા સજ થયેલા ઉચ્ચેન પ્રવેશ કરેછે)

ઉચ્ચેન—અરે સજ્ય ! કેમ તુ કૃષ્ણને જઈ કહી આવ્યો'તો- ને ! મારો સંદેશો સાંભળી એ આટલો કાલ ગત કરે એમ મને લાગતું નથી.

સંજય—(નમન કરી) દેવશ્રીની આજ્ઞાનુસાર મેં સર્વે ક- હ્યું'તું, અને જ તારી પાછળ આવું છું એવો ઉત્તર પણ ચાલવેંદુએ આવ્યો'તો.

ઉચ્ચેન—કીક, મારે એજ પૂછવાનું હતું. (એવે કૃષ્ણદેવ અને શ્રીદામાને આવતા જોઈ) આવો આવો કુલદીપક ! હું તમારીજ વાટ જોઈ રહ્યો છું.

કૃષ્ણદેવ—(નમન કરી) માતામહ ! મને આવતાં દિશિત વધુ કાલ થયો તે ક્ષમા કરશો. (જ)

(ઋ) છત્રધારી મહારાજ—ઉચ્ચેન (ઋ) હાંહાં ઇ—કૃષ્ણ પ્રથમ મારી પાસે ન આવતા ઉચ્ચેન પાસે ગયા તેથી મારા પરની એમની ઓછી પ્રીતિ સમજાય છે, એ વ્યંગ્યાર્થ આટલું—દીવા જાપા કરવા વગેરે (જ) માતામહ—(કૃષ્ણની માતા દેવકીના ઉચ્ચેન કાકા પાપ માટે).

ઉમ્મસેન—હે કુલદીપક તાત ! કશા કરવાનું કોને છે ? વાહ વત્સ ! પડીલો મલ્લેની આવી નમ્રતાને અનુત્તમ કોણ ન કહે ? ભાઈ મેં તમને જે માટે અહીં બોલાવ્યા'તા તે કારણ આ (પત્ર આપી) વાંચ્યાથી લક્ષ્યમાં આવશે. (૮)

કૃષ્ણદેવ—(કોઈ ન સાંભળે તેમ પત્ર વાંચી જઈ સંકોપ) માતામહ ! આ કુષ્ઠ શું કરવા બેઠો છે ? એ આવતી કાલે સોળસહસ્ર સુંદા રીઓનો સત્ર કરનાર છે ! આ દહમાં પ્રાણ છે ત્યાં લગી એમ કદાપિ થનાર નથી; (સખેદ) શિવ ! શિવ ! દીનદયિતાઓની શી દુર્દશા ! (૯)

ઉમ્મસેન—તાત ! આપણે તેમનાં કષ્ઠ કથવાનાં છે. એ કુષ્ઠ ભોમામુરને વૈષ્ણવાસ્ત્ર પ્રાપ્ત થયેલું છે તેણે કરી એની સામે યુદ્ધમાં ઉભરેલાનો ઈંદ્ર પણ ઉત્સાહ ધારી શકતો નથી, તો પછે આપણા જેવા તે શું કરે ? (એટલું કહી નિઃસ્વાસ નાખે છે.) (૯)

કૃષ્ણદેવ—ભણે પુરંદર એના વૈષ્ણવાસ્ત્રથી ઉત્સાહ રહિત થાય, તથાપિ હું આ મારા ચક્રવર્તે એના મૂરેમૂર કરી નાખી અબલાજનને મહાકષ્ઠમાંથી મુક્ત કરીશ. (ઓ)

શ્રીદામો—ઘઘા ! એના તે શા ભાર છે ? કંસ, કેશી, મદન, માતંગ, મા'વત એવા એવા અનેકને અમારા જેવા ગોવાળિયા પૂરા પડી શક્યા, તો હવે એવા એકને છતવો તેમાં તે શા વેદ ભણવા'તા ? (ઓ)

(૮) તાત—પુત્ર વગેરેનું સંબોધન. અનુત્તમ—સર્વોત્તમ. (૯) આ કુષ્ઠ—(ભોમામુર) સત્ર—યજ્ઞ. દયિતાઓ—ઓઓ.

(૯) કથવાનાં છે—મોઢે બોલવાનાં માત્ર છે; નીવારવાને આપણે સમર્થ નથી. અહીં ભોમામુરે મારવા ધારેલી સ્ત્રીઓને બચાવવાની નિરાસા ઉમ્મસેને પ્રકટ કરી છે માટે નિદર્શન નામે નાટ્યલક્ષણ.

(ઓ) પુરંદર—ઈંદ્ર. (ઓ) માતંગ—કુલધાપીડ દાસી. અમારા જેવા ગોવાળિયા—(કૃષ્ણ જગન્નાથ તે વખતે ગોવાળ અવસ્થામાં હતા માટે તેમને ઉદેશીને).

કૃષ્ણદેવ—(વિચાર કરી) માતામહ ! જો એ વાત તમને મહત્વની લાગતી હોય, તો તમે રાજસભામાં જઈ અમાત્યાદિકને બલે પૂછો, કિંતુ આ દેહમાં પ્રાણ છે, ત્યાં લગી એ અળલાઓનો વાળ પણ પાંકો થવા દેનાર નથી. હું જઈ પ્રાજ્ઞયોતિષ પર યુદ્ધ કરવા જવાની સજા સંભળું અને તમે જઈ અમાત્યાદિક સાથે મંત્ર કરી યુદ્ધવાદ્ય વગડાવો. (ક)

ઉમ્મસેન—(ક્યવાતે મને) વાર તાત ! હું જઈ સચિવોના વિચારથી તમને વિદિત કરીશ; પણ મને પૂછ્યા પાછે એણીપા યુધ્ધ માટે જવાનું સાહસ કરશેા મા. (છ)

કૃષ્ણદેવ—(જિભા યદ્ય નમન કરી) માતામહની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન હું કદાપિ કરનાર નથી.

શ્રીદામો—દાદા જઈએ છીએ હો; લડઈ બડઈ છડઈ જાય તો ઠીક !

ઉમ્મસેન—(જિભા યદ્ય) હું પણ રાજસભામાં જઈશું. તાત ! જાવ ! ઉભાય જણ આવજો હો. (એમ વાતચિત કરી સંજયાદિ ચારે જણ ચાલ્યા જાયછે).

(વિક્રાળ વેશ ધારણ કરી સત્યભામા પ્રવેશ કરેછે).

સત્યભામા—અરે પોહોર રાત તો જવા આવી તોય હજી આર્યપુત્ર આવ્યા નહિ. વાટ જોનારને વેળા લાંબી થાય એમ તો મને કંઈ નહિ થતું હોય ! કદી કાલની પેઠે બારોબારજ પકડાઈ ગયા હશે તો. (એવે કેશ પ્રસાધનનું સાહિત્ય લેઈ નાગરિકા પ્રવેશ કરેછે). (ગ)

(ક) અમાત્યાદિકને—પ્રધાનમંડળ વગેરેને. પ્રાજ્ઞયોતિષ—એ નામનું જોમાસુરનું નગર. મંત્ર કરી—યુક્ત વિચાર કરી.

(છ) ક્યવાતે મને—જોમાસુર અન્ય છે એમ જાણીને. સચિવોના—પ્રધાનોના (ગ) કેશ પ્રસાધનનું—માથાના વાળ હોળવા વગેરેનું.

નાગરિકા—સખિ ! કહ્યા પ્રમાણે સહુ દીવા અંખા કરવાની તબવીજ કરી છે. હવે આર્યપુત્રને આવવાની વેળા થઈ છે, માટે તું વેણી બાધી ચંદ્રક ચોડી સત્વર સજ થા. હુ ધારેલા કામમાં મંડી'તી માટે મને આવતાં વાર થઈ. (ઘ)

સત્યભામા—અહિ નાગરિકા ! તું તે ક્યારે સમજાણી થઈશ ! આજ તે વેણીચંદ્રક હોય ! અને એ તે હું મારા દિયા હૈકાને ઉમંગે કરું ! કોણ જાણે, આવેછે કે એમની વહાલીને ત્યાં જાય છે ! જા જા, તુ તારે જઈ કહ્યા પ્રમાણે બારણા આગળ બેશ, અને જો આવતા જણાય તો મને કોઈ ન જાણે તેમ જણાવજે. (ટ)

નાગરિકા—વારૂ બેન ! તે કહ્યું તેમ કરું છું ; પણ મારું કહેવું જોડું નથી હો. પતિને રીઝાવી કઈ કામ કાઢી લેવું હોય, ત્યારે રીસની સાથે શરીરની શોભા પણ કરવી જોઈએ. કદી કંઈ બીજું ધારી ન કરીએ તોય સ્વામીનું સાડું પાંચી ચાંલો ચોટલો તો કરવો પડે ! (ઘ)

સત્યભામા—(સંદેહ) જા જા તને જોણ કાઢી કરે છે કે કાઢી કાઢી વાતો કરવા લાગી ! તને તારે કહ્યું છે તેજ કરય, ચોટલે તેં સહુએ કર્યું એમ હું જાણીશ.

નાગરિકા—વારૂ બેન ! હું એમ કરું છું (એટલું કહી નાગરિકા જઈ બારણા આગળ બેસે છે).

(સર્વાંજ સહ મુદ્દમાં જવાને વેશે કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—(ચક્રિત થઈ) અરે પ્રકાશમાં પ્રભાકરને લગ્યે એવું આ મંદિર કિયા અગ્રથી ઉવાયલું લાગે છે ? નેવું મેં કોઈ દિવસ

(ઘ) ચંદ્રક—ચાંલો. (ટ) વેણીચંદ્રક—ચોટલો ગુપ્તો અને ચાલો ચોટલો.

(ઘ) પાંચી—પાંચી. નાગરિકાએ સત્યભામાને રીઝામણ દીધી છે માટે ઉપદેશન નામે નાટ્યાનંકાર.

નહિ જોયલું તેણું આજ ભારી દૃષ્ટિએ કેમ પડે છે ? નથી દારપાલિકા
કે નથી જાણાતી અંતઃપુરપાલિકા ! તેમ નિયાની મિયસખી નાગરિકા
પણ કંઈ જોવામાં આવતી નથી ! (આમ તેમ જોઈ) શું કંઈ ઋતુ આ-
દિકનો તો બાધ નથી ? ના ના એમ હોય અને હું ન જાણું એમ કેમ
થાય ? (એવે ચપટી વાગી તે સાંભળી) આણીપા કોઈ હોય એમ લાગે
છે. (તેણીપા જતાં દીન વેશે બેઠેલી નાગરિકાને જુએ છે) ! કોણ નાગ-
રિકા કે ? કેમ આજ આમ છે ? તારી સખીની પ્રકૃતિ તો ઠીક છે-
ને ? (છ)

નાગરિકા—(જોઈ થઈ નમન કરી) આર્યપુત્ર ! આ ભારી
વયસ્સા પણ બેઠી છે. (એટલું કહી બાજુએ અંધારામાં ચાલી જાય છે).

કૃષ્ણગૃહેષ—અરે આ કંઈ અવનવો ખેલ દખાય છે !
શ્રીદામાએ કંઈ લાકડે માંકડું તો વળગાડ્યું નથી ! વાત્રું આદ્ય જઈ
જોઈ તો ખરે. (એમ કહી અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરે છે અને ત્યાં વિચિત્ર વેશે
સત્યભામાને સૂતેલી જોઈ તેને જાગ્રત કરવાને યત્ન કરે છે) અધિ પ્રિયે !
આજ આમ કેમ !

શ્લોક.

મરાલે હે બાલે, નિરમલ નભે ચંદ્રક નથી,
કપોલે હુંસો જો, નયન નિરખું ના કહું કથી;
સુવાસી તાંબૂલે, વર અધરના રંગ ન દિસે,
અરે હા ! આ શું છે ? હૃદય ધડકે શે વિણ મિયે ? ૨

(છ) પ્રજાકરને લજવે એવું—પ્રજાકર (સૂર્ય) કરતાં પણ વધારે
તેજસ્વી. અત્રપી—વાદળાપી. અધકાર વગેરે ચિન્હ જોઈને કૃષ્ણે તર્ક કયો
છે માટે ગર્ભસંધિનું અનુમાન નામે અંગ વર્ણાયું છે.

૨ શ્લોક—શિખરિણી. મરાલે ઇન્—હે હૃદય સરખી (ગતિમાં) બા-
ળા ! આ નિર્મળ આકાશમાં ચંદ્ર કેમ નથી ? તારા કપાળમાં ચાંદલો કેમ

અપિચ—

શ્લોક.

ચંદ્રે આ ચતુરા કરી પૌંડ તને, શું નિષ્કલંકી લહી,
ચંદ્રે બેઠું અબેદ એહ અરિને, જાણે નબે એ વહી;
કામે લગિજત શું થઇ દુખી કરી, તો હું હણું ને પ્રિયા !
બાળા ! બોલ્ય રસાળ વેણ વદને, કોણે કરી આ ક્રિયા ! ૩

(એટલું કહી અ મને સ્પર્શ કરવા જાયછે એવે જવ જવ કહી એ-
કદમ બેઠી સત્યભામા બેઠી યાયછે).

સત્યભામા—તમે તમારી વાત જાણ્યા, ને મને અકળ્યા તો !
હું તમારું નામ દેતી નથી.

કૃષ્ણદેવ—પણ પ્રિયા આટલું બધું શા ઉપર ? (જ)

સત્યભામા—મારા જીવ ઉપર; કંઈ તમારા પર કે કોઈના
પર નથી. તમારાથી જે થાય તે કરી નાખજો. (સ્)

કૃષ્ણદેવ—અરે પ્રિયા ! આમ વાંકું શું પાડેછે ? હું તો કહું છું
કે તને આટલું બધું થઇ આવવાનું શું કારણ છે ?

નથી ! તારા કપોલ (ગાલ) ઉપર હું હંસ ચીતરેલા મારી આંખે દેખતો
નથી. વળી સુવાસવાળા તાંબૂલવડે તારા વર (ઉત્તમ) અધરનો રંગ દેખાતો
નથી.

૩ શ્લોક—શાર્દૂલવિકીરિત. તને કોઈએ દૂભી તો નથી. એમ કહી
આર્જવ કરેછે: ચંદ્રે ઇ—હે ચતુરા ! તને કલક વગરની જાણીને તે ન જ-
મી શકાયથી શુ ચંદ્રમાએ તો તને આ પીડા નથી ઉત્પન્ન કરી ! જાણે
ઇ—એ માત્ર નબે (આકાશમાં) વહી જાય છે ! અથવા તારા સ્પર્શી
લાજ પામેલા કામદેવે તને દુખી કરી ? કૃષ્ણ સત્યભામાનો આર્જવ કયો છે
માટે પર્યુપાસન નામે અંગ વર્ણાય છે.

(જ) શા ઉપર—શા કારણથી ? ઉપર શબ્દ જવાબને અનુકૂળ
સુકિતપુરસ્સર વાપર્યો છે.

(સ્) સત્યભામા કૃષ્ણના પ્રશ્નનો ઉલ્લેખ અર્થ કરીને કહેછે: મારા જીવ
ઉપર ઇ.

સત્યભામા—આટલું બધું થાય મારી જલારાતને । જેન
યવાનું હશે તેનેજ થશે, અને જે અમે એવાં કરમ કરતાં હઇશું અને
અમને થશે તો તમે તમારે જોવા આવશો નહિ. પણ વેળા કવેળાએ
એવો શાપ શાકાને દ્યો છો ! (જ)

કૃષ્ણદેવ—અયિ મિત્રે ! હું શું તારો વૈરી છું કે તને શાપ
દઉં ?

સત્યભામા—વેરવી તો સારો કે એકજ વારકુ માથુ કાપી
આપો રહે !

કૃષ્ણદેવ—પણ અમે એવું શું કર્યું છે કે આટલી બધી ગુર-
ઉપમાને ઘટિત થઇ પડ્યા !

સત્યભામા—(હાથના ચાળા કરી) અરેરે આ તે કંઈ જાણી
છે ! મારે મોઢે કઢાવણ હશે કેમ ? હૈયામાં હાથ મૂક્યો હોય તો કોરો-
કટ નીકળે ! હજી જરા વધારે અજાણ્યા થાવ એટલે ઠીક પડશે.

કૃષ્ણદેવ—શું મિત્રા હું આટલી બધી શુભોપમાને યોગ્ય છું ?
(એટલું કહી હાથ ઝાલે છે)

સત્યભામા—(ઝાલેલો હાથ તરછોડી નાખી) જેને “હાથાડાં
ઢાંક્યાં ” આપતા હો. તેના જઇ હાથ ઝાલો. જે મોટા હાથ ઝાલનારા
ન હોડા હોય તો ! “ભાગી રાતે આવા ભવાડા” કરી મને દુઃખણીને
દુઃખી શે કરાછો ? (ટ)

(જ) લડાઇ કરવી હોય ત્યારે આડું બોવવું, એ ન્યાયને અનુમરીને
સત્યભામા વાકું બોલે છે. કૃષ્ણને અપરાધવાળા માનીને સત્યભામા રીસનાં
વચન કહેછે માટે કૈશિકીવૃત્તિનો માનનર્મ નામે ભેદ વર્ણાયો છે. સત્ય-
ભામાનું રોષ સહિત શાપણ વર્ણાયું ■ માટે અવમનસધિતું સંદેહ નામે
અંગ.

(ટ) ઉપાડાં ઢાંક્યાં આપતા હો—(પૂલને ઉદ્દેશીને આ વચન છે).
પૂજ્યનો તિરસ્કાર કર્યો છે માટે અવમર્શ સધિતું દ્રવ નામે અંગ.

કૃષ્ણદેવ—(કટલીક વાર સ્તબ્ધ થઈ) ત્યારે શું અમે કું ખી કરનારજ કે ?

સત્યભામા—એક વાર નહિ, સત્તરવાર, સોવાર, સાતસે વાર !

કૃષ્ણદેવ—ક્યા એક વાર કું ખી કર્યા તે બતાવશો ? વધારે વાર તો રહી

સત્યભામા—સવળે હાથે ગોર પૂજી હોય તો બતાવવાનું હોયની ? જ્યાં નર્યાજ કાકરા ત્યાં વીણામણ શું ?

કૃષ્ણદેવ—મિયા, હવે અતિ થયું —

શ્લોક.

ભારતી આરતી ધારતી જ્ઞે કદી, વાદ વિવાદવડે વડખા,

થાય બૃહસ્પતિશો ગતિ દીન, બને મતિહીન હુ થી અડવા,

બાલ યુના યુવતી વયવૃદ્ધ ન, કોઈ સમાન મુને અડવા,

પ્રેમઅખડિતમ ડિતમાનિની ! અડિત આ હું પૂરો પડવા ૪

સત્યભામા—મહારાજ ! એમ મોના મીડડા શેના કરોછે ? મારે તો પ્રેમમા 'પૂજો ઊઠી' ગયો છે અને પ્રેમના પીયુષ તો પ્રેમવાળીને ત્યાજ હજોછે નેને બોલ્યે બધ નહિ તેની સાથે તે ક્યાં પાના પડ્યા !! (ઠ)

૪ શ્લોક—મદિરા છંદ (સાત મ + ગુ) ભારતી ઈ.—જો મારી સાથે વડવાને ભારતી (સરસ્વતી) કદાપિ આરતી (આરત) ધારતી હોય અથવા બૃહસ્પતિશો બીજો કોઈ આરત ધરાવતો હોય, તો તે પણ મારાથી ચડી જવાને મતિહી. અને અને દીન ગતિ વાળો થાય તેમજ બાળક યુના, યુવતી કે વયોવૃદ્ધ, કોઈ પણ વાદમા મને અડવા (સ્પર્શ કરવા—પરો બરી કરવા) સમાન નથી પણ હું અખડિત પ્રેમથી મડિત (અલકૃત) માનિની ! આ હું તને પૂરો પડવાને અડિત છું !—તારાથી હું યાદ્યો ! પોતાની શક્તિ કહી બતાવી છે માટે વ્યવસાય નામે અવમશસધિનું અગ. (ઠ) પીયુષ—અમૃત

કૃષ્ણદેવ—હવે થયું તે અન્યથા થવાનું છે ? (એટલું કહી સત્ય-
ભામાને ગળે હાથ નાખેછે અને તે આધી ખરી જાયછે તેણે કરી હાથ જોરથી
પર્યંકમાં પછડાવડે). (૬)

સત્યભામા—અમળાની આંતરડી કડળાવનારને આવી આ-
વી અનેક પીડાઓ થશે ! હું તમારું નામ દહંધું કે તમે મને અડકવા
આવો છો ? (૮)

કૃષ્ણદેવ—(બીજે હાથે હાથને દબાવતા) દબ્ધ થયા પર ક્ષણ
નાખતો તો કીકે આવડે છે !

શ્લોક.

અમળા અતિ અતર કોમળ છે,

કુચ બેઢ કરે તવ નિષ્ફલ છે;

પતિને ન ગણે સતિમાત્ર પ્રિયા,

ગતિબંધ સુઅંધ બન્યા ન ક્રિયા ?

૫

સત્યભામા—એણું જાણ્યા છતાં જીંહલતા શે હશે ? (૭)

કૃષ્ણદેવ—(સંકોપ) અહં; હવે અતિ વિસ્તારનું પ્રયોજન
નથી ! મનસ્વીપણે ગમે તેમ બોલવાનો નિરધાર ક્યો છે તો પછે
જેટલું આવડે તેટલું બોલી નાખો; બેસો હવે અમે જઇશું. (એમ
કહી જડી ચાલવા માંડેછે અને સત્યભામા તેમને પકડી રાખી). (૮)

(૬) પર્યંકમાં—પલંગમાં. (૮) પોતાના ખરી જગ્યાથી પતિને વાગ-
વાની પીડા થઈ તેનો દોષ પોતાને માથેથી દૂર કરવાનો ચત્ન સત્યભામા
કરે છે. અમળાની ઇ.

૫ શ્લોક—તોટક. અમળા ઇ—અં આંતરમાં અતિ ક્રમળ તો છે,
પણ તે આંતરને બેઢીને કુચ બહાર નીકળે છે ત્યારે તે કોમળતા નિષ્ફળ
પાવે છે—આંતર કડખ થાય છે. ગતિબંધ ઇ—કયા પુરુષોની ગતિ ત્યાં
આગળ બંધ થઈ નથી ? અને કયા પુરુષો અતિ આધળા બન્યા નથી ?

(૭) જીંહલતા—પરણવાને સુખપાલભા ઘોડે કે વેદેશમાં બેસતા

(૮) અહં—બસ.

સત્યભામા—(સજળ નેત્રે) જાવ છો ક્યા ? આ છવ લેઈ જવુ હોય તો કરારે જાવ જ્યારે આમ કરવુ'તુ ત્યારે મને શાકાને ખાજરે નાખી !

કૃષ્ણદેવ—(અશુ લુછી નાખી) મિયા ! આ બધુ કરવાનુ પ્રયોજન શુ છે ? તારી ઇચ્છાનુરૂપ વર્તવા હુ ક્યારે આડો આવુ છું કે આમ ઉભયને શોકકારી કૃત્ય કરવા સજ થાયછે

સત્યભામા—આયુત્ર ! તમે મારૂ કહ્યુ કરનાર છો એવી વાતો કરી કોને સમજાવોછો ? સુખ ભોગવનારી રોકાય અને સમ ખાવાને સો ધી ને સફરી હુ ? મહારાજ ! તમે બોલશો નહિ મારા તો અગોઅગ ભ હકે બળી રહ્યા છે બળતીને વધારે બાળી તમારા હાથમા શુ આવવાનુ છે ? (એટલુ કહી મોટેથી રૂદન કરેછે)

કૃષ્ણદેવ—મિયા ! આમ દીર્ઘસ્વરે રોદન કરવુ અને તે પરિજનાદિક શ્રવણ કરે એ આ સ્થિતિને ઘટિત થતુ નથી સુખ ભોગવવાને એ હોય અને સમ ખાવાને તુ હોય એમ થાયજ કેમ ? (ધ)

સત્યભામા—જો આમ જૂકું જ બોલવાનુ પણ લેશો તો છવ આપવાનેય કાણ પાછીપાની કરે તેવુ છે ? હુ કદ કાઢતી કહેલી વાત કરતી નથી, મે તો કાને સાભળ્યુ છે અને આખે જોયુ છે મે તે ક્રિયા જન્મના તમારા કાળા તલ ચોર્યા'તા કે તમે મને કુખ દેવાનેજ મરજ્યા ! (દ)

કૃષ્ણદેવ—મિયા ! મે એને સુખ થવા તારા સમ તો ખાધા

(ય) પરિજનાદિક—સેવકજન વગેરે આ સ્થિતિ—આપણા જેવાની સ્થિતિને

(દ) કૃષ્ણના સમક્ષમા નિહુર વચન બોલાયુ છે માટે વજૂ નામે પ્રતિબુખસંધિનુ અંગ

નથીજ તેમ એમ કરવાનું કંઈ કારણ પણ નથી, તથાપિ જો તું કહેછે તેમ થયું હોય તો પછે થઈ ગયાનો શોચ કરવામા શો લાભ છે ?

સત્યભામા—હાય ! હાય ! પૃથ્વી મને માગેયશે નથી આપતી કે હું માહી સમઈ જઈ ! પ્રભુ ! જૂઠા સાથે જીવતર કાઢવાનું માયાના વાઢનારનેય આપીશ નહિ ! !

કૃષ્ણદેવ—વારું તું કહેછે તેમ થયું હોય તો હું હવે એવી ભૂલ ન કરવા પ્રતિજ્ઞા કરૂં તો પછે કેમ ?

સત્યભામા—સોગન ખાય તે સદાય જૂઠું હોય !

કૃષ્ણદેવ—ત્યારે તે અસત્યવાદીએ પ્રતિજ્ઞા કરેલીએ અસત્ય હોય તો પછે અસત્ય છે એમ જાણ્યા સત્તા કનેશ કરવો એ કોના ઘરની રીત ? (ઘ)

સત્યભામા—મારે શું ? જૂઠા થાવ કે સાચા થાવ પણ શું સ્વર્ગનું જોવા જોગ દૂન એનેજ આપી આવો અને તેની એક પાખડીએ અમારે કાળે નહિ કે ? અને એ અમને ન લાગે કે ?

કૃષ્ણદેવ—વળી એ શું કંઈ નવીન જાત્રત થયું કે ? જેને ક્ષેશજ કરવો છે તેને એક નહિ તો અન્ય ક્યા નથી નીકળતું ?

સત્યભામા—(દાન પીથી માથું ફેટી) શું ત્યારે હું ખોટું કે હું છું અને હું અહીં લડવાજ ખેડી છું ? જેની રોગરગ જૂઠી તેનો તે કિયે ભવ છૂટકો થવાનો છે ? હું તો કહું છું કે નાગરિકા અને શ્રીદામાનો

(ઘ) ત્યારે ઇ—સોગન ખાનાર જૂઠો છે એમ તું કહેછે મે તારા સોગન ખાધા છે માટે તું પણ જૂઠો છું, માટે મે જૂઠાએ કરેલી પ્રતિજ્ઞા (તારા સોગન ખાનાર ૩૫) પણ જૂઠી છે, એ અર્થાર સિધ્ધ થાય છે એવી રીતે તારા સમ ખાધને મે જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે તો તારા કહેવાયીજ ખોટી દેરે છે તો પછી તારે કનસ કરવાનું શું કારણ છે ?

દીકરીએ દીવોય ન રહેશો. બને જણે મળી મને ઘેળે દહાડે ફૂવામાં ઉતારી.

કૃષ્ણદેવ—(નિઃશ્વાસ નાખી) હવે પછી એવા અધમ શબ્દો શ્રવણ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી.

સત્યભામા—એની હોય ? એમ તમને તમારાં માટે મર્યાદાએ છે, તો અમને કેમ કંઈ ન થાય ? મેં તો તમારે કાજે મારાં સહુએ ટાળ્યાં અને એકલી બાવળિયા જે રી થઈ, તેના તમને કંઈએ ગુણ કે પાડ છે ? (ન)

કૃષ્ણદેવ—(વિચાર કરી) આહો એક પુષ્પને કાનું તે આટલું બધું હોય ! લે એને એક આખું તો તને બે ત્રણ ચાર કે તું કહે તેટલાં આપું (એટલું કહી સત્યભામા ન દેખે તેમ વનમાળા મધ્યેથી બે ત્રણ કુસુમ કાઢી તેને આપવા જાય છે.) (પ)

સત્યભામા—(પુષ્પને જોઈ) એને ચૂલામાં નાખો. એવાં પૂલ તો મેં મારા બાપને ત્યાં ઘણાંય પગે પીડી નાખ્યાં છે. શું નાના છો. કરાને સમજવો છો ? તેય પીટ્યું પૈસો અને ફૂકો પરખી કાઢે છે ! આર્ય-પુત્ર ! તમારી ઠગાઈથી ઠગાનારી હું ના'ય !

કૃષ્ણદેવ—તું તો ધૂધરીઓવાળું પુષ્પ લે એવી છે ! જેને લઢવુંજ, તેને શું ? કેમ તે કુસુમ કંચને મઢેલું હતું અને આ કથીરે મઢેલું છે ? 'જાત તેવી ભાત'. જ્યાં ત્યાં ડંડેશ વધારી હૃદય શોકવાની દાનત છે ! તો પછે હવે તારે જે કરવું હોય તે કરારે કરય.

(ન) અનેક પત્નીથી કેવા જવાડા થાય છે અને ઘણીને ફેટલી પીડા થાય છે તેનો ચિતાર કવિએ આપવામાં કયાશ રાખી નથી. કવિની વ્યવહારકુશળતા, અવતોકન અને વાપા ઉપર અખતવારી ખરેખર અદ્ભૂત છે.

(પ) ગમે તે પૂલ આપી સત્યભામાને ઠગવાનો ઉપાય કરવા માંડ્યો માટે અભૂતાહસ્ય નામે ગર્ભસંધિનું અંગ.

સત્યભાષા—(માથાના વાળ તોડતી અને છાતીએ ફટતી બી
યાવડે) હાય ! હાય ! હાડોહાડ બૂધી વાત કરતી અને ખરું કહેનારની
હેરે આવડું. એવાની સાથે છવનર ગાળવામાંય શો માલ છે. મહારાજ
તમે મારા છવના તરફથી છે તો તે લીધા પછે નીગંતે મુખ બોગવજો.
હવડાંજ હું જઈ ગોમતીમાં પડું છું, એટલે તમારે 'ખતરીએ દોડે દીવા'
થશે (એટલું બેલી ત્યાંથી ઉતાવળી દોડી જાય છે). (૬)

કૃષ્ણદેવ—(પાછળ દોડતા દોડતા) હાં હાં, આ તે શું ! એમ
તે ઘાય ! વિનાદાર્થ થતા હામ્યમાંય સમજે છે કે નહિ ! લે હું તને
એવાંજ પુષ્પ આપું છું, આપું છું, (એમ બોલતા પાછળ પડવા દોડે છે).

(વામુદેવ વિદ્ય, વામુદેવ વિદ્ય, એમ બોલતા)

અને વીણા વગાડતા નારદ પ્રવેશ કરે છે)

દ્વારપાલિકા—ભગવંત શી આજ્ઞા છે ? દેવશ્રી સત્યભામા-
દેવીને મંદિર પધાર્યા છે અને અમારા દેવી સુધ રહ્યા છે

નારદ—દ્વારપાલિકે ! ભદ્ર ભવતુ ભદ્ર અમારે અધુના ભીષ્મ-
કન દિનીને દર્શન દઈ પૂજા ગ્રહણ કરવી છે

દ્વારપાલિકા—ભગવંતની જેવી ઇચ્છા દેવાર્ષે ! હું જઈ
દેવીને પ્રભુકુમારનું આગમ વિદિત કરી આવું ત્યાં સુધી આ આસન
પર બિરાજે

નારદ—દ્વારપાલિકે ! જા તુ જઈ તેમ કરચ

દ્વારપાલિકા—ચાર મહારાજ ! (કહી જાય છે અને ઉતાવળી
કનકમાલિકાને યુનિ કને મોકલે છે) (મ)

કનકમાલિકા—(નમન કરી) ભગવત પ્રભુકુમાર ! પધારો
પધારો

નારદ—અહો કનકમાલિકે ! તમારી દેવીપર વાસુદેવની અમી-
દષ્ટિ તો છેને ?

કનકમાલિકા—ભગવત ! આપ જેવા મહર્ષિની કૃપાથી દેવી
નિરંતર સ્વામીસેવામાં આસક્ત રહે છે (એને દ્વારપાલિકા દોડી આ
વે છે)

અને તે સેવાને શ્રીકૃષ્ણ સ્વર્ગમાં આવે, તોજ ભૌમાસુર સ યે તેમને યુદ્ધનો
પ્રસંગ આવે, કેમકે સ્વર્ગની માલકી તે વખતે ભૌમાસુરના કનકમા મા હો
વાથી તે ફૂલ લેતા દે નહિ પણ જો કૃષ્ણ અન્નણી સત્યભામાને ગમે તે ફૂલ
આપી સમજાવી દે, તો માત્ર ધારેલું દેવકાર્ય બને નહિ એમ નારદના મનનો
અભિપ્રાય છે પ્રત્યનાય—બાધ (રાત્રે અત પુરની સ્ત્રીઓને મળવાનો)

(મ) રૂકિમણી આવે ત્યાં સુધી યુનિને એમલા બેસાડી મૂકતા એ
અસમ્ય દોષથી કનકમાલિકાને મોકલી છે ર ગજૂમ ઉપર પણ પાત્ર અમ-
થુ બેસી રહે એ ઠીક લાગે નહિ, તથા જો તરતજ રૂકિમણીનો પ્રવેશ કરાવે
તો કૃપાથી જોડી આવતા જે વાર લાગતી જોઈએ, તે ન લાગવાથી પ્રયોગ
સુધરિત ન થાય

દ્વારપાલિકા—ભગવંત ! દેવી આપનાં દર્શન કરવા આ આવ્યાં. (એવે પૂજનું સાહિત્ય લઈ રૂઝિમણી આવતી દેખાય છે અને નારદ-મુનિ સામા જઈ આશિર્વાદ દે છે).

રૂઝિમણી—(નમન કરી અર્વપાદાદિવડે પૂજન કરે છે) ભગવંત ! આજ મારા પર કૃપા કરી મને કૃતકૃત્ય કરી.

નારદ—અહો ભિષ્મકનદિનિ ! (અંશુલિવડે બતાવી) આ પુષ્પ કાળે વાસુદેવ મહાસંકટમાં આવી પડયા છે અને એ માટે સનાનિતુમુતા તેમને વિવિધ દુઃખ દહે તે અમારાથી સહન ન થયું, ત્યારે અમે અહીં આવ્યા છીએ:—

શ્લોક.

પતિ સુખી કરવા હરવા પીડા,
રતિવતી ! જઈ તું કરચ ત્યાં ક્રીડા;
અતિ કુડી ગતિ તો યદ્ય છે તહીં,
મતિવરે ! નિરખી કુખ લે શ્રદ્ધા.

૬

અર્પિય—

શ્લોક.

સ્વામીનું સ્વામિનીએ અહિત સુહૃદી કહી, સુખથી ના સુવાયે,
ચ દ્રિકા ચ દ્ર સાથે દિનકર નિરખી, તેજથી બ્રષ્ટ યાયે;
તે રીતે જો ચકોરા પતિગતિ સિધિલે, કષ્ટ અંગે સહેછે,
નિદ્રા આ શી નિરાતે ધવ કુખ ફૂળતા, પુષ્પ શીર્ષે રહેછે ।

૭

૬ શ્લોક—કૃતરિવિગત. રતિવતી—પ્રીતિવાળી. ક્રીડા—ચુકિત રૂપ રમત મતિવરે—ઉચ્ચમ શુદ્ધિવાળી ।

૭ શ્લોક—સગર. સ્વામિનીએ—પત્નીએ ના સુવાયે—સુવુ ઘટવુ નથી. ચ દ્રિકા ઇ—જેમ દિનકર (સૂર્યને) જોઈને ચ દ્રની સાથે ચ દ્રિકા (ચ દ્રની સ્ત્રી) પણ તેજથી બ્રષ્ટ યાય છે—તેજ રહિત યાય છે. તેજ રીતે

(એટલું કહી નારદમુનિ સ્વર્ગ પ્રતિ ગમન કરેછે).

રૂક્મિણી—(સખેદ) સખિ કનકમાલિકા ! આ પ્રહ્લકુમારનું વચન સત્ય હશે. મેં કયાં પુષ્પ લઈ દેવને દુખી કર્યા ! કોણ જાણે એણે શું કયું હશે !!

કનકમાલિકા—વયસ્યા ! એ તો મહારીસનું જાણું છે. એમનું તો મોં ઉઘડાવ્યામાં માલજ નથી.

રૂક્મિણી—સખિ ! મારો જીવ અતિ હચો થયો છે. મન કંથવાય છે અને જ પ વળતો નથી, માટે ચાલ્ય જઈ દેવને જોઈ આવીએ (મ)

કનકમાલિકા—તમે તહી જશો તો દેવને પડ્યા મૃતી તમારા ઉપરજ ઉતરી પડશે.

રૂક્મિણી—ગમે તે થાય પણ હવે તો દેવનાં દર્શન કર્યા વગર મારાથી રહેવાશે નહિ, જે થવાનું હશે તે થશે માટે ચાલ્ય ઉતાવળી. (હાથવડે જોઈ) જો મારા માથામાં પેલું ફૂલ તો છેકની.

કનકમાલિકા—હા છે. વયસ્યા એ ફૂલેજ આટલો ધારકો પાડ્યો, ખડંગી !

રૂક્મિણી—હારતો. ચાલ્ય ચાલ્ય ઉતાવળી. (એમ વાતચિત કરતા બંને જણુ ચાલ્યા જાય છે).

(પ્રિયાને પુષ્પ ખતાવવા કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરેછે).

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હું મતિસાપૂર્વક કહું છું કે નારદ મહર્ષિએ મને બે પુષ્પ આપ્યાં તો તેમાંનું એક મેં એને આપ્યું અને બીજું

પોતાના પતિ (ચદ્ર)ની ગતિ શિથિલ થાય છે ત્યારે ચક્રોરી પણ અમે કઈ સહી છે. એમ છતાં, તારો ધવ (સ્વામી) કુખમાં રૂમતાં છતાં તને નિરાતો આ નિદ્રા શી ? અને તારે માથે પુષ્પ રહે છે એ શું ?

(મ) રૂક્મિણીની શંકા અને ત્રાસ વર્ણવ્યો છે માટે સંભ્રમ નામે ગર્ભસંધિનું અંગ.

તારે કાજે રાખી મૂક્યું તું. આવા ક્ષુદ્ધક કુસુમને કાજે તે આવા ચંપક-
સુમન જેવા દેહને તારા વિના કોણ કરાવી દે ? (ય)

સત્યભામા—આર્યપુત્ર ! જોજો મને ડગતા હો. મેં એવું સાંભ-
ળ્યું તું કે નારદમુનિએ એકજ પુષ્પ તમને આપ્યું તું. બધો વર ને
બળી જાન. પ્રભુ ! મને તો મરવાજ ઘો. મારે શા સુખ ઉપર હવણું !
પણ હાં હાં, જો તમારી કને ફૂલ હતું તો તમે મને આટલો કંકાસ શા-
કાજે કરાવ્યો ? તમારી વહાલીને તમે ખુશીથી આપો અને અમને
આટલો કંકાસ કરાવો ! મહારાજ ! મારે તો એ ફૂલ નથી જોઇતું.

કૃષ્ણદેવ—મિયા ! હું આવ્યો એવોજ એ પુષ્પ તને આપ-
વાનો હતો, જિતું કંચેશમાં તે તને આપવાનું મને સાંભળું નહિ.

સત્યભામા—(સજ્જનેત્રે) પણ તહી જઈ દાડ્યા દાડ્યા
પહેલું આપો આવ્યા તેનું કેમ ? અમે તો બીજા દહાડાનું વાશીજ
લેનારાં કે ? તમારું ફૂલ તમને ગંધાય; મારે તો એ નથી જોઇતું !

કૃષ્ણદેવ—(અમ્રુલોતા) મિયા ! હવે હું ત્યાંકદાપિ પ્રથમ જ-
નાર નથી તું આ પુષ્પ આનંદથી ગ્રહણ કર્ય ગ્રહણ કર્ય. અયિ મિયે !
એટલું નથી જાણતી કે મધુકર તો નવલ મધુનોજ ભોગી હોયછે
(એવે કૃષ્ણદેવ ન દેખાવાથી રૂકિમણી ઝાંખા દીવાને પ્રકાશિત કરતી પ્રવેશ
કરેછે)

રૂકિમણી—(કૃષ્ણદેવનો રાખ્દ સામળી) એમ કહેવાથી આર્ય-
પુત્રને સુખ થતું હોય તો બેઢવચન કંઈ ભુલું નથી. માત્ર દેવે એવું
અંતરમાં ન રાખવું એટલીજ મારી વિનંતિ છે. (ર)

(ય) ચંપકસુમન—ચંપાનું પુષ્પ. (ર) બેઢવચન—“હું રૂકિમણીને
ત્યાં કદાપિ પ્રથમ જનાર નથી ” એવું કપટ વચન.

કૃષ્ણદેવ—(ચકિત થઈ) ના ના દર્શિ! એમ તે ક્રિયા અંતરમાં
કરે? આવો અહીં બેસો.

સત્યભામા—(વચ્ચે સજ કરી અશ્રુઆદિ લોહી સડોપ)
સાચર જેવાં મોટાં કહેવાઈ મરજદા મૂકે તો પછે તેને સાચર શેના માન-
વો ? વગર નોતરિયા જમનારથી ક્રિયા વરો કરનાર દુઃખી નથી થતો ?
અમે તો કોઈનાય સુખમાં આડાં આવતાં નથી । (લ)

રૂક્મિણી—મેન ! આવડે તેટલું બોલીએ નહિ, અને ભાવે
તેટલું જમીએ નહિ. પ્રલયકાળ જેમ સાગર મર્યાદા મૂકેલ અને જો ન
મૂકે તો તે સાગર શેનો ? ધણીને ઘેર ધણીઆણી થઈ નોતરાની વાટ
જુએ તેને સુખનાં શમણાંય શેનાં આવે ? 'કોઈ વેંત નમે તો કોઈ ગજ
નમે.

સત્યભામા—(સુખ ફેરવી) અમારે તો વેંત નમવુંય નથી
અને ગજ નમાવવાંય નથી. અમે તો કોઈ દહાડોય આવું ક્યું નથી
અને કરનારનું ભલુંય થનાર નથી ।

રૂક્મિણી—નમીશ નહિ, નમીશ નહિ; જોને નમવું સાંભળી
નીચા માળાપની થઈ જતી । ચારની પેઠે છાનીમાની ઊભી રહી
હેરિયા હેરનાર તુંજ કે બીજી ? (મૂંઝવણી દાખ દેવાવી) મારી તો
દૈવશત એમ કરેછે । છાતીપર આવી ઊભાં રહેતાં કોણ ના કે' તેવું છે ?

સત્યભામા—(ભૂકૃદિ ચકાવી સામું જોઈ) તમે તમારાભારમાં
રહેજો. જેને તમારી ગરજ હશે તે તમારા બોલ સાંખી રે'શે. હું તો
કાળજી કપઈ જાય એવા મો'ર મો'રના ઉત્તર આપીશ. (ચોટવું કદી
નીચું જોતાં રૂક્મિણીની વેણી મધ્યે ધાલેલું અલૌકિક પુષ્પ જુએછે અને તર-
તજ કૃષ્ણદેવના સામું જોઈ જોરથી માથું ફેરવે)

રૂક્મિણી—(સકોપ) લે આ પથરો લે. (કૃષ્ણનો હાથ આવી) મહારાજ ! ચાલો મારે મ દિર. જ્યારે લટકતી મૂકશો ત્યારેજ એ પારા-રી થશે.

કૃષ્ણદેવ—અહો દેવિ ! તમારું કહેવું સત્ય છે કિંતુ સંજળ ધનને વેરી નાખતા સુધી વાયુએ વાવું એ ધનની શોભાને ઘટાડનારું છે. ચપળાની ચપળતા એજ એની શોભા છે (વ)

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર ! એ હું સારી રીતે સમજું છું અને સમજી પણ ખરી. એમ છતાં અહીં આવવાનું મયોજન દેવનું કુઃખ ટાળવાનું જ, છે હું જાણું છું કે નારદજી પારિજાતકનું એક પુષ્પ આપી ગયા છે. અને તેને કાળે આ હઠ લઇ બેઠી છે તો તે દેવ ક્યાંથી લાવી વાના હતા ? મહારાજ ! જો તમારા જીવને સુખ થવું હોય તો હું આ મારું પુષ્પ એને આપું. મેં તો એવાં ઘણાંય દીકાં છે અને ઘાલ્યાં છે. (એમ કહી ધૂન છોડવાનું કરે છે).

સત્યભામા—(લાંબો હાથ કરી) હું તો એ ફૂલના સામુય જોનાર નથી. હું શું કોઇનું ઉતરેલું પહેરનારી કે ? મારા કરમમાં હશે તો હું આવાં ફૂલ લઇ અનેક વાર આમને આમ આપવા જઇશ. ॥ આ ધા મને રૂઝાય એવો પડે છે કે ? (જ)

(વ) આ કૃષ્ણની મર્યાદિત છે જળ રૂપી સત્યભામા અને ધન રૂપી કૃષ્ણ મળીને સંજળ ધન રૂપ થયું છે તેમને વેરી નાખતા સુધી એટલે છૂટા પાડતા સુધી વાયુ રૂપી રૂક્મિણીએ યત્ન કરવાથી ધન રૂપી કૃષ્ણની શોભા ઘટે તેમ છે (કૃષ્ણ પક્ષપાતી કરવાથી) મેઘની શોભા તો તેજ કે તેમાં ચપળા (વીજળી) ચપળતા ધારણ કરે—જલદી આવે અને જામ અર્થાત્તુ (રૂક્મિણી) હવે જલદી જતી રહે એજ મારી શોભા છે.

(જ) આ ધા—સોઝવું ઉતરેલું ફૂલ પહેરવાનું મને કહેવામાં આવે છે તે.

રૂક્મિણી—તારા કરમમાં તો કંકાસજ છે તે કરયા કરને !
(ભાંયને પગની ટાકર મારી) મારી તો બહારત તારા આમું જુએ છે.

સત્યભામા—(દાત પીંછી) તારા કરમમાં ભવોભવ કંકાસ
સે; મારી લાડ... (એટલેથીજ બોલતાં અટકાવી કૃષ્ણદેવ બન્નેની વચ્ચે
ભામા રહે છે).

કૃષ્ણદેવ—રવિ ! એકે કાળે પૂર્વોત્તર ચપળાનો ચમકારો એ
પ્રલય પાસે લાવનાર કહેવાય છે. (વ)

રૂક્મિણી—ગું આર્યપુત્રની અંતરવૃત્તિ એવી છે કે, મારે વ-
ગર બોલ્યે આઘ્યાં જલું ? તો ઠીક, દેવ ! હું તેમ કરું છું. પણ આપુપધી
ને સુખ થતું હોય તો તે આપતી જઈ.

કૃષ્ણદેવ—ક્ષત્રિયથી આપીરા કહી ન આપનાર નં થવાય, તો
પછે આપેલું તો કેમજ લેવાય ? (સ)

રૂક્મિણી—દેવશ્રી ક્ષત્રીધર્મને ધારીજ આ કરતા હશે !!
વાર મહારાજ ! અમને કાઢી મૂકી સુખી થાવ. (એટલું કહી સત્યભા-
મા સામું જોતી જોતી ચાલી જાય છે.

સત્યભામા—ટગર ટગર. નોંધ રહ્યા છે ત્યારે પાછળજ જાય
કે સુખીઆરા થવાય ! (કૃષ્ણને ખભો ઝાલી દસાવી) શોગન ખાઈ

(વ) પૂર્વોત્તર ૪૦—પૂર્વ (પ્રથમ) અદ્યક્ષકરેલી ચપળા (વીજળી
—વીજળી જેવી સ્ત્રી રૂક્મિણી) નો અને ઉત્તર (પશ્ચિમ અદ્યક્ષ કરેલી
ચપળા (સત્યભામા) નો ચમકારો (અર્થાત્ બન્નેની લગ્ન). શોગની
લગ્ન પ્રલયકાળ જેવી બાંધ છે ગામોના ખાર ને લદાઈ તથા તેવડે
તેમના પતિને યાત્રી પીડા વર્ણવવામાં દેવાળી છે. કૃષ્ણદેવની પટરાણીઓ
અને દેવીઓ છેક આમ ઉતરી પડે એ જરા ક્ષત્રીમ દેખાય છે પરંતુ
કાણે જાણે શ્રીકૃષ્ણનિનો સ્વભાવ અપેક્ષા કરેલો દોષ તો ? મારે કે રૂક્મિણી !
તમારે હવે જાગૃત્ત જોઈએ ! (સ) અર્થાત્ મેં તને આપ્યું તે કાંઈ મા-
રાળી પાછું લેવાય ?

કિયે મોઢે ઝોલતા'તા કે નારદ મને એ પુષ્પ આપી ગયાછે !! બૂઠાનો આવરદા એ ઘડી, તેય જાદવજના ક્યાં જાણ્યામાં છે ? ને હું આવાજ ગરજમતલથી તમને જાણત, તો સો ભવ કુંવારી રે'ત, પણ તમને ના પરણત ! અરેરે પ્રભુ ! મારો તો ભવજ છૂટી પડ્યો !! નીચેથી હાથું જીએ કોણ ? "પેટ ભરાયું એટલે પાટણ ભરાયુ !"

કૃષ્ણદેવ—શું ત્યારે મારે એના સામું નજ જોવું ? જોણ મારે કાને, માળાપ, ભાઇમાંકુ, સર્વે તજ્યા અને એક મત્રાપર દહ શ્રદ્ધા રાખી. તેં તારી જાતેજ જોયુંકની કે એ માફ વચન કેવું પાળે છે !

સત્યભામા—કોણ તમને ના કહેછે ! જાવ ન તેને તહીં જઈ સત્તર દહાડા પડ્યા રો'. તમને કોણ ચોખા મૂકીઝોલા'વા આવ્યું'તું ? એણે તો માળાપને તજ્યાં છે અને એ તો માળાપ તમારે કાનેજ મરાવ્યાં છે ! મારા જેવી ભરોંસા રાખનારી તો કોઈએ મળનારી નથી ! માફે મન માન્યું થયું હોય તો એક વાર તો શુ પણ સો વાર વચન પાળનારી થાજ. પણ હાય હાય ! આ અકરમાણના કરમમા એ કયાથી ?

કૃષ્ણદેવ—કંકાસજ કરવો તેને શું લેવા જવું પડે તેવું છે ? જ્યાં ત્યાં ઝોલવું.

સત્યભામા—(પર્યંકના પાયામા માથું પછાડી) શું ત્યારે માફ જૂકું અને એવું સાચુ ? (મોટેથી રૂદન કરી) માડો ! તેં ગળથુથીમાં વળે ઘોળી રો ન પાચું ! હાય હાય ! શુ આ કસાઈવાડેથી ગાયને છોડવનાર કોઈએ નથી !! એા માડો ! મેં તે પૂર્વજન્મે શા પાપ કર્યાં હશે કે આ સકરમીને પાવે પડી ! ! (હ)

કૃષ્ણદેવ—અકર્મીને પાવે પડ્યા હોત તો ચૌદમુ રત્ન ક્યાર-નુય અંગોઅંગે આપી રહ્યું હોત !!

સત્યભામા—મૂઝો મારવાનો હોત તો મારી નાખત, પણ આમ રીઝાવી રીઝાવીને તો હાડ ગાળત નહિ. મારવી હોય તો મારો, પણ વેરવી થઇ વેળગાણ મારતા રો' તો મળુ તમારું ભણું કરશે ! (હ)

કૃષ્ણદેવ—અમારા ઉપર તો પૂઝાં વરસતાં હશે !

સત્યભામા—(ઘાંત પીચી માથું અને છાતીઓ ફટતી પૃથ્વી પર પડેછે) હાય મૂઝો ! હવે વેરવી થઇ લાગ્યો છે કે ઝટ લઇ જતો નથી. (એટલું બોલી મોટેથી રદન કરેછે).

કૃષ્ણદેવ—(નિઃશ્વાસ નાખી) હવે હું કેમ કરું ?

શ્લોક.

માયાએ કરિયો મને ક્યમ કરી, આ દૈતવાદી અહા,
રે અદૈત ગયું થયું દુઃખ મને, માયા ! ન કાયા વહા !
જાણી જાણ હવે ! તો જરૂર સુખ છે, અદૈત ધર્મે નહા,
વેલો થા વચ્ચે ચલે ચપળતા, કામે ન કાચું સહા. ૮

(હ) મારતા રો'—મારતા અટકો. ૮ શ્લોક—શાદ્ધર્મવિકીરિત. માયા ૪૦—વેદાંતીઓ કહેછે કે માયાને વિષે પ્રતિબિંબિત બ્રહ્મ દૈતરૂપે બાસે છે. એ સામાન્ય અર્થને માન્ય રાખી કહે છે કે, અહા ! માયાએ મને (બ્રહ્મને) દૈતવાદી કેમ કરીને ક્યો ! “ દ્વિતીયાદૈ મયં મગતિ—બીજાથી બધ ધાય છે ” એવું શ્રુતિવાક્ય છે, તે રીતે હું દૈતવાદી (માયાને સત્ય માનનાર) થયો ત્યારે આ દુઃખ બોમવતું પડે છે ! દૈતવાદી શબ્દ પરથી ‘બે સ્ત્રીઓનો ધણી’ એ લક્ષ્યાર્થ સમજાવવાનો કવિનો આશય છે. અદૈત ગયું—અદૈત બ્રહ્મપણું ગયું (એક પત્ની-પણું ગયું) ! માયા ૪૦—હે માયા ! હવે તું મારી કાયાને વહા (હેતર) નહિ ! અર્થાત્ મારું દુઃખ જોઇને કોઇ હેતરાઇને બે પત્નીઓ કરશે નહિ. હે હવે ! આટલા ઉપરથી તું સમજી જા અને અદૈતધર્મે (એક પત્ની-વ્રતમાં) નહા (સ્નાન કર—મગ્ન થા). અર્થાત્ મારા સરખા ધૂર્ત નાથ-દો પણ બે પત્નીઓ આટલું દુઃખ કરે છે, તો પછી સામાન્ય મનુષ્યને તે

સત્યભામા—શું હજુએ તમે મને શા'ર્યાજ કરોછો કે ? હવે તો તમારા દખતાંજ જીભ કરડીને મરું છું. (એટલું બોલી બે દાંત વચ્ચે જીભ કાઢી દાખે છે).

કૃષ્ણદેવ—(ગાભરા ગાભરા કરે જમ) હાં હાં પ્રિયા ! આમ તે થાય ! જા તું કે' તે મારે કરવું અને તુ જે માગે તે આણી આપવું : ઊઠ્ય ઊઠ્ય અને કલેશ તજી જે નેધએ તે માગી લે (એટલું કહી સત્ય-ભામાને બેઠી કરે છે).

સત્યભામા—જવ જવ તમે શું આપનાર છો ! જેને બોલે બધ નહિ તેની સાથે જીવતર ગાળવામાં શેા માલ છે ! કયી ન-ખોદણે આં સંસાર માંડ્યો હશે કે આવના કુંસલા ખાધ પેટ ભરવું પડેછે ! પેટમાં પૂજાય ઊઠતો નથી કે કોઈનાં આશિયાળાં ન થવું પડે ! (કા)

કૃષ્ણદેવ—અયિ પ્રિયે ! હું તને સત્ય કહું છું કે જા તું જે માગીશ તે તને આપીશ ; કિંતુ હવે પ્રાતઃકાળ થવા આવ્યો માટે કલેશ તજી શાંતિ ધારણ કરજ. જે આ—

શ્લોક.

જે વાયે છે વનિતા સમૌર શીતળ આ, પક્ષી બોલે રસાળા,
જે મોતી આ થયાં છે હિમકણ્ણ જળનાં, ભક્ષશે શું મરાળા;

દુઃખ કરે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ! વેલો ઈ—હે જીવ ! માટે અદ્વૈત ધર્મ સેવવાને (એકજ પત્નીવ્રત રાખવાને) વહેલો થા; એ ધર્મથી જે તું વચબે તો દ્વૈતધર્મની જે ચપળતા (અસ્થિરતા) છે તે થણુ ચળશે—અર્થાત્ દુઃખ સ્થિર થશે, માટે કામે (કામની સત્તામાં પડીને) કાચું (સુખ) ન સહા (મહણ કર). આમાં એક અર્થ અદ્વૈત જ્ઞાન સંબધી છતાં બે પત્ની કરવાના દુઃખ સંબધી બીજો અર્થ નીકળે છે માટે શોભા નામે નાટ્યા-લોકારે (કા) માંડ્યો હશે—ઉત્પન્ન કર્યો હશે.

જે રેતી રે' મિયા તું નિકર નયનથી, અશ્રુ ઝે'શે ચરાળા,
માગો માગો મરાળે ! મુખ વધું અરપુ, કલેશ ત્યાગો કરાળા. ❧

સત્યભામા—સવાર થવા આવ્યું જોઈ) આર્યપુત્ર ! ભાળી
તો હું ન છું; જેમ ઠગશો તેમ ઠગાઈશ.

કૃષ્ણદેવ—અધિ મિત્રે ! જા તું જે માગીશ તે હું તને આપીશ.
(એમ કહી મુખ ઉઘું કરી સુખન કરેછે).

સત્યભામા—જે જે આર્યપુત્ર ! હવે કંઈ કપટ કરશો તો હું
મારો છવ આપ્યા વગર રહેનારી નથી. તમે જ્યારે માગ્ય માગ્ય કહ્યું
ત્યારે હું જે માગીશ તે આપવું પડશે.

કૃષ્ણદેવ—(આલિંગન દઈ) મિયા ! જે માગવું હોય તે માગી લે.

(એમ કહી સત્યભામાના શરીરની ચોટેલી રજ ખ ખેરી નાખેછે).

સત્યભામા—જે મારા મન માન્યુ આપતા હો તો આપો.
મારે તો પારિજાતકનુ કૂલવાણું ઝાડ જોઈએ છાંયે અને તે લાવી મારે
મારા ચોકમાં રાખવું છે. (કૃષ્ણદેવ સામું જોઈ) કેમ તોળશે અઢ્યો ?

કૃષ્ણદેવ—મિયા ! તું તો કહીશ કે સવિતાને લાવી મારી
સોડયમા ઉગાડો. કંઈ મોંમાં માય એવું બોલે તોજ માગ્યું અપાય.
મેં કહ્યું માગો ત્યારે માગી માગીને માગ્યુ તો ઠીક !

સત્યભામા—ધું ત્યારે નહિ આપી આપો ? જા એ આપી
આપવાતું ના કહો તો મૂરજ ઉગ્યે આ સત્યભામાનું મોઢુ તમે જુઓ
એ વાતનાં તો છેટાંજ સમજવાં. કેમ આપી આપોછો કે નહિ ?

કૃષ્ણદેવ—આ બધું નભ નીચે લાવવાતું કેમ ન માગ્યું ?
બૂઝ્ય થઈ હોય તો સુધારી ફરી માગી લે.

૯ શ્લોક—અન્ધરા. ભક્ષ્યે ઇ—મગળા (દંડ) દિમકણ જળ-
નાં મોતીને ભક્ષ્યે કે શું ? ચનળા—ચરનારા—મોતીચર (દંડ). દંડ
તારા અશ્રુને મોતી બાળીને અદણ કરી જતો. કરાળા—(કલેશનું વિશે-
ષણ). અથવા, હે કરાળા !—વિકાગ સી !

સત્યભામા—(કેશપારા છોડી) મુખ માગ્યું આપીશ કહી હવે નહિ અપાય એમ કહો એટલે તમારા દખતાંજ હું જ્ઞાન દેનારી થઇ મારા પ્રાણ તમને અર્પણ કરું.

કૃષ્ણદેવ—મિયા ! આમ સ્વીકૃત કરવી તે શા કામની ! પારિજાતક દ્રુમ સ્વર્ગમાં છે, એ તે હું તને અહીં સી રીતે લાવી આપુ !

સત્યભામા—ગોપીઓનાં મન ગમતાં અને ગુરુપત્નીનાં છોકરાં જેમ આણી આખ્યાં હતાં, તેમ મને આણી આપો. મેં કંઈ એધા વધારે માગ્યું નથી !

કૃષ્ણદેવ—(સસ્મિત) વાર ત્યારે આણી આપીશ.

સત્યભામા—તમને અહીંથી જવા દેનાર કોણ છે ? અહીં બેઠાં બેઠાંજ આણી આપો !

કૃષ્ણદેવ—ગયા વગર તે કંઈ આવે. એ લેવા તો મારે સ્વર્ગ સુધી જવું પડશે.

સત્યભામા—તમે સ્વદેહે મારે કાને પારિજાતક લેવા સ્વર્ગમાં જશો અને અમે અહીં ચઢ્યાં ઉતર્યાં મુખ જોવા નરકમાં પડ્યાં રહીશું ! તમને મારે કાને ગયા સાંભળી તમારાં માળાપને દુગરાવી ને હું એકલી હજી તો મને પૂરીજ કરી નાખે તો. હું તો કદીએ તમારા વના રહેનારી નથી. મને સાથે રાખી મુખ માગ્યું આપવું પડશે.

કૃષ્ણદેવ—(પૂછે પ્રભાત ધમે જોઇ) વાર મિયા ! તારું મન મસત્ત કરવા હું તને સાથે સખીશ. (જાય)

સત્યભામા—પણ તે ક્યારે ?

કૃષ્ણદેવ—મિયા ! મેમાલિંગન દે ત્યારે.

(જા) સત્યભામાનો રોષ સમાવવા ૨૫ મુખ્ય કાર્યસિધ્ધિનું અહીં ક્ષેપન કર્યું છે માટે અવમર્સસધિનું આદાન નામે અગ્ર વર્ણાય છે.

સત્યભામા—(લજવાતી લજવાતી કૃષ્ણદેવને આલિંગન દઈ
સુખન કરી આધી જતી રહેછે) આર્યપુત્ર ! હવે કેટલો વાર છે ?

કૃષ્ણદેવ—(ગરુડનું સ્મરણ કરી) પ્રિયા ! સ્વર્ગમા શોભે એ
વો સુગાર કરી આવે એટલી

સત્યભામા—આ હું તો મજ થઈ આવી. (એમ કહી દર-
ખાતી દરખાતી સુગાર સજવા જાયછે)

ગરુડ—(કૃષ્ણદેવને નમન કરી) દેવાધિદેવ ! મને શી આશ્ન છે ?

કૃષ્ણદેવ—ભામાસુરને બેઠી સ્વર્ગમા જવું છે માટે સજ
યા (ગા)

ગરુડ—દેવશ્રી આરુઢ થાય એટલુંજ સજ થવામા બાકી છે
(એવે સત્યભામા આવેછે)

સત્યભામા—આર્યપુત્ર ! હું તો આ આવી હવે તમારી વારે વાર

કૃષ્ણદેવ—(સત્તાસ્ર સ બાળી વસ્ત્ર હીકયક કરી સજ થાયછે) આ
લો પ્રિયા કેઈ પાશુ વાર નથી (એટલું બોલી સયજામાને અડે બેસાડી
ગરુડારુઢ થઈ ગોવિંદ પ્રિયાસહ અમન કરેછે)

પષ્ઠોંક સમાપ્ત.

(ગા) ભામાસુર ॥ નામનું મંડણુ કર્યું છે માટે હવે પછીના અક્રમા
ભામાવધ પૂર્ણ થયેલા વિ કલક દ્વારા વર્ણાગે, એમ સૂચન કર્યું છે

અંક ૭ મો.

(વિષ્ણુ)

(રંભા અને તિલોત્તમા પ્રવેશ કરેછે). (મ)

તિલોત્તમા—અહિ રંભા ! તને તો સીતાની પેઠે શુદ્ધ કરી લેવા દિવ્ય કરાવણું પડશે.

રંભા—તેં પણ વનના મુનિઓને ગ્રથ કર્યા છે માટે તનેય કંઈ શાસન કરવાનું શકેદેવ કહેતા હતા.

તિલોત્તમા—મુનિને ગ્રથ કરવા કાળે તો અપ્સરાઓ ઉત્પન્ન થઈઓછે, મુનિ કને રહેનારી કયીને શાસન થયુ છે કે મને થવાનું છે ! પણ તું તો અસુર કને રહીછું, તે તારો તો છૂટકો થવાનો નથી. હશે ને થવાનું હશે તે થશે, પણ તું કહે તો ખરી કે મન માન્યું સુખ મળ્યાં છતાં તું આમ સૂકાઈ કેમ ગઈ !

રંભા—સખિ ! શેનું સુખ ! અરસસ અસુર આગળ કાગ નિર્ગમન કરવો તેના કરતાં આ વનમાંથી પેલા વનમાં વિચરો કાલગત કરવો તેને હું અતિઉત્તમ માનું છું. બેની ! શકસ્વામીની નિંદા, ખાતાલોનો ઘાત, સીળ સહસ્ર સીઓના વિલાપ, એવાં એવાં અનેક દુઃખ આપિત

જેવાનાં હતાં. પરમેશ્વર કૃષ્ણદેવનું કલ્યાણ કરશે કે એમણે મને દુઃખ-
દરિયામાંથી રૂબતી તારી સ્વર્ગસદનમાં મોકલી દીધી ! (આ)

તિલોત્તમા—સખિ ! એ દુષ્ટે સોળસહસ્ર સ્ત્રીઓ શાકાન્ને ટોળે
કરી'તી ? અને એટલીજઘી કપાથી લાવ્યો'તો ?

રંભા—મૂઝાને સોળસહસ્ર સ્ત્રીઓના સત્ર કરી મહાકાળીને
મસન્ન કરવી'તી. જે રાજની કન્યા દખતો તેને ઉપાડી લાવતો. અહિ
તિલોત્તમા ! એ સ્ત્રીઓએજ આપણને આ મુખની ઘડી આણી-
આપી છે. (૧)

તિલોત્તમા—ને કેમ કરીને તે મને બધું કહે જોઈએ ! એમ-
નાથી તે શું થાય ? આ તો બધું નારદમહર્ષિએ કર્યાનું કહેતાય છે.

રંભા—(હાથ હવાવી) એ કુંવારાથી શું કરમ થાય ! એ તો
એવું'થયું કે સોળસહસ્ર સ્ત્રીઓએ એક છાનો પત્ર લખી કાંચનપુરીમાં
કૃષ્ણ કને મોકલ્યો તેમણે સ્ત્રીઓના વાત્રના સમાચાર જાણ્યા કે ગરૂડા-
રૂઢ થઈ તર્તજ આવી રાણાગણને વેદી કરી સત્રાજીવ મુતાસહ યજ્ઞનો
આરંભ કર્યો અને જોતજોતામાં ભૌમાસુર રૂપી પશુનું બલિદાન
આપીદીધું ! (૨)

તિલોત્તમા—કેં હેં શું સખિ ! ભૌમાસુરને કૃષ્ણદેવે જોત-
જોતામાં ભરી નાખ્યો. ત્યારે તો એ આપણા સ્વામી રાજ કરતાંય
ધાણા જોરાવર ! પણ અહિ કહે તો ખરી, અને કૃષ્ણદેવે કેમ કરી મા-

જે ક્યાનો ભાગ ચર્ચાગ્યો છે તથા હવે પછી થવાનો છે તેને મહોપમાં
મધ્યમપાત્રદાગ બતાવી આપવો તેને ત્રિકલક કહે છે. (આ) સ્વર્ગસ-
દન—સ્વર્ગ રૂપી ઘર.

(૧) સત્ર—પત્ર. મુખપ્રાપ્તિ વર્ણાઈ છે માટે પ્રાપ્તિ નામે મુખપ્રા-
પ્તિનું અંગ

(૨) કાચનપુરી—હારકા, ગરૂડ થઈ—ગરૂડાદ ઉપર સ્વામી કરીને
રજુ મજુ—મ મામજુમિ. મ મામજુમિ રૂપી વેદી (ચોરી) કરી મત્રાગિત-
વગા (સત્યમામાં) સદિન કૃષ્ણ પોને વગ કરનાગ થયા, એ બાત્તાય છે

યો ! મૂઝા વૈષ્ણવાસ્થનો પ્રયોગ જુવી ગયો'તો કે શું ? અને વળી એણે
તો પિતામહ પાસે એવું વરદાન મેળવ્યું હતું, કે મને મારી માતા
મરાવે ત્યારેજ હું મરું. તે પ્રભદેવનું વચન શી રીતે સાચું થયું !
અને એના મુખ્ય મંત્રી પંચમુખી મુરમરાયો કે જીવ લઈ પાતાળમાં
નાશી ગયો છે ! (ડ)

રંભા—સખિ ! સાંભળ્યઃ કૃષ્ણદેવતા ગુણાનુવાદ ગાવા મને
બહુ ગમે છે. પંચમુખીમુર પાણીમાં પોઠી રહ્યો હતો, તેને કૃષ્ણદેવે
પંચજન્મની ગર્જનાવડે ભગ્નત કર્યો. ભગ્નત થયો કે ત્રિશૂળ લઈ લઢવા
દાડ્યો. તેને આવતો નોંધ મતાપી પ્રભુએ ચક્ર લઈ તેના પર નાખ્યું
કે મૂઝાનાં પાંચે મુખ પટોપટ પૃથ્વીપર પડી ગયાં. તે મૂઝા સાંભળી
તામ્ર, અંતરિક્ષ, શ્રવણ, વિભાવસુ, વસુ, નભસ્વાન તથા અદ્યક્ષ એ
ભૌમાસુરના સાત સુત યુદ્ધ કરવા આવ્યા તેમને પણ કૃષ્ણદેવે ચપટી
વગાડતામાંજ ચીરી નાખ્યા ! (ક)

તિલોત્તમા—વાહરે યેન વાહ ! કૃષ્ણદેવ તો કોઈ અલૌકિકજ
પુરૂષ દેખાય છે. પણ પેલા મહિષનું બલિદાન કેમ કરી આપ્યું તે તું
મને જરેજર કહેજે હો.

રંભા—મુર મંત્રી અને સાત સુત મરાયા સાંભળી નરકાસુરનો
નરકપતિ જેવો સેનાની સકળ સેન લઈ યુદ્ધ કરવા ગયો. શું સખિ ! મો-
ઠા મોઠા ગિરિ જેવડા કૃષ્ણકેસરીની હાકથી કે પો ઊડ્યા અને
એટલામાં તો ચક્ર ચરેડાટ કરતું કે જે પડ્યું કની કે તેણે સર્વેનો કરચર-
ધાણ કાઢી નાખ્યા ! (ક)

(ડ) અન્નય વીર ભૌમાસુરનો વધ કથન કરીને અદ્યક્ષ રમનો
આવેશ વર્ણ્યો છે માટે પરિભાષના નામે મુખસંધિનું અંગ.

(ક) પાંચજન્મ—કૃષ્ણના શંખનું નામ. (ક) નરકાસુરનો—ભૌ-
માસુરનો. નરકપતિ—યમરાજ સેનાની— મેનાધિપતિ. ગિરિ જેવડા—
(દૈત્યો રૂપી હાથી.) કૃષ્ણકેસરી—કૃષ્ણ રૂપી સિંહ.

તિલોત્તમા—શું ત્યાર પછી ભૌમાસુર એકલોજ રહ્યો કે ? મૂઆની કને વંધવાસ હતું એટલે એને બીજા કરાની સી ગરજ છે ? વાઈ બેન ! પછી શું થયું તે તું વેહેલી વેહેલી કહી દે.

રંભા—મૂઆ કામી તો હતોજકની. તે સનાગિત્સુતાને જોઈ મોહિત થયો, અને એવામા બનવાકાળ કે સત્યભામાએ પોતાના પ્રિય-તમને કઠાળીને કહ્યું કે હવે આ એકલો રહ્યો તેને સત્વર મારી નાખો એટલે હું નિરાંતે તમારી સાથે વાતો કરતી જ્યાં જઈ છું ત્યાં જઈ !

તિલોત્તમા—(તાળી આપી) સખિ ! ઘાટ તો ઠોક આવ્યો. મૂઆની માએજ મૂઆને મરાવ્યો ! પણ પછી શું થયું તે ઉતાવળી કહી નાખ્ય. (ઋ)

રંભા—પછી શું ? એટલું કહેતામાંજ કૃષ્ણદેવે ચક્ર મૂકી મૂઆના બે કટકા કરી નાખ્યા. એ સહુ વાત ત્યારે સત્યભામા દેવો સમજ્યા ત્યારે તેમણે અતિ શોક કર્યો. તેમનું મન મનાવવા ભૌમાસુરના સુત ભગદત્તને રાજ્યાસન આપ્યું અને પછે મને, માતલીને, અમૃતને, ઐરાવતને અને અદિતિ માતાનાં કુંડળને ગુરુસુત કચ માથે અહીં મોકલાવી દીધાં. કચ પણ જિયારો મહાકષ્ટમાંથી છૂટ્યો. અમારા કરમની કાહાણી એવી હતી. પણ અલ્પિ તિલોત્તમા ! કાલ સુધી તો ભૌમાસુરનું રાજ્ય હતું અને એટલામાં સવામી શકે રાચો આદિ તમે સર્વે સી રીતે આવી પોતપોતાની વગાએ ગોળાઇ ગયાં ! (ન)

તિલોત્તમા—ત્રિપ્રજાદર્શી ત્રિદગ્ધાને જો એટલુંય નહિ જરૂર

તો પછી સુરમાં અને નરમાં શો અંતર રહેવાનો છે? પણ સખિ! પેલી સોળમહત્ત રાજકન્યાઓનું ક્યમ થયું તે તે કંઈ કહ્યું નહિ (ઘ)

૨૦ભા—ઘનઘટા બેઠાં કંઈ વિદ્યુતના ઝળકારા બીજી જગા-
એ થાય. (ઇ)

તિલોત્તમા—યું ત્યારે તે સહુ કૃષ્ણદેવ વેરેજ વરીઓ કે શું?

૨૦ભા—અનાયાસે અલૌકિક પુરૂષ તેમને મળી આવ્યા! નરક-
માંથી નિકળતાજ સ્વર્ગસુખ મળે તો તે સખિ! કોણ ન ભાગવે?
બેન! હુંજ અકર્મણ કે કૃષ્ણદેવે સોળમહત્તનો સ્વીકાર કરી તેમને
દારકામાં વીળાવી દીધી અને મને અહીં મોકલી!

તિલોત્તમા—સખિ! કૃષ્ણદેવ તેની સાથે કેમ ન ગયા?
સખિ! આત્મ જો તું આવે તો જ્યાં કૃષ્ણદેવ હોય ત્યાં તેમને જઈ
જેઈ આવીએ. વારું તે વાત કરી તેના ઓટલોય લાભ તો લઈએ

૨૦ભા—ગુરુપુત્ર કએ જ્યારે કૃષ્ણદેવને સ્વર્ગમાં તેડી લાવવા
અતિ આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું કે તમે જાઓ હું આ રાજ્યકન્યા-
ઓને કાચનપુર ભણી વગાવી સત્વર સ્વર્ગમાં આવી શકું મળું છું.

તિલોત્તમા—(ગભરાયે વેશે) સખિ! આ સુસવાટ ચેના
થાયછે. (શરીર ધ્રુણવી) હાય હાય! મારું તો કાળજી રૂદ્ધી જાય
છે!! (ઈ)

૨૦ભા—(ગિર નજરે નીચું બેઠ) સખિ! એ તો ગરડારૂં થઈ
ગોવિંદભગવાન આવેછે. આત્મ આત્મ ઉતાવળે જઈ શકસ્વામીને એમનું

(ઘ) ત્રિદશીને—દેવોને (ઇ) અર્ધાત્ર મેઘ જેવા કૃષ્ણને વીજળી
જેવી તે સઘળી સ્ત્રીઓ વરી (ઈ) તિલોત્તમાનો ગભરાટ પર્ણા-
એ માટે ગર્ભસવિતું સભ્રમ નામે અગ.

આગમન વિદિત કરીએ (એમ કહી જ ને બાણીએ ઉત્તાવળી ચાલી ન-
યછે). (બો)

(પિંક ભક સમાપ્ત).

(પાવક અને પવન પ્રવેશ કરેછે) (બો)

પવન—વિભાવસુ ! વસુધરેશને પધારતાં કેમ વાર લાગી હશે ?
તાર્ક્યના વેગને પો'ચી શકે એવું કોઇ પણ માણી અથાપિ શ્રવણ
કરવામાં આવ્યું નથી. (ક)

પાવક—સમીર ! રંભાએ શબ્દશ્રવાણમાં શૂલ તો નહિ કેરી
હોય ! ને એમ કંઈ થયું હશે તો આ મુખ્ય માર્ગમાં આપણે ઊભા
છીએ તો, અને અસુરારિસધનિકટ કુમુદારિ તથા કુંભરિ ઊભા રહ્યાછે
એ સંકલ શ્રમ મિથ્યા થશે.

(એવે હૃદયને વિગારી નાખે એવો ગરડની પાખનો શબ્દ સંભળાયછે
અને અધ્ધકાળમાં ગરડારૂ સુદરશ્યામ શ્યામાસહ જોવામાં આવેછે) (છ)

પવન—વનિહ ! જુઓ જુઓ અને તાર્ક્યને કહો કે હવે અ-
હીંજ સ્થિર થાય

પાવક—(ગરડ સાથું જોઇ) અહો ખગેશ ! હવે અહીંજ સ્થિ-

(બો) નીચું જોઇ—(પૃથ્વી પરથી સ્વર્ગમાં ચઢી આવતા કૃષ્ણને
જોવાને).

(બો) પિંક ભક પછીનો સાતમા અ કનો પહેલો પ્રવેશ અદ્વીતી શરૂ
થાય છે. પાવક—અગ્નિદેવ

(ક) વિભાવસુ—અગ્નિ ! વસુધરેશને—પૃથ્વીના રાજા કૃષ્ણને. તા-
ર્ક્યના—ગરડના. અદ્વીતી દિવ્યપાત્રોનો આરંભ થાય છે માટે કવિએ સં-
રક્તમય ભારતીવૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે.

(છ) સમીર !—હે વાયુદેવ ! શબ્દશ્રવણમાં—ગરડની પાખનો
અવાજ સાંભળવામાં. અસુરારિસધનિકટ—ઇદ્રના ભવનની પાસે. કુમુદા-
રિ—સર્વ કુંભરિ—ચંદ્ર.

૨ થાવ સ્થિર થાવ. (એ વચન સાંભળી ગરૂડ બોલે રહેછે અને ગોવિંદ પ્રિયાસહ નીચે ઉતરી ઉભયદેવને નમન કરેછે). (ગ)

કૃષ્ણદેવ—પાકારિપ્રભુ અધુના ક્યાં વિરાજે છે ? (ઘ)

પાવક—તસુધેરેશ વાસુદેવ ! અધુના શકસ્વામી તમારા આગમની નિરીક્ષા કરતા સુરસલામાં વિરાજે છે. અને અમે ઉભયને તમોને તહીં લઈજવા અહીં મોકલ્યા છે. (ઙ)

કૃષ્ણદેવ—(શિરસા નમન કરી) પુરંદરપ્રભુની મારા પર અત્યંત કૃપા છે; કિંતુ ભગવંત ! મારે કાળે તમે ઉભય દેવે આટલો બધો શ્રમ લેવો ઘટિત નથી. (ચ)

પવન—આપની અનુકંપાથીજ આ વનથી પેલેવન ભમતા મટી સુખી થયા હીએ ! (એમ વાતો કરતા સંઘના દ્વાર નિકટ આવી પહોંચે છે અને કુમુદારિ તથા કંજારિ બન્ના જોઈ કૃષ્ણદેવ નમન કરે છે.) (છ)

કુમુદારિ—વાસુદેવ ! શકસ્વામીનિકટ જવાનો આ માર્ગ છે. આમ આવો, આમ આવો.

કંજારિ—દેવકીનંદન ! જુઓ વૃત્તારિ આસનથી ઊઠી તમને તેડવા આવે છે. (એવે બૃહસ્પતિ, ઈંદ્ર, ઈંદ્રાણી, યમ, અશ્વત્થ, ધનદાદિ વેત્રીશકોટિ દેવો પ્રવેશ કરે છે) (જ)

(ગ) ખગેશ—પક્ષીપતિ ! (ઘ) પાકારિપ્રભુ—પાક નામે દૈત્યના શત્રુ ઈંદ્ર મહારાજ. અધુના—હમણા.

(ઙ) વસુધેરેશ વાસુદેવ—પૃથ્વીના સ્વામી કૃષ્ણદેવ ! શકસ્વામી—ઈંદ્ર મહારાજ. નિરીક્ષા કરતા—વાટ જોતા.

(ચ) પુરંદરપ્રભુની—ઈંદ્ર મહારાજની. (છ) અનુકંપાથી—દયાથી. સંઘ—ધર. (જ) વૃત્તારિ—વૃત્તાસુરનો શત્રુ—ઈંદ્ર. ધનદાદિ—કુબેર વગેરે.

કૃષ્ણદેવ—(પ્રિયાસહ સર્વ સુરને શિરમાઢાગ કરી) મત્રુ અ
મરેશ ! હુ આટલા વધુ માન્યને યોગ્ય નથી (જ)

ઈન્દ્ર—જો યદુનદન અમને આ સર્વ અપનાર છે તો ને આથી-
પણ અધિક માનને યોગ્ય છે

દેવાચાર્ય—સત્ય સત્ય, યાદવે દુને ઘટિત માન અપી શકા-
તુ જ નથી ! (જ)

શચી—(સત્યભામાને ગાયે હાથ દેરવી) સત્રાજિત્સુતા ! ત-
મારી સહાયતાવડેજ અમે આ વૈભવના ભોગદારી થયા છીએ !

ઈન્દ્ર—(અધા ઇંદ્રાસન પર કૃષ્ણદેવને સત્યભામાસહ બેમાડી
અર્ધાપર પોતે સચીસહ બેસે છે) વાસુદેવ ! વસુધરાતુ અને સ્વર્ગ દિ
સર્વ લોકનુ સકલ તમારા વિના કોઈ ટાળનાર નહોતો (ટ)

કૃષ્ણદેવ—ભમા મ શુ અધિક કર્યું છે !

પાવક—હે શક્રસ્વામિ ! તાર્ક્ષ્યપક્ષનો સુસવાટ શ્રવણ કરી
સ્વર્ગવાસીઓએ નાસાનાસ કરી મૂડી હતી તેમને અમે સમજાવ્યું કે
ભામાસુરનો વધ કરી ગોવિંદ ગરુડારૂઢ થઈ આવેછે ત્યારેજ સર્વના
મન શાંત થયા એણે દુ ખ ટાળનાર આ નરનુ જો સન્માન કરીએ
તે સ્વત્પન્ન ગણાય ! (ઠ)

દેવાચાર્ય—અહો વન્હિ ! યાદવે દુના દર્શનમા ભયનો લેશ
પણ નહોય, તથાપિ “ દુગ્ધતો દર્ધો વાલો દધિ પુન પુસ્કલ્ય પિવતિ ”
(એવે નારદમુનિ ‘ નારાયણ હરે નારદ કર્ષ કરે, જો ચિતવિચ્છ હરે નારા-
યણ નારાયણ નામીનાય હરે ! ’ એમ ગાન કરતા અને વીણા વગાડતા પ્રવેશ
કરેછે) (ઢ)

(જ) અમરેશ—દેવાના ઇન્દ્ર—૯૬ ! (જ) સાચું સત્ય—સાચુ
સાચુ (ટ) સકલ—દુ ખ

(ઠ) તાર્ક્ષ્યપક્ષનો—ગરુડની પાખનો (ઢ) દુગ્ધ તો ઇન્દ્ર—“ દૂધથી
દાઝેતો બાળક દહીં પણ કુમીને પીએ છે ” અર્થાત ભામાસુરના

ઈન્દ્ર—(સકલ સુરસહ બિભા યદ્ય નમન કરેછે) બ્રહ્મકુમાર !
પધારો પધારો. આ સર્વ સુખ અમો સકલ સુરને તમારાથીજ પ્રાપ્ત
થયુ છે !

નારદ—“યસ્ય અત્રં તસ્ય પુણ્ય રધારસ્ય ધૂમક” (એવે સભા
પાલિકાએ આહ્વાનપેલા અર્ચપાદાદિક સાહિત્યવડે શક શયી પ્રથમ
નારદમુનિનું અને પછી કૃષ્ણ સત્યભાગાનું પૂજન કરે છે). (૬)

કૃષ્ણદેવ—(સકાચ,યક્ષે વેશે) તમે અમારા પૂજ્ય છો અને
અમે તમારા પૂજક છીએ

દેવાચાર્ય—સ્વમદિર પધારેલા અતિયિને જોઈ પૂજ્યપૂજક
બોધ અધર્મોત્તમ કોઈ પણ પ્રાણીએ મનમાં ન આશુવો એવી શાસ્ત્ર-
જ્ઞા છે, માટે જે શક કરે છે તે યથાઘટિતજ કરે છે. અને તેમાંય તમારું
પૂજન પ્રાપ્ત થયું એ તો શકનાં ધન્યભાગ્ય સમજવાં.

નારદ—(નારદ પૂજનાદિ યદ્ય રહ્યા પછી) દેવાચાર્ય ! આ શી
અનુપમ શોભા દર્શી રહી છે !

શ્લોક.

શી શોભા મેઘ મધ્યે સજળ સઘન આ, અગ્ર ના વારિ લાવે,
પિધુતો શી ઝંઝૂકે સ્થિર પણ નિરખું, ચંદ્ર તારા સુહાવે;
રંગો રાતા તથા આ પિત નિધનિધના, વ્યર્થ યાચે ન લાવે,
હે દેવાચાર્ય ! દાખો અવનવું અતિશે, દૃષ્ટિએ કેમ આવે ? ૧

દેવાચાર્ય—પ્રભુમાર ! એ આશંકા આવવા નેવું છે, તથાપિ—
શ્લોક.

પૃથ્વીની દષ્ટિ છે મેઘે, મેઘ ચદ્ર જુએ સહી;

વિદ્યુતો રોહિણી ભાજે, આવું સર્વ લહો તહી. ૨

(એવે તુંબરૂ ઉર્વશ્યાદિક મૃદંગાદિ નૃત્યસાહિત્ય લઈ પ્રવેશ કરે છે)

સુરસભાસદો—આહા ! આજ તો શું ઉર્વશીનું નૃત્ય અને
ગાન શ્રવાણ કરવામા આવશે ! શકસ્વામીએ કૃષ્ણદેવને રીઝાવવા આ
રાખ્યું તે ઠીક થયું. મર્વસ્વ અર્પણ કરનારને કાળે ને કરે તે ઝોણું.

(એવે વીણા મૃદંગના શબ્દ થાય છે અને ઉવશીં લીમી થઈ હાવભાવ
સાથે ગાવા માડે છે)

રાગ ગુર્જરી.

નિર્ભર નિર્ઝર દુખ મોચન શોચન વરતચત અચત સુખકારી;

યદુનંદન વંદન મંદન ચર્ચિત સ્થંદન પારથ રથ સારી. ધ્રુવપદ.

શોમા થઇ રહી છે ! અહીં અન્ન (વાદળા) દેખાય છે પણ તેમાંથી પાણી
પડતું નથી એજ માત્ર આશ્ચર્ય છે ! સત્યભામાને વર્ણ છે. એ મેઘમા આ
વીજળી કેવી ઝૂકે છે ? પણ તે સ્થિર છે, એ આશ્ચર્ય છે ! દેવોને વર્ણ છે:
ચદ્ર ઇં—આકાશમાં મેઘ અને વીજળી છતાં વળી ચંદ્ર અને તારા પણ
શોભે છે, એ આશ્ચર્ય છે ! તે સૌના વચ્ચાલંકારને વર્ણ છે: રંગો ઇં—આકા-
શમાં રાતા પીળા એવા વિધવિધના રંગ હોય છે પણ તે ક્ષણભંગુર હોય છે,
પરંતુ અહીં તો ને રંગ દેખાય છે તે સૌને ભાવે (ગમે છે) અને વ્યર્થ પણ
યતા નથી, એ આશ્ચર્ય છે ! અહીં અદ્ભુત વર્ણન થયું છે માટે પરિભા-
વના નામે અંગ.

ગન્મથ મદખંડિત માધવ મંડિત મદકલ કર કંકુક ધારી;
 ગંજુલ કચ સારક વંજુલ વચ ધારક રતિપતિ પીડ વિહારી નિર્ભર૦
 વંચક દરિમ ચક રાજિત સાજિત આભૂષાનુ ભૂષણ ભારી;
 અનુપ • પુપ અખિલેશ્વર હશ્વર મધુવન પુષ્કર વિપુલ વિહારી. નિર્ભર૦
 અંચલ દુઃખજન મંજન અજન ભવભજન સ્વાશ્રય નારી;
 પરિમલ અમલ કમલ મુખ સુખકર ચુબન દહ દહ ચતુરતારી. નિર્ભર૦૩

૩. રાગ ગુર્જરી—જયદેવકૃત અષ્ટપદીમા આ રાગ પ્રખ્યાત છે
 માગધા નામે માત્રામેળ છંદમા પણ આ વાચી શકાશે માગધીનુ લક્ષણ
 પિંગલ ચાર્યકૃત છંદ શાસ્ત્રમા આ પ્રમાણે લખ્યું છે. “ઢાઢકચતુષ્પદીમાગધી”
 —“ ચાર ચાર માત્રાના આઠ ગણ કરી એવા ચાર ચરણ કરવાં તેને
 માગધી છંદ કહે છે ” એમા કુલ માત્રા બીસ છે તથા ૧ લી માત્રાથી
 માંડીને દર ચાર માત્રાએ તાળ છે છદ.શાસ્ત્રમા પણ એનું આવું કૃષ્ણ-
 વર્ણનને લગતું ઉદાહરણ લખ્યું છે —

“ માધવ વિદ્યુદિય ગગને તવ કલયતિ પીતવસનમભિરામ
 જલધરનીલગગનપદ્મતિરપિ તવ તનુરુચિમનુસરતિ નિવામમ્ ।
 દ્વદશરાસનમપિ તથ વક્ષ સિમાસિતવચ્ચનમાલાશોભ
 કુરુ મમ વચન સરુલય હૃદય રાધાધરમધુવીરાચતલોભમ્ ॥”

નિર્ભર ૬૦—હે કૃષ્ણ ! તમે નિર્ઝર (દેવ) નાં નિર્ભર (અત્યંત)
 દુઃખનુ મોચન કરનારા છો, તથા શૌચન (શોક કરનારાઓ) ના વર
 (ઉત્તમ) નવન અપન (નેત્રમાર્ગ) ને સુખકારી છો — શોક મટાડનારા
 છો હે અદનથી ચર્ચિત અંગવાળા યદુનંદન ! તમને અમારું પંદન છે.
 સ્મંદન (ત્વરાથી ગતિ કરનારા) એવા પારથ (અર્જુન) ના રથને તમે
 સારનારા (સજ કરનારા—અર્થાત્ સારથિ) છો હે મંડિત (અલકૃત)
 માધવ ! તમે ગન્મથ (કામદેવ) ના મદનુ ખડન કર્યું છે મદકલ-
 (મરતીમા આવેલા હાથી) ની શુઠ જેવા તમારા કરમાં તમે કંકુક
 (દડો) ધારણ કરનારા છો તમે સ્ત્રીઓના (મંજુલ) સુદર કચ (કેશ)-
 ના સારક (સમારનારા) છો, તથા તેમા વંજુલ નામના પુષ્પનો વચ-

દેવાચાર્ય—બ્રહ્મકુમાર ! એ આશંકા આવવા નેવુંછે, તથાપિ—
શ્લોક.

પૃથ્વીની દષ્ટિ છે મેધે, મેધ ચદ્ર જુએ સહી;

વિદ્યુતો રોહિણી ભાજે, આવું સર્વ લહો તહીં. ૨

(એવે તુંબર ઉર્વશ્યાદિક મૃદંગાદિ નૃત્યસાહિત્ય લઈ પ્રવેશ કરે છે)

સુરસભાસદો—આહા ! આજ તો શું ઉર્વશીનું નૃત્ય અને
ગાન શ્રવણ કરવામા આવશે ! શકસ્વામીએ કૃષ્ણદેવને રીઝાવવા આ
રાખ્યું તે ઠાક થયું. સર્વસ્વ અર્પણ કરનારને કાજે ને કરે તે આહું.

(એવે વીણા મૃદંગના શબ્દ યાચ છે અને ઉવર્ણી ઊભી થઈ હાવભાવ
સાથે ગાવા માટે છે)

રાગ ગુર્જરી.

નિર્ભર નિર્ઝર દુખ મોચન શોચન વરનયન અયન સુખકારી;

યદુનંદન વંદન ચંદન ચર્ચિત સ્ચંદન પારથ રથ સારી. ધ્રુવપદ.

શોભા થઈ રહી છે ! અહીં અન્ન (વાદળાં) દેખાય છે પણ તેમાંથી પાણી
પડતું નથી એજ માત્ર આશ્ચર્ય છે ! સત્યભામાને વર્ણુ છે : એ મેધમા આ
વીજળી કેવી ઝૂકે છે ? પણ તે સ્થિર છે, એ આશ્ચર્ય છે ! દેવાને વર્ણુ છે :
ચદ્ર ઇ—આકાશમા મેધ અને વીજળી છતાં વળી ચંદ્ર અને તારા પણ
શોભેછે, એ આશ્ચર્ય છે ! તે સૌના વચ્ચે ધ્રુવને વર્ણુ છે : રંગો ઇ—આકા-
શમાં રાતા પીળા એવા વિધવિધના રંગ હોય છે પણ તે ક્ષણભંગુર હોયછે,
પરંતુ અહીં તો જે રંગ દેખાયછે તે સૌને ભાવે (ગમેછે) અને વ્યર્થ પણ
થતા નથી, એ આશ્ચર્ય છે ! અહીં અદ્ભુત વર્ણુન થયું છે માટે પરિભા-
વના નામે અંગ.

૨ શ્લોક—અનુષ્ટુપ—ન્યા પૃથ્વી (સત્યભામા) ની દષ્ટિ મેધ (કૃષ્ણ)
ઉપર છે, અને મેધ (કૃષ્ણ) ચંદ્ર (ઇન્દ્ર) ને જુએછે, તથા ન્યાં વિદ્યુતો
(દેવાગનાઓ) રોહિણી (શચી) ને ભાજેછે, ત્યાં આતોને આવીજ શોભા
યાચ છે ! અયન કૃષ્ણ પૃથ્વીના રાગ હોવાથી પૃથ્વીની દષ્ટિ કૃષ્ણ ઉપર
છે અને કૃષ્ણ તથા વિદ્યુતરૂપી સત્યભામા ક્રમે કરીને ઇન્દ્ર તથા શચીને
(રોહિણી) જુએછે, ત્યાં આવીજ શોભા યાચ છે ૩૫૬.

સુરસભાસદો—(માથુ ધૂણાવી આખ મચમચાવી) આહાહા !
 ઉર્વશી તે ઉર્વશીજ !! સા એના હાવભાવ ! શું એના અભિનય !

(પોપટ) બનાવીને ધારનારા છે (જીનિ ચોટલો ગુંથી તેમાં ફૂલ ગુંથનારા છે). અથવા વજ્રુલ પુષ્પ મરખા ક્રમગ વચ (વચન) બોલનારા છે; અથવા વંજુલ (અશોક વૃક્ષ) ઉપરથી વચ (પોપટ) ને ધારક (પકડનારા) છે,—(રાધાને રમવા માટે) તમે સ્ત્રીઓની રતિપૂતિ-પીડ (કામપીડા) નું વિહારણ કરનારા છે તમે દધિ(દડી)ના વચક (કૂંગારા) છે તમે મંચક (પવંગ) ઉપર રાજિત (શોભાયમાન) છે, અને સાજિત આભૂષણ (સજ્જેલા આભૂષણવાળી) સ્ત્રીઓના તમે ભારી ભૂષણ રૂપ છે રસભોગી ભમગઓમા તમે એક અનુપમ મધુપ (ભ્રમર) છો હે અપિલેશ્વર ! હે ઈશ્વર ! તમે મધુવન (મથુરા પાસેનું એક વન) રૂપી પુષ્કર (કમળ)-મા વિપુલ (અત્યંત વિહાર કરનારા છે; અથવા મધુવનના પુષ્કર (ભાગ)-મા વિપુલ (વૃત્યકળા) નો વિહાર કરનારા છે; અથવા મધુવનના પુષ્કર- (જળ) માં—યશુના નદીમાં વિપુલ (મોટા) વિહાર કરનારા છે (કામિય નાગ નાથવા વગેરેનો). તમે સ્ત્રીઓનાં ચંચળ એસા દગ (નેત્ર) રૂપી ખંજન (દીવાળીધોડા) ને મજન (સ્વચ્છ કરનાર) અને અંજન કરનાર છે. સ્વાશ્રયનારી (તમારે પોતાને આશ્રયે આવેલી સ્ત્રી) ઓના બચનું તમે ભજન કરનાર છે. પરિમળ (સુંગધ) વાળા અમલ (નિર્મળ) કમળ સરખા સુખકર મુખવડે સુંબન દેષ દેષને તમે (વ્રજની) વનિતાઓને તારી છે આ પદની પેહેલી લીટીમાં કૃષ્ણનું દેવથી અધિકપણ તથા દયાળુપણ વર્ણ્ય છે, બીજી લીટીમા શરત્વ અને ભક્તપ્રિયત્વ વર્ણ્ય છે, ત્રીજી લીટીમા, શતેદ્રિયત્વ અને વિદ્યાસીત્વ વર્ણ્ય છે, ચોથી લીટીમા ભક્તાધિનત્વ વર્ણ્ય છે. પાંચમી લીટીમાં સુન્દરત્વ વર્ણ્ય છે; છઠી લીટીમા ઈશ્વરત્વ વર્ણ્ય છે; સાતમી લીટીમા કળાનૈપુણ્ય વર્ણ્ય છે, અને આઠમી લીટીમાં અખંડ પ્રેમીપણ વર્ણ્ય છે. આ ગાયન દેવસભાનું છે એમ જણાવવાને બારતાવૃત્તિ રાખી છે તથા અર્થગાંભીર્ય પણ યોજ્યું છે સ્ત્રીઓની પ્રીતિ સપાદન કરનારા છે, એમ વર્ણવવાવડે તમે સત્યબામાનો મનોરથ પૂરગો, એવા નિર્વહણસંધિના કર્મની સચના કરી બીજનું ફરીથી કથન કર્યું છે માટે નિર્વહણસંધિનું સંધિ નામે અગ પણ વર્ણાયું છે.

નેત્રકટાક્ષની વાત તો કોણ જ કહી શકે !! તાલમાનનો તાલ તો એ જ જમાવી જાણે છે ! કિંકિણીનો રણત્કાર ! પાદનો કણત્કાર અને ઝવેનો કણત્કાર એ તો વિધુત્તેજ હુરાવી નાખે તેવો છે !! તું બર જોવો વાધ વગાડનાર પણ એને પહોંચી શકતો નથી ! માનવલોક જ સ્વર્ગમાં મુખ માનતા હોય તો તે આ હર્વશીનૃત્યરૂપી જ મુખ છે ! (એવે નંદનવનપાલિકા પ્રવેશ કરે છે). (જ)

નંદનવનપાલિકા—(ઇન્દ્રદિને નમન કરી) દેવાધિદેવ ! સુરશિરમણિનો જય જયકાર હો ! મણુ શકસ્વામિ ! આપની આજ્ઞાનુસાર નંદનવનમાં સર્વ પ્રકારની સજા સજા રહી છે. સ્થળનાં અને જળનાં વિહારસ્થાન મણુના આગમનું અવરોધકન કરી રહ્યો છે. ( )

ઈન્દ્ર—નંદનવનપાલિકે ! કલ્પદ્રુમ અને પારિજાતકાદિ અલૌકિક દ્રુમો નીચે વિશ્રામસ્થાન થઈ ચૂક્યાં છેને ? (ઘ)

નંદનવનપાલિકા—મણુ યામદેવે કહ્યું છે કે આવેલા અતિથિને લઈ શકસ્વામી પધારે એટલી જ વાર છે. (દ)

ઈન્દ્ર—એમ ? સર્વ સાજ સજા રહ્યો છે ! જા તું જઈ કહે કે કૃષ્ણાદિ સહવર્તમાન અમે ત્યાં સત્વર આવીએ છીએ.

નંદનવનપાલિકા—(નમન કરી) વાર દેવાધિદેવ ! (કહી ચાલી જાય છે).

(જ) કિંકિણી—ધુવરી. રણત્કાર—રણકારો. કણત્કાર—કમકારો. ઝવેનો—કાતિનો. કણત્કાર—કણકારો. અહીં હર્વશીના ગુણનું વખાણ કર્યું છે માટે ગુણકીર્તન નામે નાટ્યાર્વાકાર

(ઘ) નંદનવનપાલિકા—નંદનવનનું રક્ષણ કરનારી સ્ત્રી. વિશ્રામસ્થાન—એડકો (દ) યામદેવ—નંદનવનનો રક્ષક એક દેવ

ઈન્દ્ર—વાસુદેવ ! આલો અને પ્રિયાસહ નાકનું નંદનવન નિહાજો. (ઘ)

કૃષ્ણદેવ—(નમન કરી) શકસ્વામીએ મારા પર અપાર ઉપકાર કર્યો !

સત્યભામા—(બીજું કાંઈ ન સાંભળે તેમ) આર્યપુત્ર ! મારે તો પેલા શ્વનું ઝાડ જોઈએ છીએ. તે સાથે ન લેતાં મને આવું તેવું દખાડી હાથો નહિ હો ! (ન)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! તે ક્રુમ નીચેજ આપણે વિહાર કરવાનો છે. (પ)

સત્યભામા—જેન ! આડી આડી વાતો કરેછે; પણ એમ કહેતા નથી કે તે સાથે લેવાનું છે !

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! તું ઉતાવળી ચઇશ મા; તે ક્રુ મ નિહાળ્ય પછે હું તારા મનના મનોર્થ પૂર્ણ થાય તેમ કરીશ. (ફ)

શચી—ક્યમ સત્રાન્નિત્સુતા તમારા તહીંના જેવું અહીં કંઈ છે કે નહિ ? અહીં રેવાનું હોય તો તમને ગમે કે નહિ ? આલો ઊઠો હવે નંદનવનમાં જઈ વિહાર કરીએ !

સત્યભામા—(નમન કરી) ભગવતિ ! અહીં ન ગમે તો ક્યાં ગમે ? અમારે ત્યાં તો આવું સુખ ક્યાંથી ? તમે તો દેવ અને અમે તો માનવ ! તમારી વાત તે તો તમારીસ્તો ! !

(ઘ) નાકનું—સ્વર્ગનું. (ન) અહીં પારિજાતકરથી બીજનું ફરી ક્યન ક્યું છે માટે નિર્વહણસધિનું સધિ નામે અંગ.

(પ) નિહાર કરવાનો છે—ક્રીડા કે રમતમગત કરવાની છે. (ફ) કૃષ્ણ તથા સત્યભામાનો પરસ્પર સંવાદ વર્ણાયો છે માટે નિર્વહણસધિનું પરિભાષણ નામે અંગ.

ધંદ્ર—(બીજી બીભા થઈ) વામુદેવ ! કેમ હવે ચાલીશું ને ? (શકસ્વામી બીભા થયા બોધ સર્વ સુરસભા બીજી થાય છે અને રાક ચક્રપાણીનો હસ્ત આવી તથા શમ્ભી સત્યભાષાનો હાથ ઝાની મવે ચાલ્યા જાય છે તેમ સુરસભા પણ દેવાચાર્ય અને ધનદ વિના વાતો કરતી કરતી વિસર્જન થઈ જાય છે.) (૬)

દેવાચાર્ય—હેમ ધનદ ! કંઈ પશ્ચાત્ પડી ગયા ? (૭)

ધનદ—જેમ તમે તેમ અમે !

દેવાચાર્ય—અમારે તો આ કૃષ્ણને આપવા કાને દિવ્ય વસનાદિક લેઈ નંદનવનમાં જવાનું છે માટે વાર થઈ, તમેય કંઈ તેવાજ કાર્યને માટેરોકાયા છો કે શું ? (૮)

ધનદ—મને કંઈ કલ્પના થઈ આવી તે ભગવંતને કહેવા માટેજ હું બીભો રહ્યો છું.

દેવાચાર્ય—કહો તમને શી કલ્પના થઈ આવી છે ? તમને સદૃશ કલ્પનાવાળા જોઈનેજ ધૂર્જટિએ કોશાધ્યક્ષ નીમ્યા છે. (૯)

ધનદ—ના ના, ભગવત ! એવું કંઈ નથી; તથાપિ મારા મનમાં એક એવી આશંકા થઈ આવી કે શકસ્વામીએ જે કલ્પદ્રુમ તથા પારિજાતક માટે અલૌકિક પદની ચોજના કરી એ સુખાવહ નથી ! (૧૦)

(૯) ચક્રપાણીનો—કૃષ્ણનો દેવાચાર્ય—બૃદસ્પતિ ધનદ—કુળેર.

(૮) પશ્ચાત્—પાછા (૭) વતનાદિક—વત્ર અન કાર વગેરે.

(૯) તમને ધં—તમારી કલ્પના હમેશા સદૃશ (સાચી પડે એવી) હોય છે માટેજ તમને ધૂર્જટિએ (મહાદેવે) કોશાધ્યક્ષ (બંગારી) નીમ્યા છે.

(૧૦) ‘ અલૌકિક ’ એવા પદની (શબ્દની) અર્થાત્ તેમને અલૌકિક કહીને વર્ણવે, તેથી કદાચ કૃષ્ણ લોભાદિને તે બેધ જાય, એમ મને શંકા થાય છે દેવની કલ્પના સત્ય હોય છે માટે આ જગોરો ક્રિએ થવાના કાર્યનું આગળથી કથન કર્યું છે.

દેવાચાર્ય—સત્ય સત્ય; મને પાણુ એ પદ ઘટિત લાગ્યું નહોતું (એવે પુરજનનો મોટો પોકાર સાભળી જને જશુ ચકિત થાય છે). (લ)

ધનદ—મગજંત આ શું ? અચાંનક ભયનો પોકાર ક્યાંથી ? (એવે કંઞારિ સિથિલ વિથિલ વેશે આવી અભેદ અમરસમાર્માં સંતાઈ જવા જોવા અભિનય કરતો પ્રવેશ કરે છે).

દેવાચાર્ય—અભય અભય ! આમ સભય કેમ દર્શોછે ?

ધનદ—(કંઞારિને હૃદય સરસ્યો ગ્રાંપી) ભ્રાત ! આ શું અ. શું ? શો ભય ? આ ભય શો ?

કંઞારિ—(સભય) તાર્ક્ય ! તાર્ક્ય ! ! ખજેશ ખજેશ —

દેવાચાર્ય—અરે ગરૂડ તો ગોવિંદની સાથે આજ્યો છે, તો પછે તેનાથી આમ ભયભીત થવાનું શું પ્રયોજન છે ?

કંઞારિ—(ધ્રુજતે વેશે) પારિજાતકે ! પારિજાતકે ! દુમ ! દુમ ! લઈ તે જતો રહ્યો જતો રહ્યો ! !

ધનદ—કિન્તુ તમારે તેમાં ભયગ્રસ્ત થવાનું શું પ્રયોજન છે ? શાંતપણે વીતી વાત કહો; દેવાચાર્ય નિકટ સતે તમારે હવે શો ભય છે ? (વ)

(લ) ચકિત—અશ્ચર્ય સાથે ભયભીત. (ઘ) ભયગ્રસ્ત—ભયમાં ડૂબેલા. ગરૂડ પારિજાતને ઉપાડીને લેઈ ગયો એ વાત અહીં અદ્ભુતપણે વર્ણુને કવિએ નાટ્યગાહનો નિયમ સાચ જોયો છે. સાહિત્ય-દર્પણમાં કહેછે કે “ નાર્યોનિર્વહણેદ્રુતઃ — નિર્વહણુગ્રંથિમાં અદ્ભુતરસ કરેલા. ” તે પ્રમાણે અહીં થયું છે. યદ્યપિ કંઞારિ (ચંદ્ર) નો ભય વર્ણુવાચી અહીં ભયાનક થાય છે તથાપિ ભૂલોકનો ગરૂડ ઇંદ્રના વનનું પારિજાત ઉપાડી ભય, એ કાર્ય અઘ્રૌઠિક હોવાથી અદ્ભુતજન અહીં મુગ્ધ છે. વળી સાયબામાને પારિજાત વૃક્ષ આખી પ્રસન્ન દેરવા રૂપ દર્શનિદિતું અહીં કથન કર્યું છે માટે નિર્વહણુસધિનું અથન નામે અમ વર્ણુાયું છે.

કંબારિ—(આમ તેમ જોઇ) ભગવંત ! શ્રવણ કરો; નંદન-
પત્રમાં જઇ પારિજાતક દ્રુમ નીચે સર્વેએ વિશ્રામ કર્યો. પછે તે દ્રુમ
જોઈ સન્નાજિતસુતાએ કહ્યું કે આર્યપુત્ર ! આ સાચે લ્યો. તે શ્રવણ કરી
શકસ્વામીએ કહ્યું કે આ તો સુરદ્રુમ છે, એ પૃથ્વીમાં લઇ જવાય
નહિ; તમારે એનાં પુષ્પ જોડલાં જોઈતાં હોય તેડલાં લ્યો. મણી ! એટ-
લામાં (સકંપ) તો તાર્ક્ય વજ્રથી સહસ્ર ઘણા ગર્જના કરતો આવી
પહોંચ્યો અને પારિજાતકને અંચુમાં ગ્રહણ કરી તથા કૃષ્ણ સત્યભામાને
પક્ષપર જઠાવી લઇ ઉડવા મંડ્યો !! (૪)

દેવાચાર્ય—શું તે પારિજાતક દ્રુમ લઈ આવ્યો ગયો અને શકે
કંઈ પણ ન કર્યું ?

કંબારિ—ભગવંત ! આવો અવિનય જોઈ શકસ્વામીએ ક્રોધા-
વેશમાં આવી તાર્ક્યપર સત્વર વજ્ર ફેંડ્યું; કિંતુ કૃષ્ણના પ્રતાપબલે વા
ગરડના ગનિમત્તાવે તે કંઈ પણ કરી શક્યું નહિ ! (૫)

દેવાચાર્ય—શું વજ્રનું પડવું નિષ્ફળ થયું ?

કંબારિ—નિષ્ફળ નહિ તો શું ! માત્ર તાર્ક્યના એક પીછાને
તેણે નાશ કર્યો અને તે પીછું અમરાવતીમાં આવી પડ્યું તેણે કરી
અમરના અવાસાદિકનો કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયો, અને આખા પુરમાં
નાસાનાસ થઇ રહી. (૬)

ધનદ—ભગવંત ! કયમ શ્રવણ કર્યું કેની ? કિંતુ કૃપાણ ! ચાલો.
ચાલો સત્વર જઇ પુરજનને સાંત્વન દઈ શકસ્વામીને મળીએ. (૭)

(૪) કંબારિના કપવગેરે અનુભાવ વણ્યા છે માટે લેવાનક. (૫)
ગરડનું અઘૌઠિક કાર્ય વણ્યું છે માટે અડ્ડુન. (૬) અવાસાદિક—મેહે-
લ વગેરે. (૭) ધનદ છ.—ધનદની સૂક્ષ્ણ કલ્પના બતાવી ચાલતા પ્રકર-
ણનો ઉપસદાર કર્યો છે.

દેવાચાર્ય—ત્સ કંબરિ ! ગરૂડ તો ઉડી ગયોકની ? (કા)

ધનદ—ક્યમ ભ્રાત ! એ ચુદ્ધ કરવા તો પાછો વળ્યો નહો-

તો ?

કંબરિ—ભગવંત દેવાચાર્ય ! એની કેટલી ત્વરિત ગતિ કે અમે તો આમ જોતાજ રહ્યા અને તે તો કાંચનપુરમાં કુશલદેવ જઈ પહોંચ્યો. તથાપિ તે દુઃખ મૂકી પાછો ચુદ્ધ કરવા આવશે એમ માની સર્વેનાં અંતર ઉછળી રહ્યાં છે અને મોટા મોટા વીર પુરૂષો નાસનાસ કરી રહ્યા છે !

દેવાચાર્ય—ધનદ ! ચાલો ચાલો જઈ પુરજનનો પોકાર શાંત કરીએ અને શકને મળી ખગેશનું સામર્થ્ય તેને વિદિત કરીએ. (એમ-કહી બે જણ એક માર્ગે અને કંબરિ બીજે માર્ગે ચાલ્યા જાય છે)

(થીહમો પ્રવેશ કરેછે)

શ્રીહામો—આપણી બુદ્ધિના ગર્વે તે ઝોવિંદજી આગળ ઝાક-ળના જળ જેવો છે; એક સત્યભામાનો સંબંધ જોડતાં મને મહામહા-મેહોનત પડી અને કહાનજીએ સોળસહસ્ર સુંદરીઓ આંખના મી-ચકારામાં આણી આપું સુવર્ણપુર રથામાઓના રાજ્યજેલું કરી મૂક્યું ! અરે વળી એમ પણ સાબળવામાં આવ્યું છે કે પ્રાગ્જ્યોતિષપુરથી પ્રભુ મિયાસહ અમરાવતી ગયાછે. જો ત્યાંથી દેવાંગનાઓ, ગંધર્વકન્યાઓ, કિન્નરીઓ, અપ્સરાઓ, ઇત્યાદિ લેતા આવશે તો તેને વસવાનો કામ પણ ક્યાં અપાશે ? અને મને જોવાળિયાને તે ગણશેય શેનીઓ ? હુગો જો યવાનું હશે તે યશે; પણ હવે તો પ્રભુ વેહેલા વેહેલા આવી દરીન દ તો આ હુદ રૂપી પદ્મ મળાકરને જોતાંજ મનુલિત થાય. (એવે અંત-પુ-રપાત્રિકા પ્રવેશ કરેછે) (છા)

(કા) ગરૂડનું ભય દેવાચાર્યના મનમાં પાજુ છે એમ સૂચવે છે: ગ-૨૩ ધૃ. (છા) સુવર્ણપુર—હારના. પ્રાગ્જ્યોતિષપુર—નરકાસુરનું નગર.

અંતપુરપાલિકા—ગોપબંધુ ચાલ્ય ચાલ્ય વેહેલો ચાલ્ય. સાંભળતોય નથી કે શું ? આવે છે કે નહિ ?

શ્રીદામો—અણિ ! શું છે ? કોણ બોલાવે છે ! દેવની અંતઃ-પુરપાલિકાને બીજાનાં વૈતરાં કરવાનાં કામ લખાયાં કે ? "ધણીવિના ધરાજ બેઠું." જા અમે તો બીજા બૂપણએ બોલાવ્યા હશે તોય આવનાર નથી ! (ગા)

અંતપુરપાલિકા—અરે જા જા, ગોપબંધુ ! અમે તે બીજાનું કામ કરતાં હેશું ?

શ્રીદામો—હું ત્યારે કહાનજી આવ્યા કહાનજી ! ચાલ્ય ત્યારે હું તારી સાથેજ આવું છું ! !

અંતઃપુરપાલિકા—કહાનજી કિયા ? એ તો કંઈએ આવ્યા નથી ! અને હું તેમની મોકલી તને બોલાવાય આવી નથી.

શ્રીદામો—(નિઃશ્વાસ નાખી) " જા ભેંસ પાણીમાં ! " મને આશં આપી નિરાશ કરનારનું કિમે ભવ સાફ થવાનું છે ? કહેતી હોય તો કહી નાખ્ય ત્યારે મને કોણ બોલાવે છે ? લોકનાં વૈતરાં કરવાં અને હાપણમાંથી તો હાથ કાઢવો નહિ ! (ઘા)

અમરાવતી—દેવની રાજધાની. પદ્મ—કમળ. પ્રભાકરને—કૃષ્ણ રૂપી સૂર્યને. અહીં પૂર્વે સિદ્ધ થઈ ગયેલા સત્યભાગા પરિણય વગેરે અર્થનું ફરીથી કથન કરુંછે માટે નિરૂક્તિ નામે નાટ્યલક્ષણ.

(ગા) અંતઃપુરપાલિકા બીજાનાં વૈતરાં કરે છે, એમ કહીને તેના કામને નિર્દિત ગણી તિરસ્કાર બતાવ્યો છે માટે નિવેદન નામે નાટ્યાલંકાર.

(ઘા) અંતઃપુરપાલિકાના કામમાં દોષ આરોપણ કરીને તેની નિંદા કરી છે માટે પરિવાદ નામે નાટ્યાલંકાર.

અંતઃપુરપાલિકા—(સમિત) મહારાજ કૃષ્ણદેવ સ્વર્ગ
માધી પાગ્નિતક દુમ લઈ આવ્યા છે અને તે દી સત્યમામાના
ચોક્કમા રોધ્યુ છે તે જોના જ્યા તને જોલાવેછે

શ્રીદામો—(સહી) હે હે ખરીવાત ત્યારે તે કહાનઈ આ
વ્યાનુ ના કેમ કહ્યુ ? (ઢા)

અંતઃપુરપાલિકા—હુ તો હજીએ કહુ છુ કે કહાનઈ
આવ્યા નથી અને તે તને જોવાવતાય નથી પણ અમારા આર્યપુત્ર
આવ્યા છે અને ત તને જોવાને છે

શ્રીદામો—અરેરે ! ચરારાપિં અને ટાટિયા એ છ એકના
એકજ, અટલુ વ તુ જાણતા નથી કે ? વાડ ચાલ્ય ચાલ્ય, પછે તારી
વાત છે (એમ વાતો કરતા બને જણ ચાલ્યા જાયડે)

(પારિજીતક દુમના કુસુમ જોના નાગરિકા તથા
સત્યમામા પ્રેરેશ કરેછે)

નાગરિકા—એમા તે શાનુ પાપ ? પણ જ્યારે આવા ત્યા ઘણા ઝાડ હતા ત્યારે એ ક બે વધારે કેમ ન આણ્યા ? ખડ્યુ બેન ! તુ ત્યા બે બે જોઈ આવી તે કહે તો ખરી ! !

સત્યભામા—પાપ તો ખડ સ્તો ! સખિ ! આના જેવુ તો ત્યા આ એકજ ઝાડ હતુ પણ બીજા એનાથીએ સારા ઝાડ ઘણા હતા ખરા. સખિ ! તાર્હી કાઈ ઘઈકુ તો મળેજ નહિ ! જેના તેના ભૂગડા સૂરજ જેવા ચળકતા અવિ ! હુ તો આર્યપુત્ર સાથે ઇંદ્રાસનપર બેઠી'તી, એકુ આસન મે તો શમાણામાય દીકુ નથી કોઈની આખ્યો મચમચતી જાણાય નહિ, અને જ્યા ત્યા સુગંધીના તો પારજ નહિ આપણા આપા કને જે એક મણિ હતો અન્ન મણિ તો ત્યા ભોવ ઉપર પાથરેલા ! એવુ એવુ તો હુ તને કંટલુ કહુ, પણ મને તો તહી વળી એક બી-વ્તુ જ થઇ આવ્યુ ! (છા)

નાગરિકા—સખિ ! તે ક'કે', વાડ બેન ! તુ જોઈ આવી અને અમે સાબળીએ તો ખરા (જા)

સત્યભામા—(ખમે હાથ મૂકી) સખિ ! એમા શુ કહેવાનુ છે તહીની અપહરાએ જોઈ મને તો એમ થયુ કે હુ આર્યપુત્રને અહીં શુ કરવા લાવી ? પણ હુ વ ક્યા કાચી છુ ! મેય પણ તજ્જન આ ઝાડ કાને આર્યપુત્ર સાથે ઝઘડો કરવા માડયા (એવે સાબરી આવ્યાથી) સખિ ! તુ જા જા, જઈ ગમે તંમ કહી અહીં રૂઝિમણીને બોલાવી લાવ્ય (છા)

(છા) નિ ડુય નામે નિર્વહણમ ધિતુ અ ગ (જા) સાબળવાની વસ્તુ ત્મજિ ક હોરાયી તે વિન નાગરિકાની આકાક્ષા વણી છે માટે સ્પૃહા નામે નાગચાલ મગ

(છા) મ વભાગા તથા નાગરિકાનુ કાર્યને દેશીને પરસ્પર ભાવશુ વર્ણાય છે માટે નિ હણસાધિતુ પરિભાનણુ નામે અ મ

અંતઃપુરપાલિકા—(સસ્મિત) મહારાજા કૃષ્ણદેવ સ્વર્ગ-
માંથી પારિજીતક દ્રુમ લઇ આવ્યા છે અને તે દેવી સત્યભામાના
ચોકમાં રોપ્યું છે તે જોવા જવા તને યોલાવેછે.

શ્રીદામો—(સહર્ષ) હું હે ખરીવાત ત્યારે તે કાફાનજી આ
વ્યાનું ના કેમ કહ્યું ? (ઘ)

અંતઃપુરપાલિકા—હું તો હજીએ કેહ્યું છું કે કાફાનજી
આવ્યા નથી અને તે તને યોલાવતાય નથી. પણ અમારા આર્યપુત્ર
આવ્યા છે અને તે તને યોલાવે છે.

શ્રીદામો—અરે ! ચરણાર્પિત અને ટાંટિયા એ બે એકના
એકજ, એટલુંય તું જાણતી નથી કે ? વારૂ ચાલ્ય ચાલ્ય; પછે તારી
વાત છે. (એમ વાતો કરતાં બંને જણ ચાલ્યાં જાય છે).

(પારિજીતક દ્રુમનાં કુસુમ જોનાં નાગરિકા તથા
સત્યભામા પ્રવેશ કરે છે).

નાગરિકા—વયસ્યા ! કેવું અવનવું કે આવડા મોટા જાડને
એક જગાએથી ઉખેડી લાવી બીજી જગાએ રોપ્યું તોય જરાએ કર-
ભાયું નથી ! આહા ! શી એની શોભા છે ! ! આવું જાડ ત્યાં એકજ
હશે ! અરેરે ! એ જગ્યા તો આના વગર ખાવા ધાતરી હશે ! !

સત્યભામા—સખિ ! આવું એક તો શું પણ જ્યાં દેવનું
નંદનવન છે ત્યાં આવાં ને આવાં અનેક છે. વનનાં અનેક હરણાંમાંથી
જેમ વખુર્ડ પડેલું એક હરણું દીપે નહિ તેમ આ જાડની દશા જોઇ
મને બહુ લાગે છે, પણ મારો હાથ ઉપર રહેવા મેં એ ગિચારાને
કુઝી કર્યું છે ! અરેરે ! એ પાપમાંથી હું મારે છૂટીશ ! (જા)

(ઘ) અહીં શ્રીદામાના ઈદ્રિ અર્ચની પ્રાપ્તિ વર્ણવે છે માટે આનંદ
નામે નિર્વદબ્ધસંધિનું અંગ.

(જા) સત્યભામાએ સ્વર્ગમાં અનુભવેલા અર્ચનું કથન કર્યું છે માટે
નિર્ણય નામે નિર્વદબ્ધસંધિનું અંગ.

નાગરિકા—એમાં તે શાનું પાપનું પણ જ્યારે આવાં ત્યાં ઘણાં જાડ હતાં ત્યારે એક બિ વધારે કેમ ન આવ્યાં ? બળ્યુ બેન ! તું ત્યાં જે જે જોઈ આવી તે કહે તો ખરી ! !

સત્યભામા—પાપ તો ખરું સ્તો ! સખિ ! આના જેવું તો ત્યાં આ અકલ્પ જાડ હતું પણ બીજાં એનાથીએ સારાં જાડ ઘણાં હતાં ખરા. સખિ ! તહીં કોઈ ઘણું તો મળેજ નહિ ! જેનાં તેનાં લગડાં સૂરજ જેવાં ચળકતાં. અલિ ! હું તો આર્યપુત્ર સાથે ઉદાસનપર બેઠી'તી; એકું આસનમેં તો શમાણામાંય ફીકું નથી. કોઈની આંખો મચમચતી જણાય નહિ, અને જ્યાં ત્યાં સુગંધીનો તો પારજ નહિ. આપણા બાપા કને જે એકમણિ હતો એવા મણિ તો ત્યાં બોંય ઉપર પાથરેલા ! એવું એવું તો હું તને કેટલું કહું, પણ મને તો તહી વળી એક બી-લુન થઇ આવ્યું ! (છા)

નાગરિકા—સખિ ! તે કે'કે' વારુ બેન ! તું જોઈ આવી અને અમે સાંભળીએ તો ખરાં. (જા)

સત્યભામા—(ખભે હાથ મૂકી) સખિ ! એમાં શું કહેવાતું છે. તહીંની અપહરણો જોઈ મને તો એમ થયું કે હું આર્યપુત્રને અહીં શું કરવા લાવી ? પણ હું'વ ક્યાં કાચી છું ! મેંય પણ તરતજ આ જાડ કાને આર્યપુત્ર સાથે ઝઘડો કરવા માંડ્યો. (એવે સાંભરી આવ્યાથી) સખિ ! તું જા જા, જઇ ગમે તેમ કહી અહીં રૂકિમણીને બોલાવી લાવ્ય. (જા)

(છા) નિર્લુપ્ય નામે નિર્વહણમંધિનું અંગ (જા) સાંભળવાની વસ્તુ રમણિક હોવાથી તે વિષે નાગરિકાની આકાંક્ષા વણી છે માટે સ્પૃહા નામે નાગચાલંકાર.

(જા) સત્યભામા તથા નાગરિકાનું કાર્યને દ્રેશીને પરસ્પર ભાષણ વણ્યાં છે માટે નિર્વહણસંધિનું પરિભાષણ નામે અંગ.

નાગરિકા—વાહરે સખિ, વાહ ! વાત કરતા વળી એ કંઈ સાંભરી આવ્યું ! હું તો કંઈએ જતાં નથી; મને જોયું હોય તે જરેજર કહે તો હું હવડાં જતીક ગમે તેમ કરી બોલાવી લાવું.

સત્યભામા—(સરોપ) અલિ વાહ ર ! નથો જતી એટલે શું ? મારે કે'વું હશે તો કહીશ હું તે કંઈ તારા બાપની વેચાણ છું - બોલાવી આવેછે કે નહિ ? જતી હોય તો જા નીકર તું નહિ ને તારો કાકા બીજો, કંઈ મારું કામ અડચું રે'વાનું છે ? અક કરતા અનૈક ! હું જ્યારે વાત કહું, ત્યારે તું બોલાના જનારી ખરીકનાં ?

નાગરિકા—(ખિન્ન પડી જના જેવે વેશે) વયમ્યા ! તું નવું જોઈ આવી અને તે અન્ને પૂછ્યું તેમા તે આઠવી બધી છેલ્લે પાટલે મધ શું બેસે છે ? તું કહીશ તો અમારે સાંભળવાનું છે ! લે બધું ! હું તો મારે આ જઈ અહીંના સદેશો તહીં કહી આવું છું. (એટલું કહી આસુ દપકાવવા માડે છે).

સત્યભામા—પીટ્યું પાણી આવતાય ક્યાં વાર છે ? મેકું' હું તને પછે જરેજર કહીશ, ત્યારે કે' હવડા ને હવડાન કહે (ઉદય-સરશી ચાપી છાતી રાખી) સખિ ! જા જા, હું તને પછે કહીશ; પણ જોને, બોલાવીને આવજે હો ! (ધ્રા)

નાગરિકા—એ તો અમે બાણીએજ છીએ તો કે જ્યાં સુધી માયું ગયારો ત્યાં સુધી નભારો, બાકી તારે તો બીજી ઘણીઓ છે ! (એમ કહેતી કહેતી ચાલી જાય છે)

સત્યભામા—જે એને ધંધડાવીને કાઢી નહોત તો એ કદી-એ જનારી ના'તી પણ વાર જો એ આવશે તો મારે એન શું કે'વું !

(ધ્રા) સત્યભામાનો મર્ખી પ્રતિ એક વર્ણ છે માટે વાંતસહ્ય. સત્યભામાએ સ્નેહ જરેલા વાક્યથી અર્થ સાધ્યો છે માટે અનુનય નામે નાટ્ય-લક્ષણ.

(વિચાર કરી) હા હા, પહેલી તો હું એની સાથે જાણે લડીજ નથી એમ બતાવી બોલાવી પછે આ આડ બતાવીશ એટલુય કર્યા છતાં જો નહિ સમજે તો કહીશ કે હવે તમારે જોટવાં આના ફલ જોઇતા હોય તેટલા કરારે લઇજાએ, આ આડ તમારે જ છે એમ કહ્યા છતાંય જ્યારે નહિ સમજે ત્યારે હું તો મોડામોડ કહી નાખીશ કે તમને આર્યપુત્રે એકે ફલ આપ્યું અને મારે કાળે આપ્યું આડ લાવ્યા ! (ટા)

(એવે આગળ નાગરિકા અને પાઞ્ચ કિમણી, કનકમાલિકા અને પદ્મપ્રભાને આવતા જોઇ હરખાઇ ઠીકઠાક કરી બેસેછે)

કિમણી—કેમ બેન ! સ્વર્ગના વૈભવ એકલા એકલાજ માણી આવ્યાં કે ?

સત્યભામા—આર્યપુત્ર સાથે હતા એટલે એકલા શાના ? બેન, આ—(એટલુ કે તામા કિમણી સમજી જઈ બીજી પૂછેછે)

કિમણી—પણ અમને સાથે તેડી જવાને મો'નિયુ કર્યું નહિને ! આર્યપુત્ર સાથે હતા તેમાં તે એકલા શેના ?

સત્યભામા—“મારૂં તારૂં સહિયારૂં અને મારૂં મારા બાપનું” એવું કરવાનું મને મોટાએજ શીખવ્યું છે ! પણ બેન ! આ આડ—(કિમણી બોલતા અટકાવી જવાજ દેછે)

કિમણી—મોટા તે તો ખોટા મનાયા છે, તો પછે તે કરે તેમ કરતા કોનાથોનાના માળાપના ન થવાય ? મોટાનું એવું કંઈકે કરેલું કાણ બતાવનાડે છે ? (ટા)

(ટા) સત્યભામાના વિચારારા તેના મનનું અમાધાન થવા રૂપ દર્શસિદ્ધિનું કથન કર્યું છે માટે અથન નામે નિર્વહણસધિનું અંગ

(ટા) મોટા તે તો ખોટા મનાયાં છે, માટે તે ખોટાનું અનુભવ કરનાર પણ ખોટુંજ કહેવાય અહીં કિમણીએ દેવપૂર્વક સત્યભામાએ દીધેનું મેહેલું પાત્ર સત્યભામાનેજ લાગુ પાડવા રૂપી ઇદર્યદર્શક વાચ્ય કર્યું છે માટે હેતુ નામે નાટ્યવક્ત્રણ

સત્યભામા—એન ! મે તમને એટલા માટે બોલાવ્યાં નથી આ જાડ (આગળીવડે બતાવી) હું સ્વર્ગમાથી લેતી આવી છું તે જોવા તમને બોલાવ્યા છે !

રૂક્મિણી—(જાડ તળે જઈ જોઈ) અલિ એન સત્યભામા ! આ જાડમા તો કંઈ વીણામાણુ નથી !! પણ એને આ દૂલ આવ્યા છે તે બરાબર સોળ હજાર છે !! અલિ એન ! જો જો, પેલો ભમરો આ દૂલ ખોદું છે એમ સમજી પેલે દૂલે બેસેછે, અને પેલું ખોદું માની એટલા ભણી ઉડી જાયછે ! હું તો ક્યારનીએ ઊભી ઊભી જોયા કરું છું તો જૂના થઈ ગયેલા દૂલ ભણી ભમરો જપાકે જતો નથી. (ઘ)

સત્યભામા—(ખિન્ન થઈ જઈ) ભમરો જૂના દૂલ ભણી જોવાનો હોય તો જુએ અને ન જોવાનો હોય તો ન જુએ, પણ કોકને એક દૂલ તો મારે કાને આપ્યું જાડ તો આવ્યું !

રૂક્મિણી—હા હા એન ! નાક કપાય તો કપાય પણ અપશુકન તો જોને કરવા હોય તેને કરાય !! વર મરો કે કન્યા મરો પણ ગોરતુ તરભાણું ભરો, એમ કરતા તને બરાબર આવડેછે !! (ઘ)

(ઘ) એ જાડ લેવા જવાના નિમિત્તથી તે સોળહજાર શોકરો ઊભી કરી છે, એમ જાડના વર્ણનને બાદાને રૂક્મિણી સત્યભામાને મેહેલુ માટે પેલું ઇ. જાડ—તારા સ્વર્ગગમનકાર્યરૂપી ૫૧—નરકાસુરને ઘેરથી આ લેતી સોળહજાર સ્ત્રીઓ રૂપી ભમરો—કૃષ્ણરૂપી જૂના થઈ ગયેલા દૂલ —સત્યભામા વગેરે

(ઘ) અહીં રૂક્મિણીએ સમાન અર્થનાળા વાક્યથી દૃષ્ટાંત આપી પોતાને કહેવા રૂપ અર્થ સાધ્યો છે માટે ઉદાહરણ નામે નાટ્યવ્યક્ષણ

સત્યભાગા—(સખેદ) પેટના બળ્યાને કંઈ બોલવાનું ને-
ધએને ! બેન ! મેં તમને લલવા બોલાવ્યાં નથી ! !

રૂક્મિણી—મારાય ગ્રહ ગામ ગયા નથી કે એક વાર લલવા
આવી સોળસહસ્ર માલ વોરાવ્યાં અને બીજી વાર લલવા આવી
કંઈનું કંઈ કરાવું ! આ તો તું જ્યારે આઠ દેખાડવાને એકે પગે થઈ
રહી'તો ત્યારે જ બે ખરા બોલ હતા તે કહેવા પડ્યા ! (એવે આધે ધ-
ણી સ્ત્રીઓને આવતી જોઈ) હે બેન ! આ તારા આણેલાં ફૂલાં ફાલ્યાં !
હવે મુંઘાય તેટલાં મુંઘ્ય. (એવે કૃષ્ણદેવે નવીન આણેલી સોળસહસ્ર સ્ત્રી-
ઓ એકે પછી એક પારિજાતક દ્રુમ બોવા આવે છે) (પા)

સત્યભાગા—(તે સ્ત્રીઓને આવતી જોઈ) આવો બેના !
આવો બેસો, અહીં બેસો, આ અહીં જગા છે. અલિ નાગરિકા ! જ
જઈ પછે ડીક કરચ. આવો આવો ! (એમને એમ બોલાવ્યા કરતી જોઈ).

રૂક્મિણી—બેન ! તારો ઘાંટે બેસી જશે !! તું બેસ, આં
કનકમાલિકા, પ્રમથભા અને નાગરિકા એમને સહુને બેસાડશે.

સત્યભાગા—(બમર ચડાવી રૂક્મિણી સાનું જોઈ બીજું કોઈ
ન સાંભળે તેમ) તમે મને અતિથે કરશો તો તમારી અને મારી બંધા
વચ્ચે ફેલેતી થશે !

રૂક્મિણી—ફેલેતીના ફાળકા તો આ ચારે પાસે ફરી રહ્યા છે !
જે બાકી હોય તે કરારે બોલો (એવે કૃષ્ણદેવ તથા શ્રીદામો સ્વર્ગની
વાતો કરતા પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—રૂક્મિણી આદિક સ્ત્રીઓને સત્યભાગા કને જોઈ) ૫-
યસ્ય ! આજ તો કંઈ અવનવું જોવામાં આવે છે ! ! જ્ઞે, જ્ઞે,

(પા) સત્યભાગા તથા રૂક્મિણીનું પરસ્પર બાપણ વર્ણોદ્ધ છે માટે
પરિભાષણ નામે નિવંહણસ ધિનુ અગ.

શ્લોક.

માધવ રતિધવ યોગે, વનરાજી આ પ્રકુલ્ય પેખાયે;

મદકલ વિણ નવ શોભે, લોભે શુક શા કદાપિ લેખાયે. ૪

શ્રીદામો—પણ વયસ્ય ! મદકલનું મદ જોઈ ભૂંગીઓ ભણ-
ભણ કરી ઊઠશે તો કેમ કરશો ? (તા)

કૃષ્ણદેવ—જરે જા, શુ ભૂંગીઓના ભણભણાટથી મદકલ
મદનો ત્યાગ કરશે કે ?—

શ્લોક.

સાગરની ગંભીરતા, તળવવાને તરંગ અફળાયે;

અખિંધ ન લેખવતો કંઈ, મર્યાદામાં સદાય સુંદાયે. ૫

શ્લોક—ગીતિ માધવ ૪૦—માધવ (વસતઋતુ) અને રતિધવ-
(કામદેવ)ના યોગથી જેમ આ વનરાજી (વનની વેલીઓ વગેરે વન-
રપતિ) પ્રકુલ્ય થયેલી જેવામાં આવે છે, તેમ અહીં રૂકિમણી અને સાવ-
ભામાના યોગથી (બન્ને એક જગોએ હોવાથી) આ વનરાજી રૂપી સોળ-
હજાર સ્ત્રીઓ પ્રકુલ્ય થયેલી જણાય છે ! એ વનરાજીને જોઈને શુક
(પોપટ) મરખા પ્રાણીઓ કદાચ લોભાતા લેખાય છે તથાપિ તે મદકલ
(મરતાન હાથી) વગર શોભતી નથી, તેમ આ સ્ત્રીમંડળને જોઈને શુક-
મુનિ સરખા ત્યાગી મદાત્મા પણ લોભાય, તેમ છતાં મારા સરખા પતિ વિના
તેઓ શોભતી નથી ! રૂકિમણી આદિમાં માધવ વગેરેનો આરોપ કરી
વર્ણન કર્યું છે માટે અભેદતાદૃષ્ટ્યરૂપકાલંકાર. બ્યંજન સમુદાયની
આવૃત્તિ છે માટે છેકાનુપ્રામ. કદોર વર્ણનથી માટે માધુર્ય નામે ગુણ ધણા
અર્થનો દુ કામાં સમાવેશ કર્યો છે માટે મમતા નામે ગુણ. અર્થની સ્પષ્ટ-
તા છે માટે પ્રસાદ નામે ગુણ. એ રીતે અર્થકાર તથા ગુણનો યોગ
હોવાથી બૂપણ નામે નાટ્યવક્ત્રણ શૃંગાર સખંધી કથન છે માટે કૈશિકિ-
વૃત્તિ. (તા) મદકલનું—હાથીનું. ભૂંગીઓ—મમરીઓ (અનેક સ્ત્રીઓરૂપી).

૫ શ્લોક—ગીતિ ગંભીરતા—ઊંડાપણુ. અખિંધ—સમુદ. જેમ
અનેક તરંગ છતાં સમુદ મર્યાદા અને ગંભીરતા તળનો નથી, તેમ અનેક

(એને કૃષ્ણદેવને આવતા જોઈ રૂઝિમણી આદિક સર્વ સ્ત્રીઓ ઊભી થાય છે).

શ્રીદામો—કાહાનજી ! જેમ કાળિયારને જોઈ કાનનની હર-
ણીઓ ઉંચાં ડોકાં કરી કરી જીએ એવું પણે શું જણાય છે ? (ધા)

કૃષ્ણદેવ—જે તને જોવા આણ્યો છે તે એજ સ્વર્ગદ્રુમ છે
એટલું જ જાણતો નથી કે પૂછે છે ? (દા)

શ્રીદામો—સ્વર્ગનું આડ એવું જ હોય કે ?

(એવે રૂઝિમણી કને આવેલા કૃષ્ણને જોઈ).

રૂઝિમણી—આર્યપુત્રનાં દર્શન સ્વર્ગના દ્રુમ નીચે થયેલાં જોઈ
હૃદયકમળ ખીલી જઈ ખરી પડવાનું કરે છે ! (ધા)

શ્રીદામો—(કેડે બાંધેલા પટકા છોડી) દવિ ! હું આનાથી ચ-
પશીને બાધી લેઉં છું; પછે ક્યાં ખરી પડવાનું છે ? (ના)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયાએ આ અવસર એવો આણ્યો છે કે જો કમળ
ખરી પડશે તો કુમુદને વિકાસતાં વાર થવાની નથી. (ધા)

સ્ત્રીઓ. છતાં હું પણ ગંભીરતા અને મર્યાદા તથાશ નહિ અન્યોક્તિ
અલંકાર.

(ધા) કાળિયાર—કાળો હરણ. કાનનની—જંગલની. (દા) હું
મારો કામસાહાય છે માટે તને પારિજાતક દેખાડવા નથી તેડી આણ્યો
પણ સોળ હજાર સ્ત્રીઓ જોવા તેડી આણ્યો છે

(ધા) કૃષ્ણનો મેળાપ થયો માટે હૃદયકમળને ખીલેલું વર્ણુ છે
અને પણ તે મેળાપ સ્વર્ગના દ્રુમ (ઝાડ) તળે થયો—મેળા હજાર સ્ત્રીઓ
પરણી લાવ્યા તે સાથે થયો માટે અંતઃકરણનો શોક જણાવવાને તેને
ખરી પડતું વર્ણુ છે.

(ના) રતેહ રૂપી બંધનથી બધાવડું તમારું હૃદયકમળ ખરી
પડવાનું નથી, એ વ્યંગ્ય છે.

(ધા) હું આ વખતે અહીં આવીને ઊભી રહી છું માટે તેં જ આ
આવદનો પ્રસંગ આણ્યો છે તેથી પ્રતાપી કૃષ્ણને જોઈને વિકાસ પામનાર

શ્લોક.

શરદ વરદ ચંદ્રી, મુખ આ આપનારો,

મરદદરદપીડા, યોગ આ કાપનારો;

ગરદ ગરદ તારા, જાપ ના જાપનારો,

હરદ હરદ હસિ, વેળીમા વ્યાપનારો.

૬

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર આવી વેળાએ આટલુય અંતરમાં રાખે

એ કંઈ ઓછી વાત છે !

સત્યભામા—(સરોપ) કોઈના પર ન રાખે તોય કંઈ કંઠે-

વાય તેણે છે ? (પા)

રૂક્મિણી—એન તારે એમ બોલવાનું આર્યપુત્રે બાકી ક્યાં રા-

ખ્યું છે ? (પા)

હૃદયકમળ ખરી પડશે—યુધ્ધમાં જ્ય મેળવીને આણેલી સ્ત્રીઓને જોઈને તારું હૃદય ખિન્ન થશે, તો હું શીતળ કૃષ્ણચંદ્ર યદ્ય તારા હૃદયને કુમુદ (ચંદ્રવિકાસી કમળ) કરી નાખી તેને ખીલાવીશ. મતલબ કે તું શોડ્ય-પણાનો રૂપ તથા સત્યભામાને ઘેર આવવા જોટલી ઉદાર થઈ છે, તો પછી એવા તારા ઉદાર મનને હું સારી રીતે પ્રસન્ન કરી શકીશ.

૬ શ્લોક—માલિની, આ અવસર તેં કેવો આણ્યો છે તે સાબળ, એમ સૂચવતાં કૃષ્ણ રૂક્મિણીને કહે છે શરદ ૪૦—આ અવસર શરદને (શરદ ઋતુ જેની નિર્મળ અને શીતળ મત્યભામાને) અને વરદ (વરદાન આપનારી—અર્થાત્ ઉદાર મનવાળી) ચંદ્રીને (ચંદ્રિકા જેવી શીતળ અને તેજસ્વી રૂક્મિણીને) મુખ આપનારો છે તેમજ મરદની (મારી) દરદ પીડા (કામના દરદની પીડા)ના યોગને કાપનારો છે. અથવા આ યોગ (કર્તા) મરદદરદપીડા—મરદના દરદ (કામગમ્યની પીડાને કાપનારો છે. આ યોગ ગરદ ગરદ (ધૂળ જેવા લુચ્છ)તારાઓનો જાપ જાપનારો નથી—તમને છોડીને સોળહત્તર સ્ત્રીઓમા આસક્ત થનારો નથી. દરદ ૪૦—(?)

(પા) એકવી રૂક્મિણી પ્રતિ કૃષ્ણના આ પ્રેમવચન છે—એમ માલિનીને સત્યભામાએ આ વક્રોક્તિ કરી છે.

(પા) જુલો સત્યભામાને પ્રસન્ન કરવા રૂપ અર્થે પ્રાપ્ત કર્યો તેને રૂ-

(એવે, “મનની રાસલીલા, ધ્રાંચનપુરમાં, કરો કરો દેવ) । કરે સુરીનર સેવ; મનની” ઇત્યાદિક ગાન કરતા અને નૃત્ય કરતા નારદમુનિ પ્રવેશ કરે છે). (મા)

કૃષ્ણદેવ—(નમન કરી) અહો ભગવંત મારા પર મનુની પૂજા કૃપા છે કે આવા મહાત્મવમાં દર્શન દઈ મારા સરખાને પાવન કરોછો (એવે રૂમિણી સત્યભામા અને સર્વે સ્ત્રીઓ પૂજનસાદિત્ય લાઇ નારદમુનિનું પૂજન કરવા કહે આવેછે). (મા)

• નારદ—અહો આજ મારાંય ધન્ય બાળ્ય છે કે,—

• શ્લોક.

ધંતર મંતર આ કૃણવા થકી, અંતર ઈન્દ્રિય બાહ્યર આવી,
મુખ્ય પ્રમુખ અસુખ લહી વળી દુઃખ ધરી હય આ'ર સુહાવી;
આત્મ અખંડિત મંડિત માધવ, બાહ્યર આવી પૂજે તનુ ભાવિ,
નારદ ધન્ય તું પારદ પુરાણ, શારદ આ શુચિ મધ્ય ન દ્રાવી. ૭

રૂમિણીના વચનથી કવિએં સ્થિર કરી બતાવ્યો છે માટે નિર્વહણસંધિનું કૃતિ નામે અંગ.

(મા) નારદના વચનથી, સત્યભામાનું દુઃખ નાશ થયું, એમ સૂચવ્યું છે માટે સમય નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ.

(મા) કૃષ્ણે નારદની આરાધના કરી બતાવી છે માટે પ્રસાદ નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે.

૭ શ્લોક—ઈન્દ્રિયનય હંદ. ધંતર ઇ—આ (મારા કરેલા) ધ તર મંતર (યુક્તિ પ્રયુક્તિ) કૃણવાયકી (સિદ્ધ થવાથી) મારી અતરની ઈન્દ્રિયો (અંતરિન્દ્રિયોની અનેક વૃત્તિઓ રૂપ સોળહજાર સ્ત્રીઓ) બાહ્યર આવી (કૃષ્ણને વરીને અહીં આવી હાજર થઈછે). તે વૃત્તિઓમાંની મુખ્ય અને પ્રમુખ (મન અને બુદ્ધિ રૂપી) હય (જે) અંતરવૃત્તિઓમાંની એક અસુખ લહીને અને બીજી દુઃખ ધરીને બાહ્ય બાહ્યર આવી હોય તેમ સત્યભામા તથા રૂમિણી પણ અહીં આવી શોભે છે વળી જેમ મારો અખંડિત આત્મા બાહ્યર આવીને તેના ભાવિ (પ્રારબ્ધનિર્મિત) તનુને

કૃષ્ણદેવ—(અર્વપાદાં અર્પા નમન કરી) ભગવત મહત્પુ-
રૂપો એમજ માનેછે

શ્લોક.

નિરમજ નજ અરપીને, મેવ સુશોભિત કરે જીઓ અર્ધિ,
ક્ષારપણુ ધારીને, મિષ્ટપણુ દ ઉદ્ધરતા લર્ધિ

નારદ—સાસુદેવે એમ કહેવુ એજ ખૂપણુ છે કિન્તુ આ શુ,—

શ્લોક.

આ ગોપિકા નયનયત્રી હું દ્વારકા મધ્ય દણુ,
સ ખ્યા એની સમ થઈ રહી, આ મદબાર્ક પેણુ,

પૂજતો હોય તેમ મહિત (અનકૃત) માધવ આરીને મારી તનુને (દેહને)
પૂજેછે એ પણ ભાવિ (બનવાકાંગ) જ હુ જાણુ છું—(અધ્યાદાર)
અથવા પોતાને ભાવી (ગમી) એવી મારી તનુને પૂજેછે માટે પોતે
પોતાને વખાણે છે કે, હે નારદ! તુ ધ ય છે! તુ પૂરણુ પારદ (સસાર
સમુદ્રની પાર પોહોઆકનારો અથવા ધારેલા અર્ધની મિદ્ધિ આપનારો) છે!
આ શુચિ (પવિત્ર) મહાજની મધ્યે (તેનું વર્ણન કરવાને) શારદ
(શારદા—સરસ્વતી) પણ ક્ષત્રી શક્તી નદિ, કોની પેટે રજેમ શારદ
(શરદ ઋતુ) શુચિ (આશાદ માસ) મા ક્ષત્રી નદી—ગોમતી નદી તેમ
આ હદમા નારદે પોતાના અનુભવેના અર્થનું કથન કર્યું છે માટે નિ
ર્ણય નામે નિર્વહણુમ થિનુ અગ વર્ણાયુ છે વળી કૃષ્ણને મળેના અર્ધની
ગિરતા વર્ણી છે માટે કૃતિ નામે અગ પણ વર્ણાયુ છે અતરિદ્રિયો
વગેરેના આજો વગેરેમા આરોપ કર્યો છે માટે રૂપક

૮ શ્લોક—ગીતિ ઉદ્ધરતા ગુણની લર્ધિ (પ્રાપ્તિ) વાળો અ
ર્ધિ (સમુદ્ર) મેધને નિર્મજ નજ આપીને તેને સુશોભિત કરે છે તથા
પોતે ક્ષારપણુ ધારીને મેધને મિષ્ટપણુ આપે છે! તેજ પ્રમાણે તમે
પણુ અમારા વખાણુ કરોછો તે તમારીજ મહત્તા છે! અહીં મમાન
મર્થવડે નારદઆરાધના રૂપ પ્રગટનમા મેનાદિ અપ્રસ્તુત વ્યવહારનો
સમારોપ કયા છે માટે મમાઓક્તિ અનકાર મીઠા વચનવડે કૃષ્ણે
નારદની આરાધના કરી છે માટે નિર્વહણુમ થિનુ પ્રમાદ નામે અગ

।ધા ચંદ્રી તડિત તરૂણી, ચંદ્રભાગા ઉવેખું,

આ શ્રીદામો મનમુદ કરે, શ્રેષ્ઠ ના રાક લેખું.

૯

કૃષ્ણદેવ—જેનાપર નારદમહર્ષિની કૃપાદષ્ટિ હોય તેને શું પ્રાપ્ત ન થાય ?

નારદ—ચામુદેવ ! કહો શું તમારું એથી અધિક મિથ કરું ? (યા)

કૃષ્ણદેવ—હવે આથી અધિક શું મિથ કરવાનું છે તથાપિ ભરતવાક્ય સમુમાણ થવા આટલું થાય— (રા)

૯ શ્લોક—મ દાકાંતા. આ ઈ— જે ગોપિકા તમને વ્રજમાં મળી હતી તેજ આ ગોપિકાઓ હુ મારા નેત્રથી દારકામાં દેખું છું. કેમકે એક તો તેમની સખ્યા અને આ સ્ત્રીઓની સખ્યા બરાબર છે; વળી ત્યાં જેવું કદંબનુ ઝાડ હતું તેવું અહીં પણ કદંબના સૂર્ય જેવું પારિજાતક વૃક્ષ પેખું છું. ત્યાં રાધા હતી, તેમ અહીં આ ચંદ્રી (ચંદ્રિકા જેવી રૂકિમણી) છે; અને અહીં આ તડિતતરૂણી (વીળળી જેવી સ્ત્રી—સત્યભામા) છે, તેના આગળ ત્યાં જે ચંદ્રભાગા હતી તેને હુ ઉવેખું છું—તેની અવગણના કરું છું આ શ્રીદામો જે ત્યાં હતો તે અહીં પણ રહીને મનને આનંદ આપે છે, વળી ત્યાં તમે ગોવર્ધનોત્સવ કરીને ઈંદ્રનો ગર્વ હર્યો હતો, તેમ અહીં પારિજાતકનું દરણુ કરીને ઈંદ્રનો ગર્વ હર્યો છે માટે એકે જગોએ તમારા કરતાં ઈંદ્ર પણ ઝેઠું નથી ! સમાસોક્તિ તથા રૂપક. કૃષ્ણને પ્રાપ્ત થયેલાં સત્યભામા, સોણદહ્મર સ્ત્રીઓ, તથા પારિજાતક દુમ, એ સર્વનું કથન કરી તેને સ્થિર કરી બતાવ્યાં છે માટે નિર્વહણુસંધિનું કૃતિ નામે અંગ. કૃષ્ણને સ્ત્રી તથા પારિજાતક વગેરેની પ્રાપ્તિ વર્ણવી છે, માટે ભાષણુ નામે નિર્વહણુનું અંગ. વ્રજમાં રહેલી ગોપિકાઓ વગેરેની દારિકામાં પ્રાપ્તિ કરી બતાવવા રૂપ અદ્ભુતકાર્યનું કથન કર્યું છે માટે ઉચ્ચગૂહન નામે નિર્વહણુસંધિનું અંગ. કૃષ્ણના મનને મુદ (હર્ષ) કરવાનું વર્ણુ દુઃખની નિવૃત્તિ વર્ણુ છે માટે સમય નામે નિર્વહણુનું અંગ.

(યા) કાવ્યની અંતે વર આપવાનું સૂચન કર્યું છે માટે કાવ્યમંહાર

નામે નિર્વહણુસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે.

(રા) ભરતવાક્ય—નટવાક્ય નાટ્યશાસ્ત્રના આદિ પ્રવર્તાવતારા મુનિ ભરત.હતા માટે તેમનો. નામથી તે ખજીના તંમામ નાટ્યશાસ્ત્રાંતે ભરત

શ્લોક.

સાંગોપાંગ સુરંગ વ્યંજ્ય અતિશે, ધારો ગિરા ગુર્જરી,
 પાદપાદ રસાળ ભૂપાલવતી, યાઓ સખિ હિપરી; '
 ને ગિર્વાણગિરા ગણાય ગાગતાં, તે સ્થાન એ દ્યો વરી,
 યાચે શ્રેષ્ઠ સહુ સખિજનથકી, એ આશ પૂરો હરિ ! ૧૦

સપ્તમાંક સમાપ્ત.

કહે છે પ્રતાપના પછી આખા નાટકમાં નટની ઉક્તિ હોતી નથી તેથી
 છેવટે પ્રેક્ષકોને નટ આ નિમિત્તે આશિર્વાદ આપે છે, અને તે પછી નાટક
 સંપૂર્ણ થયેલું મનાય છે.

એ આ શ્લોકમા બે વાર કહ્યું છે તેથી કવિની તે વિષેની અતિશય ઉત્કંઠા ધ્વનિત થાય છે.

ગૂર્જરાતીનો ઉત્કર્ષ કરવા માટે કવિએ પણ લીધું હતું એ વાત તેમના ચરિત્રમા સૂચવી છે ભાષાનો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઉત્કર્ષ થતા સુધી પાતડી ન પહેરવાની તેમણે બાધા રાખી હતી અને ભાષા ખીલવવા યત્ન મરણુ પર્યંત જરૂરી રાખ્યો હતો. તેમની ઇચ્છા કેવી હતી તે આ શ્લોક બતાવી આપે છે, કેવી ઇચ્છા, કેવો ઉદ્યમ, ને કેવું દેશાભિમાન । અને તે પણ વળી ૧૭ મી સદીમા કે જ્યારે દેશાભિમાન ને સ્પર્દેશપ્રીતિના ભાવણો નહોતા થતા, સુધારાનો ઝુંડો નહોતો ઉડ્યો અને ભાષા ખીલવાના તો શું તથાપિ તે શીખવાના પણ ઉપાય નહોતા લેવાયા । શ્લોકમા બ્યગ્ધ. રસ અને અલ્પકારતું કથન કર્યું છે માટે આ અંથમાં તથા પોતાના અન્ય અયોમા પણ કવિએ તેવી ઉત્તમતા આણવાનો યત્ન કર્યો છે એ ધ્વનિ છે.

ગૂર્જરાતી ભાષાપી વાણીદેવીની પ્રશંસા કરી છે માટે પ્રશસ્તિ નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે તેનું લક્ષણ આદિભરતે કહ્યું છે કે—

“ દેવદ્વિજનૃપાર્ણા પ્રશસ્તિઃ સ્વાત્પ્રશસનમ્ ॥ “ દેવ, બ્રાહ્મણ, રાજા, વગેરેનાં વખાણુ કરવા તેને પ્રશસ્તિ નામે અંગ કહે છે ”